ISSN 2233-1468

ГОДИШЊАК бр. 7/2017.

Друштва чланова Матице српске у Републици Српској

Бања Лука, 2017.

ГОДИШЊАК
ДРУШТВА ЧЛАНОВА МАТИЦЕ СРПСКЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

YEARBOOK
OF MATICA SRPSKA– MEMBERS OF THE SOCIETY IN REPUBLIC OF SRPSKA

Редакција:
Проф. др Драго Бранковић, проф. др Наташа Глишић, мр Слободан Наградић, мр Зоран Пејашиновић, Ранко Рисојевић, Ранко Павловић, проф. др Дијана Црњак, проф. др Младен Шукало (главни и одговорни уредник), доц. др Игор Симановић (секретар редакције)

Editorial board:
Dr Drago Branković, dr Nataša Glišić, mr Slobodan Nagradić, mr Zoran Pejašinović, Ranko Risojević, Ranko Pavlović, dr Dijana Crnjak, dr Mladen Šukalo (general editor and editor-in-chief), dr Igor Simanović (secretary of editorial board)

Адреса редакције:
Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, Бана Лазаревића 1, 78000 Бања Лука
e-mail: drustvoclanovamatice.rs@gmail.com

РЈЕШЕЊЕМ МИНИСТАРСТВА ПРОСВЈЕТЕ И КУЛТУРЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ БР. 07.030-053-8-13/11, ОД 30.12.2011. ГОДИНЕ, ЧАСОПИС “ГОДИШЊАК” УПИСАН ЈЕ У РЕГИСТАР ЈАВНИХ ГЛАСИЛА

Матица српска

ДРУШТВО ЧЛАНОВА МАТИЦЕ СРПСКЕ У
РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

ГОДИШЊАК бр. 7/2017.

Број уредили:
Др Младен Шукало
Др Игор Симановић
Мр Слободан Наградић

Бања Лука 2017.

САДРЖАЈ/ CONTENTS

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ
STUDIES, ARTICLES, DISCUSSIONS

Игор Симановић:
Компаратистичке идеје у критичким радовима Јакова Игњатовића
Comparatist ideas in the critical works of Jakov Ignjatovic 13

Тања Анчић:
Милош Црњански и италијанска ренесансна књижевност
Milos Crnjanski and Reneissance Italian Literature 25

Александра Савић:
Језичка политика Аустроугарске у Босни и Херцеговини
Linguistic policy of the Austro-Hungarian Monarchy in Bosnia and Herzegovina 53

Сања Љубишић:
Естетско-етичке и историјске вриједности Тацитових дјела представљених у латинским књижевним хрестоматијама
Aesthetic-ethical and historic values of the works by Tacitus presented in latin literary chrestomathies 71

Драган М. Билинац:
Харитативни рад митрополита Петра Зимоњића
Charity work of metropolitan Petar Zimonjic 91

Бошко М. Бранковић:
Учитељска каријера Петра Мирковића (1855–1935)
Teacher's career of Petar Mirkovic (1855–1935) 105

Слободан Наградић
Третирање мањинских религија и тзв. малих вјерских заједница и цркава у медијима комуникације у постдејтонској БиХ
Treatment of non-dominant religions and so-called small religious communities in the media in post-dayton Bosni and Herzegovina 113

Јован Шарац:
Објективно право у дјелу академика Радомира Лукића
Objective law in the oeuvre of academician Radomir Lukic 129

Александра Ања Драгомировић:
Проблем вредновања и могућности имплементације општекорисних функција шума – социолошка преиспитивања
The issue of evaluation and possibilities of implementation of general functions of forests – sociological reconsiderations 151

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕСИ
DEMOGRAPHIC PROCESSES AND SERBIAN NATIONAL INTERESTS

Слободан Наградић:
Предговор: О користи и штети демографије за Србе
Foreword: On benefits and damage of demography for the Serbs 171

Младен Шукало:
Поздравни говор
Welcome address 181

Драшко Маринковић:
Демографски процеси и популациона политика Републике Српске Demographic processes and population policy of the Republic of Srpska..... 185

Стево Пашалић:
Дугорочне импликације демографских трендова у Републици Српској
Long-term implications of demographic trends in the Republic of Srpska 205

Драго Бранковић:
Савремена породица и демографске промјене
Modern-day family and demographic changes 229

Мира Ћук:
Утицај старења становништва у Републици Српској на социјалну политику
Impact of population aging on the social policy in the Republic of Srpska 247

Алекса Милојевић:
Миграција мора да добије своју цијену
Migrations must get their price tag 277

Слободан Наградић:
Корак напријед, два корака назад
One step forward, two steps back 287

Милан Благојевић:
Уставна неопходност постојања двије нове инкриминације
Necessity of constitutional sanctioning of two new forms of incrimination 311

Дарко Радић:
Савремени изазови за легислативну и демографску политику Републике Српске
Challenges for the contemporary legislation and demographic policy of the Republic of Srpska 349

Горан Мутабџија:
Економски идентитет и насељска стварност Републике Српске
Economic identity and settlement reality of the
Republic of Srpska 367

Драго Вулета
Демографски процеси, избјеглице, расељена лица и повратници у Босни и Херцеговини 1992–2016.
Demographic processes, refugees, displaced persons and returnees in Bosnia and Herzegovina in the period of 1992-2016 381

ГРАЂА ИЗ КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ
ARCHIVES

Слово о светлости светитеља Саве (светосавска бесједа Светлане Велмар-Јанковић)
A word on the radiance of St Sava (Svetlana Velmar-Jankovic's oration on St Sava's Day 391

Душан Топаловић:
Прилог проучавању настанка Дучићеве монографије о грофу Сави Владиславићу
A contribution to studying the emergence of Ducic's monograph on count Sava Vladislavic 399

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, РЕЦЕНЗИЈЕ
CRITIQUE, REVIEWS

Ранко Павловић:
Снажан аутобиографски печат (над књижевним стваралаштвом за дјецу Ђуре Маричића)
A strong autobiographic touch (on Djuro Maricic's children's literature) 433

Игор Симановић:
Књижевно обликовање мајке у три савремена српска романа (*Иследник* Драгана Великића, *Арзамас* Иване Димић и *Сатови у мајчиној соби* Тање Ступар Трифуновић)

Characterization of the mother in three contemporary Serbian novels (*Islednik* by Dragan Velikic, *Arzamas* by Ivana Dimic and *Satovi u majcinoj sobi* by Tanja Stupar Trifunovic) 447

Јованка Стојчиновић Николић:
Између негдашње и садашње „свијетле будућности“
Between the ‘glorious future’ now and then 457

Наташа Глишић:
Преиспитивање позоришног система
Reconsideration of the theatrical system 463

Рајко Кузмановић:
Запажена студија о мањинама
A distinguished study on minorities 469

Слободан Наградић:
Значајна књига о Србији у 1915. години
A significant book on the 1915. Serbia 475

Слободан Наградић:
У славу ливањских Срба
In honour of the Serbs from the area of Livno 495

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ ГОДИШЊАКА
GUIDELINES FOR THE AUTHORS OF THE YEARBOOK 503

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ

УДК: 821.163.41.09
DOI: 10.7251/GMS1707013S
(Оригинални научни рад)

Игор Симановић
Филолошки факултет
Бањалука
igor.simanovic@flf.unibl.org

КОМПАРАТИСТИЧКЕ ИДЕЈЕ У КРИТИЧКИМ РАДОВИМА ЈАКОВА ИГЊАТОВИЋА

Резиме: *У раду се разматрају компаратистичке идеје у критичким радовима Јакова Игњатовића. Јасно израженим захтјевима за неопходност једног широког образовања, широког културног замаха, затим нужности стварања јаке читалачке публике, практично је поставио темеље за касније гласно изговорен позив за стварање интелигенције која би се формирала у непрекидном контакту са великим европским културама, гдје посебну улогу има превођење. Даље, Игњатовић је одбацио голо подражавање и вјештачко пресађивање туђе духовности у нашу, без претходне трансформације и прилагођавања нашем духу и осјећајности. Скоро сви наведени ставови Јакова Игњатовића представљаће полазну основу компаратистичких ставова наше универзитетске критике с краја XIX и првих деценија XX вијека, а што је посебно изражено у књижевнотеоријским радовима Богдана Поповића, који се практично као компаратиста остварује кроз ове тачке које је претходно Игњатовић јасно оцртао.*

Кључне ријечи: *компаратистика, подражавање, читалачка публика, узајамност, превођење, европска духовност.*

Јаков Игњатовић у историји српске књижевности заузима важно мјесто као творац друштвеног романа. Специфичност овог достигнућа је тим већа што се период његовог књижевног рада, као и идеје, поклапају са периодом и идејама романтизма, али Игњатовићева дјела носе сва обиљежја реализма, прије него што ће се јавити и развити у српској књижевности. Игњатовићевих седам друштвених романа

(*Милан Наранџић, Чудан свет, Трпен-спасен, Васа Решпект, Вечити младожења, Стари и нови мајстори, Патница*), насталих у периоду 1860–1885,[1] као и десетак приповиједака, показују да је он ишао сопственим развојним путем у нашој књижевности, те да је, по својим узорима, најближи авантуристичко-хумористичком роману XVIII вијека, „односно роману пикарске традиције, како се обично назива. У нашој критици о Игњатовићу често је помињан *Жил Блас*, роман познат код нас још од кад га је Доситеј читао, а преведен 30-их година XIX века, у Београду. [...] С пикарском традицијом његове романе везује њихов сирови реализам, затим оријентација на приказивање приземних видова живота, авантуристички сижеи, затим ликови протува, варалица, ловаца у мутном што врве на страницама његових романа.“[2] Међутим, Јован Деретић је овај свој став надградио, указујући да се Игњатовићеви романи не могу искључиво свести на пикарску традицију, јер је у ликове унио велику дозу романтичарске осјећајности свог доба, као и ликове идеалиста и практичара, често их поредећи са Сервантесовим јунацима, из чега распознаје „две основне компоненте наше романтике: сентименталност и хероику. Игњатовић се од романтичара разликује по томе што је он своје романтичне јунаке спустио из света фикције у стварни живот. Његов реалистички роман настао је спајањем два предреалистичка типа романа, романа пикарске традиције и сентименталноромантичарског модела, у њему су такође присутни елементи трећег, донкихотског типа романа који је одиграо посредничку улогу у повезивању тих супротних романескних модела. Ниједан од наведених типова старијег романа није опонашан већ је у њиховом спајању долазило до битних промена у свакоме. Те промене ишле су у правцу проблемског, друштвеног романа какав је створио реализам XX века.“[3]

Осим активног учествовања у друштвено-политичким догађајима и бављења књижевним радом, Јаков Игњатовић је написао и неколико расправа у којима је, начелно, разматрао проблеме односа књижевности и културе и књижевности и друштва. Ови текстови најчешће нису били у фокусу

[1] Игњатовић је писао и историјске романе (*Ђурађ Бранковић*, 1859; *Манзор и Џемила,* 1860; *Крв за род*, 1862).

[2] Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Sezam Book, Београд, 2007, стр. 787.

[3] *Ibid*., стр. 788.

интересовања када је анализирано његово књижевно дјело,[4] иако Драгиша Живковић није пропустио да Јакова Игњатовића уврсти у студију *Почеци српске књижевне критике (1817–1860)*, налазећи да је „Поглед на књижество“ изузетно битан за национално осамостаљивање српске књижевности.[5]

У првом тексту „О индиферентизму српске учене класе прама српској књижевности“, објављеном 1854. године, Игњатовић је оштро критиковао стање опште равнодушности према књижевности, налазећи разлоге за то у тешкој материјалној ситуацији српских писаца, али и одступању од народног правца у књижевности. Сматрајући да због мале и неизграђене читалачке публике не може опстати ни „учена класа“ која би се могла бавити писањем, он рјешење проналази у нужности развоја читалачког укуса из чега ће се развити и проширити и читалачка публика: „Кад се таква публика створи, онда ће се радо предати књижевности онај учени човек који у себи осећа снаге да ће моћи на њеном пољу процветати, и кад какво важније дело напише, да му се трошак неће наплатити, него ће му се штавише и труд наградити.“[6] Занимљиво је и Игњатовићево размишљање о књижевној критици, за коју каже да не смије прећи границу и задирати у личност писца: „Ја нисам рад да побијам добру критику, такву критику која контролује шкодљив уплив, него критику која осуђује исто тако добро као и зло, те мало зло искорењавајући још веће зло рађа. Критика треба да храбри а не да отуђује. [...] Тим се начином таленти, који се развијају, одбијају с поља књижевности, а напротив требало би да се храбре на писање, јер ми сад живимо у оном времену књижевности, где тек семе за будући плод треба сејати.“[7] Очигледно да је Јаков Игњатовић сматрао да је српска књижевност на ниском развојном нивоу, те да пристрасна и субјективно обојена критика неће помоћи њен квалитетан и правилан развој, већ је гурнути у даље назадовање и апатију. Због тога он и изриче захтјев за *толерантизмом (трпљивошћу) у књижевности*.

Размишљања која је изнио у свом првом чланку, на одређени начин ће представљати константу и прожимати већину осталих текстова у којима је предмет његовог

[4] Живојин Бошков потврђује такав однос књижевне критике према Игњатовићевим чланцима, доносећи кратак преглед текстова у којима је исказан какав-такав интерес за овај сегмент његовог стваралаштва (Живојин Бошков, „Бриге о писцима и српској књижевности“, предговор у: Јаков Игњатовић, *О књижевности*, приредио Живојин Бошков, Одабрана дела Јакова Игњатовића, књига IX, Матица српска – Нови Сад, Јединство – Приштина, Нови Сад, 1988).

[5] Dr Dragiša Živković, *Počeci srpske književne kritike (1817–1860)*, Rad, Beograd, 1957, str. 357. Живковић се овдје позива и на ставове Јована Скерлића, који је сматрао да је српска Омладина из шездесетих година XIX вијека своје теоријске и идејне смјернице преузела из Игњатовићевог „Погледа на књижество“.

[6] Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, у: *О књижевности*, *op. cit*., стр. 29.

[7] *Ibid*., стр. 31.

интересовања било сагледавање лошег општег стања у српској књижевности и култури тог доба. Тако, у тексту „Српско списатељство“ (1860) налазимо скоро идентичан став о читалачкој публици. Игњатовић сматра да код „изображених народа има сталне књижевне класе која је својим плодом материјално без бриге, која је у свом положају сасвим независна“[8], те да књижевност „треба да има своју публику која је издржава. У зачетку књижевности поједини меценати доприносе много њезиноме развитку, али без књижевне публике није књижевност стална“[9]. Дакле, и овдје се рјешење покушава изнаћи у стварању једне морално и материјално обезбијеђене класе књижевника, „која пише, и то много пише, која само по уму и срцу пише, а не по туђој ћуди, која је у књижевности обавезана интересу свога народа“.[10]

Пишући о савременим књижевним приликама у Војводини и Новом Саду у „Писмима из Елисиума“ (1886), Јаков Игњатовић упућује савјет критичарима који желе да образују народ на једном широком културном пољу, да тај простор смање, јер српски народ још није спреман за то, те јасно позива: „*Пишите народу књиге, најпре га забављајте, па онда поучавајте;* јер како ћете га поучавати кад још за то књигом није спремљен. Подстакните у народу вољу на читање, остало придолази последицом; [...].“[11] У овом Игњатовићевом захтјеву лако је препознати и познати Хорацијев став, изнесен у *Писму Пизонима*, да поезија треба да забави, али истовремено и да поучи. Такође, и овдје опомиње критичаре да у својим оцјенама буду оштри, али праведни, да доказују, а не да их руководе злоба и завист, како не би са „злим“ покосили и „добро“.[12]

И у посљедњем тексту „Шира култура – полог књижевности“, написаном 1887. године, Игњатовић још једном указује на индеферентност, што је и главни предмет расправе у његовом првом тексту: „Неучешће, индиферентизам – то је сад знак времена, а болест по српску књижевност; а где одушевљења нема, ту се веће што не ствара.“[13]

[8] Јаков Игњатовић, „Српско списатељство“, у: *О књижевности*, *op. cit*., стр. 174.

[9] *Ibid*., стр. 174.

[10] *Ibid*., стр. 182.

[11] Јаков Игњатовић, „Писма из Елисиума“, у: *О књижевности*, *op. cit*., стр. 276..

[12] *Ibid*., стр. 182.

[13] Јаков Игњатовић, „Шира култура – полог књижевности“, у: *О књижевности*, *op. cit*., стр. 318.

Када се погледа овај Игњатовићев захтјев за неопходношћу стварања читалачке публике, која би била образована на ширим културним темељима, тешко је не увидјети велику подударност са каснијим критичким императивом Богдана Поповића за васпитањем мишљења и укуса код публике, што је немогуће остварити без широког општег образовања. Наравно, Игњатовић није овај став посебно теоријски развијао, него је он произашао из простог чињеничног увида у тренутно стање српске књижевности и културе, те је и остао на нивоу једног могућег разрјешења такве ситуације. Посљедњи текст Јакова Игњатовића, „Шира култура – полог књижевности“, објављен је 1887. године, а Богдан Поповић своје прве важне теоријске чланке објављује тек нешто мало касније – „О књижевности“ (1894) и „О васпитању укуса“ (1896). С обзиром на то да је Поповић имао одличан увид у актуелна књижевна и културна дешавања код нас у том периоду, а у наведеним текстовима нигдје не спомиње рад Јакова Игњатовића, с правом се можемо запитати да ли је могуће да није познавао ове Игњатовићеве ставове, те да је свој темељни књижевно-критички постулат засновао потпуно независно и промовисао га као оригиналан образац промишљања књижевности код нас. Можемо изразити приличну дозу сумње у његово познавање чланака Јакова Игњатовића, а када је ријеч о оригиналности, Игњатовићеви текстови дефинитивно показују да је он јасно назначио нужност формирања читалачке публике прије Богдана Поповића.

Иако су оваква питања изузетно интересантна за размишљање, за ово истраживање је неупоредиво занимљивија примједба о „однарођавању“ српске књижевности, изнесена у тексту „О индиферентизму српске учене класе прама српској књижевности“, која нам отвара могућност компаратистичког разматрања чланака Јакова Игњатовића.

Вјероватно најпознатији чланак Јакова Игњатовића, „Поглед на књижество“, објављен 1857. године, већ у уводу доноси поређење старије и новије српске литературе: „И старија и нова литература има своју заслугу. Ако се новија од старије у млогом, а особито што се правца тиче одвећ

разликује, опет и старија уважење заслужује, јер је новој за прелазак служила.“[14] Већ овдје се јасно види да Јаков Игњатовић развој књижевности искључиво прихвата као динамичан и међусобно условљен процес између различитих књижевних епоха, без обзира на квалитативни ниво који су ствараоци достигли, из чега проистиче нужност цјеловитог књижевноисторијског поимања литературе. Игњатовић сматра да је дуги период турске владавине посебно утицао на заостајање српске књижевности, те да је са слабљењем Османског царства „оживио мало и српски дух и *одма' се почео на друге народе угледати* [подвукао И. С.]“.[15] Због велике улоге латинског језика у ранијем школском систему, старије генерације су, природно, највише биле упућене на подражавање класичне римске књижевности, посебно Хорација, Овидија и Вергилија, али Игњатовић већ у томе види лош утицај на српску књижевност. Указујући на овакве узроке угледања и подражавања страним писцима, Игњатовић отвара могућност промишљања односа школства и компаратизма, као битне категорије у односу националних писаца према страној литератури. Он је мишљења да је такво „поетично књижество српско у латинској форми“[16], чак и када је пјесник успјешно подражавао латинским пјесницима, било далеко од праве српске осјећајности и, као такво, туђе нашем духу: „Ко хоће да постане Хорац, тај мора имати свој Рим и Тибур. [...] Но будући се ово подражавање све већма и већма распрострањавало, шта је могло друго што следовати него то: да српски списатељи, црпећи једнако из једног извора, исти су исцрпити морали, и тако морао се већ једанпут и Хорац са својим латинским колегама изглодати. [...] Основ је био узан и туђ, па се није ни могао одржати.“[17]

Млађи српски нараштај се развијао под сасвим другим утицајем и све више тежио прихватању њемачке књижевности: „Младеж српска читала је Гетеа, Шилера, Гелерта[18], Тидгеа, Виланда и проче, и давала је из своји' недара српству списатеље у копији ови' немачки' списатеља. Наместо латинског подражавања постане немачко подражавање.“[19] Као што је критиковао слијепо подражавање латинских узора,

[14] Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, у: *О књижевности*, *op. cit*., стр. 33.

[15] *Ibid*., стр. 33.

[16] *Ibid*., стр. 34.

[17] *Ibid*., стр. 34–36. Примјетна је подударност ових Игњатовићевих размишљања са каснијим ставовима Луке Зиме, изнесеним у тексту „Старинско труње грчко и латинско у песмама Војислава Илића“. Иако је изразито критичан према оваквом подражавању и прекомјерном угледању на римске пјеснике, Јаков Ињатовић не пропушта да спомене и велики труд који су старији српски писци морали уложити да би се уопште упознали са античким пјесништвом, те да, свакако, заслужују поштовање.

[18] Кристијан Фирхтегот Гелерт [Christian Fürchtegott Gellert, 1715–1769], популаран писац у доба просвјетитељства. Ширио је тадашње идеале о врлини у својим баснама, писао сентименталне драме и сентиментално-моралистичке романе, по узору на Ричардсона, али и уносећи авантуристичке и психолошке елементе.

[19] *Ibid*., стр. 37.

Јаков Игњатовић ће са истом оштрином говорити и о таквом односу српских писаца према њемачкој књижевности, која је, такође, била подједнако далека духу нашег пјесништва: „Из овог периода може човек видети дела, нарочито поетична, која на себи носе печат немачке углађености, но поред тога и туђег чувства. [...] Ако се који немачки певац са својом сентименталном ил' философирајућом поезијом и допада, ал' опет допада се он из своје тачке: то јест као Немац. Његовом јадиковању не приличи наше подражавање, јер сваки народ има нешто себи својствено, па и Србин у чувственом свом изражају разликује се од Немца. Наша поезија мора бити слична нашем народном индивидуалитету. [...] По мом мненију Србин је објективној поезији наклоњен. Немачки сентименталитет код нас тешко се може пресадити. Ако Србин за љубом гине, његова страст млого јаче, драстичније се изражава него код Немца. Српски јунак који своју љубу има, тај не јадикује за њом три сата у бледу месечину гледајући, нити гледи кроз кључаоницу како се иста облачи, као немачки ритери."[20]

Дакле, Јаков Игњатовић инсистира на стварању које ће одговарати „народном индивидуалитету", те инсистира да се престане одбацивати наша, „народна књижевност", зарад слијепог подражавања туђих идеја и осјећајности. Овдје је битно уочити да Игњатовић појам *народна књижевност* не подразумијева онако како је то данас уобичајено, односно као дјела усмене књижевности, већ под тим појмом схвата *националну књижевност*, те када тражи окретање према *народном правцу у књижевности*, он подразумијева угледање на Доситеја Обрадовића,[21] Вука Караџића,[22] Симу Милутиновића Сарајлију,[23] а од млађих писаца издваја Јована Стерију Поповића, Бранка Радичевића,[25] Јована Јовановића Змаја,[26] и Николу Бојевића[27]. Игњатовић тражи угледање на оне писце који су, по њему, сваки на свој начин, формирали елементе и карактеристике националне књижевности, још једном упозоравајући да би евентуално прекомјерно угледање на народне јуначке пјесме лако могло да се преточи у „слепо подражавање", уколико би се унедоглед понављали

[20] *Ibid*., стр. 38. На скоро идентичан начин размишља и Зоран Константиновић у тексту „Шта су Срби читали читајући Гетеа", гдје интертекстуалном анализом Лазаревићеве приповијетке „Вертер" показује да „у критичком обрачуну са превазиђеним схватањима, како би се увеле нове норме понашања, првобитни конфликт у *Вертеру* – љубавни троугао, егзалтација, навођење на самоубиство – пребачен у српску средину онога времена, приводи се разборитом решењу. [...] Лазаревић при томе не дели екстремне позиције ни Јанкове ни Младенове већ их релативира. У целини је његов текст ипак и антивертеријада, али антивертеријада прилагођена развоју прилика у нас. Наш Вертер је онакав какав одговара ставу наше младе грађанске класе према вертеризму. Ова класа је произишла углавном из крајње трезвеног сталежа трговаца који је својом упорношћу и без великих устручавања преузео вођство у друштву ове наше мале земље" (Зоран Константиновић, „Шта су Срби читали читајући Гетеа", *Интертекстуална компаратистика*, Народна књига – Алфа, Нови Сад, 2002, стр. 69).

[21] „Он је посијао идеју еманципације српског језика и духа, но ова идеја је тек доцније до победе коначне доспела. Доситеј да није ништа друго учинио, сама самцита његова наравоученија, која је Србину српским духом написао, врло га заслужним чине, јер је показао пут како се треба са народом у књижевни дотицај довести; он је народу по народном поњатију

већ опјевани мотиви, без обзира колико они били квалитетни.[28]

Овакав став према страним узорима и њиховом фактичком преузимању, или, како Игњатовић често понавља, „слепом подражавању“, биће присутан и у другим чланцима. У тексту „Србин и његова поезија“ он критикује пјесме за које каже да су се „изродиле“ јер дишу туђим духом и имају туђу мелодију, те да нама не требају „исплакана, болесна чувства и незадовољство свјетско, но чиста природност која и у жалости нађе мелема. Па ако ико, јамачно Србин не треба да тражи туђих пјесама, јер има доста својих народних, а кадар је и сам по свом духу стварати, и таке су пјесме красније и удесније за српски дух него туђе“.[29]

Као што можемо примијетити у овим ранијим текстовима, Игњатовићев став је изразито јасан Додуше, он непрекидно понавља да се не смије слијепо подражавати, али не нуди никакав одговор шта под тим подразумијева, нити улази у проблематику исправног односа према страним узорима.

Међутим, његови посљедњи текстови, настали осамдесетих година XIX вијека, доносе одређену промјену у односу на претходна размишљања и показују колико је Јаков Игњатовић сазријевао у свом схватању односа српске књижевности према страној литератури и тежио артикулисању одговора и објашњења који су недостајали у раним чланцима.

У чланку „Књижевност и политика“ (1885), тачније студији у којој је Игњатовић расправљао о одразу актуелних друштвено-политичких дешавања на књижевност, примјећујемо нешто блажи тон када су у питању страни узори. Понављајући још једном став да српска књижевност треба да буде утемељена и изграђена на народној основи, он се овдје ипак донекле ограђује и износи размишљање о односу према страној литератури: „Овај израз нек ми се не тумачи тако као да Србин ни од кога ништа не треба да учи, јер у себи све има, и да поуке од другог не прима; само поука нек му се не улива у туђ калуп који би му есенцијалну народну

представљао“ (*Ibid*., стр. 39–40)

[22] „Вук С. Караџић је са својим сабранијем народни’ песама славу си задобио. Донде, док он није ове издао, српски књижевници задојени млеком латински’ муза, нису ни снивали о том каково богатство лежи у народним песмама закопано, и какво у њима почива семе за будушти развитак српске књижевности. Када се одвећ и најученији Немци дивити почну красоти наше народне поезије, онда се и нами разбирати почне. Оволико уважење народне поезије дало је и српском књижеству ново побуђење, нов правац. Језик књижевни, досад у туђем окову, почне се к првобитној својој чистоти доводити“ (*Ibid*., стр. 41).

[23] „Сима Милутиновић сасвим је народном стазом пошао, и поред народни’ песама превагу је држао противу туђи’ елемената. [...] Доста нек је о њему споменуто, да је он у својој струци нов правац узео, и може се узети као продужење Доситеовог дела“ (*Ibid*., стр. 40).

[24] Још један доказ да је Јаков Игњатовић одлично схватао развојне мијене српске књижевности јесте и напомена о Стерији: „J. С. Поповић, премда је старији списатељ, опет у песништву последњем нараштају принадлежи. Његовог духа и чувства изражај је српски“ (*Ibid*., стр. 42).

[25] „Читајући Бранкове лиричне песме, сваки је увидити могао да тек са својим сопственим чувством и кројем може Србин у песничкој струци што савршеније произвести. У њему је дух српски као финикс васкре-

својственост ослабио ил' истиснуо, нек остане сам себи оригинал, и да стечено научено својствености својој асимилира. У том је кључ."[30]

Посљедњи Игњатовићев текст, „Шира култура – полог књижевности" (1887), истовремено је и најзанимљивији за схватање његових компаратистичких промишљања која су битна за утемељење компаратистичке свијести у систему српске књижевности. Овај чланак представља својеврсну синтезу свих ранијих размишљања, која су неупоредиво развијенија и гдје се јасно види колики отклон је направљен у односу на ране текстове. Прије свега, велика промјена огледа се у схватању о јединственом систему свјетске културе, из чега не смије бити искључена ни српска књижевност уколико тежи бржем и прогресивнијем развоју: „Људи и народи једно од другога уче, једно другом појаве светске за живот приказују и у тој узајамности положена је култура светска за савршенство душевно човечанства. [...] Књижевност српска је још на слабим ногама, и препрека јој је у напредовању што нема узајамности књижевне са другим народима, па да се вечита начела у хармонији спајају. И то Србима у развићу културном шкоди."[31] Колики значај Игњатовић сада придаје успостављању веза са свјетском књижевности и културом свједоче и два јасно формулисана захтјева: „*Створити интелигенцију која стоји у активном додиру са великом европском културом, то би био задатак садање малобројне интелигенције књижевне.* [...] Нека нам буде гесло: проширење културе. И то: проширење трансфузијом светске културе у народну, а да се и ова у облику светском покаже. Тако се може у нас удомити Минерва, а да нам књижевност не буде кокетна Венера. Напред у широки свет!"[32]

Свакако, видимо да Игњатовић остаје подједнако опрезан, као и у претходним текстовима, када је ријеч о подражавању страних писаца и њиховом буквалном преношењу у нашу средину, с тим да сада умјесто „слепог подражавања" говори о потреби „узајамности", али и додатно покушава да појасни његов смисао, допуњујући размишљање из текста „Политика и књижевност": „Узајамност ту не треба

сао. Младеж српска, његовом лиром одушевљена, на њега се угледала. Српска критика при појављењу Бранка ћутила је, када није ни преправна била за достојно примљење једног Бранка" (*Ibid*., стр. 41).

[26] „Ако [Јовановић] остане сам себи веран, без слепог подражавања себи необичног, као песник лепу ће имати будућност. Његова песма има свагда своју читаву и лепу идеју, а изражај му је прави српски, и удесан" (*Ibid*., стр. 42).

[27] „Он је некако у трагикомичној ситуацији у српском књижеству сам самцит. Садржај његови' песама је из српско-социјалног живота извађене пикант идеје, које поред увеселења и морални свој мотив имају" (*Ibid*., стр. 42).

[28] „На ово врло пазити треба, јер као што у поменутом немачком периоду чрез масу млоги' скупљени' речи за каденције рађали се стихокресатељи, тако исто сад могу се изродити чрез копирање народни' песама песмокројачи безумни" (*Ibid*., стр. 42).

[29] Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија", у: *О књижевности*, *op. cit*., стр. 116.

[30] Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика", у: *О књижевности*, *op. cit*., стр. 197–198.

[31] Јаков Игњатовић, „Шира култура – полог књижевности", у: *О књижевности*, *op. cit*., стр. 311–312.

[32] *Ibid*., стр. 319, 321.

узети у том правцу да Срби у књижевност своју попримају што више од других на рачун снаге своје која се од својине крњи, а да се земљиште књижевности народне запарложи; већ да се пут прокрчи народним умотворима у туђинству, да се и одавде користити може, и то начином да се свет упозна с духом културним народа српског у замену за свој дух, у смислу хармоничном, а не у једностраном претапању, где се тип карактеран једног ил' другог губи. [...] То је зло, јер се домаћа снага у страну претапа, а за себе мало остаје. Друкчије би било, кад би и страни наше производе узајмљивали, то би било од великог замашаја за моралну и материјалну добит по књижевност српску."[33]

Дакле, колико год да се потенцира неопходност угледања на стране, веће и развијеније књижевности и културе, истовремено се инсистира и на потенцијалима и оригиналности националне књижевности, што опет треба бити препознато у таквом широком општем оквиру, а представљало би снажан развојни потицај за једну малу књижевност као што је наша. Колико год да тај захтјев изгледао тешко остварив, Игњатовић рјешење види у снази наше усмене књижевности која је већ препозната у европском оквиру, али посебно наглашава нужност превођења савремене српске литературе на велике стране језике,[34] што треба бити задатак најобразованијих људи. Такође, Игњатовић је свјестан тежине и захтјевности преводилачког посла, а и недостатка добрих и истрајних преводилаца, које назива „апостолима части српске у страном свету".

Када пажљивије погледамо Игњатовићево инсистирање на оваквој узајамности, тј. размјени духовних и културних вриједности схваћеној као двосмјерни међусобно условљени процес примања и давања, гдје се не допушта поништавање националнокњижевног елемента у судару са великим свјетским литературама, лако ћемо препознати подударност са ставовима Матије Бана, када је најављивао свој курс присподобљене књижевности и на идентичан начин поставио српску према француској књижевности, уводећи на тај начин компаратистику на београдски Лицеј.[35]

[33] *Ibid*., стр. 312.

[34] „Књижевност немачка је велика, као и народ јој, и кад у себе прима производе арапске, турске, индијске, примиће и производе духа српског" (*Ibid*., стр. 313).

[35] Треба уочити и чињеницу да се први текстови Јакова Игњатовића јављају тек двије–три године послије Банових предавања.

С друге стране, својим јасно израженим захтјевима за неопходност једног широког образовања, широког културног замаха, затим нужности стварања јаке читалачке публике, практично је поставио темеље за касније гласно изговорен позив за стварање интелигенције која би се формирала у непрекидном контакту са великим европским културама, гдје посебну улогу има превођење. Даље, Игњатовић је одбацио голо подражавање и вјештачко пресађивање туђе духовности у нашу, без претходне трансформације и прилагођавања нашем духу и осјећајности. Погрешно је мислити да његово упорно инсистирање на развоју националне књижевности подразумијева одбацивање свега туђег и страног. Он је у каснијим текстовима показао изразиту зрелост и појаснио да не прихвата фактичко угледање на стране узоре које би ишло на директну штету развоја националнокњижевних карактеристика и сопствене оригиналности.

Скоро сви наведени ставови Јакова Игњатовића представљаће полазну основу компаратистичких ставова наше универзитетске критике с краја XIX и првих деценија XX вијека, а што је посебно изражено у књижевно-теоријским радовима Богдана Поповића, који се практично као компаратиста остварује кроз ове тачке које је претходно Игњатовић јасно оцртао.

Као што Јаков Игњатовић представља врло специфичну и интересантну појаву у историји српске књижевности, скоро аналогну позицију можемо уочити када је ријеч о развоју српске компаратистике. Ако је својим стваралаштвом био на размеђи романтизма и реализма, пишући реалистични друштвени роман прије него што ће се реализам развити код нас, а што смо у уводу поглавља јасно назначили, својом компаратистичком свијести која прожима његове чланке настале у периоду 1854–1887. године, Јаков Игњатовић представља спону између идеје Матије Бана о присподобљеној књижевности и наше касније универзитетске критике, на челу са Богданом Поповићем, која ће довести до институционализације компаратистике и промовисати је у научну универзитетску дисциплину.

Igor Simanovic

COMPARATIST IDEAS IN THE CRITICAL WORKS OF JAKOV IGNJATOVIC

The paper deals with comparatist ideas in the critical works of Jakov Ignjatovic, who, with his clear advocacy for comprehensive education, a wide scope of culture, establishing solid readership, laid foundation for what was later to be recognized as a call for creating intelligentsia to be formed in constant touch with great European cultures, in which translation plays a key role. Furthermore, Ignjatovic disavowed mere mimicry and artificial implementation of foreign spirituality into ours, without prior transformation and adaptation to our wit and sensibility. Almost all of the listed stances of Jakov Ignjatovic are to be recognized as a starting point of comparatist practice in our university critique from the end of the 19th century and the opening decades of the 20th century, which is to become embodied in the literary theory oeuvre of Bogdan Popovic, who realized himself following the clear outline of Jakov Ignjatovic.

Key words: *comparative studies, mimicry, readership, translation, European spirituality.*

УДК: 821.163.41.09:821.131.1.09
DOI: 10.7251/GMS1707025A
(Оригинални научни рад)

Тања Анчић
Средњошколски центар „Гемит-Апеирон“
Бања Лука
tanja.ancic@gmail.com

МИЛОШ ЦРЊАНСКИ И ИТАЛИЈАНСКА РЕНЕСАНСНА КЊИЖЕВНОСТ

Резиме: *Милош Црњански у свом књижевноумјетничком опусу гради посебан однос према ренесансној култури, умјетности и књижевности. Дубоку оданост Црњански исказује оним ренесансним писцима који су израсли из традиције и који су остварили везу са заједницом умјетника из прошлости, међу којима је нарочито наклоњен Дантеу Алигијерију и Микеланђелу Буонаротију. У овом раду се испитује однос према тим ренесансним стваралоцима, имајући у виду специфичност феномена веза код Црњанског.*

Кључне ријечи: *Милош Црњански, Италија, ренесанса, везе, Данте Алигијери, Микеланђело Буонароти.*

I

Хуманизам и ренесанса као културно-историјски период обухватају раздобље од средине XIV па до краја XVI вијека. Када је ријеч о ренесансној књижевности, она је настала на традицији коју у Италији симболишу Данте Алигијери, Франческо Петрарка и Ђовани Бокачо. Писци кватрочента и чинквечента у дјелима тих аутора препознали су нове моделе који су постали узор у поезији и прози. Врхунац ренесансног књижевног стваралаштва представљају дјела *Бијесни Орландо* Лудовика Ариоста и *Ослобођени Јерусалим* Торквата Таса, мада је на пољу друштвене, политичке и књижевне мисли незаобилазно и дјело Николе Макијавелија[1].

Ренесансна књижевност развијала се под утицајем сицилијанске школе и слатког новог стила (Dolce stil nuovo).

[1] Николо Макијавели (1469–1527) био је Фирентинац коме је породица Медичи повјерила да напише историју Фиренце. У том послу затекла га је и смрт. Његово најчувеније дјело *Владар* представља расправу и синтезу о личности идеалног владара, о облицима владавине и начину стицања и задржавања власти. Међу осталим значајним дјелима истичу се: *Расправе о првом десетљећу Тита Ливија* (око 1513–1521), *Ратно умијеће* (1519–1520), *Живот Каструча Кастраканија* 1520, као и комедија *Мандрагола* (1514–1515).

Италијанска књижевност на народном језику развијала се у оквиру Сицилијанске школе која је потекла са двора сицилијанског краља Фридриха II Хохенштауфовца (1194–1250). Његов двор постао је стјециште пјесника, који су од Провансалаца преузели образац учтиве љубави, којим се исказивала љубав феудалној дами, сведена на одређене мотиве (манифестација љубави, радост и бол који прате љубавно осјећање, доживљај и представа вољене даме, и њен утицај на заљубљеног). Најзначајнији представници те школе били су: краљ Фридрих, Јакопо да Лентини, Бонађунта Урбичани, Гвитоне из Ареца, Пјер деле Виње, Риналдо Д'Аквино, Гвидо деле Колоне.

Слатки нови стил представља зрелију фазу италијанске поезије дуочента. За разлику од сицилијанске школе пјесници новог стила су бирали елегантније и складније изразе, исказали су грађански дух и донекле се супротставили феудалној култури. Они су објавили нови концепт племенитости, која се не насљеђује, него се налази у духовном и моралном подвигу. Стилновисти су смјестили тему љубави у окриље филозофско-теолошких проблема тога времена, и бавили се односом између тијела и душе, земаљских страсти и посвећености Богу, као и односом љепоте и истине. Они су користили рјечник љубави како би се њиме уздигли до Бога. Умјесто феудалне даме, опјевали су даму са анђеоским обиљежјима и врлинама.

Данте је у својој *Комедији* био свјестан старог и новог пјесничког стила. То потврђују стихови у којима је вођен разговор са пјесником Бонађунтом Урбичанијем, у којем се спомињу и пјесници Гвитоне из Ареца, и „Нотар", Пјер деле Виње: „Ал' реци, виде л' оног очи моје / што створи нови стих кад пјесму створи: / *О жене које знате љубав што је?*" / А ја ћу: „Кад у мени љубав гори, / ја памтим, затим дајем ријечма крила / оном што она изнутра ми збори." / „Сад видим, брате", рече, „гдје је била / сметња Нотару, мени и Guittonu, / те остасмо ван слатког новог стила."[2]

У тим стиховима Данте је показао да пјесници сицилијанске школе нису били зрели да схвате ново доба и

[2] Dante Alighieri, *Božanstvena komedija* (*Čistilište*, XXIV pjevanje, stih. 49–58), prevod Mihovil Kombol, Globus media, Zagreb, 2004.

другачију осјећајност и духовну атмосферу. Најзначајнији представници новог стила су Гвидо Гвиницели[3] и Гвидо Кавалканти,[4] Чино из Пистоје,[5] и други.

Црњански спомиње те пјеснике: Гвиницелија, првог представника „промењеног укуса“, Кавалкантија, који је био узор и Дантеу, Чина „из вароши Пистоје“ у чијим сонетима се појављује „нека Салвађа“.[6] Међу те пјеснике сврстао је и Гвида деле Колоне,[7] једног од зачетника сицилијанске школе, за кога каже да се „ни мање, ни више“ огласио да је „заљубљен у Дјеву Марију“[8]. Црњански је споменуо и друге Дантеове савременике, међу којима се нашао и Дино Компањи,[9] први историчар Фиренце.

Прозна књижевност дуочента настајала је на народном језику, али и на латинском и старофранцуском. Брунето Латини[10] представник је дидактичке књижевности, кога се Данте сјећа у *Комедији* и назива „благи очински лик“.[11]

На прелазу између дуочента и тречента развио се и нови пјеснички жанр, који у поезију уводи теме из људске свакодневице, са комично-сатиричним елементима. Чеко Анђолијери[12] опјевао је људску биједу коју је и сам искусио, и у сонетима посвећеним Бекини исказао тугу и меланхолију према животу уопште, и тако постао представник реалистичке поезије дуочента.

У суштини, италијански треченто обиљежила су дјела Дантеа Алигијерија, Франческа Петрарке и Ђованија Бокача.

Данте Алигијери је у својим дјелима исказао ново осјећање живота и свијета у коме човјек заузима средишње мјесто у систему који вреднује земаљске ствари. Дјелом *Нови живот*[13] Данте се одваја од претходника, и на тај начин превазилази пјесничка достигнућа слатког новог стила.

Уго Фосколо[14] је у Дантеу видио великог стваралаца, на кога ће се неминовно наслањати будуће генерације. Данте је пјесник који је успио објединити и изразити дух читавог народа: његова *Комедија* „прожета је везом са отаџбином, религијом, философијом, страстима, ауторовом природом“

[3] Гвидо Гвиницели (1230–1276) био је болоњски правник. Као гибелин, прогнан је из родног мјеста, и у прогонству остао до смрти. Интересујући се за поријекло љубави и племенитости људске душе, он је казао да племенитост људске душе не долази само рођењем, него и интелигенцијом и културом, које сматра новим квалитетом грађанске класе.

[4] Гвидо Кавалканти (око 1255–1300), Фирентинац, припадник гвелфске струје, кога су гибелини протјерали из града. У његовој поезији присутна су и меланхолична љубавна осјећања.

[5] Чино из Пистоје (између 1265. и 1270–1336/1337) сматра се Петраркиним учитељем, чувени правник, који је своју љубавну поезију посветио жени коју је назвао Дивљакуша.

[6] Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008, стр. 157–158.

[7] Гвидо деле Колоне (око 1210 – око 1287), један од зачетника сицилијанске школе. Био је судија у Месини. У историји књижевности често му је са несигурношћу приписивано ауторство за *Историју пропасти Троје* (*Historia destructionis Troiae*) коју је аутор написао на латинском језику. Данте га спомиње у свом дјелу *De vulgari eloquentia* (1303–1305).

[8] Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 158.

као и са „европском цивилизацијом која се рађала с њим, ако не из њега“. Његово дјело показује развој који је остварила заједница умјетника у приповиједању „са оца на сина“.[15] Милош Црњански могао би бити сагласан са тим идејама Уга Фоскола, пошто је у својим књижевним текстовима Црњански створио лик Дантеа који је бесмртан само зато што је у свом дјелу на јединствен начин остварио везу са заједницом.

Франческо Петрарка, кога је Жан Делимо назвао вијесником новог доба пошто се дистанцирао од „мрачног доба“ средњовјековља, за живота је жудио за пјесничком славом. Иако је сматрао да ће га прославити стихови на латинском језику, свјетску славу је стекао са *Канцонијером*.[16]

Де Санктис[17] је дошао до закључка да је у основи поезије средњег вијека сукоб између духа и метерије. Беатриче и Лаура су оне које су призиване са земље, а пронађене у другом животу, а поезија настала на тој основи своје постојање осмишљава на оноземаљској страни, гдје је разлика разријешена, и гдје је свака ствар постављена на своје мјесто – гдје је материја пакао, а дух рај.[18]

Ђовани Бокачо својим романима у прози *Филокло*, спјевовима *Филострат* и *Фијезолски нимфале* утврдио је пут за настанак *Декамерона*, и тако се уздигао међу зачетнике италијанског прозног израза. Он је међу првима указао на важност Дантеовог дјела, написавши *Малу расправу у похвалу Дантеу,*[19] а смрт га је затекла док је држао предавања о *Божанственој комедији*.

У дијалогу који Црњански води са системом ренесансне културе књижевност заузима посебно мјесто. Његов стваралачки опус потврђује да је он познавао италијанску књижевност тречента и кватрочента.

Идеје и мисли о ренесансним умјетницима као структурни елемент путописно-есејистичке прозе граде књижевни говор Црњанског у *Љубави у Тоскани*, *Тајни Албрехта Дирера*, књизи *Код Хиперборејаца* и *Књизи о Микеланђелу*. У путописној прози постоје два нивоа у структури, један рационални а други метафизички. Пиза, Сијена, Фиренца, Аси-

[9] Дино Компањи (око 1255–1324), италијански историчар, политичар и пјесник, који је познат по томе што је написао хронику Фиренце. Као и Данте Алигијери, припадао је струји бијелих гвелфа.

[10] Брунето Латини (1220–1294) био је Фирентинац, присталица гвелфа, који је након побједе гибелина протјеран у Француску, и тада је на старом француском језику саставио дјело енциклопедијског карактера *Трезор* (1262–1266), уврстивши сазнања из историје, природних наука и реторике, док је на италијанском написао *Tesoretto*, у коме се бави темом љубави, морала и религије.

[11] Dante Alighieri, *Božanstvena komedija* (*Pakao,* XV pjevanje, stih. 82–85).

[12] Чеко Анђолијери (око 1260–1311/1313) из Сијене најзначајнији је пјесник реалистичке грађанске поезије.

[13] *Vita nova*, Дантеово дјело настало око 1292–1293, састављено од поезије и прозе, у коме је Данте изнио коментаре о љубавним догађајима и осјећањима према Беатриче Портинари. У *Новом животу* пјесник је уздигао Беатриче до надземаљског симбола. Данте је остао вјеран Беатриче и у *Божанственој комедији* (око 1307. године).

[14] Уго Фосколо (1778–1827) италијански пјесник, прозни писац и преводилац, који је оставио занимљиве текстове о Италији и италијанској

зи, Перуђа, Сан Ђимињано у тим путописима преображавају се и претварају „у једну мешавину мисли у којој више није сасвим јасно шта постоји а шта је прошло“,[20] док се читалац креће између та два свијета. Структура књижевног говора у путописима саздана је на подлози рационалног и есејистичког. Облик есејистичког казивања Црњански је одабрао за разматрање умјетничких тема, у којима се бавио умјетницима метафизичке оријентације, и тако структурно сажео и субјективност и хибридност као основне одлике жанра. Његови путописи у структури садрже есеј, и могу се сматрати путописним есејима, у којима писац говори о умјетницима, али и о себи,[21] јер поред аутобиографије, есеј је жанр у коме писац оставља забиљешке о себи и властитом погледу на живот, свијет и литературу.

О књижевности као умјетности Црњански је оставио мноштво успутних исказа, мада, цјелокупан његов опус представља дијалог са умјетницима у чијим дјелима је трагао за непролазним, које назива и лирским моментима. Покушао је заступати критику која „све ломи“, наспрам оне која је у моди, а која „све извини“,[22] сматрајући да „критика треба да је као дијамант, тврда и оштра, а чиста“,[23] какву није препознао у српској књижевности свога времена.

Размишљајући о могућностима развоја српске књижевности на почетку двадесетог вијека, наспрам краћих прозних облика, попут новеле, Црњански развојни потенцијал види у жанру романа, јер, како каже, „приче које износе тачно до 16 страна, наши писци уопште не знају да пишу“.[24] Образац за нови тип романа препознао је у Флоберовом *Новембру*, јер „сензације Новембра нису оне сцене које гомила тако радо чита“, него су „оне стране где се, у крпама, по странама простире раскидана гола душа Флоберова“.[25] Код Флобера се препознаје „велика и бескрајна веза између болова и патњи целог света“.[26]

Црњански је говорио о поезији да ће надживјети сваког пјесника, јер је она „у историји свих народа вечна“: „Ја мислим, да ће поезија бити вечна, иако је оно што песници

књижевности. Стварао је у периоду између 18. и 19. вијека. Његово књижевно дјело осцилира између неокласицистичких и романтичарских утицаја. Живот су му обиљежила путовања и лутања, будући да је још у младости био принуђен да напусти родно мјесто Закинтос.

[15] Ugo Foscolo, *Ultime lettere di Jacopo Ortis e Discorso sul testo della Commedia di Dante*, Milano, Edoardo Sonzogno, 1887, str. 141–142. Preuzeto sa: https://it.wikisource.org/wiki/Pagina:Ultime_lettere_di_Jacopo_Ortis.djvu/144, posjećeno 1.4.2017

[16] *Канцонијер* је збирка од 366 пјесама на италијанском језику, међу којима су најбројнији сонети. Пјесме су посвећене Лаури, коју је Петрарка, како свједочи, срео у авињонској Цркви Света Клара, 6. априла 1327. године. Историчари књижевности бавили су се њеним ликом, међутим, неоспорна је чињеница да је она, без обзира на то да ли је стварна жена, велика пјесничка имагинација Франческа Петрарке. На италијанском језику написао је и краћи спјев *Тријумфе*.

[17] Франческо де Санктис (1817–1883), италијански писац, историчар књижевности, књижевни критичар, филозоф и политичар. Био је један од најзначајнијих историчара књижевности у 19. вијеку у Италији. Најзначајнија дјела: *Saggi critici* (1866; 1869), *Saggio critico sul Petrarca* (1869), *Storia della letteratura italiana* (1870). Видјети: Francesco de Sanctis,

пишу променљиво, као и живот људски, као и времена, као и столећа у којима живимо.“[27]

Када је ријеч о италијанској поезији, Црњански у *Хиперборејцима* пише да је она почела са Чеком Анђолијеријем[28], који је први у италијанском пјесништву употријебио ријеч меланхолија[29]. За ту тврдњу Жељко Ђурић проналази изворе у тексту Алесандра Д’Анконе, чију студију је Црњански познавао.[30] Са стиховима „За сваку кап воде коју има море, у срцу мом је сто хиљада радости“, Чеко је, према мишљењу Црњанског, испјевао сонет „коме нема равна тада у Тоскани“,[31] да би његов несрећан живот потом дао стихове „Да сам ватра“, који су „урлик“ и жудња за убиством. Црњански је препјевао два терцета Чековог сонета и као цитат уградио у свој текст:

„Да сам смрт, тражио бих своју мајку,
да сам живот, код ње, остао не бих,
а слично бих чинио и свом бабајку.
А да сам Чеко, што сам и што сам био,
младе и фине госпе узео бих себи,
а старе и гадне другом оставио.“[32]

У том препјеву смрт прво „посјећује“ мајку, а потом оца, док је у оригиналном Чековом сонету другачији распоред мотива.

Чекова вољена Бекина научила је пјесника да „гуди у анђеоске жице, да јој пева провансалске химне, сличне онима којима су тада певачи певали дражи Мајке божје“.[33] Чекови стихови носе спој усмене и писане традиције, али његова Бекина, која је по свему другачија од Дантеове Беатриче, будући да је дошла из народа, и није лишена људских мана, нова је женска фигура у италијанској поезији дуечента.

Црњански у путописима отвара поглавље о новој пјесничкој школи на прелазу из дуочента у треченто. Као пјесник и путописац посматра везу између поезије и сликарства тог доба. У провансалској лирици која велича култ дворске даме коју ће пјесници узвисити до идеала љепоте и

Povijest talijanske književnosti (preveo Ivo Frangeš, Matica hrvatska, Zagreb, 1955) i *Kritički eseji* (izbor i predgovor Eros Sekvi, prevela Vera Bakotić-Mijušković, Kultura, Beograd, 1960).

[18] Francesco de Sanctis, *Saggio critico sul Petrarca*, priredio Benedetto Croce, izdavačka kuća A. Morano, Napoli, 1907, str. 301. Preuzeto sa: https://archive.org/stream/saggiocriticosu00crocgoog#page/n325/mode/2up, posjećeno 1.4.2017.

[19] Видјети: Ђовани Бокачо, *Мали трактат у похвалу Дантеу*, превела Александра Манчић, Службени гласник, Београд, 2008.

[20] Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 134.

[21] У полемици поводом путописа Марко Цар је изнио суштински проблем у схватању путописа као жанра. Он пише да Црњански „место да говори о стварима око себе, [...] говори о себи“ („Реферат Г. Марка Цара“ – Време, Београд, 14. II 1929. У: Милош Црњански, *Есеји и чланци II*, приредио, са сарадницима, Живорад Стојковић, Задужбина Милоша Црњанског, НАШ ДОМ – L’AGE D’HOMME, LAUSANNE, Београд, 1999, стр. 653), и као крајњу недоумицу у начину писања Црњанског Цар наглашава сумњу: „И, у истини, шта да кажемо о човеку који нас, на самом почетку свога путописа, обавештава како он на путу носи увек са собом *Одисеју*?“ (*Ibid*., стр. 654).

љубави, Црњански препознаје коријене једне љубавне лирике „у којој су све госпе анђеоске“,[34] а коју ће наставити пјесничка школа долче стил ново. У сијенском сликарству посматра везу између обожавања Марије у стилу неоплатонизма и лика Дјевојке породиље. Он умије да изнесе општи поглед на зачетке ренесансне умјетности, који се у његовом тексту појављује час као појединачан утисак о италијанском сликарству Дуча и Мартинија, а час као доживљај поезије Анђолијерија, Кавалкантија и Дантеа – творећи недјељиво и неизрециво, нешто свијетло и надземаљско. „Мартинијеве слике су дубоко светле, као Дантеови сонети, а чисте и надземаљске и охоле, као неизвесне мисли и дела Кавалкантија.“[35]

Познато је мјесто из *Чистилишта* (XI, 97–100) које говори да је један Гвидо преотео славу другоме. Данте мисли на Кавалкантија чија поезија је узвишенија од Гвиницелијеве. У дјелу *Вита нова* Кавалканти је именован као „први пријатељ“, а његова драгана Ђована (Вана) добила је надимак Примавера, док се паралела између Ђоване и Беатриче може пренијети и на пјеснике Гвида и Дантеа, јер се дио Кавалкантијеве улоге у италијанском пјесништву „састоји у својеврсној префигурацији Дантеова пјесништва“.[36]

Поред Анђолијеријеве поезије, Црњански у *Хиперборејцима* у заједницу италијанских пјесника који су оставили траг у литератури уписује имена Дантеа Алигијерија и Микеланђела Буонаротија. Унутар те заједнице постоји веза, која се манифестује кроз познање онога што је вјечно и непролазно у дјелима претходника, у прошлости, а која је пресудна за литерарну традицију једне земље и једног народа.

Црњански пише да је Микеланђело цијелог живота читао Дантеа. Једним Микеланђеловим сонетом, који је посвећен Дантеу, доказује да је то најљепше у италијанској литератури што је о Дантеу икада написано. „Ах кад бих могао бити Данте. Fuss io pur lui.“[37] Властите идеје и мисли о почецима италијанског пјесништва Црњански исказује и преко Микеланђеловог односа према узорима. Док у науци о

[22] Милош Црњански, „Писмо Кашанину“ (30. 12. 1928), у: *О Црњанском: архивалије*, приредили Стојан Трећаков и Владимир Шовљански, Матица српска, Нови Сад, 1993, стр. 55.

[23] *Ibid.,* стр. 57.

[24] *Ibid*., стр. 54.

[25] Милош Црњански, „Гистав Флобер: ‘Новембар’“, у: *Есеји и чланци I*, приредио Живорад Стојковић, Задужбина Милоша Црњанског, НАШ ДОМ – L’AGE D’HOMME, LAUSANNE, Београд, 1999, стр. 230–231.

[26] *Ibid*., стр. 230. „У *Новембру* се јавља нов човек. Цео свет је његов. Прошлост и даљина нестају у њему. И оно што је пре много столећа било – његово је. Бол његов везан је за све патње у свету“ (*Ibid*., стр. 231).

[27] Милош Црњански, „Моји енглески песници“, у: *Есеји и чланци I*, *op. cit*., стр. 205.

[28] Милош Црњански, *Код Хиперборејаца I*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008, стр. 272.

[29] Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 119.

[30] Željko Đurić, *Italija Miloša Crnjanskog*, Miroslav, Beograd, 2006, str. 58. У студији Алесандра Д’Анконе на једном мјесту стоји: „...anzi si può dire ch’egli sia il primo fra gli antichi poeti volgari che abbia fatto uso così proprio e frequente di questa parola *malinconia* [„...може се рећи да је он био први међу

књижевности Петрарка често добија мјесто оца италијанског пјесништва, Црњански каже да је Петрарка стихотворац, који учи од академија, полаже „докторат стихотворства“, а да се оно што је Микеланђело изрекао у својим сонетима не да научити.[38] Петрарка говори ријечи, а Микеланђело суштину, „твари“.[39]

II

Пут из времена у вјечност – поезија и проза Дантеа Алигијерија

Дантеу, пјеснику „који је сагледао провалије пакла и висоравни раја“,[40] Црњански се враћа на почетку и на крају пута у Италију. Уз Микеланђелов сонет о Дантеу, „таман и леп“ и Бокачов стих у коме је Данте приказан као „Минерва мрачна разума и уметности“, Црњански објављује и мисао Марсилија Фичина по коме је Данте, „по завичају небесни, по становању Фиорентин, по занимању философ песник“, у души настављач Платона, који је платонским изрекама уљепшао своје дјело и варош Фиренцу.[41]

Размишљање о почецима ренесансне поезије Црњанског доводи до закључка да је епоха промијенила укус са поезијом Гвида Гвиницелија који је пјевао: „У племенито срце угнезди се Љубав“[42]. Сагласно са књижевноисторијским размишљањима, Црњански својим пјесничким језиком указује на литерарне везе које је и сам уочио у заједници италијанских пјесника дуочента и тречента. За пјесника Кавалкантија каже да је дао: „читаву теорију те нове песничке школе, са замршеним расправама о Љубави, завртнутим дефиницијама о том осећању“ кога је и Данте поштовао.[43] Доказ за то је веза са поезијом Гвида Кавалкантија у стиховима Дантеовог *Чистилишта* у којима „има место где каже да је овај Гвидо отео славу језика (од латинског до вулгарног) оном другом Гвиду (Гвиницелију)“:

старим пјесницима на народном језику који је на особен начин употријебио ријеч *меланхолија*“ превод Т. А.], Alessandro D’Ancona, *Studi di critica e storia letteraria I–II*, Zanichelli, Bologna, 1912. str. 228, преузето са: https://archive.org/stream/studjdicriticaes01dancuoft/studjdicriticaes01dancuoft_djvu.txt. Жељко Ђурић, бавећи се италијанским темама Милоша Црњанског, доказује да је он био упознат са Д’Анкониним дјелом. Он наводи да је Црњански користио књигу која носи сигнатуру R124 (инв. бр. 12633 и 12634), а која се налази на Филолошком факултету у Београду, у библиотеци Семинара за Југословенске књижевности (*Italija Miloša Crnjanskog*, *op. cit*., str. 51). Ђурић у поглављу о Чеку истражује сусрет између позитивистички обликоване Д’Анконине студије о Чеку и „авангардног писца који нам своју књижевну слику о том песнику и о његовом времену открива користећи једну посебну технику обраде чињеничног материјала у којој доминирају субјективност, промена динамике, разни типови деформација“ (*Ibid*., str. 51).

[31] Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 120.

[32] *Ibid*., стр.121. Ради се о Чековим стиховима: S’i fosse morte, / andarei da mio padre; / s’i’ fosse vita, fuggirei da lui: / similemente farìa da mi’ madre. / S’i’ fosse Cecco, com’i’ sono e fui, / torrei le donne giovani e leggiadre: / e vecchie e laide lasserei altrui [„Да

„Мишљаху: Чимабуе сликарство значи,

У првом реду; а сада, ето, Ђота вичу,

Тако да име онога помрачи“.[44]

Балата Гвида Кавалкантија, чије почетне стихове Црњански у преведеном облику уноси у свој текст („Јер се не надам да се икад вратим, балато мала, у Тоскану“[45]), појављује се сагласно са већ познатом пишчевом преокупацијом, темом удаљавања од завичаја и боравка у туђини, у којој се јавља мисао о смрти. Према Црњанском, одсудни моменат у стваралаштву већине ренесансних умјетника представља искуство одласка из родног мјеста, а пресудна мисао она која се јавља пјеснику у туђини: „Данте никад није изрекао [...] име свог родног града, процвале Фиоренце“,[46] а Микеланђело Фиренцу назива својим „гнездом“ у коме се родио.[47] Водећи се том идејом, Црњански је и Гвида Кавалкантија уврстио у ред пјесника из заједнице, који је спознао ту одсудну мисао у људском животу – шта значи искоријењеност из заједнице.

Витешки дворски обрасци понашања и у љубави *amor cortese* са Дантеом прерастају у нови стил. „Јалова и голишава провансалска дама постала је, у Тоскани, где је пролеће најлепше доба годишње, девојка породиља.“[48] Међутим, ни сви пјесници новог стила не пјевају жени на исти начин. За разлику од Кавалкантија, чија поезија у себи носи клицу трагичности, јер љубав познаје и патњу, и не узноси човјека до Бога, Данте се обраћа жени која се чини као да је с неба на земљу сишла, да би постала веза између пјесника и Бога, узвишена и ослобођена свих земаљских страсти.

Дантеов дневник о Беатричи, *Vita nuova,*[49] Црњански не чита као философску или теолошку расправу о љубави, него као „младићки роман“ или неку Бокачову новелу, о Беатриче Портинари. Одломак путописа *Љубав у Тоскани* насловљен „О фиорентинској Беатричи“ резултат је читања текста у оригиналу, анализе, доживљаја и промишљања Дантеовог дјела *Vita nuova*. Црњански у путопис уноси есејистички приказ Дантеовог дјела, са забиљешкама и личним размишљањима. У структури његовог текста налази

сам смрт, посјетио бих свога оца; / да сам живот, од њега побјегао бих: / слично бих поступио и са својом мајком. / Да сам Чеко, као што јесам, и као што био сам, / младе и раздрагане госпе узео бих себи: / старе и ружне оставио другом“ превод Т. А.]. Сонет је преузет из књиге: Frano Čale, Mate Zorić, *Classici e moderni della letteratura italiana*, Liber, Zagreb, 1973, str. 19–20.

33 Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 119.

34 *Ibid*., стр. 136.

35 *Ibid*., стр. 136.

36 Tonko Maroević, „Predgovor“: Guido Cavalcanti, *Rime*, prevod Mate Maras, „Glas“, Banja Luka, 1986, str. 5–6.

37 Милош Црњански, *Код Хиперборејаца II*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008, стр. 197.

38 *Ibid*., стр. 194.

39 *Ibidem*.

40 Милош Црњански, „Свети Франческо љубавник“, у: *Есеји и чланци I*, *op. cit*., стр. 70.

41 Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 153.

42 Црњански је у тексту превео почетни стих Гвиницелијеве канцоне: „Al cor gentil rempaira sempre amore“.

43 Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 157.

44 *Ibid*., стр. 157. Црњански

се дословно преведен текст првог поглавља. Поређење са оригиналом доводи до закључка да је Црњански врстан преводилац, јер његов превод посједује велики умјетнички квалитет.

„...отворих књигу на којој пише Vita Nuova (што значи: нов живот) и почех да читам, у себи, прво поглавље: 'Девет се пута већ, после мог рођења, вратило небо сунчано скоро на исто место, у свом сопственом кружењу, када се мојим очима указа, први пут, блажена госпа ума мог, што би од многих названа Беатриче који не знађаху да се тако назива'.“[50]

Милош Црњански Дантеа пореди са неким тосканским Окасеном, чиме указује да познаје јунаке старофранцуског романа, Окасена и Николету,[51] док му се *Нови живот* чини као почетак фирентинске новеле по којој су прво написани сонети и канцоне. Он долази до закључка да је име Беатриче било погодно за алегорије и симболе, иако се до краја пита зашто је тако називају (che si chiamare), истичући да су се и други истраживачи (Алесандро Д'Анкона и Ђузепе Ландо Пасерини) тиме занимали.[52]

У путопису Црњански поставља питање, већ знано ранијим мислиоцима: да ли је Беатриче Портинари живјела, или ју је само Данте оживио у свом спису, па је постала алегорија платонске љубави према љепоти, доброти и рајским предјелима, те, поставши алегорија и философија, уписана у вјечност.

Црњански преиспитује улогу Ђованија Бокача, који је записао љубавну причу о Дантеу и Беатриче, назвавши га „причалом“. Он је схватио да је Бокачо њихов сусрет могао описати само као новелу, и стога је кључ за читање Дантеовог дјела пронашао у Дантеовом животопису који је саставио Бокачо, а које је штампано уз *Vita nuova*, под насловом *Amore per Beatrice e matrimonio di Dante*[53]. Црњански чита и парафразира одломак у коме је Бокачо описао први сусрет између Дантеа и Беатриче, у кући Фалка Портинарија, за вријеме првомајске свечаности, да би се у његовом путопису преламали различити искази, инспирисани „Бокачовом новелом“:

као цитат у свој књижевни текст умеће препјев познатих Дантеових стихова: „Oh vana gloria de l'umane posse! / com' poco verde in su la cima dura, / se non è giunta da l'etati grosse! / Credette Cimabue ne la pittura / tener lo campo, e ora ha Giotto il grido, / sì che la fama di colui è scura. / Così ha tolto l'uno a l'altro Guido / la gloria de la lingua; e forse è nato / chi l'uno e l'altro caccerà del nido“ [Данте Алигијери, *Чистилиште*, XI, 90– 99, у преводу Миховила Комбола ти стихови гласе: „Ах ташта славо вјештина у људи! / кратко ли ти се врхови зелене / не дође л' затим вијек сурових ђуди! / И Чимабуе мњаше да му смјене / у кисту нема, а сад слава прати / Ђота, док слава првога већ вене / Тако због другог први Гвидо страти / пјесничку славу; а већ можда ту је / тко ће из гнијезда оба прогнат знати“].

[45] Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 157. Ради се о стиховима („Perch'i' no spero di tornar giammai, / ballatetta, in Toscana“) које Црњански вјерно преводи, наслуђујући и умјетнички квалитет тих стихова.

[46] *Ibid*., стр. 159.

[47] Милош Црњански, *Књига о Микеланђелу*, приредио Никола Бертолино, Задужбина Милоша Црњанског, L'AGE D'HOMME, БИГЗ, СКЗ, Београд, 1998, стр. 21.

[48] Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 156.

[49] Dante Alighieri, *La Vita nuova*

„Причало Бокачо сачувао је о Беатричи читаву фиорентинску новелу. Првог маја, каже, било је у кући Фолка Портинарија примање. Мали Дуранте тада први пут сусрете малу Биче, анђела лепог и озбиљног, а слободног као тиче. Дете се тада заљубило у дете. После је често Данте ишао да је види. Очевици причаху да је то: 'била најчистија љубав, и да се никад, ни у погледу, ни у речима, ни у покрету, не јави никаква чулна пожуда код заљубљеног, или код предмета ове љубави'."[54]

Његове забиљешке сачињене су на основу Бокачовог текста, који је и сам у животопис уносио оно што су савременици испричали о тој „чистој љубави". Под утицајем Бокача, на подлози његовог текста и Црњански гради причу о истинитој љубави између Дантеа и Беатриче, а као доказ наводи осјећај истинске, физичке боли која ће га обузети након њене смрти. У путопису стоји: „Кад је Беатрича била у својој двадесет и четвртој години, умре и оде на небо, а Данте се толико расплака и разболе, да су његови сродници мислили да је и њему дошао крај. Дани су – каже – били као ноћи, а ноћи беху сличне данима."[55]

Да је она постојала, за Црњанског нема сумње, јер зашто би иначе Фиренца о њој говорила. Зато он сматра да ту књигу треба читати „као доживљај од речи до речи, најлепши фиорентински животопис".[56] У путопису није изоставио полемике са другим тумачима. Црњански указује на „разлику моћи схватања критичара и уметника", те на „фино разумевање сликара Ботичелија, илустратора *Комедије*.[57] Каже да је Ботичели насликао један од најфинијих цртежа које је икада видио, са мотивом из посљедњег стиха *Чистилишта*: „Чист и спреман за вазнесење у звезде."[58] Црњански сматра да је једино Ботичели разумио највећег лиричара, „који је имао визије чврсте као геометријске фигуре", приказавши Беатриче као младу жену, а не као Теологију, нити Откровење, нити као дјелатни ум.[59]

Најневеселије и најљепше поглавље за њега је оно у коме Данте жали због одласка из Фиренце, чије име никада

e il Convito, con la vita di Dante scritta da Giovanni Boccaccio, priredio Ferdinando Martini, Istituto Editoriale Italiano, Milano, 1912 [Данте Алигијери, *Нови живот* и *Гозба*, са Бокачовим текстом о Дантеовом животу]. Милош Црњански чита Дантеов текст у оригиналу. Примјерак Дантеовог дјела на тосканском налази се и у читаоници Народне библиотеке Србије.

[50] Милош Црњански, „Љубав у Тоскани", у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 158. Црњански је превео сљедећи одломак Дантеовог дјела: „Nove fiate già appresso lo mio nascimento era tornatolo cielo de la luce quasi a uno medesimo punto, quanto a la sua propria girazione, quando a li miei occhi apparve prima la gloriosa donna de la mia mente, la quale fu chiamata da molti Beatrice, li quali non sapeano che si chiamare" (Dante Alighieri, *La Vita nuova e il Convito*, *op. cit*., str. 71).

[51] Причу о Окасену и Николету у контексту зачетка ренесансе у француској књижевности крајем дванаестог и почетком тринаестог вијека доноси Волтер Пејтер (Волтер Пејтер, *Ренесанса – есеји о уметности и песништву*, *op. cit*., стр. 15–36). Роман *Окасен и Николета*, дјело непознатог писца из прве половине XIII вијека, по мотивима и поријеклу може се заједно са романом *Флоар и Бланшфор* приписати циклусу грчких и византијских романа, оријенталног поријекла. Роман је заснован на љубавној причи између Окасена, сина грофа од

не спомиње, а то значи и удаљавање од Беатриче. На том путу налази нову љубав, а тај тренутак код Црњанског је описан стиховима:

„Нађох љубав, на средини пута,

У оделу лаком, као путника“.[60]

Ти стихови су препјев Дантеових стихова, са којима Црњански отвара дијалог.[61] Када каже да су то најљепши Дантеови стихови, он има на уму шта су за ове стихове казали и други, као Д'Анкона и Кардучи.[62]

Црњанског нарочито занима Дантеова пјесничка школа, у којој је сврха љубави нешто ново. Стога он пажљиво чита одломак из дјела у коме Данте у дослуху са идејама Гвида Гвиницелија стихом: „Љубав и срце племенито једно су исто...“[63] одговара на питање шта је то љубав.

За нову поетику Црњанског у путописима из Италије Жељко Ђурић употребљава термине „поетика превида“, „поетика деформације“ или „поетика грешке“, како би објаснио поступак Црњанског којим реални свијет, односно писане изворе „свесно и несвесно разлаже, удваја, растаче, чини порозним и флуидним, прожима собом, претвара у сопствене визије“.[64]

Црњански чита Дантеово дјело у оригиналу, а у структуру свога текста уноси превод, сажетак или парафразу оригиналног текста, који код Црњанског постају цитати, а његов текст „мозаик цитата“. У путопис је уградио цјеловит превод трећег поглавља, „сан о поједеном срцу“.[65] Он сматра да је Бокачо о тој љубави писао фирентинску новелу, а да би Фројд написао студију, међутим, закључује да је неопходно вјеровати пјеснику, и да је дјело могуће читати једино као доживљај. Када размишља о томе шта значе Дантеове ријечи да „у сну му Беатриче упаљено срце поједе“, Црњански наводи могућа тумачења, међу којима је и мишљење Алесандра Д'Анконе: „'поједено срце (причешће?) беше епизод ритерских прича опште познатих за време Дантеово'“.[66]

Бокера, и Николете, сараценске заробљенице, која је одгајана као хришћанка. Главни дио радње одвија се у Прованси. Двоје заљубљених бива растављено, а цијели живот Окасенов мотивисан је његовом љубављу према Николети, одакле долазе и витешки подухвати. Љубав на крају побјеђује. У поријеклу Окасеновог имена многи тумачи су препознали арапско име Ал Касим (име једног емира). Радња се дјелимично одвија и у Картагини, чиме упућују на источњачко поријекло и арапски утицај. *Chantefable* (мјешавина прозе и стиха, говора и пјевања) постојала је у арапској књижевности. Вјероватан је и утицај византијског идиличног романа, а који је нарочито видљив у причама и баснама (Nikola Banašević, *Francuska književnost srednjeg vijeka*, u redakciji Mihaila Pavlovića, knjiga 1, Nolit, Beograd, 1976, str. 31–33).

52 Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 160.

53 Дантеов животопис под насловом „Љубав према Беатриче и вјенчање Дантеово“ налази се умјесто предговора у издању (Dante Alighieri, *La Vita nuova e il Convito, op. cit*., str. 19–25), које је, по свему судећи, читао Црњански.

54 Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 162. Наведени цитат превод је из Дантеовог животописа: „onestissimo fu questo amore, né mai apparve, o per isguardo o per parola o per cenno, alcuno

У XXIV поглављу *Новог живота*, са појавом Ђоване, драге Гвида Кавалкантија, Дантеовог претече и пријатеља, етимолошким поигравањем именом Примавера, које јој је дато, а „које значи Пролеће, prima verrà, тј. прва ће доћи, као неки св. Јован у женском, претеча пред спаситељем, Ђована пред Беатричом“[67] наговијештен је пут који је прешла италијанска поезија од Кавалкантија до Дантеа. Црњански тај одломак завршава ријечима: „Наш Томазео је предвиђао да ће се таква љубав, пре или после, свршити у религиозној драми“,[68] чиме непосредно упућује на Томаза Казинија, тумача Дантеовог дјела, чије мишљење је могао пронаћи у фуснотама *Vita nuova*. Поглавље XXV Црњански сматра најљепшим, а биљежи да је оно „читав мали есеј, у име песниково и друга Кавалкантија, о битности љубави и о песничкој школи новога правца“.[69]

Он је, читајући Дантеа, посматрао промјене у умјетности тог доба, с намјером да његово дјело одвоји од коментара који су му шкодили, и да, Дантеа, првог великог пјесника Италије, уврсти у зачетнике италијанског прозног израза, будући да је *Vita nuova*, „крај свих савремених, стилских додатака, интиман дневник, љубавни, лирски запис, доцније приређен за ширу јавност“, и „да је Биче Портинари била фиорентинска госпођица, познаница и несуђена невеста Дурантеа Алигијерија“.[70]

Када исписује крштено име Дуранте (*Durante* који долази од *durare*, *дурашан*, онај који постоји и опстаје), истовремено проширује поље тумачења садржаја из живота. Тако је још више узвисио Дантеа, који је издржао на свом путу у времену и својим дјелом уписао се у вјечност.

Све оно што Црњански спознаје кроз литературу у сазвучју је са његовом поетиком веза. Он је са својим путописима из Италије донио нови начин писања, а који се тиче и суштине књижевности. Његова „Сијена се претвара у једну мешавину мисли, у којој више није сасвим јасно, шта постоји, а шта је прошло“.[71]

libidinoso appetito ne nello amante né nella cosa amata“ (Dante Alighieri, *La Vita nuova e il Convito, op. cit*. str. 19–20).

55 *Ibid*., стр. 162–163. Црњански препричава одломак из Бокачовог текста: „Era quasi nel fine del suo vigesimo quarto anno la bellissima Beatrice, quando, siccome piacque a Colui che tutto puote, essa lasciando di questo mondo le angoscie, ne andò a quella gloria che li suoi meriti le avevano apparecchiata. Della quale partenza Dante in tanto dolore, in tanta afflizione, in tante lagrime rimase che molti de' suoi più congiunti e parenti ed amici niuna fine a quelle credettono altro che solamente la morte [...] gli giorni erano alle notti iguali, e agli giorni le notti“ (Dante Alighieri, *La Vita nuova e il Convito*, *op. cit*., str. 20). [„Прелепа Беатриче била је при крају своје двадесет и четврте године када је, како је хтео Онај коме је све могуће, напустивши јаде овог света, прешла у славу коју су јој припремиле њене заслуге. Тај одлазак оставио је Дантеа у толиком болу, у толиком јаду, у толиким сузама, да су многи његови најближи рођаци и пријатељи мислили да томе неће бити другог краја осим смрти; [...] Дани су му били једнаки ноћима и ноћи данима“; Ђовани Бокачо, *Мали трактат у похвалу Дантеу*, превела Александра Манчић, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 23].

56 *Ibid*., стр. 165.

57 *Ibid*., стр. 167.

58 *Ibidem*.

Вриједност путописа *Љубав у Тоскани* морала би се очитовати и у намјери коју је Црњански имао, да српској читалачкој публици у тексту о Анђолијерију понуди нова сагледавања литерарне прошлости, што је на почетку двадесетог вијека својствено италијанској позитивистичкој школи Алесандра Д'Анконе.

У есеју о Дантеу Црњански је показао да се тај ренесансни писац издвојио великом снагом којом је успио објединити литерарне снаге својих претходника, Чека Анђолијерија, Гвида Гвиницелија и Гвида Кавалкантија, и тако у *Новом животу* и *Комедији* изразио дух читавог народа, који је у вези са прошлошћу, и у исто вријеме нов и другачији. Преко Дантеа Црњански је показао развој који је остварила заједница писаца у приповиједању „са оца на сина", као што је казао Уго Фосколо. Црњански је у Дантеу видио бесмртан лик који је указао на вјечне теме у књижевности, а то су мајка и родно мјесто, љубав, пакао и рај, и остварио везу са заједницом умјетника који су прије њега спознали суштину бављења литературом, као што ће многи и послије њега промишљати о вјечним темама, наслањајући се на његово дјело.

III

Микеланђело – пјесник „магнетне снаге"

Црњански је у *Хиперборејцима* створио лик Микеланђела, пјесника, чија се *мати* не зна, а која је извор меланхолије у његовом животу и писању.

У Микеланђелу пјеснику, који је занемарен у односу на Микеланђела скулптора и сликара, Црњански препознаје црте генија, који је у поезији открио узрок свега болног у животу и умјетности коју је стварао. У својој књизи сонета и мадригала оставио је запис о себи, и личној борби да се у умјетности ослободи своје природе и досегне савршен израз.

[59] *Ibidem*.

[60] *Ibid*., стр. 169.

[61] Ради се о стиховима: „Cavalcando l' altr'ier per un cammino, / pensoso dell'andar che mi sgradia, / trovai Amore in mezzo de la via / in abito leggier di peregrino" (Dante Alighieri, *La Vita nuova e il Convito*, *op. cit*., str. 80). [„Јашући неки дан дуж једног пута / Замишљен јер путовах невесео, / Нађох Љубав насред пута / У одијелу лаганом, као у путника" превод Т. А.].

[62] Црњански парафразира критичко мишљење о тим стиховима: „Д'Анкона мисли да је тај пут, против своје воље, Данте имао у коњици године 1285, кад је ишла да умирује бунтовни замак брежуљка свете Цецилије. Беше му тада двадесет година. Кардучи је тумачио овај сонет помало руски. По њему, туђин, луталица, хаџија кога Данте срета на путу, беше нова авантура, у лутању од жене до жене. Лакоћа његове одеће значи ласцивност тих љубави, јер је нова љубав била недостојна песника" (Милош Црњански, „Љубав у Тоскани", у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 169–170).

[63] „Amore e 'l cor gentil sono una cosa, / sì come il saggio in suo dittare pone" (Dante Alighieri, *La Vita nuova e il Convito*, *op. cit*, str. 99). У коментарима и напоменама испод Дантеовог текста појављује се објашњење које упућује на стихове учитеља (il saggio) Гвида Гвиницелија.

[64] Željko Đurić, *Italija Miloša Crnjanskog*, *op. cit*., str. 90.

Црњански у тој поезији трага за аутобиографијом умјетника. Зато чињенице из Микеланђеловог живота и рада, и то оног живота који је свјестан да савршенство није у природи него у човјеку, чине основно везивно ткиво поглавља о Микеланђелу књиге *Код Хиперборејаца*. Читајући његове сонете и мадригале, Црњански је у дослуху са Микеланђелом, и у некој равни истовремено води дијалог са системом ренесансне културе у коме се дубоко укоријењено налази и Микеланђелово дјело. У свој текст као цитат уграђује његове стихове, било да их преводи, тумачи у оригиналу, парафразира, или се само присјећа тих стихова у виду алузија и реминисценција, да би помоћу њих Црњански саздао властито становиште о ренесансном умјетнику.

У *Хиперборејцима* се на филолошком плану одвија дијалог међу културама, између српске, византијско-словенске духовности и италијанске, ренесансне. С једне стране налази се главни јунак, који доводи у питање многе научне истине о умјетности Европе и свијета, обликован из перспективе проживљеног и болног искуства изгнанства и рата, сагласно искуствима Милоша Црњанског, а с друге стране професор дела Клоета и његова кћерка, којој је дата улога посредника, тумача и преводиоца између српске и италијанске културе, међутим, која тој улози није дорасла, јер је њена личност носилац идеја литерарне школе која не пристаје на поновно вредновање традиције.

Прва велика тема о Микеланђеловој поезији зачела се у кругу римских саговорника. Главни јунак у књизи заузима заштитнички став према Микеланђелу, док се други саговорници, као што су Албанка и њен муж, појављују да би заступали становиште са кога је његова поезија, упућена младићима, неморална. Супротно томе је становиште Црњанског, који сматра да су ти стихови посвећени маркизи од Пескаре, Виторији Колона, пјесниковој платонској љубави. Докази његове „настраности“ наводно се налазе у преписци и сачуваним писмима која су упућена младићима, међутим, Црњански тврди другачије:

[65] Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 163–164. Уп. Dante Alighieri, *La Vita nuova e il Convito*, *op. cit*., str. 72–74.

[66] Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 165. Алесандро Д’Анкона је 1872. приредио Дантеово дјело и објавио студију о Беатриче као предговор дјелу *Vita nuova* (*La Vita Nuova* di Dante Alighieri, preceduta su uno studio di Beatrice, per cura di Alessandro D’Ancona, Pisa, 1872; преузето са:

https://ia902304.us.archive.org/12/

items/lavitanuovaillu00aliggoog/

lavitanuovaillu00aliggoog.

pdf посјећено 3.6.2016). Није утврђено да ли је Црњански читао Дантеово дјело с Д’Анкониним предговором, међутим, иако је упознат са различитим теоријама о фигури Беатриче, чини се да слиједи Д’Анконине коментаре. Д’Анкона у студији *Дантеова Беатриче* (*La Beatrice di Dante*) води полемику са тумачима његовог дјела. За Бишонија Беатриче је *bello studio del poeta inventato*, за Месер Франческа она је *santa Teologia*, а Франческа Переза *intelligenza attiva* (*La Vita Nuova* di Dante Alighieri, preceduta su uno studio di Beatrice, *op. cit*., str. 21–26). Д’Анкона износи ново мишљење и нови метод помирења различитих тумачења: „io invece vorrei raccogliere dall’un sistema e dall’altro e mettere in accordo ed in armonia, quel che ciascuno ha in sè di buono e di vero“ [...] e dimostrare come una sola è la Beatrice a cui il poeta

„Тако се писало у Фиоренци, у оно доба. Тако пише и Лоренцо Медичи, и Фичино, и Пико, и Полицијан – тако су, свакако, и они писали. То још не доказује педерастију. Доказује само да је чак и Микеланђело, затворен у тамници, свог времена. Видим само да смо сви ми иза решетака свог столећа. Да још нико није изишао из тог затвора.“[72]

А када се младићима обраћао са: *Amore*, Црњански наводи да нико никада није сумњичио Микеланђела да то има сексуално значење, јер „читамо речи, фразе, писма, али не знамо шта треба да значе“.[73]

Поставља се питање колико мода времена утиче на стил опхођења, и да ли се може судити о личности ако се не познаје манир писања и опхођења у пријатељству или љубави у ренесансно доба. Црњански брани Микеланђела, а његове „сумњиве“ преписке и стихове објашњава конвенцијом у писању. Шта заправо пише Микеланђело, немогуће је у потпуности схватити са временске дистанце од четири вијека, уколико се његово дјело не научи посматрати у оквиру Фиренце и Рима његовог времена, и заједнице мислилаца, у коју Црњански убраја Лоренца Медичија, Марсилија Фичина, Пика дела Мирандолу и Анђела Полицијана.

Утамниченост животом тема је која занима Црњанског, због чега наслућује да је Микеланђело спречаван у стваралачком раду. У Микеланђеловом одговору на питање о женидби Црњански је открио узрок тешког живота:

„Био је Микеланђело жењен. Сам каже да је жењен гробницом, Јулија II, коју је спремао и туцао, из камена, скоро четрдесет година, а која му је узела, тако каже: младост, имање, па и част. А спречила га да се жени.“[74]

Животне околности спријечиле су да се у потпуности оствари Микеланђело вајар. Црњански је у тој чињеници видио могућност да у њему сазри пјесник. За њега је он постао „највећи Талијан Ренесанса“, и већи пјесник од Петрарке. Такво гледиште усамљено је у књижевно-критичкој мисли о италијанској књижевности.

consacrò l'affetto e il verso: e come essa, nelle varie opere di lui, è donna, personificazione e simbolo, per successivo innalzamento e progrediente purificazione dell'amore“ (*Ibid*., str. 27–28). [„ја бих желио узети из једног система и из другог и усагласити оно што је добро и истинито у сваком од њих [...] и показати како је само једна Беатриче којој је пјесник посветио наклоност и стихове: и како је она, у разним дјелима његовим, жена, персонификација и симбол, будућег раста и изградње прочишћене љубави“ превод Т. А.]

67 Милош Црњански, „Љубав у Тоскани“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 174–175. Уп. Dante Alighieri, *La Vita nuova e il Convito*, *op. cit*., str. 110–111.

68 *Ibid*., стр. 175.

69 *Ibidem*. Уп. Dante Alighieri, *La Vita nuova e il Convito*, *op. cit*., str. 112–114.

70 *Ibid*., стр. 173.

71 *Ibid*., стр. 134.

72 Милош Црњански, *Код Хиперборејаца II*, *op. cit*., стр. 178.

73 *Ibid*., стр. 181.

74 *Ibid*., стр. 180–181.

Госпођица дела Клоета инсистира на томе да се традиција италијанске поезије успоставља од Петрарке, а Микеланђело да се посматра као настављач, који је све што зна у сонету научио од Петрарке. Црњански мисли другачије, да је Микеланђелова поезија пут до поезије суштине, док је Петраркина израз вјештине „стихотворства“:

„Петрарка је стихотворац и никад није отишао даље од стихотворства. Микеланђело је, пун неких кврга, апострофа, али и оног, што су енглески писци звали: ТРАНСЛУНАРНИ садржај. Већ је сатирик, репати Берни, рекао његовим савременицима, талијанским песницима, шта је разлика између њих и Микеланђела. Egli dice cose, voi altri parole. Он каже твари, ви остали речи. А те ‘твари’ се не заборављају.“[75]

Црњански тим Микеланђеловим „тварима“ храни своје духовно биће. Као да је тиме желио казати да има нешто заједничко са Микеланђелом, а то је доживљај суштине поезије и суштине живота. Од свих ренесансних мислилаца, Црњански је изабрао Микеланђела да буде апсолутни представник ренесансе, будући да је код њега открио потрагу за истим смислом, да упозна тајне коју крије умјетност и природа.[76] То су те „твари“ које вежу литерарну традицију једне заједнице.

„Није то Петрарка никад, кажем ја. Никад Петрарка такве стихове не би знао да напише. Он је, у љубави, књиговођа. Пише плачне стихове Лаури, али не овакве, као Микеланђело, о Виторији. Петрарка каже, на пример, да се, у сну, попео на небо, до Лауре, која је била умрла, па му се тамо толико допало, да умало није остао на небу, крај Лауре. Умало. Брбља. Микеланђело, над мртвом Виторијом, бунца, али је то бунцање, поезија, ванредна.“[77]

Поређењем двају пјесника, Микеланђела је овјенчао вјечном славом. За њега је сковао најљепшу метафору.

„*Оно што је Микеланђело рекао, у својим сонетима и мадригалима, то се не да научити, никада. Ни од кога. Петрарка је стихотворац. Микеланђело Везув и лава. Вулкани немају учитеља. Уче Петрарке – од академија. Полажу*

[75] *Ibid*., стр. 193–194.

[76] Милош Црњански, *Књига о Микеланђелу*, *op. cit*., стр. 40.

[77] Милош Црњански, *Код Хиперборејаца II*, *op. cit*., стр. 196.

докторат поезије, и љубави. Докторат стихотворства. Мал не рекох да је, у љубави, Петрарка, књиговођа. Лаура је игра речи, творевина стихотворства. Виторија је творевина Италије. Љубав“ [подв. Т. А.].[78]

Црњански је представио Микеланђела као умјетника који је свјестан онога што је живо у прошлости. То је онај Микеланђело који у стиховима посвећеним Викторији пише о заједници која је обједињена везом љубави, а то је Италија.

Из пјесничке традиције прије Микеланђела, Црњански једино пристаје да га посматра као Дантеовог сљедбеника. У *Хиперборејцима* у бесмртне пјеснике уписује Дантеа на почетку и Микеланђела на крају ренесансне епохе. Везу између двају ренесансних пјесника уочава у сонету који је посвећен Дантеу, тврдећи да је то најљепше што је о Дантеу икада написано. „Ах кад бих могао бити Данте. Fuss io pur lui.“[79] Тиме је Микеланђело сам одредио свога претка у поезији.

Још је Волтер Пејтер повезао Микеланђела са онима који „хотимице живе у тузи“, упутивши тако на Дантеов стих из *Божанствене комедије*, који Црњански спомиње у *Хиперборејцима*: „А што се тиче несретних људи, кажем, већ је Данте рекао, да има људи, који ‘хотимице проводе живот у жалости’“.[80]

Црњански каже да су „сва дела тог дива тужна остварења, један део, од онога, што је хтео остварити“,[81] а у чему је спречаван. Зато је Микеланђело у својој књизи поезије подигао храм тајанства, док је Петрарка остао досадан и свима знан.

Када говори о Микеланђелу пјеснику, и тајнама које се крију у његовим стиховима, Црњански на једном мјесту износи идеју како је потребно изоставити тумачење историјских и архивских података о сонетима, јер:

„никада поезију не могу тумачити подаци о животу песника. Могу бити важни кад се ради о Микеланђелу у архитектури. Кад се ради о утицајима у његовом сликарству.

[78] *Ibid*., стр. 194.

[79] *Ibid*., стр. 197.

[80] Милош Црњански, *Код Хиперборејаца I*, *op. cit.,* стр. 155. Уопште, мисли се на Дантеов стих: „Ти зборе: ‘тужни бијасмо у слави / сунчаних дана и слаткога зрака, / јер наше срце дим лијености зави, / а сад смо тужни сред муља и мрака’“ (Dante Alighieri, *Božanstvena komedija*, *op. cit*., VII pjevanje, stih. 121–124).

[81] *Ibid*., стр. 198.

О везама које има у својим фрескама, са Фиоренцом. Не кад се ради о тајнама његове поезије. Не знамо никад шта поет мисли, док говори у поезији. Шта је хтео да каже – јер има у том много несвесног.“[82]

Ради се о поезији „транслунарног садржаја“, која настаје под утицајем неоплатонистичке традиције,[83] о којој је Црњански износио недосљедне ставове.

Са транслунарним и несвјесним код Микеланђела, пјесничким бунцањем које је дало велику поезију, Црњански износи наизглед опречне ставове о поријеклу и смислу поезије, а који су Горани Раичевић послужили да у студији о Црњанском до краја заступа тезу да је платонистичко схватање умјетника и умјетности једно од главних обиљежја поетике Црњанског.[84] Такво схватање супротно је идејама које су већ потврђене код Црњанског: да је Микеланђело производ вароши Фиренце, да зависи од традиције и доба у коме живи, да постоји заједница италијанских пјесника, и да нема прекида у историји умјетности, него постоји континуитет идеја од антике до најновијих времена, јер су вјечне, античке, теме књижевности.

Сукоб идеја код Црњанског морао би се сагледати из више углова. Он је прије свега велики познавалац књижевне историје, књижевних теорија, културних образаца који су у основи промишљања европског човјека. Црњански је једна свестрана личност српске и европске културе двадесетог вијека. Ако би се и могле издвојити теорије које су инкорпориране у свијест Милоша Црњанског док промишља и тумачи прошлост, то би свакако морала бити једна сложенија поетика од платонистичке ентузијастичке поетике. Taj furor divinus, пјесничко лудило и занос могли су утицати на рана дјела Милоша Црњанског,[85] док се позни Црњански никако не може посматрати једнострано, а његово дјело тумачити без сагледавања односа са другима, јер позни Црњански је мање пјесник у књижевнотеоријском смислу, више романописац, мемоариста, есејиста, преводилац, посредник међу културама и тумач феномена културе, умјетник који се приближава философу док тумачи идеју времена и пролазности.

[82] *Ibid*., стр. 206–207.

[83] Ервин Панофски говори о транслунарном свијету који означава свијет „космичког ума и душе“, а који се налази на вишем степену од сублунарног свијета, или свијета природе (Ervin Panofski, *Ikonološke studije*, *humanističke teme u renesansnoj umetnosti*, preveo Svetozar M. Ignjačević, Nolit, Beograd, 1975, str. 116). Код енглеских пјесника Црњански је користио појам транслунарни да опише њихову жудњу за вишим стварима, као код Филипа Сиднија, који је написао „једну од најлепших песама, о Месецу“ (Милош Црњански, „Моји енглески песници“, у: *Есеји и чланци I*, *op. cit*., стр. 167), или код Џона Дона, у чијој поезији види посљедицу „екстаза“ (*Ibid*., стр. 185), и код Шелија који је „имао нечег анђеоског, и демонског, у себи“, и који је пророчки у поезији наслутио своју смрт (*Ibid*., стр. 196).

[84] Горана Раичевић у свом раду наводи како је могуће говорити о двојности која је код Црњанског присутна од његове теорије суматраизма. Када „као две основне поетске категорије наводи душу и екстазу, Црњански са једне стране истиче вредност поезије као искрено проживљене осећајности, а са друге, платонистичку инспирацију. Чини се да је увек када је хтео да нагласи први моменат, Црњански инсистирао на испреплетености уметниковог живота и његове уметности, док је са превагом платонистичких

Док са госпођицом Дела Клоета расправља и тумачи Микеланђелову поезију главни јунак *Хиперборејаца* тражи одговор на тајну, и узрок меланхолије највећег ренесансног ствараоца. Осјећање пролазности које је овладало књигом поезије, овладало је и пјесником Црњанским који дубоко осјећа меланхолију Микеланђелових сонета и мадригала.

„Сећам се како је страшна она његова ламентација, која почиње, са три јаука. Ohime, ohime, ohime. Има нечег праисконског у том јауку, код сваког човека.

Преварен је, каже у тим стиховима, од година које прођоше и огледала која нам казују истину, тек кад се у њих загледамо, добро. Тако пролази сваки, ко одлаже да живи, све док не буде доцкан, и примети једног дана да је остарио. Узалуд сад и кајање, узалуд и саветовање са самим собом – чему то? – кад је смрт већ близу. Сам је себи био највећи непријатељ. Узалуд би сад било и плакати и уздисати, за време које је изгубљено... che non è danno pari al tempo perso.“[86]

Црњански на једном мјесту каже да је антика „била уметност великих заједница“, а средњи вијек „религије хришћанства без граница“, док Микеланђелова умјетност „није уметност заједница, него усамљеног човека, барокне усамљености појединца“.[87] Стога је Црњански највећег мислиоца препознао у његовим сонетима, „у оној игри Сунца и Месеца, ватре и леда“.[88] Такву усамљеност показао је и Торквато Тасо:

„Нема човека у Италији, изузев Таса, код кога је меланхолија тако искрена, као код Микеланђела. Ја не поричем знање, стих, језик, Петрарке, али колико је далек, кад је реч о искрености и очају, од Микеланђела. [...] Сенка је реч, која се у Италији, два пута, понавља. Код двојице који су покривени сенком целог живота, иако у Италији, за сваког другог, има Сунца. То су Микеланђело и Тасо. Кажу: сенка. Ombra.

Није потребно у ствари ништа више рећи, о Микеланђелу. Довољно је рећи: ombra. Наставак подземља, у ком ни онај,

учења о стваралаштву, о процесу уметничког стварања – које постаје изразито у *Хиперборејцима* и *Књизи о Микеланђелу*, код њега преовладао акценат на несвесном, те одбијање биографског метода“ (*Есеји Милоша Црњанског*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2005, стр. 310).

[85] Познато је да је Црњански о настанку поеме *Стражилово* на балкону хотела „Аурора“ у Фиренци на почетку свог животног, брачног и умјетничког пута казао: „Написао сам ту поему, нећете ми веровати, за неколико сати, за два-три дана, то је било једно лудило. Знате, то је било моје брачно путовање, дакле, време када је човек прилично у ненормалном стању“ („Бити за слободу је бити романтик“ – *Студент*, Београд, августа 1972. Разговор водио Зоран Секулић. У: Милош Црњански, *Есеји и чланци II*, *op. cit*., стр. 561).

[86] Милош Црњански, *Код Хиперборејаца II*, *op. cit*., стр. 215. У једном разговору из 1966. на питање чиме се бави, Црњански одговара како би хтио да доврши студију о Микеланђелу, и да напише роман *Повратак*, „роман о немогућности повратка у прошлост, најстрашнијем феномену јаве и сна код човека...“ („Не, то није више Андрићево Сарајево“ – *Ослобођење*, Сарајево, 21. VIII 1966. Разговор водио Милан Митић. У: Милош Црњански, *Есеји и чланци II*, *op. cit*., стр. 512).

ко је Ахил, тамо, не замишља ништа лепше од једног зрака Сунца.“[89]

Вечеру са сонетима Микеланђела – „тријалог“ о Микеланђелу, и мјесту које заузима у заједници италијанских пјесника, главни јунак предлаже да започне разговором о сонету „Non ha l’ottimo artista... Нема великих уметника...“[90] јер у том сонету проговара Микеланђело кипар, како Црњански каже, који говори о љубави између мушкарца и жене оно што је најдубље. У тим стиховима износи узрок своје несреће. Црњански парафразира два терцета из сонета:

„није дакле љубав, није ни њена лепота, није ни случај, ни тврдо срце њено, ни њен велики презир према њему, што је криво за његову несрећу, а ни судбина. Ако она у срцу има и смрт и сажаљења, његова је неумешност крива што не зна, у својој жудњи, да ништа друго из ње извуче, осим смрти.“[91]

Потом наводи та два терцета на италијанском језику. У том сонету препознао је унутрашњу везу у Микеланђеловом умјетничком дјелу, јер сматра да је он вајар и у најбољим својим сонетима.

Оно што је велико код Микеланђела Црњански зове „ЗАЈЕДНИЦОМ“ италијанских пјесника, „кроз толика столећа“.[92] То је веза са претходницима. Код њега је уочио страшну меланхолију Италијана, коју назива сјетом, а не тугом, а која ће се преносити и даље у италијанској поезији преко оних који буду „личили“ на Микеланђела.

„Мене, странца, нарочито изненађује, озбиљност, жалост, патња, Микеланђелова, у љубави. Не волим Петрарку. Није искрен. Не пати. Тасо од бола луди. Микеланђело му претходи. Претеча.“[93]

Идеје Милоша Црњанског често су усамљене и издвојене, опречне традиционалном схватању умјетности и њених великана. Лик професора дела Клоете заступа становиште са кога је погрешно узимати из Микеланђела само оно што се воли, а остало одбацивати, говорећи да је погрешно. „ТО неће бити Микеланђело. То смо МИ у

[87] Милош Црњански, *Књига о Микеланђелу*, *op. cit*., стр. 18.

[88] *Ibid*., стр. 423 Још је Волтер Пејтер у есеју о Микеланђелу истицао да су „мраз и ватра [...] готово једине слике“ у његовој поезији (Волтер Пејтер, *op. cit.*, стр. 90).

[89] Милош Црњански, *Књига о Микеланђелу*, *op. cit*., стр. 10.

[90] Милош Црњански, *Код Хиперборејаца II*, *op. cit*., стр. 229.

[91] *Ibidem.* [„Умјетник врсни нема неке мисли, / а да у мрамору она већ не спава, / и рука само тада циљ постизава / кад се покорава његовој замисли. / Зло од кога бјежим, добро ком се надам, / божанска госпо, у теби се скрива, / умјетност супротна мојој жељи бива, / угрожава смрт ме и због тога страдам. / Љубав, дакле, није, као ни љепота, / судба, презир, срећа, коју удес граби, / моме злу крива, невоља ме мота, / ако твоје срце, што је диван врт, / смрт и милост носи, а мој талент слаби, / из њег, горећ, не зна нег извући смрт“ (Mikelanđelo Buonaroti, *Soneti*, prevod Olinko Delorko, Rad, Beograd, 1969, str. 30].

[92] Милош Црњански, *Код Хиперборејаца II*, *op. cit*., стр. 230. Пејтер се бавио Микеланђеловим пјесништвом и уочио везе са традицијом, нарочито Дантеом. „Он је последњи Фирентинац, последњи од оних на кога се пренело Дантеово и Ђотово особено осећање Фиренце; он је врхунски представник тога осећања онаквог какво је оно

Микеланђелу.“[94] Тиме се поново отвара проблем учитавања нашег времена и мисли у прошлост.

За Црњанског „ми у Микеланђелу“ значи везу са њим, која подразумијева препознавање и разумијевање процеса у којима је Микеланђело сажео духовна искуства заједнице, док се степен његове умјетничке зрелости одређује присуством идеја и искустава заједнице у његовом дјелу. Иако је умјетник несвјестан процеса обликовања и мијењања свијести, силина умјетничких потицаја из заједнице и традиције дјелује на те *промјене* и *синтезе*.

„СВИ талијански песници [су] у једној истој заједници. Ти стихови су, у први мах, сладуњави, али се у мозгу, после, претварају у крик очајни људи и жена, кад се смрт ближи. То се милиони Талијана и Талијанки превијају, као што се змије превијају, са онима, који су уједени – у судару љубави.“[95]

На једном мјесту у тексту професор дела Клоета износи све оно што воли код Микеланђела, велича у њему човјека и пјесника, који је, усамљен до краја живота, у својим стиховима сам себе исмијавао.

„Микеланђело је исмевао сам себе, у Сикстини, у познатим стиховима о својој телесној деформацији, док је радио фреске, главачке, на таваници. А ипак остаје доброћудан; и уз те стихове даје себе, како, као нека рода – или пингвин, или марабу – стоји, на једној нози, сликајући фреске, које су најфантастичнији успех сликарства.“[96]

Црњански наново истиче ту меланхолију код Микеланђела кад је ријеч о смрти, и уочава да су „лед и ватра“ најчешће ријечи при крају, док професор наводи стихове у којима Микеланђело наслућује „страх од страха од смрти“[97]. Црњански закључује да се Микеланђело боји смрти, али примјећује да ни у Бога не вјерује до краја. Остаје тајна зашто се при крају Христу обраћа, као да с њим разговара, иако ту нема вјере.

„Смрт људску Микеланђело уздиже до последњег, највишег, факта, у животу, као тачку, дефинитивну, на живот, а у његовој поезији, сја, као нека згасла звезда, у даљини.

било у петнаестом веку код људи као што су Лука Сињорели и Мино да Фјезоле. Све до њега традиција тога осећања остала је непрекинута, наставило се напредовање ка сигурнијим и зрелијим методима изражавања тога осећања“ (Волтер Пејтер, *Ренесанса – есеји о уметности и песништву*, превод Живојин Симић, Просвета, Београд, 1965, стр. 93).

93 Милош Црњански, *Код Хиперборејаца II*, *op. cit*., стр. 242.

94 *Ibid*., стр. 233.

95 *Ibid*., стр. 245.

96 *Ibid*., стр. 239.

97 *Ibid*., стр. 249.

Никад, пре Микеланђела, нисам знао за ту страшну борбу, која настаје у старости, између нечег ужасног, леденог, у човеку, и нечег светлог, као ватра, која почиње да се гаси.“[98]

Нарочито су потресни они стихови које је пред крај живота Микеланђело писао Богу, Распећу, у којима се поред религиозности наслућује и атеизам понијет из Фиренце:

„Рећи да само у беди мислимо на Бога, а да ни то не траје дуго, није религија, него скепса, иронија, бласфемија. У свом сонету: *Vorei voler, Signior* [...] хтео би, каже, да воли Христа, а ‘воли га само на језику’. Кука за Христом, а не осећа праву љубав за Христа. У ванредном стиху наставља да кука, моли га да раскине завесу и сруши зид, који божје Сунце заклања, да би МОГАО да верује у Христа, несмањеном сумњом.“[99]

Црњанског је привукла та страшна духовна борба, која се састоји у томе да се до краја издржи и остане на путу љубави и слободе, а која подразумијева опредјељење за Христа. Микеланђелова невидљива борба постала му је утјеха на његовом путу откривања смисла.

ЗАКЉУЧАК

Црњанског је у суштини привлачила духовност ренесансне епохе. Одатле се његов доживљај ренесансне скулптуре и сликарства заснивао на посматрању детаља које су умјетници вјешто скривали од свијета, да би на њима тражио узроке неке личне драме. Тако је и у поезији и прози ослушкивао исход невидљиве борбе бића за унутрашњи простор среће.

У есејистичком промишљању о Дантеу Црњански је показао да је Данте пјесник који је успио објединити литерарне снаге својих претходника, Чека Анђолијерија, Гвида Гвиницелија и Гвида Кавалкантија, који су прије њега размишљали о везама унутар заједнице умјетника, да би у *Новом животу* и *Комедији* изразио дух читавог народа, који је у вези са прошлошћу, и у исто вријеме нов и другачији. Данте је у италијанској књижевности сажео обрасце односа према

[98] *Ibid*., стр. 244.

[99] *Ibid*., стр. 251.

мајци и родном мјесту, љубави, паклу и рају, и европској и свјетској литерарној традицији завјештао дјела непролазне вриједности, будући да се људски род одувијек интересовао за оно што је вјечно.

У размишљању о Микеланђеловој поезији занимало га је биће ренесансног умјетника. Закључио је да се Микеланђело у поезији ослобађао личног, као што је из камена ослобађао своје скулптуре, и да је у стиховима пронашао израз за суштину, док је Петрарка остао вјеран имитацији. Тиме је Микеланђело, који се бавио тајнама природе и умјетности,[100] у текстовима Милоша Црњанског постављен у сами врх ренесансних мислилаца. Пошто су га животне околности спречавале да заврши своје скулпторско дјело, Црњански је у његовој поезији препознао болне записе о себи, са којима је постао већи пјесник од Петрарке. За Црњанског то, међутим, није значило прихватање традиције неоплатонизма, која је била теоријска. Напротив, Микеланђело је спознао теорију, да би се од ње удаљио. Микеланђело пјесник је казао шта су „твари“ које вежу заједницу умјетника – озбиљност, жалост, патња и бол у љубави према Христу, Богу, Распећу, жени или мушкарцу, мајци и родном мјесту.

На свом духовном путу кроз Италију и ренесансу, Црњански је, поред склада и ведрине ренесансних облика, упоредо примјећивао и страх од неизвјесности и унутрашњу борбу ренесансних умјетника да се измире са животом, који су видљиви у позадини њихових умјетничких облика. Његов поглед на ренесансу је лични. Он се не задржава на форми ренесансних дјела, него испитује њихову садржину. Зато Црњански у ренесанси види драму, која је у основи свега људског на путу да се човјек и умјетник преселе из времена у вјечност. Међутим, оно што је важно, Црњански се нарочито интересује за разрешење те драме у ренесанси на личном и умјетничком плану. Опчињен је Чеком Анђолијеријем, Дантеом, Тасом и Микеланђелом у италијанској књижевности, а они су прије свега умјетници који су на особен начин доживјели понор, да би надљудским напором у умјетности дали облик меланхолији и болу са којим су се носили, и кроз

[100] Милош Црњански, *Књига о Микеланђелу*, *op. cit*., стр. 40.

тај вид именовања онога што их је умјетнички и животно узнемиравало, осмислили и властито постојање.

ЛИТЕРАТУРА

Извори

I

Црњански, Милош, *Есеји и чланци I*, приредио Живорад Стојковић, Задужбина Милоша Црњанског, НАШ ДОМ – L'AGE D'HOMME, LAUSANNE, Београд, 1999.

Црњански, Милош, *Есеји и чланци II*, приредио, са сарадницима, Живорад Стојковић, Задужбина Милоша Црњанског, НАШ ДОМ – L'AGE D'HOMME, LAUSANNE, Београд, 1999.

Црњански, Милош, *Књига о Микеланђелу*, приредио Никола Бертолино, Задужбина Милоша Црњанског, L'AGE D'HOMME, БИГЗ, СКЗ, Београд, 1998.

Црњански, Милош, *Код Хиперборејаца I*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008.

Црњански, Милош, *Код Хиперборејаца II*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008.

Црњански, Милош, *Путописи*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008.

Црњански, Милош, *Лирика Итаке и коментари*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008.

II

Alighieri, Dante, *Božanstvena komedija*, preveli Mihovil Kombol i Mate Maras, Globus media, Zagreb, 2004.

Alighieri, Dante, *La Vita nuova e il Convito*, con la vita di Dante scritta da Giovanni Boccaccio, priredio Ferdinando Martini, Istituto Editoriale Italiano, Milano, 1912.

Buonaroti, Mikelanđelo, *Soneti*, preveo Olinko Delorko, Rad, Beograd, 1964.

Cavalcanti, Guido, *Rime*, preveo Mate Maras, „Glas“, Banja Luka, 1986.

Општа литература

Banašević, Nikola, *Francuska književnost srednjeg vijeka*, u redakciji Mihaila Pavlovića, knjiga 1, Nolit, Beograd, 1976.

Бокачо, Ђовани, *Мали трактат у похвалу Дантеу*, превела Александра Манчић, Службени гласник, Београд, 2008.

Vazari, Đorđo, *Životi slavnih slikara, vajara i arhitekata*, izbor i predgovor Eros Sekvi, prevela Ivanka Jovičić, Libreto, Beograd, 2000.

Velflin, Hajnrih, *Renesansa i barok – Istraživanje o suštini i nastanku baroknog stila u Italiji*, prevod Branka Rajlić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2000.

Delimo, Žan, *Civilizacija renesanse*, preveo Zoran Stojanović, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2007.

De Sanctis, Franceso, *Povijest talijanske književnosti*, preveo Ivo Frangeš, Matica hrvatska, Zagreb, 1955.

Константиновић, Зоран, *Интертекстуална компаратистика,* Народна књига „Алфа“, 2002.

Panofski, Ervin, *Ikonološke studije – humanističke teme u renesansnoj umetnosti*, preveo Svetozar M. Ignjačević, Nolit, Beograd, 1975.

Pantić, Miroslav, *Humanizam i renesansa*, Cetinje, 1967.

Пејтер, Волтер, *Ренесанса – есеји о уметности и песништву*, превод Живојин Симић, Просвета, Београд, 1965.

Rečnik književnih termina (Institut za književnost i umetnost u Beogradu), Nolit, Beograd, 1986.

Čale, Frano, *Petrarca i petrarkizam*, Školska knjiga, Zagreb, 1971.

Čale, Frano i Mate Zorić, *Classici e moderni della letteratura italiana*, Liber, Zagreb, 1973.

Шукало, Младен, *Преглед италијанске културе и књижевности*, Филозофски факултет, Бања Лука, 2005.

Посебна литература

Vitošević, Dragiša, „Posleratna avangarda i Miloš Crnjanski“, u: *Književno delo Miloša Crnjanskog – Zbornik radova,* BIGZ, Beograd, 1972.

Đurić, Željko, *Italija Miloša Crnjanskog*, Miroslav, Beograd, 2006.

Кољевић, Светозар, „Гласови завичаја и туђинâ у песништву Милоша Црњанског“, у: *Милош Црњански: поезија и коментари*, зборник радова, ур. Драган Хамовић, Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Матица српска, Београд – Нови Сад, 2014.

Милош Црњански: поезија и коментари, Зборник радова, уредник Драган Хамовић, Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Матица српска, Београд – Нови Сад, 2014.

О Црњанском: архивалије, приредили Стојан Трећаков и Владимир Шовљански, Матица српска, Нови Сад, 1993.

Поповић, Радован, *Бескрајни плави круг*, Службени гласник, Београд, 2009.

Раичевић, Горана, *Есеји Милоша Црњанског*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2005.

Šmitran, Stevka, *Crnjanski i Mikelanđelo*, Bagdala, Kruševac, 1988.

Интернет издања

Angiolieri, Cecco, *Rime*, a cura di Gigi Cavalli, Milano, 1979. Преузето са:

http://www.liberliber.it/mediateca/libri/a/angiolieri/rime/pdf/rime_p.pdf.

D’Ancona, Alessandro, *Studi di critica e storia letteraria I–II*, Zanichelli, Bologna, 1912. Преузето са:

https://archive.org/stream/studjdicriticaes01dancuoft/studjdicriticaes01dancuoft_djvu.txt.

De Sanctis, Francesco, *Saggio critico sul Petrarca*, priredio Benedetto Croce, izdavačka kuća A. Morano, Napoli, 1907. Преузето са:

https://archive.org/stream/saggiocriticosu00crocgoog#page/n325/mode/2up.

Foscolo, Ugo, *Ultime lettere di Jacopo Ortis e Discorso sul testo della Commedia di Dante*, Milano, Edoardo Sonzogno, 1887. Преузето са:

https://it.wikisource.org/wiki/P.

La Vita Nuova di Dante Alighieri, preceduta su uno studio di Beatrice, per cura di Alessandro D'Ancona, Pisa, 1872. Преузето са:

https://ia902304.us.archive.org/12/items/lavitanuovaillu00aliggoog/lavitanuovaillu00aliggoog.pdf.

MILOS CRNJANSKI E LETTERATURA ITALIANA DEL RINASCIMENTO

Riassunto

Milos Crnjanski nella sua opera letteraria ha un rapporto speciale con la cultura rinascimentale, la sua arte e la sua letteratura. Lui è profondamente devoto a quegli scrittori del Rinascimento che sono emersi dalla tradizione e che si sono connessi con la comunità degli artisti del passato, fra cuiCrnjanski mostra un forte interesse per Dante Alighieri e Michelangelo Buonarroti. In questo articolo viene esaminata la relazione con questi artisti rinascimentali, tenendo presente la specificità del fenomeno delle connessioni nell'opera di Crnjanski.

Parole chiave: *Milos Crnjanski, Italia, Rinascimento, connessione, Dante Alighieri, Michelangelo Buonarroti.*

УДК: 81:32(436-89:497.15)
DOI: 10.7251/GMS1707053S
(Оригинални научни рад)

Александра Савић
Мастер студије српског језика и књижевности
Филолошки факултет, Универзитет у Бањој Луци
aleksandra.suvira@yahoo.com

ЈЕЗИЧКА ПОЛИТИКА АУСТРОУГАРСКЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ[1]

Резиме: *Рад истражује језичку политику коју је у Босни и Херцеговини од Берлинског конгреса до Првог свјетског рата водила Аустроугарска. Најважније етапе те политике односе се најприје на покушај увођења босанског језика као заједничког свим етничким групама на овом простору, а потом на покушај институционализовања српскохрватског као службеног језика. И док је политика босанског језика била провођена у духу Калајеве визије Босне и Херцеговине, период борбе за српскохрватски језик карактерише укључивање домаћих политичких актера у формулисање и провођење језичке политике. Питања која су била спорна у овим фазама језичке политике су име језика, употреба писма, правопис, образовна политика и језик администрације.*

Кључне ријечи: *Босна и Херцеговина, Аустроугарска, језичка политика, босански језик, српскохрватски језик.*

Језик је у окупираној Босни и Херцеговини представљао више политичко неголи лингвистичко питање, а језичка политика коју су проводиле власти била је у служби опште политике Монархије, па су се и покушаји превладавања језичких проблема углавном сводили на политичке маневре с циљем рјешавања затечене ситуације. Доласком на овај дио Балкана, пред аустроугарским властима „наметале су се двије крупне задаће: 1) да рјешавају проблем унутрашњег саобраћаја, дакле, да осигурају нужну комуникацију и некако ускладе истовремену употребу "њихових" језика (за Босну страних – њемачки, мађарски, пољски) и домаћег (службеног) језика

[1] Овај рад је дио мастер рада „Језичка политика у БиХ од Берлинског конгреса до Првог свјетског рата и њене посљедице на политичке процесе", одбрањеног на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци 13.3.2017. године.

као језика средине (у Босни за њих страног), те 2) да, ако хоће "мир у кући" у оваквој, свакојако нехомогеној Босни и Херцеговини, настоје стабилизовати локалне политичке прилике у којима су се и националне страсти и међунационалне супротности (и) у језику све више испољавале."[2] Поред тога, баш тада на овим просторима у средиште интересовања долазе: национално питање, јер је то вријеме буђења националне свијести; прихватање језичког заједништва; остваривање равноправности националнојезичких идиома, због чињенице да је заједништво истовремено будило страх од националне инфериорности; те назив језика, употреба и равноправност писама – јер су у употреби била три писма,[3] итд.

Било је више покушаја да се ријеши језичко питање, а неки потези власти су оставили трајне посљедице како на језик, тако и на односе међу становништвом. Језичко питање није скидано с дневног реда у току свих четрдесет година аустроугарске владавине. Радило се првенствено о називу језика, чистоти говора, а потом и о питањима писма и правописа.[4] Такође, радикалне и релативно честе промјене курса језичке политике ипак потврђују да стране власти нису имале јасну представу о цјелокупној језичкој ситуацији на овим просторима нити су за њу имале ефикасно рјешење. Оно што је посебно интересантно у поступцима Монархије је то да језичка политика „није тежила језичком партикуларизму ни увођењу посебног типа стандардног језика",[5] већ су се њени напори сводили на рјешавање националног питања. То указује на чињеницу да је статус језика у доба аусторугарске окупације био у првом реду политичко питање, а његова лингвистичка страна није узимана у обзир. Форма и суштина језика нису били спорни, већ управо његова стандардизација, коју су сви сматрали кључним потезом за коначно рјешење националног питања, јер је познато да „сваки идиом, било на којој се разини друштвене организираности остваривао и било на којем се ступњу вриједносне хијерархије налазио, манифестира се (...) као кохезиона сила унутар језичке заједнице (...) Будући да стандардни облик неког језика по својој дефиницији настаје баш у тежњи за стварањем јединственог идиома заједничке

[2] Ханка Вајзовић (2008) *Језик и национални идентитети: социолингвистичке теме*, Сарајево, стр. 44.

[3] Исто, стр. 43.

[4] Војислав Богићевић (1975) *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево, стр. 249.

[5] Џевад Јузбашић (1973) *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат*, Сарајево, стр. 387.

ефикасне комуникације, у њему је кохезиони елемент особито истакнут.“[6]

Милан Шипка представља језичку политику у Босни и Херцеговини[7] четирма фазама: прву фазу карактерише увођење хрватског језика и латиничног писма уз постискивање српског језика и ћирилице;[8] другу фазу представља двадесетогодишња језичка политика Бењамина Калаја; трећа фаза започиње увођењем српскохрватског језика и манифестује се кроз борбу за признање службеног језика; и у четвртој фази долази до напуштања курса језичке толеранције;[9] те је карактерише репресија и забрана у погледу језика и писама[10].

Како је прва фаза трајала веома кратко а посљедња је наступила почетком Првог свјетског рата, то ћемо у овом раду представити само другу и трећу фазу, које, иако различите по настанку, утицају на језик, времену трајања итд., имају једну заједничку карактеристику која је преријетко истицана – оба концепта су настала изван Босне и Херцеговине и нису одражавала ставове становништва, те су оба заживјела наметањем а не вољом етничких група. Прва је концепт Бењамина Калаја и његове политике „босанске“ нације и „босанског“ језика, а други је производ идеје југословенства и у том смислу постојања заједничког језика свих јужнословенских народа – српскохрватског.

Друга фаза језичке политике – босански језик

Ова фаза језичке политике отпочиње доласком Бењамина Калаја у Босну и Херцеговину и свједочи о његовом покушају да језичко питање ријеши у склопу националног питања. Иако је ова политика доживјела неуспијех, она ће се, како то запажа Милош Ковачевић, „повампирити“ у постдејтонској држави. Најважнија питања која су била спорна, а која је Калајев режим настојао ријешити, јесу име језика, употреба писма, правописа, образовна политика и језик администрације.

Када је у питању нормирање језика, „у доба окупације

[6] Дубравко Шкиљан (1988) „Стандардизација језика као друштвени чин“ у *Језици и политике – Језична политика у вишејезичним заједницама*, Загреб, стр. 39.

[7] На овом мјесту ћемо истаћи и сљедеће: „Стандардизација домаћег језичког идиома у Босни и Херцеговини започиње тек у другој половини XIX стољећа, тачније 1866, када је у првом штампаном часопису на овим просторима примијењен Вуков фонетски правопис. Те године, наиме, основана је тзв. Сопронова печатња, која је по преласку у државно власништво названа Вилајетска печатња, а нешто касније Вилајетска штампарија. Игњат Сопрон, земунски штампар, дошао је у Сарајево на позив босанског валије Осман-паше, основао штампарију и 7. априла 1866. године покренуо часопис Босански вјестник, који је штампан ћирилицом и по принципима вуковског правописа.“ Шире в. Милан Шипка (2001) *Стандардни језик и национални односи у Босни и Херцеговини* (1850–2000) – *документи*, Сарајево, стр. 25.

[8] Прва фаза језичке политике започиње доласком генерала Филиповића и одликује се увођењем хрватског језика и латиничног писма у службену употребу. Он је започео језичку политику тиме што је завео ексклузивни хрватски курс у имену језика, који је подразумијевао да све објаве, новине и административни послови буду писани латиницом

није било таквих прописа који би јединствено и на систематски начин за све области регулисали употребу службеног језика“,[11] па су се она регулисала посебним наредбодавним актима у управи, школству и судству. Што се тиче номинације језика, „треба имати у виду да је он био уско повезан са питањем националне афирмације и признавањем националне егзистенције, и то у ситуацији када су се на подручју Босне и Херцеговине поједини национализми међусобно сукобљавали“.[12] Тако су на овом простору у званичној употреби истовремено постојали сљедећи називи: хрватски језик, земаљски језик, босански језик, српскохрватски језик, а ако томе додамо и неутралне класификације као што су наш језик, народни језик итд., видимо да је владала права збрка у именима, иако сва означавају један језик. Поред тога, у званичној употреби био је и њемачки језик, првенствено у администрацији. Са Калајевим доласком устаљује се назив „босански језик“ у свим доменима службене употребе и тек касније је појединим конфесионалним школама дозвољена употреба и других назива.[13] Иако већ 1880. године налазимо овај назив,[14] он је тек Калајевом политиком добио своју политичку тежину.

Кад је у питању употреба писма, „владало је у читавом аустроугарском периоду право шаренило“,[15] а питање равноправности писама је изазивало највише конфликата. У Босни и Херцеговини су се и прије окупације, а и послије, користила три писма: ћирилица, латиница и аребица. Међутим, проблем је представљала само употреба ћирилице и латинице, док је употреба аребице „од почетка па до краја аустроугарске управе у Босни и Херцеговини остала недефинирана, или, одређеније казано – пошто се о њој и није размишљало у надређеним политичким сферама као о могућој званичној графијској алтернацији, она је остала везана за неофицијелну домену (муслиманско конфесионално школство, неке муслиманске политичке, вјерске и друге часописе и листове, приватну кореспонденцију).“[16]

У административној употреби била је искључиво лати-

и нарочитим хрватским стилом, а српско име и ћирилица су потискивани. Шире в. Војислав Богићевић (1975), цит. дј., стр. 249.

[9] Ћирилица је званично укинута наредбом из 1915. која гласи: „Све босанскохерцеговачке власти, уреди и заводи употребљаваће у писменом српско-хрватском службеном саобраћају само латиницу. (...) У свијем земаљским наставним заводима са српско-хрватским наставним језиком употребљаваће се у настави само латиница.“ Ћирилица је тако остала у употреби само у поднесцима и дописима власти, при чему су се рјешења имала издавати на латиници, у српској црквеној употреби те у раду српског богословног завода. Шире в. Милан Шипка, цит. дј. стр. 114.

[10] Исто, 6–8.

[11] Џевад Јузбашић (1999) *Национално-политички односи у босанскохерцеговачком Сабору и језичко питање,* Сарајево, стр. 10.

[12] Џевад Јузбашић (1973) *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат* Сарајево, стр. 383.

[13] Исто, стр. 386.

[14] Војислав Богићевић, цит. дј., стр. 251.

[15] Ханка Вејзовић, цит. дј., стр. 45.

[16] Љиљана Станчић (1991) „Номинација графија у Босни

ница, која је и потврђена 1879, док се у школама ћирилица учила само узгредно. Међутим, борбом Срба за аутономију, те уступцима владе, проглашена је равноправна употреба оба писма у настави 1880.[17] Без обзира на одлуку, у пракси је ћирилица запостављана, јер је у свим областима предност давана латиници. Будући да се радило само о формалној равноправности, и да је власт „заузела према ћирилици далеко оштрији став него што се то дешавало са питањем језика“,[18] можемо констатовати да је ово традиционално писмо у Босни и Херцеговини било занемаривано, све док није укинуто 1915. године.

Тек је 1905. године донесена одлука о потпуној равноправности оба писма.[19] У школи је ситуација била слична, а ако латиница није била форсирана и у школским и црквеним пословима, онда је ситуација била таква да се књиге штампају на ћирилици за православне ђаке, а на латиници за католике и муслимане.[20] Међутим, иако су за вријеме Калајеве управе постојали прописи о равноправности ћирилице, ипак се они нису увијек проводили, што потврђује и вишеструко понављање одредаба о једнакости обају писама.[21]

Једина мјера језичке политике око које није било дилеме ни код народа ни код окупационих власти било је озваничење Вуковог правописа. Преузимање Вукових правила за основу језика најбоље илуструје колико је био тежак положај српског језика у Босни и Херцеговини. Наиме, озваничењем овог правописа створена је база за употребу језика, али парадоксално, тај језик није називан српским нити је на било који начин повезиван са стандардним српским језиком, иако је један од његових кључних принципа озваничен у употреби.

Прије усвајања фонетског правописа 1883, владала су различита правописна правила: „Срби су се, без изузетка, служили фонетским правописним правилима, док су се Хрвати колебали, но ипак је већина била за етимолошко писање. Према неким оцјенама Земаљске владе, већи дио муслимана био је за фонетско писмо.“[22] Правопис и јужно (источнохерцеговачко) нарјечје били су основа на којој је почивао језик

и Херцеговини у вријеме аустроугарске управе“ у Милош Окука, Љиљана Станчић *Књижевни језик у Босни и Херцеговини од Вука Караџића до краја аустроугарске владавине,* Минхен, стр. 122.

17 Џевад Јузбашић (1973) *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат* Сарајево, стр. 392.

18 Војислав Богићевић, цит. дј., стр. 257.

19 Исто, стр. 266.

20 Исто, стр. 266.

21 Џевад Јузбашић (2002) *Привреда и политика у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом*, Сарајево, стр. 396.

22 Митар Папић (1991) „О српскохрватском језику и правопису у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске окупације (1878–1918)“ у *Књижевни језик у Босни и Херцеговини од Вука Караџића до краја аустроугарске владавине,* Минхен, стр. 62.

у Босни и Херцеговини, али то очигледно није било довољно да се распре о језику заврше, и то најприје због политичких импликација. Поводом увођења овог правописа, Земаљска влада је истакла „Иако је млађи, овај правопис је већ нашао у јужнословенској литератури чврсто тле, а његови присталице су многи литерарни корифеји, као што су Вук Караџић, Даничић, Миклошић, Будмани Петар, Врчевић, Љубиша и други.“[23] Правопис није мијењан до 1912. године, о чему ћемо говорити у наредном поглављу, које се односи на трећу фазу језичке политике. Управо питање правописа илуструје компликовану језичку и националну ситуацију у овој земљи, јер је, према ономе што смо досад истакли, свака повезаност језика са само једном од етничких група била непожељна.

Школи, као једној од најмоћнијих васпитних установа, посвећивала се нарочита пажња и она „постаје један од инструмената путем кога би требало у коријену угушити било какве и било чије националноослободилачке тежње“,[24] па „наставни програми и уџбеници унапријед полазе са становишта буђења код ученика босанског патриотизма, који стоји под заштитом Монархије“.[25] Затечено стање у просвјети било је лоше – не само да се радило о културној заосталости, већ је аустроугарска окупација затекла стање у којем је у држави било неписмено 82,89% мушкараца и 93,35% жена.[26] Прве школе су основане 1879. у Сарајеву, и у почетку су имале карактер курса, да би потом прерасле у прве основне школе.[27] Наставни језик је одмах проглашен хрватским, али та брзоплета одлука је брзо исправљена, па је то постао босански језик и од 1880. оба писма. Посебно ћемо истаћи чињеницу да се образовна политика није односила само на матерњи језик већ на читаву групу националних предмета којима је власт придавала посебан значај.[28]

Године 1883, када је уведен фонетски правопис, појавила се и *Граматика босанског језика*,[29] која је прављена према вуковским и даничићевским начелима, а штампана и ћирилицом и латиницом. Израда граматике је мотивисана тиме што постојеће граматике нису биле састављене на

[23] Војислав Богићевић, цит. дј., стр. 422.

[24] Митар Папић (1972) *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације* 1878–1914, Сарајево, стр. 13.

[25] Исто, стр. 13.

[26] Војислав Богићевић, цит. дј., стр. 276.

[27] Митар Папић, цит. дј., стр. 10.

[28] Исто, стр. 15.

[29] Војислав Богићевић, цит. дј., стр. 252.

јужном нарјечју и фонетским правописом. Поред тога, њихов садржај је био неприличан за муслимане.[30] Оно што је било спорно је, међутим, назив Граматике, а не њен садржај,[31] будући да је она била граматика вуковског типа. Објављивање ове књиге обезбиједило је историјско оправдање за босански језик у посљедњој деценији 20. вијека. Најоштрије реакције дошле су из српских кругова – реаговали су листови из Србије, али и Босанска вила, која је штампање ове књиге дочекала ријечима којим моли читаоца да „се не зачуди натпису, јер то није никаква новина; одавно ми виђамо на школскијем свједоџбама тај назив. Ето у гимназији сарајевској учи се земаљски језик, а у препарандији и трговачкој школи босански! А сад ето дочекасмо да се и књиге пишу и штампају са натписом босански језик. Јамачно ће на скоро избити откле и граматика херцеговачког језика, јер тако би захтијевала равноправност.“[32] Иако су интерконфесионалне школе биле примарна окупација власти, и у конфесионалним школама провођена је нарочита политика јер „владина политика према такозваним конфесионалним школама (српске школе су се могле само условно називати конфесионалним) полазила је, у основи, с истих политичких позиција на којима је изграђивана концепција државних школа. Наиме, и рад ових школа је третиран првенствено са становишта режимске политике у погледу националних струјања споља.“[33] У склопу тих политика било је субвенционисање католичких школа, док су се српске школе бориле што са материјалним потешкоћама, што са ометањима власти, а најочитији примјери угњетавања српских ученика су протјеривање учитеља и књига из Србије.

Објављивањем *Граматике*, Калајева политика је добила и званичну потврду и назив „босански“ могао је бити уведен у школски систем као матерњи језик. Но, без обзира на то, било је много отпора том послу, што са српске стране, што из саме Аустроугарске.[34] Међутим, кад је Калај придобио Ватрослава Јагића, који је пружио пуну подршку овом називу,[35] чинило се да се његова визија о заједничком језику коначно остварила. Од 1890. године босански језик се као званични изучава и у школама.

[30] Томислав Краљачић (1987) *Калајев режим у Босни и Херцеговини: (1882–1903*), Сарајево, стр. 234.

[31] Мухамед Шатор (2003) „Ко је аутор Граматике босанског језика (1890)“ у *Књижевни језик* 21/2, Сарајево, стр. 8.

[32] Босанска вила, број 17/1890.

[33] Митар Папић, цит. дј., стр. 18.

[34] Оштро су реаговали листови из Србије и српски листови у Босни и Херцеговини. Поред тога, било је врло тешко пронаћи рецензента за тај посао.

[35] Наиме, Ватрослав Јагић је 1896. године као посланик у аустријској делегацији одржао говор у којем је пружио подршку овом називу рекавши: „Ја држим да је под таквим околностима потпуно исправно од стране једне обазриве земаљске владе да употребљава израз који одговара називу земље и који у ствари није измислила његова екселенција, него се већ у 17. и 18. вијеку употребљавао.“ Према Краљачић, цит. дј., стр. 238.

Кад је у питању администрација, постојале су двије области регулисања службеног језика:[36] службени језик спољног званичног језика био је домаћи језик у свим варијантама назива, а службена кореспонденција на њемачком и мађарском. Прописи који су регулисали употребу језика стално су се допуњавали и мијењали, а узимајући у обзир опште карактеристике администрације за вријеме аустроугарске окупације, најприје састав чиновника и њихово непознавање домаћег језика, Јузбашић истиче да је већу пажњу изазивала употреба писма,[37] и то превасходно стога што је доминантан језик управе био њемачки. У актима управе су се такође сретала различита имена језика: земаљски, босански земаљски, српскохрватски, хрватскосрпски итд., а употреба њемачког или домаћег језика прилагођавала се приликама и односима, али у сваком случају, језику којим су становници говорили „дато је сасвим подређено и врло ограничено мјесто у унутрашњем пословању нижих органа управе.“[38]

Посљедња акција у овој фази језичке политике била је покушај организовања филолошко-етнографског конгреса[39] који је требало да потврди специфичности босанског језика и учврсти Калајеву језичку политику. Конгрес није одржан и то је била „задња Калајева акција у области рјешавања језичке проблематике“[40] и послије тога режим полако напушта ову идеју. Њој су се најоштрије противили Срби, а касније и Хрвати, док су је прихватили муслимани окупљени око листа Бошњак. Најјаче оружје у имплементацији босанства био је школски систем који су окупатори организовали у складу са сопственим циљевима – потискивањем националног сегмента покушали су наметнути оданост Монархији. Управо тада, када језик није смио бити повезиван ни са једном етничком скупином, почели су се умножавати сукоби око његовог имена и статуса, јер су становници очигледно сматрали да је језик начин да поправе свој политички положај. Нажалост, од тог времена, па до данас, језик је дио неразмрсивог клупка сукоба које можемо означити паролом – *чији је језик, његова је и Босна и Херцеговина.*

[36] Џевад Јузбашић (1973) *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат,* Сарајево, стр. 8–13.

[37] Исто, стр. 15.

[38] Исто, стр. 15.

[39] Краљачић, цит. дј., стр. 240.

[40] Краљачић, цит. дј., стр. 241.

Трећа фаза језичке политике – српскохрватски језик

Језичку политику треће фазе карактерише неколико особености: прво, као актери језичке политике сада се појављују и националне организације, односно политичке партије у Сабору, што до тада није био случај, јер је језичку политику доносила и проводила само управа; и друго, језичко питање сада долази у везу са читавим сплетом других и другачијих проблема од којих ћемо побројати најважније: притисци за повећањем броја домаћих чиновника у управи, заоштравање српскохрватских односа, надирање југословенског покрета, кварење језика, те чињеница да је језичко питање у веома малом броју случајева долазило самостално, а све више се уређивало заједно са другим социјалним проблемима. Што се тиче конкретних мјера језичке политике, оне су исте као и претходне и односе се на: назив језика, писмо, те покушај ревизије правописа. У овом поглављу ћемо највише пажње посветити улози домаћих актера у креирању језичке политике, нарочито у Сабору.

Послије Калаја је у Босну и Херцеговину, као нови поглавар, дошао Стефан барон Бурије, чију политику карактерише другачија визија статуса Босне и Херцеговине у оквиру Монархије. Његовим доласком је Калајева политика и званично напуштена.

Још прије анексије, влада је издала наредбу по којој се језик назива српскохрватским (1907. године), а једино је муслиманима остављено да свој језик зову босанским. Тим актом је наложено да се „досадашњи назив земаљског језика „босански језик“ у цјелокупном службеном саобраћају и у свим дописима земаљских установа, служби и завода, земаљских подузећа свих врста у потпуности укида и да се убудуће за земаљски језик користи званичан назив „српско-хрватски језик (...) Сљедствено овом налогу се издаје наредба да се нови званичан назив земаљског језика има ставити у употребу у новим издањима школских књига и тисковима које се издају у овдашњим издавачким кућама, надаље у свим часописима и публикацијама које издаје Земаљска управа.“[41] Тиме

је питање номинације језика ријешено, али само формално, док су борбе око назива биле све жешће, нарочито у штампи и Сабору. У духу ове наредбе, изашло је и ново издање граматике, али са другачијим називом, па је она, умјесто *Граматика босанског језика*, названа *Граматиком српско-хрватског језика*. Под овим називом *Граматика* је издана 1908. и 1911, а њен садржај није мијењан.[42]

У образовању и администрацији углавном се мијења само назив језика. Тих година се све више причало и о ревизији правописа, па је Земаљска влада 1912. донијела одлуку да се правопис ревидира,[43] и тако је, уз сагласност Комисије[44] и угледних филолога Решетара, Миклошича и Јагића, усвојено 30 нових правила. Фонетски правопис је и даље остао на снази. Кад је у питању писмо, 1905. године је донесена одлука о потпуној равноправности двају писама. Према Богићевићу, та наредба се односила само на државну администрацију, у којој је до тада била потпуна превласт латинице, док је у школама ствар била нешто другачија. Наиме, за ученике православце, књиге су штампане ћирилицом, а за католике и муслимане латиницом те је родитељима дато право се одлуче за писмо које ће њихова дјеца користити. Усљед све већих критика, 1910. је донесена одлука да се ћирилица и латиница уче подједнако, а да се уџбеници штампају на оба писма.[45]

Иако је практично ријешено новом владином језичком политиком, у Сабору је језичко питање изазивало велике несугласице. Са српске и хрватске стране јављали су се захтјеви за једночланим именом или која ће одредница бити прва у двојном називу. Према Јузбашићу, „доношење Земаљског устава (Штатута) а затим отварање Босанскохерцеговачког сабора значило је почетак нове етапе у рјешавању језичког питања у Босни и Херцеговини.“[46] Што се тиче Штатута, у њему се налази само једна одредница која се тиче језика: у члану 11. прописано је да је „свим земаљским припадницима ујемчено чување народне особине и језика“,[47] тако да је питање језика и језичке политике овим актом било заобиђено,

[41] Милан Шипка (2001) цит. дј., стр. 106.

[42] Мухамед Шатор, цит. дј., стр. 8.

[43] Војислав Богићевић, цит. дј., стр. 274.

[44] Комисију су чинили Никола Симић, др Мартин Бећанић, Петар Кочић, Никола Ђурић, Осман Нури Хаџић, др Тугомир Алауповић, Сафет-бег Башагић, др Владимир Ћоровић и др Јозо Драмушић.

[45] Војислав Богићевић, цит. дј., стр. 266–267.

[46] Џевад Јузбашић (1973) *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат*, Сарајево, стр. 28.

јер се не спомиње ни назив језика ни писмо. Што се, пак, Сабора тиче, и ту су постојале намјере да се заобиђе језичко питање, најприје због тога што уставним одредбама које су се тицале надлежности Сабора, није дато Сабору право регулисања језичке политике. Међутим, дебате и писмени саобраћај вођени су на српскохрватском.[48] Начело прокламовано у Штатуту требало је да се одреди посебним законима.

Иако се о њему стално расправљало, „језичко питање у Босни и Херцеговини није било једнако актуелно нити је имало исту политичку важност за читаво вријеме саборске дјелатности. Оно се такође није јављало само као проблем у односима странака и управе, него и у међупартијским и међунационалним односима. Годинама је у страначкој штампи вођена борба око тога како треба да се земаљски језик званично назива, упркос томе што је од 1907. г. аусторугарска управа службено називала језик српскохрватским“.[49] Питање језика у Сабору јавља се неколико пута, али ниједном самостално, јер су домаћи политички актери настојали везивати ово питање са другим важним проблемима које је требало расправити. То се нарочито односило на буџет јер су посланици, да би гласали, тражили испуњење својих захтјева. Такође, и поред сталних заједничких захтјева за доношење закона о језику, српски и хрватски посланици стално су се сукобљавали око његовог назива.

Улога Сабора и посланика у формулисању језичке политике је послије 1910. велика из два разлога. Први је тај да се први пут од доласка Аустроугарске јављају политички актери који учествују у доношењу јавне политике, а други да су закони о службеном језику и донесени захваљујући притисцима. То илуструје и чињеница да је у вријеме заоштравања сукоба око језика, поглавар Пођорек изричито наредио да све одредбе о употреби језика и писма спадају под његов лични дјелокруг, како не би дошло до преседана по овом питању.[50] Пошто је језичко питање било предмет расправа у Сабору на малтене свакој сједници, на овом мјесту ћемо издвојити најважније захтјеве и околности у којима су настали:[51]

[47] Штатут, доступно на https://sr.wikisource.org/sr-el/Земаљски_устав_(штатут)_за_Босну_и_Херцеговину приступљено 8.11.2016.

[48] Џевад Јузбашић (2002) *Привреда и политика у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом*, Сарајево, стр. 399.

[49] Џевад Јузбашић (1973) *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат*, Сарајево, стр. 36.

[50] Џевад Јузбашић (2002) *Привреда и политика у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом*, Сарајево, стр. 399.

Већ по отварању Сабора, 1910. године, покренуто је питање језика, најприје као захтјев да се народни језик уведе као унутрашњи службени језик, а онда и у дебати о стању на жељезницама. Проблем унутрашњег службеног језика био је повезан са захтјевима да се реорганизује администрација, те да се, умјесто страних службеника, запошљавају домаћи, док је питање жељезница било унеколико замршеније. Прво, на жељезници је било запослено врло мало домаћег становништва, а друго, њен положај је био стратешки врло важан за Монархију. Те године је постигнут споразум међу Србима и Хрватима о равноправности језика, па су га Срби звали српским, а Хрвати хрватским. Та прва сједница је отворена у духу сарадње међу Србима и Хрватима. Договор је прекинут када су Хрвати напустили начело облигаторног откупа кметова.

Кад је направљен хрватско-муслимански блок, иницијативу за рјешавање језичког питања преузели су Хрвати, и то захтјевима да службени језик буде „хрватски или српски“, оба писма – ћирилица и латиница равноправни, те да сви чиновници науче народни језик и да се не прими чиновник који не зна домаћи језик. Хрвати су обећали да ће гласати за факултативни откуп кметова, а муслимани за језички закон који су предложили Хрвати.

За још једну кризу у Сабору из 1911. узрок је језик, и то јер се посланици нису могли договорити око натписа и редослиједа писама на таблама на жељезници. У овим захтјевима муслимани су инсистирали и на натписима на арапском језику,[52] што су и Срби и Хрвати прихватили.

Српски клуб је 1911. у договору са Владом изнио нови приједлог језичке политике, а Влада је поводом језичког питања изјавила да неће прихватити једнострано рјешење и да тражи паритет назива језика и писама.

Пошто је 1912. Сабор одбио изгласавање буџета, један од услова за поновно покретање Сабора био је доношење закона о језику.

Крајем 1912. требало је да се изгласа закон о жељезницама, који је био посебно важан, како за домаће

[51] Детаљан преглед расправа о језику у Сабору које смо на овом мјесту сумирали шире в. Мирјана Грос (1967) „Хрватска политика у Босни и Херцеговини од 1878. до 1914.“ у *Хисторијски зборник* XIX–XX, Загреб стр. 9–68, Џевад Јузбашић (2002) *Привреда и политика у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом*, Сарајево, стр. 398–414 и Џевад Јузбашић (1973) *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат*, Сарајево, стр. 28–90.

[52] Овакви и слични захтјеви муслимана који су трајали током читавог аусторугарског периода управо оповргавају тезе бошњачких лингвиста о наводној општемуслиманској подршци босанском језику. Наиме, док је назив босански прихватио само лист Бошњак, све остале групације унутар муслиманског покрета имале су другачије визије језика. Ту је најприје група која је инсистирала на употреби арапског писма, затим они који пишу прилагођеним арапским писмом, а онда и они који су отворено подржавали и заговарали хрватски језик.

становништво, тако и за Владу. Жељезница је, наиме, била један од стратешких интереса Монархије, а посланици су тражили да вањски и унутрашњи службени језик на жељезницама буде српскохрватски, што је значило да на жељезници може да се запосли и домаће становништво. Тако су све посланичке групе захтијевале да се српскохрватски претходно озакони као спољни и унутрашњи службени језик жељезница. Закон о градњи жељезница је изгласан захваљујући гласовима радне већине, а језичко питање је поново остало неријешено.

Почетком 1913. наставили су се преговори око жељезница. Законом о званичном и наставном језику требало је да се уреди питање језика и на жељезницама. Поред овога, Влада је припремила Наредбу о употреби мађарског и њемачког језика која је требало да ступи на снагу послије владаревог овлаштења. Након што је формирана радна већина, у љето 1913. године постигнут је компромис о Закону о званичном и наставном језику. Нова владина коалиција (муслимански и хрватски саборски клубови и српска група Данила Димовића) и Земаљска влада договориле су да се у Босни и Херцеговини озваничи употреба српскохрватског језика и у унутрашњој служби на жељезницама. Аустријска и угарска влада су дале сагласност да ће језички закон бити прихваћен, а провладина већина га је изгласала.

Усвојени језички закон, међутим, није ступио на снагу због све већих криза на Балкану, те припрема за рат који је и започео сарајевским атентатом, па је, намјесто овог закона, дошао низ других мјера и наметнутих аката који су на првом мјесту имали задатак потискивања српског језика и ћирилице.

Питање језика у Сабору није имало посебан значај, будући да је од 1907. званично именован српскохрватски језик, а разлози сталног сукобљавања управе и посланика, те посланика међу собом око језика су двојаки: прво, језик се третирао као средство којим се настојало доћи до других уступака, прије свега социјалне природе, а друго, расправе око језика су попримиле изузетно националне, па и баналне

размјере. Баналне, јер је камен спотицања било само првенство имена у двојаком називу. Према досад наведеном можемо истаћи да је и у овом периоду језик био само средство за постизање политичких циљева, при чему није дошло ни до једног прихватљивог рјешења, па је језичко питање остало не само неријешено, него и толико замршено да и данас изазива бројне несугласице и спорења.

Као још једну посебно значајну промјену у политичком животу земље још ћемо само истаћи залагање посланика за чистоту језика. У тој борби предњачи прегалаштво народног трибуна и прослављеног писца Петра Кочића. Његове замјерке о кварењу језика, које је истицао како сатиром, тако и дебатама у Сабору, не односе се на екстралингвистичка питања језика, већ на његова лингвистичка обиљежја. Његову борбу за језик ћемо третирати као захтјев политичког актера за доношење политике у области језика, јер је он, као посланик, могао утицати на доношење јавне политике. Та борба је имала сљедеће видове „а) одбрана српскога језика од германизације, б) одбрана од кварења српскога језика, и в) борба за очување љепота српскога језика.“[53] Кочић је као посланик у више наврата бранио језик од лоших утицаја, учествовао у Комисији за ревидирање донесених закона и стално је на засједањима Сабора „захтијевао бољу и љепшу стилизацију предложених законских аката.“[54] Ова борба за чистоту језика изузетно је важна, будући да се због овог приједлога „у Сабору повело нешто више бриге о језику законских текстова; неки од њих усвојени су у Кочићевој језичкој редакцији.“[55]

Закључак

У Босни и Херцеговини је језик важан фактор националне идентификације, а приликом истраживања језичких прилика у овој земљи, језичка ситуација за вријеме Аустроугарске се или занемарује или се погрешно интерпретира. Међутим, управо је та политика упливисала на данашње језичке конфликте, јер је циљаним активностима

[53] Милош Ковачевић (2013) „Актуелност Кочићеве борбе за српски језик“ у *Прилози настави српског језика и књижевности* 1/1, Бања Лука, стр. 65.

[54] Исто, стр. 71.

[55] Историја српског народа, Књ. 6, Од Берлинског конгреса до уједињења: 1878–1914, Т 2. стр. 273.

на стандардизацији језика утицала на то да он буде један од најјачих симбола националног идентитета. Језичка политика Аустроугарске била је у служби потирања и неутралисања етничких идентитета у Босни и Херцеговини. Однос Аустроугарске монархије према језичком и националном идентитету у Босни и Херцеговини и њихово селективно понашање према сегментима подијељеног друштва довели су до великих посљедица у политичком животу. Током цијелог периода предстандардизације и стандардизације језика на босанскохерцеговачом подручју он је био један од примарних маркера националног идентитета са једне стране, а са друге обиљежје насилно успостављених наднационалних идентитета. Ови супротстављени процеси у којима језик игра кључну улогу у успостављању нације имали су резултат у сталном сукобу центрипеталних и центрифугалних сила у друштву. Центрипеталне силе су тежиле да успоставе стабилност у држави кроз наднационалне идеје босанства и југословенства, док су се центрифугалне тежње изражавале различитим ставовима вјерских група, а потом и националних организација.

Будући да у доба аустроугарске окупације ниједан од ових процеса није окончан до краја – нити су националне органицазије наметнуле своју визију језика са формулом једна нација – један језик, нити је прихваћен концепт босанског или српскохрватског језика, резултат ових недовршених процеса је перманентни конфликт око језика. У самом језику нису се десиле радикалне промјене, али су екстралингвистички фактори утицали на то да некада један стандардни језик добије три варијанте. Називи језика, питање правописа, писма и језика у образовању у суштини су лингвистичка питања, али на нашим просторима су она у првом реду политичка питања па су и опредјељивања за различита рјешења кретала углавном политичком линијом.

Литература

Војислав Богићевић (1975) *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево.

Дубравко Шкиљан (1988) „Стандардизација језика као друштвени чин“ у *Језици и политике – Језична политика у вишејезичним заједницама*, Загреб.

Историја српског народа, књ. 6, *Од Берлинског конгреса до уједињења: 1878–1914*, Т 2, Београд.

Милан Шипка (2001) *Стандардни језик и национални односи у Босни и Херцеговини (1850–2000) – документи*, Сарајево.

Милош Ковачевић (2013) „Актуелност Кочићеве борбе за српски језик“ у *Прилози настави српског језика и књижевности* 1/1, Бања Лука, стр. 65.

Милош Окука, Љиљана Станчић (1991) *Књижевни језик у Босни и Херцеговини од Вука Караџића до краја аустроугарске владавине*, Минхен.

Мирјана Грос (1967) „Хрватска политика у Босни и Херцеговини од 1878. до 1914.“ у *Хисторијски зборник* XIX–XX, Загреб.

Митар Папић (1972) *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације 1878–1914*, Сарајево.

Мухамед Шатор (2003) „Ко је аутор Граматике босанског језика (1890)“ у *Књижевни језик* 21/2, Сарајево, стр. 8.

Томислав Краљачић (1987) *Калајев режим у Босни и Херцеговини: (1882–1903)*, Сарајево.

Ханка Вајзовић (2008) *Језик и национални идентитети: социолингвистичке теме*, Сарајево.

Џевад Јузбашић (1973) *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат*, Сарајево.

Џевад Јузбашић (1999) *Национално-политички односи у босанско-херцеговачком Сабору и језичко питање*, Сарајево.

Џевад Јузбашић (2002) *Привреда и политика у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом*, Сарајево.

Часописи:

Босанска вила, број 17/1890.

Интернет извори:

Штатут, доступно на https://sr.wikisource.org/sr-el/Земаљски_устав_(штатут)_за_Босну_и_Херцеговину, приступљено 8.11.2016.

Aleksandra Savić

AUSTRO-HUNGARIAN LANGUAGE POLICY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

This paper explores the Austro-Hungarian language policy in Bosnia and Herzegovina from the Berlin Congress to the First World War. The most important stages of this policy are related to an attempt to introduce the Bosnian language as a common for all ethnic group in this area, and then to an attempt to institutionalize the Serbo-Croatian language as an official language. While the Bosnian language policy was implemented in the spirit of Kala's vision of Bosnia and Herzegovina, the period of struggle for Serbo-Croatian language as an official language represents the inclusion of domestic political actors in the formulation and implementation of language policy. The issues that were controversial in these phases of language policy are the name of the language, the use of letters, spelling, educational policy and the language of administration.

Keywords: *Bosnia and Hezegovina, Austro-Hungary, language policy, Bosnian language, Serbo-Croatian language.*

УДК: 821.124’02:929 TACITUS P.C.
DOI: 10.7251/GMS1707071LJ
(Оригинални научни рад)

Сања Љубишић
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
sanja.ljubisic@ff.unibl.org

ЕСТЕТСКО-ЕТИЧКЕ И ИСТОРИЈСКЕ ВРИЈЕДНОСТИ ТАЦИТОВИХ ДЈЕЛА ПРЕДСТАВЉЕНИХ У ЛАТИНСКИМ КЊИЖЕВНИМ ХРЕСТОМАТИЈАМА

Резиме: *У раду је извршена анализа везана за избор текстова из Тацитовог књижевног опуса у одабраном корпусу књижевних хрестоматија. Међу одабраним хрестоматијама – читанкама нашле су се оне које су биле у употреби у Краљевини Југославији, али и дуги низ година послије. На одабраном корпусу компаративном анализом је утврђено која су се то Тацитова дјела у цјелини, а која само у одломцима читала, те који су то најчешће бирани одломци из његових појединих дјела. Извршена је књижевнотеоријска и књижевноумјетничка анализа одабраних одломака у појединим хрестоматијама и на основу постигнутих резултата дошло се до закључка зашто су поједини одломци нашли своје мјесто у хрестоматијама – читанкама и каква им је била сврха и циљ.*

Кључне ријечи: *Тацит, Анали, Историје, Германија, Агрикола, Дијалог о бесједницима, хрестоматије.*

Увод

Историографија је била омиљена књижевна врста у римској прози. Највећи римски историчар и, истовремено, посљедњи класик римске књижевности био је Корнелије Тацит. Његова историја није само опис догађаја, људи и прилика, већ умјетнички портрети различитих карактера Римског царства. Лапидарност у изразу и пјеснички језик издвајали су овог историчара од других писаца.

У римској књижевности историја је имала више књижевноумјетничке особине, него научне. Историографи су се трудили да своја дјела дотјерају до савршенства на језичко-стилском плану, а мање су обраћали пажњу на њихову научну страну. Тацит се сматра ненадмашним мајстором језика и стила. Његов непоновљив стил, који се огледао у концизности, антитетичности и сентенциозности (Флашар, 1986: 554), послужио му је за драматизацију историјских догађаја и трагично приказивање појединих личности. Он се у својим историјским дјелима показао и као врсни психолог како појединаца, тако и широких народних маса. Њему приписују и виртуозност у изврсном портретисању различитих и осебујних карактера римских царева и других важних личности римске историје. Сликањем њихових карактера и описима њихових трагичних судбина успијева да побуди машту код читалаца пред чијим очима се рађају и израстају поједине личности и њихови животи.

Тацитов језик, који називају *color poeticus* (Флашар, 1986: 553), такође је јединствен. Он се труди да избором ријечи, која се одликује архаичношћу, подражава старе римске пјеснике Невија, Енија и Лукреција. На тај начин он потврђује Квинтилијанову теорију „да је историја најближа пјесницима, нека врста пјесме у прози“ (Флашар, 1986: 548). Ова Квинтилијанова констатација не изненађује, будући да знамо да су управо пјесници Невије и Еније први који су дали римску историју на латинском језику, од њених почетака до свог времена, у виду историјског епа. Тацитова угледања у писању историје нису се ограничила само на старије римске пјеснике, већ одређене језичке и стилске особине указују на његово угледање и на римског историчара Салустија, којем је на грчкој страни био узор историчар Тукидид.

Тацит је био римски историограф који је, осим написаних дјела из историје, писао и бавио се проблемима бесједништва. У спису у којем расправља о бесједништву, он одступа од свог јединственог и препознатљивог језика и стила, па се због тога сумња у његову аутентичност. Његово поље књижевног дјеловања је уско везано за вријеме и прилике у

којима је живио и дјеловао. Тацит припада сребрном вијеку римске књижевности, који књижевно и естетски не заостаје за златним вијеком. Писци сребрног вијека се баве неким другим темама и мањим књижевним формама, али не и кад је историја у питању. Као и у вијековима који су му претходили, тако и у сребрном вијеку, римском историјографијом се бавио представник сенаторске аристократије, Тацит. Дјела која је написао и која су вјечни спомен његова непревазиђеног талента била су: *Дијалог о бесједницима (Dialogus de oratoribus)*, *О животу и карактеру Агриколе (De vita et moribus Agricolae)*, *Германија* или *О поријеклу и постојбини Германа (Germania* или *De origine et situ Germanorum)*, *Историје (Historiae)*, *Анали* или *Од смрти божанског Аугуста (Annales* или *Ab excessu divi Augusti)*.

Сва наведена Тацитова дјела, у цијелости или у одломцима, нашла су своје мјесто у латинским књижевним хрестоматијама. За потребе овога рада као грађа на основу које се компаративном анализом дошло до одређених закључака везаних за римског писца Тацита и избора текстова из његовог књижевноумјетничког опуса биле су хрестоматије-читанке аутора Периновића, Маричића, Магарашевића и Константиновића. Те хрестоматије-читанке садржавале су одабрана дјела одређених римских писаца. Због свог добро одабраног програмског садржаја, оне су биле у најчешћој и најдужој употреби у настави из римске књижевности у периоду Краљевине Југославије, а и касније. Постојале су и читанке које су садржавале изабрана дјела или одломке дјела само једног римског писца и такође су служиле као лектира за читање, а њихова издања датирају нешто раније од горе споменутих. Приређивачи таквих читанки били су Дукат, Голик, Кузмић, Кесић и Марн. Такве читанке су биле у дужој употреби, јер су претходиле времену Краљевине Југославије, а у недостатку хрестоматија задржале су се у употреби дуго времена. За овај рад издвајамо Кузмића, јер је он у потпуности приредио два Тацитова дјела: *Агрикола* и *Дијалог о бесједницима*.

Језичко-стилски и књижевно-умјетнички одломци из Тацитових *Анала*

Из Тацитовог књижевног стваралаштва, аутори споменутих хрестоматија-читанки не узимају увијек иста поглавља и иста дјела. Највећи простор заузимају поједина поглавља из *Анала*,[1] најзначајнијег Тацитовог дјела. То је дјело највећи домет аналистике царског периода, у којем су предмет интересовања догађаји и карактери појединих личности, а узори у писању су му били Тукидид и Салустије. У *Аналима* су импресивно описане „царске трагедије“.[2] Описана је владавина цара Тиберија, Калигуле, Клаудија и Нерона (14–68. г. н.е.). Владавина тих царева из јулијевско-клаудијевске династије обиљежено је дворским интригама и крвавим прогонима сенатора опозиционара. У тим интригама судјеловала је и војска, и то преко царске гарде преторијанаца (Тронски, 1951: 500). Према насловима појединих поглавља види се да аутори хрестоматија-читанки бирају управо она мјеста која се односе на поједине цареве, историјски важне личности и интересантне догађаје. Узета су у обзир језичко-стилски и књижевно-умјетнички најуспјешнија мјеста из *Анала*.

Аутори хрестоматија-читанки Маричић (1932: VIII), Магарашевић (1937: VIII) и Константиновић (1940: VIII) у избору из Тацитовог књижевног опуса бирају скоро иста поглавља из *Анала*.

Одабрана мјеста из *Анала* су:

- *Долазак Аугустов*[3] (Маричић, 1932: VIII, Lib. I, c. 1–2, 57; Константиновић, 1940: VIII, Lib. I, c. I–X, 105; Магарашевић, 1937: VIII, Lib. I, c. 1, 75);
- *Тиберијева влада* (Маричић, 1932: VIII, 58–65);
- *Побуна панонских легија* (Маричић, 1932: VIII, 58–65; Магарашевић, 1937 VIII, L. I, c. 20–23, 75–77);
- *Тацитов суд о Аналима* (Маричић, 1932: VIII, 65; Константиновић, 1940: VIII, Lib. IV, c. XXXII, XXXIII, 112);

[1] *Анали* или *Од смрти божанског Аугуста* (*Annales seu Ab excessu divi Augusti*) сматра се најбољим Тацитовим дјелом. Наслов *Анали* је само по конвенцији, а прави наслов је према рукописној традицији гласио *Ab excessu divi Augusti* (Будимир-Флашар, 1986: 544).

[2] Шекспир се у својим „краљевским драмама“ угледао на Тацита, достижући пуну способност и моћ приказивања трагичних судбина историјски важних личности. Такође, и француским писцима трагедија Корнеју, Расину и другима Тацит је послужио као узор у писању: Corneille „Othon“ (1665), Racine „Britannicus“ (1669), Alfieri „Ottavia“ (1780), Jos. Chenier „Tibere“ (1807).

[3] Константиновић ово поглавље наслављава *Августова владавина*, а Магарашевић га доноси под насловом *Кратак преглед римске хисторије.*

- *Тиберијева смрт*[4] (Маричић, 1932: VIII, 65; Магарашевић, 1937: VIII, L. VI, с. 50–51, 77);
- *Пожар у Риму* (Маричић, 1932: VIII, 66);
- *Историја писма и Нерон у погорелом Риму* (Константиновић, 1940: VIII, Lib. XI, с. 14 и Lib. XV, с. XXXVIII–XLII, 113–114);
- *Сенека и Нерон* (Магарашевић, 1937: VIII, L. XIV, с. 52–56, 78–81);
- *Прве вијести о хришћанима*[5] (Магарашевић, 1937: VIII, L. XV, с. 44, 81; Константиновић, 1940: VIII, Lib. XV, с. XLIV, 115);
- *Узорна жена* (Магарашевић, 1937: VIII, L. XV, с. 63–64, 81–82);
- *Сенекина смрт* (Константиновић 1940: VIII, Lib. XV, с. LX–LXV, 116–119);
- *Смрт Петронија Арбитра* (Константиновић 1940: VIII, Lib. XVI, с. XVIII, XIX, 119–120).

У Периновићевој хрестоматији-читанци (1927), међу писцима римске историје такође се нашао Тацит. Периновић (1927), за разлику од претходно анализираних аутора (Маричић, Магарашевић, Константиновић), мало другачије распоређује и наслављава поглавља из *Анала*. Он одабрана поглавља из *Анала* разврстава на петнаест тематских цјелина. У оквиру сваке тематске цјелине налази се једно или више поглавља насловљено на латинском. Управо ти наслови читаоцу указују на то о чему се у датом поглављу ради. Тако су, по Периновићу (1927), дијелови из Тацитових *Анала* наведени на сљедећи начин:

- *De Augusto*. – *De principatu Tiberii et rerum urbanarum statu*. – *De Pannonicarum legionum seditione*. I тематска цјелина (Периновић, 1927: Lib. I, с. 1–30, 365–380);
- *Germanicus reliqiarum Vari legionumque Romanorum insepulturam in Teutoburgiensi saltu funeri iusta persolvit.* У II тематској цјелини налазе се поглавља која говоре о Германику, а којих нема у претходно анализираним

[4] Наслов овог поглавља код Магарашевића гласи: *Смрт цара Тиберија – његов карактер.*

[5] Константиновић (1940: VIII, 115) насловио је: *Прогањање хришћана*.

хрестоматијама-читанкама (Периновић, 1927: Lib. I, c. 60–63, 380–381);

- *Lex maiestatis.* У III тематском цјелини нашло се поглавље које такође не налазимо код других аутора, а које се односи на закон о повреди величанства (Периновић, 1927: Lib. I, c. 72, 381–382);
- *M. Scribonius Libo Drusus.* IV тематска цјелина је посвећена историјској личности Друзу, који је оптужен за завјеру против цара Тиберија, за коју Тацит сматра да је апсурдна. Ова одабрана поглавља налазимо само код Периновића (Периновић, 1927: Lib. II, c. 27–31, 382–383);
- *De morte Germanici.* V тематска цјелина говори о смрти Германиковој, што други аутори не доносе у својим хрестоматијама (Периновић, 1927: Lib. II, c. 69–83, 383–389);
- *De Germanice Romae funere.* VI тематска цјелина говори и даље о Германику и његовом спроводу у Риму. Периновић дијели причу о Германику на двије тематске цјелине, вјероватно из разлога што се те приче налазе у двије различите књиге Lib. II и Lib. III (Периновић, 1927: Lib. III, c. 1–7, 389–392);
- *De iuris civilis Romanorum explicatione.* VII тематтска цјелина сеодноси на још једну павну тему везану за тумачење римског грађанског права (Perinović, 1927: Lib. III, c. 26–27, 392);
- *Copiae pedestres et navales actate imperatoris Augusti.* VIII тематска цјелина даје податке о четама пјешадије и морнарице у доба цара Аугуста. Ово поглавље налазимо само код Периновића (Периновић, 1927: Lib. IV, c. 5, 392–393);
- *Praefectura urbis.* IX тематска цјелина једино заступљена у овој хрестоматији (Perinović, 1927: Lib. VI, c. 11, 393);
- *Cremutius Cordus.* X тематска цјелина, која се односи на историјску личност Кремуција Корда, такође нала-

зимо само код овог аутора (Периновић, 1927: Lib. IV, с. 34–35, 394–395);

- *De bello cum Thracibus.* XI тематска цјелина говори о рату са Трахињанима и ово поглавље доноси само Периновић (Периновић, 1927: Lib. IV, с. 46–51, 395–398);
- *Suprema Tiberii.* XII тематска цјелина садржи поглавља која говоре о посљедњим Тиберијевим часовима. Ова поглавља у скраћеној верзији (с. 50–51) доносе и Маричић и Магарашевић, како смо већ раније споменули (Периновић, 1927: Lib. VI, с. 45–46; 50–51, 398–400);
- *Nero matrem suam occidit.* XIII тематска цјелина доноси поглавља која говоре како је Нерон убио своју мајку. Ова поглавља налазимо само у овој Периновићевој хрестоматији (Периновић, 1927: Lib. XIV, с. 3–9, 400–403);
- *Incendium urbis Romae. – Nero quaesitissimis poenis Christianos afficit*. XIV тематска цјелина која нам доноси поглавља са два латинска наслова *Пожар града Рима* и *Нерон најбиранијим казнама прогања хришћане*, а њих препознајемо и у другим горе анализираним хрестоматијама (Магарашевић и Константиновић). (Периновић, 1927: Lib. XV, с. 38–45, 404–407);
- *L. Annaeus Seneca mortem sibi veneno consciscit*. XV тематска цјелина, која је уједно и посљедња у овој хрестоматији, говори како је Сенека отровом задао себи смрт. Ова поглавља налазимо и у Константиновићевој хрестоматији. (Периновић, 1927: Lib. XV, с. 60–66, 408–411).

На основу извршене анализе можемо закључити да се поглавља која говоре о *Аугусту*, *о Тиберијевом принципату*, *о побуни панонских легија* (365), *Тиберијева смрт* (398), *пожар у Риму*, *Нероново кажњавање хришћана* (404) и *Сенекина смрт* (408) налазе и код других аутора хрестоматија-читанки. Поглавља у Периновићевој хрестоматији-читанци која су се

односила на *Германика* (*о његовој смрти и сахрани*, 383–389), затим на *Друза* (382), *Кремуција Корда* (394) и *убиство Неронове мајке* (400), затим и поглавља која се односе на закон и право: *Lex maiestatis* (381), *De iuris civilis Romanorum explicatione* (392), *Praefectura urbis* (393), као и поглавље које се односи на *чете пјешадије и морнарице цара Аугуста* (392) налазимо само у Периновићевој хрестоматији (1927).

У Периновићевој хрестоматији II (1940) такође су обухваћени поједини дијелови из Тацитовог књижевног опуса. Већи број одломака су из *Анала* и то су она иста мјеста која се појављују, углавном, у свим хрестоматијама-читанкама. Такође, појављују се и нека поглавља из Тацитових *Анала* која нису обухваћена у осталим хрестоматијама-читанкама. Наслови одломака из *Анала* који су садржани у Периновићевој хрестоматији II (1940) овај пут су наведени на српском језику, и то овим редом:

- *Кратак преглед римске хисторије* – L. I, c. 1: 39;
- *Август као самовладар, његова брига за насљедника и крај његова живота* – L. I, c. 2–5: 39–41;
- *Смрт Германикова* – L. II, c. 71–73, 75: 41–42;
- *Развој римског законодавства* – L. III, c. 26–28: 42–43;
- *Процес Кремуција Корда* – L. IV, c. 34–35: 43–44;
- *Финансијско поремећење* – L. VI, c. 16–17: 44–45;
- *Смрт Тиберијева; његов карактер* – L. VI, c. 50–51: 45–46;
- *Обуздавање превелике грамжљивости адвокатске* – L. XI, c. 5–7: 46–47;
- *Нерон у почетку своје владавине* – L. XIII, c. 1–5: 47–48;
- *Пореске и царинске реформе* – L. XIII, c. 50–51: 48–49;
- *Нероново појављивање у јавности* – L. XIV, c. 14–16: 49–50;
- *Рим у огњу* – L. XV, c. 38–43: 50–52;
- *Прогањање хришћана* – L. XV, c. 44: 52–53.

Као што се из наведеног може видјети, Периновић (1940) је и у овој својој хрестоматији дао наслове за тринаест тематских цјелина, унутар којих су се нашли једно или више поглавља. Нека изабрана поглавља се понављају као и у његовој претходно анализираној хрестоматији (1927), а нека су новоуведена као поглавља под насловом *Финансијско поремећење*, *Обуздавање превелике грамежљивости адвокатске*, *Нерон у почетку своје владавине*, *Пореске и царинске реформе*, *Нероново појављивање у јавности*. Неке тематске цјелине су изостављене, а неке су скраћене у броју поглавља у односу на његову ранију хрестоматију (Периновић, 1927).

Док су се аутори хрестоматија Магарашевић, Маричић и Константиновић ограничили на избор поглавља само из I, IV и VI, те из XI, XIV и XV књиге Тацитових *Анала*, дотле Периновић (1927) доноси нека поглавља и из осталих књига: I, II, III, IV, VI и XIV, XV. У касније написаној хрестоматији Периновић (1940), осим ових, доноси поглавља још из других књига Тацитових *Анала*: XI, XIII. Дакле, он се потрудио да из сваке сачуване књиге *Анала* да по једно или више поглавља како би се створио увид у цјелокупно дјело.[6] У анализираним хрестоматијама нико од аутора није донио ниједно поглавље из XII и XVI књиге.

Одломци и поглавља која су се нашла у анализираним хрестоматијама су најрепрезентативнији примјери Тацитовог драматичног и лапидарног стила, као и његовог портретисања појединих личности. Употребом стилских фигура, Тацит је обогатио историјски текст, те је вјешто испреплео историју и умјетност. Својим поетским стилом дао је допринос римској аналистици и историографији и назван је, не без разлога, највећим сликаром антике (Љубишић, 2004: 316). У дјелу *Анали* провијава песимистично расположење аристократе са републиканским увјерењем. Песимистичност и његова, донекле, необјективност, иако је имао за циљ да напише објективну историју,[7] огледала се у приказу цара Тиберија. Он је приказан веома мрачно и негативно, са великом сличности са царем Домицијаном, иако је између

[6] Познато је да се Тацитови *Анали* састоје из 16 књига, од којих су сачуване књиге од I до IV, почетак V, затим VI и књиге од XI до XVI (Флашар, 1986: 544–545). Првих шест књига описује владавину цара Тиберија (14–37. г. н.е.); XI и XII књига говоре о крају владавине цара Клаудија (47–54 г. н.е.); XIII–XVI књига описују Неронов принципат (54–66. г. н.е.).

[7] "Sine ira et studio" (Ann. I, 1).

њих постојала извјесна разлика. Претпоставља се да је кроз опис Тиберија индиректно описан Домицијан, за чије је окрутне владавине живио сам Тацит. Међутим, не може се оспорити да је Тацит настојао, колико је год могао, да изнесе стварне и истините чињенице у приказивању историјских догађаја. Језик којим су написани *Анали* обилује пјесничким изразима, језгровитошћу, збијеношћу и сентенциозношћу, који су понекад доводили до неразумљивости. Тацит се у језику угледао на Салустија, Ливија и Вергилија, али је и сам изградио сопствени и препознатљиви „тацитовски“ стил. На основу одабраних репрезентативних дијелова *Анала*, читаоци сазнају о важним личностима и догађајима царског периода, упознају се са Тацитовим јединственим стилом, као и мноштвом сентенци које је Тацит веома вјешто знао укомпоновати у своје приповиједање.

Нека поглавља из *Анала* су читаоцу занимљива не само са језичко-стилског и књижевно-умјетничког аспекта, већ и са историјског аспекта неких догађаја у које Тацит уноси своје ставове и мишљења. Такво је засигурно поглавље преузето из XV књиге (с. 44) у којем је описан пожар у Риму 65. год. н.е., за који се сумњало да га је подметнуо цар Нерон, који је за све оптужио хришћане. Тацит овдје директно износи своје погледе о хришћанима, које треба упоредити са Плинијевим и Светонијевим мишљењем.

Песимизам у Тацитовом дјелу *Историје*

Из Тацитовог дјела *Историје (Historiae)*, аутори хрестоматија-читанки мало или готово никако не преузимају одломке. *Историје* је Тацит написао прије *Анала*, иако су историјски догађаји које у њима обрађује услиједили касније. Тим догађајима је свједочио и сам Тацит као њихов савременик. У 14 књига приказани су цареви од Галбе до Домицијана (69–96 г. н.е.), а сачуване су само прве четири и половина пете, у којима су описане 69. и 70. година.[8]

Константиновић и Периновић су једини који преузимају нека поглавља из овог Тацитовог дјела. Тако код

[8] Сачуване књиге *Историја* описују сукоб Галбе, Отона и Вителија око власти, затим Веспазијана и почетак његове владавине, те Титов поход на Јерусалим (Будимир-Флашар, 1986: 544).

Константиновића налазимо неколико поглавља под насловом:

Криза римске историје после Нерона (Константиновић, 1940: VIII, Lib I, c. 1–3, 103–105). Аутор на крају веома кратко даје преглед садржаја осталих поглавља без текста оригинала.[9]

У Периновићевој хрестоматији (1927: 411–416) налази се неколико поглавља из свих пет сачуваних књига. Тако су се ту нашла три поглавља из прве књиге, која доноси и Константиновић, само другачије насловљена. У њему је ријеч о уређењу Римске републике, како се из самог наслова може видјети. Надаље, ту су се нашла поглавља из осталих књига која говоре о Муцијановом придобијању Веспазијана за освајање власти, о жестоким побунама у провинцијама, Мојсију и јудаизму, Римљанима у Јудеји. Поглавља аутор насловљава на латинском:

- *De rebus rei publicae Romanae* a. LXIV–XCVI p. I. C. (Lib. I, c. 1–3: 411–412);
- *Mucianus animum Vespasiano addit, ut regnum occupet* (Lib. II, c. 76–77: 412–414);
- *De seditionibus in provinciis commotis* (Lib. III, c. 46–47: 414–415);
- *Moyses et Iudaismus* (Lib. IV, c. 3–4: 415–416);
- *Romani in Iudaea* (Lib. V, c. 9–12: 416–418).

Тацитово дјело *Историје* језичко-стилски ништа не заостаје за његовим дјелом *Анали*. И овдје је до пуног изражаја дошла Тацитова проницљивост у карактерисању појединих царева, али и његовом добром познавању психологије маса. Описан је грађански рат и борба око пријестола, као и Титов поход на Јерусалим. Не знамо какав је био Тацитов суд и став према догађајима које је описивао, јер нису сачуване књиге у којима описује људе и догађаје из свог времена. Из књига које су очуване препознатљив је његов концизан и прегнантан начин излагања и стално присутан песимизам.

[9] Владавина Галбина: побуне легија у Германији, преторијанци проглашавају Отона царем. Галба се одлучи да удари на њега (IV–XXXV). Смрт Галбина (69. год. н.е.). Отон добија све више присташа, али се Вителије и његови легати Цецина и Валенс дигну против њега (XXXV–XC) (Константиновић, 1940: XVIII, 105).

Географско-етнографски одломци из Тацитове *Германије*

Германија[10] спада у мања дјела Тацитова, која су написана прије *Историја* и *Анала*. Та монографија је *liber aurus* за Германе, јер је важан извор за познавање њиховог живота и обичаја.[11] Ова географско-етнографска студија је осамостаљена као засебно дјело, иако је можда у почетку било само екскурс који је требало да буде уметнут у дјело *Историје*.[12] Дјело је написано „новим стилом“ чије су основне карактеристике биле антитетичност, сентенциозност, пјесничка обојеност (Тронски, 1951: 552).

Из корпуса анализираних хрестоматија само неки аутори доносе одломке из *Германије*, а међу њима су:

- Маричић (1932: VIII, 68–71) доноси кратке текстове насловљене: *Како су постали Германи*; *Карактер германске расе*; *Краљ, поглавице и свештеници*; *Богови Германа*; *Народна скупштина*; *Када младићи узимају оружје*; *Како живе у миру*; *Свадбени обичаји.*
- Константиновић (1940: VIII, с. VII–XIII, 101–103) из *Германије* доноси поглавља под насловом *Живот и обичаји старих Германа*.
- Магарашевић (1937: VIII, с. 18–19, 189) јесте поглавље из *Германије* насловио *Тацит о германским женама*, јер у њему Тацит износи своја запажања о германским женама, њиховом животу и друштвеном положају.
- Периновић (1927. и 1940), занимљиво, не доноси ниједан одломак из овог Тацитовог дјела.

Тацитове етнографско-географске дигресије у дјелу *Агрикола*

Агрикола[13] је панегирички спис који је Тацит саставио у част свог таста Агриколе, који је освојио Британију и њоме владао седам година. Поред портрета Агриколина лика и дјела, спис обилује етнографско-географским екскурсима, го-

[10] То је уобичајени скраћени наслов Тацитова дјела: *De origine, situ, moribus ac populis Germaniae (О порријеклу, положају, обичајима и народима Германије)* или *De origine et situ Germanorum (О порријеклу и постојбини Германа).*

[11] Веселин Чајкановић је у свом преводу *Германије* дао мноштво неочекиваних паралела за обичаје нашег народа и живот старих Словена (Београд, 1927).

[12] *Germania* личи на етнографске екскурсе у Цезаровом *Грађанском рату*, који описују живот и обичај Гала и Германа. И сам је Тацит у *Агриколи* дао један такав екскурс са описом Британије и њених становника.

[13] То је уобичајени скраћени наслов од: *De vita et moribus Iulii Agricolae (О животу и карактеру Јулија Агриколе)*.

ворима појединих личности и филозофским размишљањима. Цијело дјело је написано у салустијевском маниру.[14] Дјело је написано у сврху оправдања самог Тацита и његовог таста због постигнутих почасти под Домицијановом тиранијом.

Ово Тацитово биографско дјело је у хрестоматијама-читанкама спорадично и ријетко заступљено. Узети су одломци, како је већ споменуто, који су углавном етнографско-географске дигресије о Британији и њеним житељима.

Магарашевић (1937: VIII, с. 10–12, 82–83) одабране одломке из *Агриколе* насловљава: *Опис Британије, њезиних становника и њихова живота*.

Исти одломак се налази и у Константиновићевој читанци (1940: VIII, с. XI, XII, XIII, 100–101) са насловом: *О Британији и британским обичајима*.

Периновић (1940: с. 44–46, 53–54) у својој хрестоматији II узима само једно поглавље из *Агриколе*, али за разлику од осталих тај одломак се односи на самог Агриколу, како се из наслова може закључити: *Живот Агриколин и покојников некролог*.

Једино Кузмић (1908) у потпуности приређује издање Корнелија Тацита *Агрикола*, у ком је садржана историја једног човјека, Тацитовог таста Агриколе. Ово Тацитово дјело има обиљежја историје, биографије и похвале, што се све лијепо може разабрати из пописа Садржаја текста оригинала. Кузмић текст оригинала дијели на тематска поглавља са насловима: *Приступ. Књижевне прилике* (1–5), *Агриколина младост* (5–6), *Прва војна служба у Британији* (6–7), *Части и женидба* (7–9), *Друга војна служба у Британији* (9–11), *Агрикола у Аквитанији* (11–12), *Опис Британије* (12–14), *Народи у Британији* (14–16), *Прелазак војне на Британију* (16–20), *Агрикола у Британији*: *Први успјеси* (20–22), *Промјене у управи и војсци* (22–24), *Војевање у Британији* (24–28), *Војна на Каледонији* (28–30), *Калгаков говор* (30–33), *Агриколин говор* (33–35), *Пораз Каледонаца* (33–39), *Домицијанова завист* (39–42), *Агриколина смрт и значај* (42–45) и *Слава Агриколи!* (45–47).

[14] Дјело *Агрикола* је написано према угледању на Салустијево дјело *Bellum Iugurthinum*. Наиме, овдје се налази животопис Агриколин, потом опис Британије и народа у њој, затим ту су и два говора, истакнут је значај Агриколин (као Југуртин). Агрикола поступа у војсци као Метел, Марије и Сула у *Bellum Iugurthinum*, ту су описана и војевања као и код Салустија, а приказана је и патња народа који су браниоци у односу на освајаче, лакоме за почастима и богатством. Тацит се, не само садржајно, већ и у језику и стилу, угледао на Салустија.

Ово Тацитово дјело се може посматрати и као похвални говор (*genus demonstrativum*), јер има све елементе таквог говора. Ти елементи су видљиви из предоченог садржаја: писац казује сврху свога дјела и књижевне прилике под Домицијаном; истиче се даровитост, мудрост, васпитање Агриколино; приказује се Агрикола прије намјесништва; приповиједају се прво дјела лица које се хвали, а потом се пореде са дјелима других људи; дјела су или у рату или у миру; а завршетак је узет из два говора: утјешног и надгробног. Читајући ово Тацитово дјело, читаоци се сусрећу и упознавају са три књижевне врсте: историјом, биографијом и говорништвом. С обзиром на изабране одломке у анализираним хрестоматијама, велику пажњу су привукли одломци који се односе на Британију, у којима Тацит описује ову земљу и њене становнике.

О узроцима пропадања говорништва у Тацитовом дјелу *Дијалог о бесједницима*

Тацитово дјело *Дијалог о бесједницима* једино је његово дјело написано Цицероновим стилом и било је под великим утицајем његове реторике, а самим тим више припада бесједнишву.

Тацитово дјело *Дијалог о говорницима* у потпуности је приредио само Кузмић (1908). Кузмић латински текст дијели на мање тематске цјелине које садрже два и више поглавља текста оригинала. Будући да је свака од тих цјелина имала наслов, могуће је пратити садржај самог дјела. Садржај је сљедећи: *Приступ* (1–2. с., 3–5); *Састанак код Матерна* (3–5. с., 5–7); *Апро хвали говорништво* (5–10. с., 7–15); *Матерно хвали пјесништво* (11–13. с., 15–19); *Долази Месала* (14–16. с., 19–21); *Апро о развоју и напретку говорништва* (16–23. с., 21–32); *Месала о узроцима назатка у говорништву* (24–35. с., 32–48); *Матерно: назадак у говорништву = напредак у уљуђености* (36–41. с., 48–55); *Растанак* (42. с., 55).

Ово Тацитово дјело, писано у виду дужих дијалога и монолога (*Aristotelio more*), расправа је о узроцима пропадања

говорништва. Будући да није написано у Тацитовом карактеристичном стилу, многи су му оспоравали ауторство. Тацит, умјесто директног одговара на постављено питање пријатеља Фабија Јуста, даје у облику дијалога разговор који је слушао у раној младости. Како се по насловима тематских јединица види, учесници у дијалогу износе своје мишљење и ставове у вези с говорништвом. Композиција дјела се може подијелити на два дијела. Први дио се односи на расправу између Апра и Матерна о узајамним предностима говорништва и пјесништва, а са доласком Месале прелази се на основну тему дјела (Тронски, 1951: 552). Апро стаје у одбрану говорништва и кроз историјске примјере из историје говорништва жели оправдати говорништво, говорећи да оно не пропада, већ се само развија и мијења према духу времена. На овај начин дат је несистематски преглед историје говорништва од Цицероновог до Тацитовог времена. Ово дјело даје драгоцјене податке о стању савременог говорништва. Овом темом бавили су се и други римски писци, Тацитови претходници.[15] Читајући ово дјело за лектиру, читаоци дознају више о говорништву, његовом развоју од Цицерона, па све до његове декаденције у Тацитово вријеме. Уједно сазнају и нешто више о узроцима те декаденције. Док Квинтилијан за декаденцију бесједништва оптужује, у првом реду, реторске школе и њихово декламаторско бесједништво, које се ограничило на извјештачену виртуозност говора на измишљене теме, дотле Тацит има храбрости да каже да је прави узрок декаденције бесједништва друштвено-политичка ситуација која ограничава слободу говора, због чега се реторика са форума повлачи у зидине реторских школа, гдје се бави безбједнијим и не толико за живот значајним темама. Овај лични став Тацитов изражен је у завршном дијелу дијалога.

Остали аутори хрестоматија-читанки преузимају само нека поглавља из овог Тацитовог дјела. Одабрана поглавља налазимо само код двојице аутора.

Магарашевић (1937: VIII, с. 28–29, 82) преузео је једно поглавље под насловом *О одгајању римске омладине*,

[15] Један од њих је свакако професор реторике Квинтилијан, који је написао спис *О узроцима пропадања говорништва* (*De causis corruptae eloquentiae*), који није сачуван.

а Периновић у својој читанци (1927: 419–420) преузима исто поглавље, које говори о старом и новом одгоју дјеце, али додаје још једно поглавље везано за младиће који се на форуму припремају за говорништво и препуштају се говорницима на одгој. Поглавља су насловљена на латинском: *De vetere et nova educatione liberorum* (с. 28–29) и *Iuvenes, qui foro et eloquentiae parabantur, oratoribus educandi tradebantur* (с. 34). Како се из наслова види, избор тема се односио на омладину, старо и ново образовање, младиће који су се на форуму припремали за говорништво, у чему су велику улогу имали говорници.

Закључни осврт

Латинске књижевне хрестоматије које су анализиране у овом раду по својој структури и садржају превазилазе класичне уџбенике и разликују се од конвенционалног модела лектире. Структура читанке тематски и садржајно усмјерена је на схватање умјетничких и књижевних дјела, откривање умјетничке вриједности и љепоте појединих дјела, стицање општег знања из културе, књижевности и умјетности римског народа. У њима се налази књижевноестетска грађа, тј. књижевни текстови одабрани по својој литерарној и језичкој занимљивости. Оне су садржавале одабране књижевне текстове најчувенијих писаца класичне римске књижевности, као и писаца каснијих периода. Наша пажња је, за потребе овог рада, била усмјерена само на историографа Тацита и дијелове преузете из његовог књижевног опуса. На основу компаративне анализе дошли смо до сазнања да је највише преузетих и презентованих поглавља у хрестоматијама-читанкама било из Тацитових *Анала*. То и не изненађује, с обзиром на то да је Тацит у том дјелу достигао врхунац и савршенство свог непоновљивог стила. Аутори преузимају поглавља која су историјски и језичко-стилски најзанимљивија. Пред очима читалаца се ређају слике значајних историјских личности римске историје царског доба описаних „тацитовским“ стилом. Наиме, Тацит

је представник „новог стила“[16] у књижевности сребрног доба, којег су одликовале духовита сентенциозност, сјајни описи, пјесничке фигуре. Све то је Тацит у *Аналима* довео до савршенства и изградио свој препознатљив и непоновљив стил. Одабрана поглавља, која су се нашла у анализираним хрестоматијама-читанкама, најрепрезентативнија су у језичко-стилском погледу. На основу њихове лингвистичко-стилистичке анализе могуће је у потпуности доживјети Тацитов књижевни језик. Истим стилом су написане и *Историје*, али је од њих сачуван само мали број књига. Из овог Тацитовог дјела само Периновић у својој хрестоматији доноси историјски најзанимљивија поглавља из свих пет сачуваних књига, а осим њега још једино Константиновић презентује неколико поглавља из прве књиге, која се односе на уређење Римског царства послије смрти Нерона.

Мање Тацитово дјело *Германија*, које описује живот и обичај Германа, такође је у појединим поглављима нашло своје мјесто у анализираним хрестоматијама. Интересантно је запажање да Периновић, у чијим хрестоматијама је Тацит веома заступљен, није донио ниједно поглавље из овог дјела. Праве разлоге таквог поступка можемо само претпоставити и нагађати. Један од разлога је можда била политика нове државе Краљевине Југославије која је настојала да се из образовања и школства изостави све што је подсјећало и величало претходну аустроугарску власт, па је Периновић из тог разлога изоставио описе о поријеклу и постанку Германа. Константиновић и Магарашевић су се опредијелили за по једно поглавље из овог дјела, опрезно бирајући њихове садржаје. Тако су се они опредијелили за поглавља која говоре о животу и обичају Германа и она која се односе на германске жене. Једино Маричић обувата већи дио кратких текстова који се односе на Германе, који су тада за Римљане били страно и варварско племе, а о којима је писао римски историчар Тацит и у свом дјелу донио не само свједочанство о том народу, већ и своја запажања у вези с њима.

Док аутори хрестоматија-читанки Магарашевић и Константиновић из Тацитовог *Агриколе* преузимају поглавља

[16] Зачетник „новог стила” био је Сенека. Супротно азијанизму, овај стил је био декламаторски и обиловао је кратким исјецканим реченицама, те био препун стилских фигура карактеристичних за пјесништво. Граница између поезије и прозе готово да не постоји, јер пјесничке стилске фигуре продиру у прозу, а реторске у поезију.

која су етнографско-географски екскурси о Британији и њеним становницима, дотле се Периновићев избор поглавља односи на саму личност Агриколину, по коме је ово дјело и добило наслов. Једино је Кузмић ово дјело приредио у потпуности, па читаоци могу да уживају не само у Тацитовом језику и стилу, већ и у садржају једног биографског дјела. Кузмић је такође у потпуности приредио и Тацитово дјело *Дијалог о бесједницима*. За ово дјело је постојала сумња да је Тацитово, јер је написано цицеронским стилом чије су карактеристике дуге, ритмоване и кићене периоде, што је у потпуној супротности Тацитовим кратким, исјецканим и поентираним реченицама. Из овог дјела једино Магарашевић и Периновић доносе по једно поглавље које се односи на васпитање и образовање омладине. Рецепција овог дјела односи се на књижевни језик Тацитов, који је у много чему различит од оног из његових осталих дјела. Осим књижевнотеоријских и књижевноисторијских, ово дјело захтијева лингвистичко-стилистичке анализе и њихова тумачења.

На крају можемо закључити да су се аутори хрестоматија-читанки потрудили, сваки на свој начин, да обухвате што више поглавља из Тацитовог књижевног корпуса и да дају што више података везаних за Тацитов живот и дјело. Читајући одабрана поглавља из појединих Тацитових дјела или потпуно приређена издања цијелог дјела, читалац има потпун доживљај естетско-етичких и историјских вриједности Тацитових умјетничких дјела.

Извори

Константиновић, Д. (1942), *Латинска читанка за VIII разред реалних гимназија*, Београд.

Кузмић, М. (1908), *Корнелија Тацита Агрикола*, Загреб: трошак и наклада Краљ. Хрв.-Слав.-Далм. Земаљске владе.

Кузмић, М. (1908), *Корнелија Тацита Разговор о говорништву*, Загреб: трошак и наклада Краљ. Хрв.-Слав.-Далм. Земаљске владе.

Магарашевић, Б. (1937), *Liber Latinus IV* за VIII разред реалних гимназија, Наклада југославенског професорског друштва, секције Загреб.

Маричић, И. (1932), Латинска читанка за VIII разред реалних гимназија; Београд: Издавачко предузеће „Народна просвета“.

Периновић, В. (1927), *Избор из римских класика за гимназије и реалне гимназије I дио*: Проза (II прерађено издање), Загреб: Књижара М. Престини, Илица 65.

Периновић, В. (1940), *Chrestomathia Latina* за VII и VIII разред класичних и VIII разред реалних гимназија, Београд.

Литература

Будимир, М., Флашар, М. (1986), *Преглед римске књижевности*, Београд: Научна књига.

Вратовић, В. (1974), *Римска књижевност*, у: Повијест свјетске књижевности II, Загреб.

Љубишић, С. (2004), Однос традиције и савремености у преводима Тацитових *Анала*, У зборнику радова са научног скупа *Традиција и савременост*, књига 5, том I (стр. 315–323). Бања Лука: Филозофски факултет.

Тронски, М. (1951), *Повијест античке књижевности*, Загреб: Матица хрватска.

Sanja Ljubisic

AESTHETIC-ETHICAL AND HISTORIC VALUES OF THE WORKS BY TACITUS PRESENTED IN LATIN LITERARY CHRESTOMATHIES

The paper analyzes selection of Tacitus' works as they apppear in literary chrestomathies. Among the chosen chrestomathies there are those that were used during the period of Kingdom of Yugoslavia, but also those that were used after the WWII. The corpus given provides data on which of the works were covered in full length and which in extracts, as well as on the most frequent passages. The passages are analyzed both in terms of literary theory and literature as art, and the results provide an explanation why this particular choice was made and to what purpose.

Key words: *Tacitus, The Annals, The Histories, Germania, Dialogus, Agricola, chrestomathies*

УДК: 364 ZIMONJIĆ P.
DOI: 10.7251/GMS1707091B
(Оригинални научни рад)

Ранко М. Билинац
Универзитет у Источном Сарајеву
Музичка академија
rankobilinac@gmail.com

ХАРИТАТИВНИ РАД МИТРОПОЛИТА ПЕТРА ЗИМОЊИЋА
(Милосрђе и човјекољубље)

***Резиме*:** *Изузетним прегалаштвом, Свети Петар Зимоњић, митрополит захумско-херцеговачки (1903–1920) и добробосански (1920–1941), у свом времену, проводио је у дјело идеал милосрђа и човјекољубивог дјеловања Цркве. Његов примјер није интересантан само са историјског аспекта, већ може представљати одличан примјер и модел дјеловања у будућности. Истовремено, њега можемо навести као примјер онима који приговарају хришћанима за недовољну активност и неорганизованост на пољу социјалног служења и социјалне помоћи.*

***Кључне ријечи*:** *митрополит, Свети Петар Зимоњић, харитативни рад, човјекољубље, милосрђе, социјално служење, помоћ, Госпић, Јадовно, Шаранова јама.*

У сложеном времену у коме је велика свјетска историја улазила у живот малог човјека, појединца, Свети Петар Зимоњић,[1] као црквени великодостојник, митрополит, народни просвјетитељ и борац за национална права, нашавши се на мјестима која су носила велико бреме одговорности, постао је људска величина достојна славног имена својих предака. Потомак знаменитог војводе, попа Богдана, и чувене херцеговачке породице Зимоњић из Гацка, митрополит Петар је живио и радио у неколико епоха, које су имале пресудни значај за формирање српских националних идеја у Босни и Херцеговини, нарочито на преласку између два вијека, али

[1] Јован (крштено име Петрово) рођен је 24. јуна 1866. године у Грахову.

и касније. Посматрање митрополитовог живота и рада једино је могуће само у времену и у контексту историјских збивања у којима је узимао активног учешћа. Изван тих димензија, личност митрополита Зимоњића је тешко објашњива и докучива. Све то указује на то да околности које се везују за рад митрополитов и јавно дјеловање у друштву представљају велики изазов за истраживаче, поготово зато што је ова тема недовољно истраживана и што је добар дио архивске грађе уништен или намјерно уклоњен – сакривен.

Треба, ипак, рећи да се о личности митрополита Петра дуго послије Другог свјетског рата није могло потпуније и озбиљније говорити и истраживати. Доскорашњи политички систем се рефлектовао и на историографију, па су се, најчешће, писали и објављивали радови о политичкој или војној историји. Осим тога, надлежне државне и друге институције нису биле довољно заинтересоване за истраживање историјских чињеница везаних за црквено-национална питања, па су зато биле и прилично затворене и резервисане за стављање релевантне грађе и документације на увид истраживачима.

Митрополит Зимоњић је духовна и национална величина, човјек једног карактеристичног простора, једне у историји српског народа важне институције, тј. Православне цркве. Митрополит Петар је радио у различитим епохама, у истој држави али под различитим властима, и имао посебне односе са тим властима. У првом случају, радио је практично под окупаторском влашћу, а у другом – у ослобођеној земљи.

Херцеговина у коју, 1903. године, долази на мјесто захумско-херцеговачког митрополита, као трећи Херцеговац (Леонтије Радуловић, од 1. маја 1888. до 12. октобра 1888; и Серафим Перовић, од 16. априла 1889. до 17. фебруара 1903), није била Херцеговина његове младости.[2] Она се у великој мјери промијенила, а промијениле су се и политичке прилике. Босна и Херцеговина је од окупиране земље постала анектирана земља.

Наде које су полагане у митрополита Петра биле су разумљиве, јер је био освједочено карактеран човјек,

[2] Источник, Сарајево, 1903, 241; С. Вуковић, епископ, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, 1996, 241. Хиротонија и устоличење новог митрополита била је на Духовски уторак, 9. јуна (27. маја) 1903. године у Саборној цркви у Мостару.

бескомпромисно утемељен у етици Православне цркве и остваривању српске националне идеје. Од њега се очекивало да прекине „традицију“, условно речено, по честим наводима наших црквених историчара, која је била карактеристична за грчке владике, тзв. фанариоте, а о којима је остало доста рђавог спомена код народа из тог времена и, наравно писаних докумената.[3] По својим карактерним цртама, митрополит Петар је био нешто сасвим друго. Особине племенита човјека, изграђене још у младости током школовања, по сјећању његових најближих сарадника, остале су исте. И још више, био је „око слијепима, рука кљастима, отац и мајка сиротима, утјешитељ биједнима и невољнима. Красили су га смиреност и скромност и присан однос са људима, без обзира ко су они били по вјери и националном опредјељењу. Његове ријечи позитивно су дјеловале на саговорнике и слушаоце, било у Цркви или у другим приликама, народним окупљањима и зборовањима, сијелима и другим свечаностима народа.“[4]

Црквена штампа је, са примјетним одушевљењем, истицала како ће судбина српског народа зависити од митрополитовог родољубља. Полагане су наде у то „да он може много допринијети да се народу признају његова права, али, исто тако, да ће митрополит „очувати и дужну лојалност према владару и иновјерној влади, и остати на становишту народа и свештенства“.[5] Хроничари су се слагали да митрополиту Петру није било лако на катедри православног епископа у Херцеговини под аустроугарском влашћу. Народу је било јасно да ће владика, због виших интереса, морати да попушта пред захтјевима бечког двора, али то, како се истиче, не може и није смјело бити на штету животних права Цркве и народа. „Он све може дати, али образ, светињу Цркве своје и љубав народа свога, он не може, он не смије дати никако, ако је син војводе Зимоњића.“[6]

Свечаном заклетвом, на дан хиротоније, митрополит се обавезао на вјерност, послушност и поштовање закона. „Вјерност, послушност и штовање закона“ могли су да значе само једно: вјерност првенствено аустроугарској власти. Сви су се слагали у томе да у митрополитовој личности имају

[3] *Шематизам српскоправославне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске за 1890*, Сарајево 1890, 8; В. Ћоровић, *Мостар и његова српска православна општина*, Београд, 1933, 42, 46, 52; Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, у: Епископија захумско-херцеговачка, Београд, 2006, стр. 184–194; Ч. М. Лучић, *Звјезданим стазама тројице Зимоњића, уз нека упоредна разматрања*, у: Српска проза данас: Богдан, Стеван и Петар Зимоњић – живот и дјело, научни скуп у Гацку, 1999, Билећа, 2000, 272.

[4] Н. Круљ, митрополит, *Сјећања на Дабробосанског митрополита* Петра *Зимоњића*, у: Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958), Београд 1959, 149–150.

[5] *Нови Митрополит Херцеговачко-захумски Петар Зимоњић*, Источник, Сарајево, 1903, година XVII, бр. 10. и 11, 146–147; Цариградски Гласник, Цариград, 23. мај 1903, година IX, бр. 21, 2; *Нови Митрополит Херцеговачки*, Вјесник, Сарајево, 1903, година XX, свеска 5, 198–200.

[6] Хришћански Весник, Београд, 1903, 198–200.

поузданог, одговорног, способног и карактерног саговорника, који ће моћи да заштити њихове интересе. Међутим, очекивати да се ти интереси у потпуности очувају било је немогуће, јер су они најчешће били супротстављени. Бечки двор је од новог митрополита очекивао да својим ауторитетом у народу допринесе да тај исти народ ради у интересу аустроугарске царевине. Природно, Срби су очекивали да ће он имати и могућности и знања да пружи максимум у заштити виталних националних интереса свога народа. Свјестан чињенице да он у таквим околностима мора штитити националне интересе свога народа и Цркве, митрополит је мудро и дипломатски предводио повјерену му епархију.[7] Управо ту је дошао до изражаја и његов смисао за политику и црквену организацију, што се истичу као његове изражене особине. Истовремено је свој политички и организациони таленат ставио у службу јеванђелске љубави и служења повјереном му народу. Зато он у свом обраћању народу, поред своје двије епископске дужности, да проповиједа слово Божије и свештенодејствује, посебно истиче ову трећу – да духовно управља повјереним народом, као најтежу. То је, према његовим ријечима, такво управљање гдје онај који је најстарији треба да је најмлађи, и онај који управља треба да је свима слуга.

На основу записаних и од заборава спашених митрополитових бесједа, хроничари истичу чињеницу да су оне биле универзалне по својој усмјерености, да су се тицале свих могућих предмета догматске, моралне, историјске, или друге природе. Исто тако, нашавши се у троуглу између земаљске владе, Српске православне цркве и Васељенске патријаршије, у својим бесједама и свакодневним активностима успијевао је да усклади супротстављене интересе. Међутим, некада то није било могуће ускладити, што ће се временом показати у најдраматичнијем облику.

Захваљујући њему, Црква је на интелектуалном и културолошком нивоу остварила значајне резултате. Борба за црквено-школску аутономију[8] резултирала је отварањем нових школа и обнављањем порушених храмова, а друштвени живот становништва обогаћен је формирањем српских

[7] Источник, Сарајево, 1903, година XVII, бр. 10. и 11, стр. 168; *Нови Митрополит Херцеговачки*, Хришћански Весник, Београд, 1903, год. XX, св. 5, стр. 198–200.

[8] М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1978, 138.

културних и спортских друштава, као што су „Српски соко“, „Обилић“, СПКД „Просвјета“ и други. У формирању ових удружења и асоцијација пресудну улогу је имала Црква, а податак да је овај покрет био најинтензивнији управо у Херцеговини упућује на митрополита Зимоњића. Истински је подржао „соколску идеју, јер је вјеровао да је здрава душа само у здравом тијелу“.[9]

Послије Сарајевског атентата 1914. године, уочи аустријске објаве рата Србији, када су за Србе у БиХ наступили тешки дани, митрополит Петар је смогао снаге да остане неустрашиви бранитељ народних и црквених права. Имао је храбрости да у мостарској Саборној цркви одржи бесједу и да у присуству аустроугарског генерала и политичких власти критикује државне власти, протестујући против прогона Срба. Митрополит је тада рекао да му је несхватљиво да једна цивилизована држава може тако поступати са својим поданицима. Од присутног генерала Јовановића је тражио да државна власт престане с прогонима и да заштити Србе; у противном, он ће се обратити цару за интервенцију, или ће позвати српски народ на устанак.[10] Из ових и сличних догађаја јасно се види да се митрополит увијек мушки, без страха, залагао за владавину права и дијелио судбину свога народа.

Аустроугарским ултиматумом Србији започело је у БиХ масовно хапшење и интернирање Срба. Посебно се нашао на удару источни дио Херцеговине, који је био близу зоне ратних дејстава.[11] Насиље је увело гробни мир у унутрашњост, а из једног мјеста су јављали да се мирно држање Срба „не има приписивати лојалности српског пучанства, него посљедици – вјешалима“.[12] Заједно са цивилима страдали су и многи свештеници,[13] а с њима и национално свјесни дио интелигенције, на чијем раду су почивала културно-просвјетна, спортска и омладинска удружења, као носиоци просвјетног, културног и друштвеног уздизања народа у борби против свеопште заосталости и сиромаштва.

Усљед општег страдања, велики проблем огледао се у опадању народног морала: дешавају се убиства и одбацивање

[9] Ј. Поповић, *Хисторијат српских соколских друштава у Босни и Херцеговини од 1900–1914*, Споменица II покрајинског слета Сокола Краљевине Југославије у Сарајеву, Сарајево, 1934, стр. 28. У Сарајеву је 8. августа 1909. године одржан састанак делегата српских соколских организација из БиХ, на коме је одлучено да се оснује централна соколска организација под називом „Српска соколска жупа босанско-херцеговачка“. Сва гимнастичка друштва понијела су назив „Српски соко“.

[10] Н. Круљ, митрополит, *Сјећања на Добробосанског митрополита Петра Зимоњића*, у: Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958), Београд, 1959, 149–150; В. Митровић, митрополит, *Мученичка смрт митрополита Добробосанског Петра – поводом 40-годишњице*, Православље, лист СПЦ, Београд, 1982, број 361; П. Пузовић, *Митрополит Добробосански Петар Зимоњић*, Прилози за историју СПЦ 2, Ниш 1997, 171–172.

[11] Д. Бојић, *Атентат у Сарајеву као повод за терор и протеривање Срба са простора хабзбуршке монархије*, у: Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921), Београд, 2007, 49.

[12] М. Екмечић, *Историја Југославије*, Београд, 1973, 177.

дјеце, а то баца у бригу сваког пријатеља народа и Цркве. Митрополит апелује да се „устане противу тога зла свом снагом пастирске ријечи, савјетујући, упућујући, опомињући и пријетећи преступницима закона Божијег и црквеног са тешким временима и вјечним казнама“.[14]

Истовремено, да би указао на своју и народну оданост према држави, митрополит организује прикупљање одјеће и обуће за српску војску, те моли све који су у прилици да помогну да се прикупљено шаље на фронт. За домаћинства чије су мушке главе отишле на ратиште, а остала нејач, жене и старци, у вријеме било каквих пољских радова, тражи да се скупљају мобе и да се на вријеме пораде пољски послови.[15] У току Првог свјетског рата, Аустроугарска је у Херцеговини мобилисала укупно 39.128 војника. Сматра се да је у Првом свјетском рату на југословенском простору било 1.900.000 мртвих. У Босни и Херцеговини је нестало 360.000 људи, или 19% народа.[16] Близу трећине односи се на дјецу до десет година старости.

У недостатку хране, Земаљска влада[17] преко митрополита апелује да се вади коријење папрати и употребљава за исхрану људи и стоке како би се уштедјеле залихе кромпира, кукуруза и других намирница. Истовремено, због велике оскудице у животним намирницама, а нарочито у брашну, посебно у вријеме Часног поста 1917. гладне и 1918. године, митрополит одлучује да је „нужно народ у епархији Захумско-херцеговачкој, ради поменуте оскудице у храни, изнимно разријешити од прописаног поста у све дане осим петка сваке седмице, сриједе, четвртка, петка и суботе Страсне седмице, празника Усјековања (29. августа), празника Воздвиженија часног крста (14. септембра), три дана пред Божић и Крстовдана (5. јануара)“.[18]

Митрополитова широко пројектована и остваривана харитативна активност, прожета духом православља и остваривана животно реално, ишла је на ублажавање недаћа и на пружање помоћи у напредовању.

[13] Д. Берић, *Први светски рат 1914–1918. мења мостарску ситуацију*, у: Срби у Мостару: расправе и огледи, Београд 2001, 211. Документ „Корјенићи и Зубци – кратак приказ нечовјечног затирања Срба у котару требињском године 1914“; АБХ, ПО. К-25а, бр. 736/417.

[14] Архива црквене општине у Невесињу бр. 252, од 15/28. новембра 1916.

[15] Архива црквене општине у Невесињу бр. 40, од 4. априла 1916; Исто, бр. 520, од 9. новембра 1917.

[16] Z. Šehić, Prilog istraživanju vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1878–1918), Hercegovina, br. 10, Mostar 1998, 154; Е. Реџић, *Југословенски раднички покрет и национално питање у Босни и Херцеговини (1918–1941)*, Сарајево 1983, 26, М. Ерић, К. Хреља, О. Козомора, *Структурална кретања и промјене у босанскохерцеговачком друштву у посљедњих педесет година*, Сарајево 1970, 48.

[17] ЗВ БиХ 1917, 37112.

[18] Архива црквене општине у Невесињу бр. 28, од 4/17. марта 1917; Вјесник, Сарајево, 1918, година VIII, бр. 2, 20–21; Архива црквене општине у Невесињу бр. 45, од 13/26. марта 1918.

Нарочито је упорна била, и захтијевала је хитно дјеловање, његова акција у Херцеговини током Првог свјетског рата, на спасавању дјеце од неизбјежног помора од глади. „Вриска и јаук гладне, голе и босе дјеце, којима су убијени родитељи“, како је записао Перо Слијепчевић, „нашла је одзива у митрополиту Петру, па је узео је на себе бригу, да ту дјецу налази, сакупља и упућује на прехрану у Бачку, Барању и Банат, гдје су многа дјеца између 3 и 10 година размјештена по домовима и тако спашена од сигурне смрти. О томе свједочи црквени историчар др Ђоко Слијепчевић (родом Гачанин): „Сећам се и ја једног момента: из наших, тада погорели крајева, сакупљена су деца за слање на прехрану у крајеве који су били под Карловачком Митрополијом. У томе скупу било је нас десеторо из мог села Самобора, све комшије братства Зимоњића. Обрели смо се једно време у Мостару, иако тада нисмо знали ни где смо ни шта бива с нама. Били смо смештени у једној пространој дворани: негде дубоко у ноћ дошао је међу нас један крупан и стасит човек у свештеничком оделу. Миловао нас је и делио поклоне и питао из кога смо села. Касније, када је све било прошло, рат се завршио и ми се вратили кућама, дознали смо да је то био Митрополит Петар“.[19]

Митрополит, и у септембру 1917. и у фебруару 1918. године, тражи да се мушка дјеца старости од 6 до 16, а женска од 6 до 12 година, из Херцеговине и источног дијела Босне, гдје се претпостављало да је оскудица у храни највећа, шаљу код Срба у Славонију (Срем), Хрватску, Бачку, Банат и Барању. Он апелује: „Ако савјесно испунимо своју дужност према тој дјеци и живо се заузмемо за њихов опстанак, онда нас неће нико моћи укорити, да нијесмо знали употријебити прилику и у моменту избјећи зло, него ћемо им учинити своју патриотску и родољубиву дужност што ћемо жртвовати своје слободне часове на корисну будућност свога народа“. На издржавање је одведено преко 1.200 дјеце.[20]

За послату дјецу, митрополит Петар се увијек живо интересовао. „Није једина брига родитеља“, писао би митрополит, „да пошаљу дјецу и да их смјесте код добрих људи“.

[19] Искра, Минхен 1967; П. Пузовић, *Митрополит Дабробосански Петар Зимоњић*, Прилози за историју СПЦ 2, Ниш 1997, 114–115.

[20] Архива црквене општине у Невесињу бр. 371, од 23. септембра 1917; Вјесник, Сарајево 1918, год. VIII, бр. 2, 25–26.

Свештенике и црквене одборнике опомиње да утичу на родитеље дјеце која су отишла у Хрватску, Славонију и Банат ради прехране, да се поведе рачуна о њима, јер „оскудијевају у одјећи и обући, која се и у тим крајевима тешко може набавити, те је потребно, а и право, да се родитељи, односно старатељи, оне дјеце, побрину за набавку одјеће и обуће“, као и да се „притече у помоћ сиромашним родитељима у овој потреби“.[21]

Митрополит Петар апелује на свештенство да буду учитељи у свјетовним школама и да буду прави, истински душебрижници, да се стално усавршавају и воде савршенству друге, што је главни циљ свештеничке службе, јер има у народу „и таквих индивидуа које су бациле образ под ноге, те од друштвеног лица праве наличје и мјесто лијепих и питомих обичаја наших, у којима се огледа народни понос, образ и поштење, хоће да уобичаје угађање ниским тјелесним пожудама, као што су радили незнабошци у прехришћанско доба. Ти залутали чланови Цркве и народа нашег, који се Бога мало боје, а људи још мање стиде, постају опасни као нека кужна болест у друштву, јер могу и друге са својим неваљалим животом и радом заразити, нарочито у ово тешко ратно вријеме, кад је много кућа остало без домаћина, па с тога и породица таква, а особито млађи чланови њезини, без искусног старјешине и васпитача“.[22] Узрок тих појава митрополит је налазио у непросвијећености, нарочито вјерској, широких народних маса.

Када је дошла слобода, митрополит осјећа да мора и даље да опомиње, јер појединци раде неваљале ствари. „Ова велика народна радост није нам остала непомућена, јер су се у неким крајевима а нарочито пограничним котарима Митрополије захумско-херцеговачке, појавили људи, који власти не слушају, закона не поштују, који се Бога не боје нити људи стиде, него пљачкају и отимају туђе муком стечено имање а понегдје међу руку и на личну слободу својих сународњака и суграђана, чиме пред Богом тешко гријеше и бацају се блатом на народно име и крвљу стечену слободу, и увелико отежавају задатак храбре српске војске у

[21] Архива црквене општине у Невесињу бр. 119, од 13/26. јула 1918.

[22] Исто, бр. 37, од 9/22. априла 1918. године.

овим земљама“. Од свештенства тражи да кроз проповиједи опомињу све оне „који се усуђују да дигну руку на ближњега без разлике којој вјероисповиједи тај ближњи припада; а тако и противу онијех, који краду, пљачкају и отимају туђе имање, било оно приватно или државно”.[23]

Како за вријеме рата, исто тако и у поратно вријеме, а поготово када је прешао на нову епархију,[24] на ратним рушевинама, митрополита су чекала нова велика искушења и задаци.[25] Тражи од свештенства да прикупљају податке о страдању становништва, опомињући их да се „запише чиста гола истина“.[26] Узимајући у обзир да је српски народ у рату имао велике жртве, онда није чудо што прве послијератне године није карактерисала интензивна црквена изградња. Од укупно 39.128 мобилисаних војника из Херцеговине погинуло је или умрло, као припадници аустроугарске војске, њих 4.692. Материјалне штете које су нанесене Херцеговини у Првом свјетском рату процијењене су на 441.748.449 круна.[27]

Митрополитов живот је непрестано служење Господу и ближњем како ријечју тако и дјелом. Сав његов рад на црквеном пољу почива на његовој љубави према ближњима. Води рачуна о просвјети,[28] оснива фонд за помагање и лијечење материјално оскудних и обољелих свештеника Епархије дабробосанске, Мировински фонд за свештенике и њихове удовице и сирочад, Шегртски фонд за подизање и помагање сирочади палих хероја, Дјечији дом, Дјечије забавиште, Сиротињску кухињу и помаже гимназијске интернате.[29]

Двадесет седмог маја (9. јуна) 1938. године, митрополит је навршио 35 година архијерејске службе. Тај јубилеј митрополит није прославио свечано због смрти брата Стевана и патријарха Варнаве, али је зато приложио за оснивање свештеничког фонда 30.000 динара и уписао се за великог добротвора СПД „Слога“ у износу од 10.000 динара.[30]

За свој пожртвовани рад митрополит је много пута проглашаван црквеним добротвором и ктитором. О милостињи није само говорио кроз проповиједи, него и својим личним примјером, односно својим дјелима показивао шта треба да

[23] Исто, број 224, од 12. новембра 1918.

[24] Устоличен на трон митрополита дабробосанских 26. фебруара 1921. године и био администратор захумско-херцеговачки до 1926. године. *Устоличење новог Дабробосанског Митрополита*, Вјесник, Сарајево 1921, год. XII, бр. 3, 1, 33–44.Дабарску епархију основао је Свети Сава 1220. године са сједиштем у манастиру Светог Николе у Бањи код Прибоја на Лиму, а њени епископи су били: Христифор (Крстопор), Јоаникије, Методије, Никола I, Јован I, Спиридон, Исаија I, Јован II, Јован III, Исаија II, Гаврило, Јован IV и Никола II. Падом српских земаља под турску власт у 15. вијеку, СПЦ у БиХ дошла је под управу охридске архиепископије. Обнављањем Пећке патријаршије 1557. године СПЦ у БиХ постала је саставни дио Патријаршије. Први дабарски архијереј послије обнављања Пећке патријаршије био је *Варлам* (око 1557) и столовао је у манастиру Бањи. Дабарски митрополит (од тада се назива дабробосански) постао је егзарх пећког патријарха за Далмацију. Насљедници су: Симеон, Јосиф и Гаврило Аврамовић (1578–1588), који је пренио епископску столицу из манастира Бање у западну Босну, у манастир Рмањ. Даље се помињу: Петроније (1578–1589), Аксентије, Висарион I, Теодор (1601–1619), Макарије, Исаија, Гаврило (Предојевић), Исаија II (1640–1655), Лонгин (1656–1666), Христофор (1666–1678), Атанасије Љубојевић

чини један епископ, али и сваки хришћанин. Постоје многа свједочанства о томе да је лично, својим средствима, помагао дјеци, удовицама свештеника и другима којима је помоћ била пријеко потребна.[31]

Пред Други свјетски рат види да се над Европом и свијетом надвијају мутни облаци, па је у својим проповиједима, а нарочито у посланицама, упозоравао на ту опасност. У Божићној посланици из 1938. године примјећује (што је знак да је пратио и разумијевао свјетска кретања) да су поједини народи, који се диче хиљадугодишњом културом, пали у тешка искушења, међусобна трвења и „крвава гоњења“, која „по својој суровости и бездушности не заостају иза гоњења хришћана у прва три века хришћанства“.[32] Дакле, несумњиво је да Зимоњић на тај начин исказује протест против прогона Јевреја у Њемачкој и против свега онога што се дешава и представља увод у нови рат.

У Васкршњој посланици из 1940. године пише да су у рату нестале неке државе са историјске сцене а њихови народи су изгубили своју независност (слобода и држава представљају једну од највећих вриједности за Митрополита Зимоњића). Рат је открио дивљаштво „нове цивилизације“. Митрополит суштински изражава протест против рата који воде народи који се хвале да корачају на челу цивилизације. Он се залаже за мир и миротворство. Истовремено се осврће на унутрашњи мир у држави, кога опет, нема усљед партијских обрачуна и свађа. Митрополит дефинише као једну од дужности родољуба, а посебно народних вођа, да раде на томе да престане „жучна борба међу партијама“ и да завлада мир у народу.[33]

Непресушни извор митрополитових ријечи и дјела била је хришћанска љубав, која непосредно израста из животом остварене Христове науке, утјеха и залог његовог богатог и драгоцјеног искуства. То је његова теологија искуства. Очигледно, њему су, као умном теологу, својствени били ови облици рада – настављање богатства предања и богаћење новим сегментима и садржајима.[34] Зато је он очигледан наставак

(1681–1688), Висарион II (1690–1708), Исаија III (1708–1709), Мојсије Петровић (1709–1713), Мелентије Умиљеновић (1713–1740), који је пренио сједиште у Сарајево. У Сарајеву су даље: Гаврило Михић (1741–1752), Пајсије I Лазаревић (1752–1759), Василије Јовановић (Бркић), Дионисије и Серафим (1766–1767). Након митрополита Серафима, на трон митрополита дабробосанских, пошто је 1766. године укинута Пећка патријаршија и СПЦ у БиХ дошла под јурисдикцију Цариградске патријаршије, долазе Грци. Митрополит Данило је био први Грк као дабробосански митрополит од 1769. године, а послије њега помињу се Кирило, Пајсије II, Калиник, Евгеније (зворнички митрополит, замјењивао Калиника), Венедикт Краљевић, Венијамин, Амвросије, Прокопије, Дионисије (1856–1860), Игњатије II, Дионисије II (Илијевић) 1868–1871, Пајсије и посљедњи митрополит Грк у Сарајеву био је Антим (1874–1880).Послије низа митрополита грчке народности, сарајевски митрополити били су: Сава Косановић (1881–1885), Георгије Николајевић (1885–1896), Николај Мандић (1896–1907) и Евгеније Летица (1907–1920).

[25] Нови Источник, Сарајево, 1936, III, бр. 6. и 7, 191–192; Братство, Сарајево, 1934, година X, бр. 6–7, 96–97; П. Пузовић, *Српска православна епархија дабробосанска: Шематизам*, Србиње (Фоча) 2004, 112.

[26] Архива црквене општине у Невесињу број 32, од 11/24. фебруара 1919.

предањскога и аскетског служења ближњима, које није строго омеђивао, очигледно идући за примјером милостивога Самарјанина из Христове приче (Лк 10, 30–37).

Његова широко пројектована и остваривана харитативна активност, прожета духом православља и остваривана животно реално, ишла је на ублажавање недаћа и на пружање помоћи у напредовању. Нарочито је упорна била, и захтијевала је хитно дјеловање, његова акција у Херцеговини у Првом свјетском рату, на спасавању дјеце од неизбјежног помора од глади. Нажалост, за такву акцију у Другом свјетском рату није имао времена. На самоме почетку Другог свјетског рата, односно окупације, био је спријечен грубо, нељудски, катастрофално.

Митрополит Петар је ухапшен 12. маја 1941. године и након пет дана спроведен у затвор у Загреб, затим у логор Керестинац. Враћен је у загребачку полицију 15. јуна, одакле је 27. јула транспортован у Госпић. Овдје је мучен и понижаван осам дана. Боравио је на земљи у дворишту госпићке казнионице, а сваког дана су га усташе тјерале да носи цјепанице дрва на леђима и батинама присиљавали да чисти двориште и клозете. Послије свег малтретирања, ударен је мацолом по глави и бачен у Шаранову јаму (на Велебиту) 5. августа (1941). Тако је окончан мученички живот митрополита Зимоњића, 75-годишњег старца, који је пола вијека проповиједао „брат је мио које вјере био".[35]

По свему, митрополит Петар је био „обично необичан" човјек, митрополит и духовник. „Обичан" у свему ономе што људско интелектуално биће јесте или би требало да буде – човјек добра срца и добре воље, сентименталан у доживљавању проблема, рационалан и правичан у покушају њиховог рјешавања. Обичан и по томе што је знао за велике амбиције младости и смирење зрелих година. У својој генерацији и у свом окружењу био је типичан и по томе што је чинио оно што је морао, ангажујући се духовно и национално онда када се није могло остати по страни, када је то било императив времена и дужност интелигенције да стане на чело сиромашног и страдајућег народа.

[27] Z. Šehić, Prilog istraživanju vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1878–1918), Hercegovina, br. 10, Mostar 1998, 154; АБХ, Народна влада Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину (НВ), кут. 4, през. бр. 14165/1918.

[28] Водио је рачуна да сва дјеца иду у школу и често је посјећивао часове вјеронауке у основним и средњим школама. Дјеца су била одушевљена његовим посјетама и увијек су питала „кад ће нам јопе доћи?".

[29] Братство, Сарајево, 1933, година IX, број 9, 124.

[30] П. Маркичевић, *Поводом 35-годишњице архијерејске службе Господина Петра Зимоњића*, Нови Источник, Сарајево, 1938, год. V, св. 6, 177–180.

[31] Гласник СПЦ, Београд, 1940, 372; Нови Источник, Сарајево, 1940, 56. Помогао куповину звона за цркву Преображења Господњег у Новом Сарајеву, приложио истој 28.600 динара, па је тако постао њен велики добротвор и ктитор. Даровао је и икону своје крсне славе која је урађена на стаклу прозора Саборне цркве у Сарајеву. Био је и добротвор Српском просвјетном друштву „Просвјета".

[32] Нови Источник, Сарајево, 1938, децембар, бр. 12, 399–402.

[33] Нови Источник, Сарајево, 1940, бр. 4, 101–103.

[34] Гласник СПЦ, Београд 1951, 50.

[35] Zvi Loker, *The Testimony of*

Литература

Берић, Д. (2001). *Први светски рат 1914–1918. мења мостарску ситуацију*, у: Срби у Мостару: расправе и огледи, Београд.

Бојић, Д. (2007). *Атентат у Сарајеву као повод за терор и протеривање Срба са простора Хабзбуршке монархије*, у: Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921), Београд.

Братић, Т. (1895). *Живот и дјело Богдана Зимоњића*, Панчево.

Вуковић, С., епископ (1996). *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд.

Дедијер, В. (1973). *Трећа година рата*, у: Историја Југославије, Београд.

Димић, Љ. (1998). *Срби у Југославији, Стубови културе*, Београд.

Дурковић Јакшић, Љ. (1990). *Србија и Ватикан 1804–1918*, Краљево, Крагујевац.

Екмечић, М. (1973). *Историја Југославије*, Београд.

Екмечић, М. (1989). *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд.

Затезало, Ђ. (2007). *Усташко законодавство Независне државе Хрватске*, у: Јадовно, комплекс усташких логора 1941, I, Београд.

Јевтић, А. (1987). *Од Косова до Јадовна* (Путни записи), Београд.

Јевтић, А. (1992). *Српска Црква у Другом светском рату*, Београд.

Круљ, Н., митрополит (1959). *Сјећања на Дабробосанског митрополита Петра Зимоњића*, у: Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958), Београд.

Лучић, Ч. (2000). *Звјезданим стазама тројице Зимоњића, уз нека упоредна разматрања*, у: Српска проза данас: Богдан, Стеван и Петар Зимоњић – живот и дјело, научни скуп у Гацку 1999.

Маркичевић, П. (1938). *Поводом 35-годишњице архијерејске службе Господина Петра Зимоњића*, Нови Источник, Сарајево, год. V, св. 6.

Накићеновић, Ј. (1878). *Поријекло Зимоњића породице и поп Богдан Зимоњић војвода гатачки*, Нови Сад.

Новак, В. (1986). *Magnum Crimen*, Београд.

Папић, М. (1978). *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево.

Dr. Edo Neufeld: The Italians and the Jews of Croatia, Holocaust and Genocide Studies, vol. 7, No 1 (Spring 1993), str. 67–76.

Пиљевић, Ђ. (1998). *Допринос Пера Слијепчевића у организовању добровољаца у Првом свјетском рату*, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ, бр. 12, Подгорица.

Поповић, Ј. (1934). *Хисторијат српских соколских друштава у Босни и Херцеговини од 1900–1914*; Споменица II покрајинског слета Сокола Краљевине Југославије у Сарајеву, Сарајево.

Пузовић, П. (1997). *Прилози за историју Српске православне цркве*, Ниш.

Пузовић, П. (2004). *Српска православна епархија дабробосанска, Шематизам*, Србиње–Фоча.

Рецић, Е. (1983). *Југословенски раднички покрет и национално питање у Босни и Херцеговини (1918–1941)*, Сарајево.

Симић, С. (1958). *Прекрштавање Срба за вријеме Другог свјетског рата*, Титоград.

Слијепчевић, Ђ. (2002). *Владике-фанариоти*, у: Историја Српске православне цркве, Београд.

Слијепчевић, Ђ. (2006). *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, у: Епископија захумско-херцеговачка, Београд.

Слијепчевић, П. (1929). *Босна и Херцеговина у Свјетском рату*, у: Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево.

Страњаковић, Д. (1991). *Највећи злочини садашњице (патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској 1941–1945)*, Горњи Милановац.

Ћоровић, В. (1933). *Мостар и његова Српска православна црквена општина*, Мостар.

Ћоровић, В. (1989). *Црна књига, патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914–1918*, Београд.

Šehić, Z. (1998). Prilog istraživanju vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1878–1918), Hercegovina, br. 10, Mostar.

Архива црквене општине у Невесињу бр. 252, 1916.

Братство (1933, 1934, 1938), IX, Сарајево.

Вјесник (1921), година XII, бр. 5, Сарајево.

Гласник православне далматинске цркве (1903), година XI, бр. 5.

Гласник СПЦ (1938, 1940, 1951), Београд.

Источник (1903), XVII, Сарајево.

Календар Црква (1994), Београд.

Нови Источник (1935, 1934, 1936, 1938, 1940), Сарајево.

Православни Мисионар (1961), 5, Београд.

Споменица православних свештеника 1941–1945. (1960), Београд.

Шематизам Српско-православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске за 1890, Сарајево 1890.

Ranko M.Bilinac

CHARITY WORK OF METROPOLITAN PETAR ZIMONJIC (CHARITY AND PHILANTROPY)

Through his enormous enthusiasm, St Petar Zimonjic, metropolitan of Zahumlje and Herzegovina (1903-1920) and Dabar-Bosnia (1920-1941) established an ideal of charitative and philantropic deeds of the Church. His example is not to be studied from a historic aspect only, but it can present a model for the future as well. At the same time, he can be taken as an example to those who reproach the Christianity for not engaging enough into resolving social issues.

Key words: *metropolitan, St Petar Zimonjic, charitative work, philantropy, resolving social issues, Gospic, Jadovno,*

УДК: 929:37 MIRKOVIĆ PETAR"1855/1935"
DOI: 10.7251/GMS1707105B
(Оригинални научни рад)

Бошко М. Бранковић
Филозофски факултет
Бања Лука
brbosko@gmail.com

УЧИТЕЉСКА КАРИЈЕРА ПЕТРА МИРКОВИЋА (1855–1935)

Резиме: *Аутор у тексту прати учитељску службу Петра Мирковића, од завршетка Богословије у Бањој Луци, прије избијања српског устанка у Босни 1875. године, преко службе у школама Мис Ирби, отвореним за избјеглу српску дјецу из Босне, у Славонији, Далмацији и Лици, завршетка Краљевске учитељске школе у Загребу и службе за вријеме аустроугарске окупације покрајина Босне и Херцеговине и, на крају, учитељску службу за вријеме Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.*

Кључне ријечи: *Петар Мирковић, учитељ, управник, служба.*

Петар Мирковић[1] је у српском устанку у Босни 1875–1878. године прво учествовао као борац у чети Петра Мркоњића, а након повлачења Мркоњића из устанка, 1876. године, прелази у службу Мис Аделине Ирби. Код ове српске добротворке, Мирковић је једно вријеме служио као учитељ, а већи дио врмена провео је као њен лични секретар.

У току српског устанка, обављао је позив учитеља у једној од школа које је Мис Ирби отворила у Славонији.[2] Поред Мирковића, како је сам касније забиљежио, у овим школама је радило још 18 учитеља и четири помоћника.[3] Поред учитељске службе у школама Мис Ирби у Славонији, Петар Мирковић је обављао службу и у њеној школи у селу Плавно, у Далмацији, која је отворена 1876. године. Образовање у овој школи су, поред дјеце избјеглица, стицала и дјеца

[1] Петар Мирковић је рођен 11. јула 1855. године у Колунићу, код Босанског Петровца. Умро је 15. априла 1935. године у Сарајеву.

[2] Отворене школе у Славонији налазиле су се у: Пакрацу, Кукуњевцу, Торњу, Торњаку, Јагми, Коритима, Брезнику, Суботкој, Кричкама, Чаглићу, Рогољима, Новској, Пакленици, Петрову Селу, Бенковцу, Ловској, Медарима, Окучанима, Рајићки, Ражданику, Субоцкој и Голешима. Владимир Красић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Нови Сад, 1884, 92; Петар Мирковић, *Мис Аделина Павлија Ирби – српска добротворка*, Сарајево, 1921, 17.

[3] Петар Мирковић, *наведено дјело*, 18.

домаћих Срба.[4]

Након завршетка устанка, учитељска каријера Петра Мирковића ишла је узлазном путањом, праћена напредовањима у служби. Испит зрелости и учитељски испит положио је 8. августа 1881. године у Краљевској учитељској школи у Загребу, након што је одслушао и положио све потребне испите за стицање дипломе.[5] Пошто је стекао учитељску диплому, Мирковић се вратио у окупиране покрајине Босну и Херцеговину и ступио у државну службу, као учитељ.[6]

Прво постављење Мирковић је добио у школи у Вишеграду. За учитеља у Вишеграду привремено је постављен 26. септембра 1881. године, гдје остаје двије године, до 26. септембра 1883. године. За свој рад у школи Мирковић је 27. јула 1882. године добио *Признање и похвалу* од Земаљске владе, а 24. јула 1883. године *Свједочанство* Котарског уреда у Вишеграду.[7]

Из Вишеграда прелази на службу у Бихаћ и постаје учитељ 27. септембра 1883. године. Као учитељ је радио до 21. марта 1884. године, када бива постављен за управника школе, тј. рјешење за ново радно мјесто добија 22. марта. На мјесту управника школе у Бихаћу остаје до 9. августа 1892. године. За учитељску службу у Бихаћу добио је *Свједочанство* Котарског уреда 7. августа 1884. године. Као управник школе добио је низ признања:

- 5. фебруара 1886. године Земаљска влада додијелила му је *Похвалу и признање за тачно и успјешно обдјелавање школског врта 1885*;
- 11. марта 1887. године новчано је награђен са 60 форинти од стране Земаљске владе за успјех у служби;
- 23. јула 1887. године Окружно господарско друштво у Бихаћу изабрало га је за почасног члана;
- 4. фебруара 1888. године награђен је новчано од Земаљске владе са 50 форинти, *за успјешно обдјелавање у школском покушалишту*;

[4] Данило Петрановић, *Племенита Мис А. П. Ирби у Далмацији*, Босанска вила, бр. 15–16, Сарајево, 1911, 245–246.

[5] На дошколовање у Краљевску учитељску школу отишао је крајем 1879. или почетком 1880. године. Petar Mirković, *Sabrani radovi*, priredili Boško M. Branković i Borislav Mirković. (Текст у рукопису.)

[6] Кретање Петра Мирковића у служби можемо пратити на основу његовог *Особника*, који се налази у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву.

[7] *Osobnik Petra Mirkovića*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

- 10. фебруара 1888. године Земаљска влада наградила га је новчано са 41 форинтом и 23 новчића.
- 10. фебруара 1890. године Земаљска влада додијелила му је *Похвалу и признање за успјешно подизање вођарства у школском врту и по другим приватним вртовима*;
- 5. септембра 1892. године[8] добио је *Свједочанство* од градске општине Бихаћ;
- 17. октобра 1892. године[9] добио је награду Земаљске владе од 200 форинти: *за успјешан рад и проналазак и копање „Некрополе у Језеринама код Бишћа“*.[10]
- Десетог августа 1892. године постављен је за управника школе у Зеници. Функцију управника Зеничке школе обављао је до 22. августа 1911. године. За свој рад у Зеници, више пута је награђиван:
- 27. децембра 1894. године Земаљска влада наградила га је новчано са 50 форинти;
- 24. јануара 1896. године Земаљска влада додијелила му је *Признање за успјешан рад у школи и код младежи*;
- 13. септембра 1901. године добио је новчану награду у износу од 200 круна;
- 6. септембра 1906. године добио је новчану награду у износу од 100 круна.[11]

Из Зенице је премјештен за управника школе у Сарајеву (VI). На дужности у овој школи био је од 23. августа 1911. до 1. августа 1912. године.[12] За управника у Сарајевској школи (III) постављен је 2. августа 1912. године. На том мјесту остао је до 16. априла 1913. године. За службу у овој школи, али и за заслуге у претходном периоду, 24. децембра 1912. године одликован је *Златним крстом за заслуге*.[13]

Након нешто мање од годину дана са мјеста управника школе смијењен је и постављен за учитеља, 17. априла 1913. године, гдје остаје до 13. октобра, када прелази у Сарајевску школу (V), у којој рјешење за учитељски посао добија 14.

[8] Признање је добио након што је прешао на службу у Зеницу.

[9] Исто.

[10] *Osobnik Petra Mirkovića*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

[11] Исто.

[12] Исто.

[13] Исто.

октобра.[14] На том радном мјесту остаје до 23. фебруара 1917. године. У току рада у овој школи, због болести, био је привремено пензионисан на годину дана, тј. од 30. јуна 1915. до 30. јуна 1916. године. [15]

Због болести пензионисан је 24. фебруара 1917. године, да би 7. октобра 1918. године био повучен из пензије и постављен за учитеља у Сарајевској школи (I) у периоду од 8. октобра 1918. до 18. маја 1919. године, када бива премјештен за учитеља у школи Сарајево Колодвор, гдје остаје до 14. јануара 1925. године, када је коначно пензионисан.[16] Више пута је добијао похвале за свој рад, а 1. децембра 1922. године одликован је орденом *Светог Саве V степена* за просвјетно-педагошки рад.[17]

Петар Мирковић[18] је за вријеме аустроугарске окупације покрајина Босне и Херцеговине био присталица идеје да се покрене *Српски педагошки лист* – идеје која је потекла од учитеља Манојла Илића из Травника, а чију је реализацију зауставила Земаљска влада, појачавајући надзор над учитељима Манојлом Илићем и Петром Мирковићем.[19] И поред надзора, окупационе власти нису пронашле конкретне доказе за Мирковићеву умијешаност у ову акцију.[20]

На крају треба истаћи да је Петар Мирковић у току просвјетно-педагошке каријере, дуге 44 године, објавио 96 текстова у 15 часописа[21] и шест књига, од којих три буквара:

- *Буквар за самоуке, младе и старе*, Загреб, 1907;
- *Učitelj za samouke, mlade i stare*, Zagreb, 1908;
- *Буквар за самоуке, младе и старе*, Сарајево, 1921.

[14] Исто.

[15] Исто.

[16] Исто.

[17] Исто.

[18] Како не би дошло до забуне и ширења мишљења да је био присталица аустроугарског окупационог режима, што није тачно, јер је био управо супротно, што свеобухватна истраживања његовог просвјетно-педагошког и националног рада доказују (прим. Б. М. Б.).

[19] Што потврђује и писмо Петра Мирковића упућено Српској академији наука и умјетности у Београд 1900. године, у којем, између осталог, пише: *Име моје нигдје не потписујте – а знате зашто. Пишите ми из Земуна а никако из Београда – јер премда је безазлено моје писање и немам се што бојати ипак бојим се неправде: јер два без душе, а радан без главе.* Архив САНУ, Београд, година 1900, архивски број 53–6–1.

[20] Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo, 1972, 181.

[21] *Јавор* (Нови Сад), *Зора* (Беч), *Бошњак* (Сарајево), *Приморац* (Беч), *Невен* (Нови Сад), *Србобран* (Загреб), *Српски забавник* (Загреб), *Стражилово* (Нови Сад), *Босанска вила* (Сарајево), *Голуб* (Сомбор), *Гласник Земаљског музеја* (Сарајево), *Сарајевски лист* (Сарајево), *Требевић/ Нови Требевић* (Сарајево), *Школски вјесник* (Сарајево) и *Нада*

Прилог: Текст заклетве Петра Мирковића из 1919. године:

Ja Petar Mirković zaklinjem se Svemogućnim Bogom, da ću vladajućem kralju PETRU I. vjeran biti, da ću se Ustava savjesno pridržavati i da ću dužnost moju po zakonima i zakonskim naredbama predpostavljenih mi vlasti tačno i savjesno otpravljati.

Potpis
Petar Mirković
učitelj
Potvrđujem, da se je učitelj P. Mirković
danas predamnom zakleo.

Sarajevo, 10. marta 1919.
(Datum)
Potpis Vladin povjerenik
Č.Z.
Gromović

Svjedok:
Kosta Gnjatić
škol. nadz. prosv.[22]

(Сарајево). Petar Mirković, *Sabrani radovi*, priredili Boško M. Branković i Borislav Mirković. (Текст у рукопису.)

[22] *Zakletva Petra Mirkovića od 1919. godine*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Прилог: Текст заклетве Петра Мирковића из 1921. године:

Ja Petar Mirković škol. upravitelj zaklinjem se Svemogućnim Bogom, da ću vladajućem Kralju Aleksandru veran i poslušan biti i da ću se savesno Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca pridržavati i dužnost svoju po zakonima i zakonskim naredbama predpostavljenih mi vlasti tačno i savesno otpravljati.

U Sarajevu 22 septembra 1921.
Petar Mirković
škol. upravitelj

Zakletvu sam na današnji dan po odredima Srpsko-pravoslavne crkve izvršio.
L. Čupić
prota i par. Cr.
U Sarajevu 22 septembra 1921.
Prisustvovao zakletvi i overava:
Tatić
šk. nadz.[23]

Извори:

Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву.

Архив САНУ у Београду.

Литература:

Владимир Красић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Нови Сад, 1884.

Петар Мирковић, *Мис Аделина Павлија Ирби – српска добротворка*, Сарајево, 1921.

Petar Mirković, *Sabrani radovi*, priredili Boško M. Branković i Borislav Mirković. (Текст у рукопису.)

[23] *Zakletva Petra Mirkovića od 1921. godine*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo, 1972.

Данило Петрановић, *Племенита Мис А. П. Ирби у Далмацији*, Босанска вила, бр. 15–16, Сарајево, 1911, 245–247.

Bosko M. Brankovic

TEACHER'S CAREER OF PETAR MIRKOVIC(1855–1935)

The paper documents the service of Petar Mirkovic as a teacher, from his graduation from the Faculty of Theology in Banja Luka, prior to the outbreak of the 1875 uprising in Bosnia, over his service in the schools opened by Miss Irby, intended for young Serbian refugees from the regions of Bosnia, Slavonija, Dalmatia and Lika respectively, then his graduation from the Royal Teachers' College in Zagreb and his subsequent service in Bosnia occupied by the Habsburg Monarchy, to his final stage in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Key words: *Petar Mirkovic, teacher, manager, service*

УДК: 323.1:341.382(771 Dayton) (497.6)
DOI: 10.7251/GMS1707113N
(Оригинални научни рад)

Слободан Наградић
Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа
Бањалука
slobodannagradic@hotmail.com

ТРЕТИРАЊЕ МАЊИНСКИХ РЕЛИГИЈА И ТЗВ. МАЛИХ ВЈЕРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА И ЦРКАВА У МЕДИЈИМА КОМУНИКАЦИЈЕ У ПОСТДЕЈТОНСКОЈ БИХ

Резиме: *Аутор у раду доказује, на примјерима анализе садржаја у медијима комуникације у постдејтонској БиХ у којима се третирају феномени релевантни за друштвени положај мањинских религија, тј. тзв. малих цркава и/или вјерских заједница, одређену нетолеранцију, па и дискриминацију алтернативних религиозности, институционализованих у нетрадиционалне цркве (Српска православна црква и Римокатоличка црква) и/или вјерске заједнице (Исламска заједница, Јеврејска заједница), секте, култове и покрете, трага за њиховим социјалним коријенима и генезом, те анализира неколике манифестационе облике. Из понуђених објашњења, могу се извести неколики закључци који говоре да су разлози и „оправдања“ таквог медијског третирања тзв. малих вјерских заједница и/или цркава, како у незнању писаца текстова о актуелизованој проблематици, тако и у априорним предрасудама које постоје у постдејтонском босанскохерцеговачком друштву спрам алтернативних религија и цркава.*

Кључне ријечи*: тзв. мале вјерске заједнице и/или цркве, медији комуникације, дискриминација, прозелитизам, слобода штампе, толеранција, Закон о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у БиХ.*

Има више доказа да медији комуникације у постдејтонској БиХ, у оба њена државотворна ентитета, без

озбиљније разлике, непрофесионално, тенденциозно, некоректно, па и дискриминаторно третирају феномен мањинских религија и тзв. малих вјерских заједница и/или црквa. Такође, притом, тј. у актуелизовању поменуте проблематике и анализи назначених тема, у таквом односу спрам тзв. малих религијских ентитета, цркава и/или вјерских заједница и других нетрадиционалних, па и алтернативних садржаја и форми религиозности и црквености, релевантније разлике нема ни између штампаних и електронских, а у посљедњих неколико година и информатичких средстава комуникације. Сви се они, мање-више, игнорантски, нестручно, с пуно предрасуда и унапријед пристрасно, у негативном смислу и исходу, стигматизујуће, односе према Јеховиним свједоцима, баптистима, еванђелистима, адвентистима, унијатима, поборницима оријенталних секти и култова итд.[1] Ако се, макар и летимично, несистематски и без стриктне истраживачке методологије прати дневна и недјељна штампа у постдејтонској БиХ,[2] брзо и једноставно се може уочити да су **на дјелу дивергентни, неуравнотежени и дискриминаторни приступи и третирања**, тј. елаборације тема које се односе на религију, вјероисповијести, црквено организовање и дјеловање, обреде, друштвену улогу и утицај конфесионалности и црквености, у зависности од тога да ли се пише о великим, „историјски заснованим“ црквама и вјерским заједницама у БиХ или пак о онима које су, такође, легализоване, али немају тај квалификатив „историјски засноване“, него напротив: тзв. мале вјерске заједнице и цркве, а посебно уколико се актуелизују било које теме из живота још новијих вјерских покрета, култова, организација и сл., чијих сљедбеника има и у данашњој БиХ, иако они још нису институционализовани, због чега им је споран легалитет, што је прије тема за органе власти који се баве инспекцијским пословима и **не би требало увијек да има транспарентне аксиолошке консеквенције, тј. *a priori* негативно вредновање свега што припада и што се односи на религије, конфесије, цркве и вјерске заједнице које нису исламска, православна, католичка и јеврејска, кад се то апострофира у медијима комуникације**, а што има и шире консеквенције на односе у друштву и држави.

[1] У нашем раду *Увод у разумијевање мањинских религија у постдејтонској Босни и Херцеговини*, „Сварог“, бр. 9, Бања Лука, 2014, идентификовали смо 16 тзв. малих вјерских заједница и/или цркава и то: 1. Гркокатоличка црква (унијати), 2. Хришћанска адвентистичка црква (адвентисти, односно суботари), 3. Вјерска заједница Јеховини свједоци, 4. Еванђеоска црква у Босни и Херцеговини, 5. Хришћанска баптистичка црква, 6. Новоапостолска црква у Босни и Херцеговини, 7. Евангелистичка црква у Босни и Херцеговини, 8. Старокатоличка црква у Босни и Херцеговини, 9. Христова пентекостна црква, 10. Крстјанска заједница у Босни и Херцеговини, 11. Крстјанска заједница свих народа, 12. Хришћанска харизматска црква Victory Celebration centre, 13. Друштво за свјесност Кришне – ISKCON у Босни и Херцеговини, 14. Протестантска црква „Хришћанска заједница“, 15. Реформаторска хришћанска црква и 16. „Рафаел“, вјерска заједница регистрована у Зеници марта 2012.

[2] За потребе наше елаборације пратили смо, додуше, без строго прописаних узорака и других методолошких узанси, у петогодишњем временском периоду (2008–2012) више дневних и седмичних новина и листова, као што су „Глас Српске“, Прес, Независне новине, Екстра магазин (Република Српска), те „Ослобођење“, Дневни аваз и, повремено, „Сан“ (Федерација

У поменутим медијима комуникације, посебно у штампаним, најчешће у дневним новинама, ревијама, магазинима и сл., о мањинским религијама, вјероисповијестима и црквама се углавном пише поводом неких негативних актуелних догађаја и ствари, полазећи од и вреднујући их критеријумима традиционалног морала, односно оних тема, збивања, личности и сл., и то на начин и са конотацијама да се та негативност може приписати тзв. малим вјерским заједницама и црквама. У написима о тим темама, изазовима, личностима, релацијама и другим садржајима који тангирају религију, конфесије, цркве и вјерске заједнице које нису етаблисане у постдејтонској БиХ, **у првом плану су нескривена или невјешто маскирана настојања да се негативним вредновањем свега што се тиче тзв. малих цркава и вјерских заједница оне делегитимишу, омаловаже, „раскринкају“, прикажу као социјално опасни чиниоци који уносе раздор у религијски, конфесионално и еклесијално монолитно, стабилно друштво, односно поједине административно-територијалне дијелове државе, да се оптуже због мисионарења на „туђим територијама“,** у којима већ вијековима постоје и дјелују тзв. велике цркве и вјерске заједнице, које је као такве препознала и држава, и то Законом санкционисала**, затим да се њихови вјерници, сљедбеници и присталице проскрибују и анатемишу као морално, правно и безбједносно спорне и опасне личности**, које, удружене са осталим истомишљеницима, наносе озбиљну штету друштву, традиционалној религиозности, конфесионалности и црквености, породици, јавном здрављу, обичајима, моралу, политичком поретку итд. Због тога им се, слиједи из бројних написа о њима, и не смије допустити да јавно дјелују, да се организују, институционализују у цркве или вјерске заједнице, не треба их регистровати и тиме легализовати, а поготово не треба третирати равноправно са другим, „правим“, „истинитим“ црквама и вјерским заједницама. У једну ријеч: треба их свакако јавно делегитимисати и онемогућити да слободно исповиједају своју вјеру и организују цркву или

БиХ), а прије тога у нешто дужем временском периоду и, компарације ради, „Недељни телеграф“, “Данас“, „Глас јавности“, „Блиц“, „Политика“, „Време“ и НИН из Србије.

неки други садржај и облик институционализације, зато што би у супротном, захваљујући добро организованим маркетиншким, промотивним активностима и вјештинама својих проповједника, мисионара, па и обичних вјерника, могле довести у питање улогу и утицај који данас и овдје имају тзв. велике цркве и вјерске заједнице, често и без било какве компетиције и посебног труда и заслуга њених протагониста и институција, него само на основу традиције и својеврсне беневолентности државних институција које тиме супституишу њихову тромост, неинвентивост, неприлагодљивост новим социјалним околностима, изазовима и потребама и њима иманентном „духу времена“, а у посљедње вријеме и негативне реперкусије бројних социјалнопатолошких садржаја и облика дјеловања унутар институционализованих религија, конфесија и цркава, о чему се недовољно пише и обавјештава најшира јавност или се пак пише одвећ селективно и политички утилитарно.

На основу садржаја, интонација и порука већине новинских текстова о ма којем сегменту, димензији или чак и најбенигнијој теми која се односи и има неку везу са тзв. малим вјерским заједницама и црквама, односно појединим личностима из њих и њиховим активностима, у већини штампаних медија комуникације у постдејтонској БиХ који се баве поменутим феноменима и њиховим импликацијама, прије би се могло закључити, зато што пружају више аргумената за такву тезу, **да су гласила, билтени, односно службени гласници, а њихови аутори портпароли или пак адвокати и промотори „историјски заснованих“, традиционалних, тзв. великих цркава и вјерских заједница у БиХ**, односно, у посљедњих десетак година, њихови портали, него професионална, објективна и од религијске припадности еманципована и независна информативна средства, која (би требало да) служе обавјештавању најшире јавности о ономе што се десило, кад, гдје и како се десило, ко је у томе што се десило учествовао и, евентуално, зашто се то десило, те какве су посљедице тога што се десило, а не онако како би ма ко желио да се десило. Текстописци, редактори и уредни-

ци новина и других штампаних средстава комуникације у којима се пласирају написи речених садржаја, вриједности, порука и посљедица, а који нису ствар, односно резултат неког инцидента, пропуста, него управо сасвим тенденциозног, осмишљеног концепта, политике као усмјеравајуће дјелатности, с циљем да се баш изазову ефекти који се, макар једним дијелом увијек постижу, као да су **заборавили на један од основних постулата новинарске професије, на правило да се у извјештавању, а посебно у коментарисању неких процеса, односа, догађаја, личности итд., обавезно поступа по начелу *audiatur et altera pars*, тј. да се вазда настоје обезбиједити услови у којим може да се „чује и друга страна“**, што значи глас оних о којима се пише или чији рад, понашање, идеје, увјерења и сл. се коментаришу. У случају ове елаборације, то би значило да би новине у којима се пишу текстови у којима се елаборишу неке теме у вези с положајем и дјеловањем било које од тзв. малих вјерских заједница и цркава, требало да обезбиједе, макар повремено, да се о датој теми и/или актуелном проблему изјасне и званична лица или бар припадници – вјерници тих конфесија и цркава, а не да о свему, укључујући и најсложенија теолошка питања, најдубље религијске истине, организациона и канонска питања цркава, те индивидуалне вјерничке дилеме итд., и у свему посредују и пресуђују само новинари, тзв. аналитичари и ауторитети из етаблисаних цркава и вјерских заједница. Међутим, то овдје и сада није тако, а констатовање тог стања није никаква пристрасност у корист мањинских религија, није никаква апологија тзв. малих вјерских заједница и цркава нити алтернативних религиозности и црквености, односно нових покрета, култова и сл. Не, овдје није ријеч о томе, него о начину на који штампани медији комуникације у постдејтонској БиХ извјештавају своје читаоце о темама релевантним за вјерске заједнице и цркве у тој држави које признаје и Закон, које су уредно регистроване, а нису Исламска заједница, Српска православна црква, Католичка црква и Јеврејска заједница. **Анализом садржаја објављених написа у босанскохерцеговачкој**

штампи у посљедњој деценији није тешко доказати да се религије, конфесије, цркве, вјерске заједнице у БиХ и изван ње, не третирају равноправно, како налажу правила новинарске професије, која су и посебно кодификована, **односно норме Закона о слободи вјере и правном положају црквa и вјерских заједница у БиХ, напротив – дискриминација и стигматизација тих вјероисповијести, њихових институција, вјерника и сљедбеника не може се прикрити**, све кад би то неко и хтио и покушао, а очигледно је да протагонисти журнализма и литературе у којима је такав третман актуелизованих мањинских религија и цркава легализован и у којима се у дужем временском периоду већ имплементише, то не чине или чине екстремно невјешто и неуспјешно, па се тако лако детектују, захваљујући чему се у јавности и може „склопити“ слика о њиховом приступу и начину третирања мањинских религијско-конфесионално-еклесијалних ентитета и субјеката у штампаним медијима комуникације, која потом еманира поруку и о друштвеном положају тзв. малих цркава и/или вјерских заједница, заснованим и деривисаних у/из постојећи(м)х религија(ма) у постдејтонској БиХ. Наравно, таквим приступом и валоризацијом садржаја о којима пишу, наведени медији шаљу и поруку о себи, својој уређивачкој политици, професионалним стандардима и капацитетима којима располажу, али то већ није предмет ове елаборације.

У поменутим штампаним медијима комуникације у постдејтонској БиХ, о мањинским религијама, конфесионалностима, тј. о тзв. малим црквама и вјерским заједницама готово да није могуће пронаћи ниједан текст вриједносно позитивног садржаја, односно напис у којем се о ма којој теми из домена малих, за босанскохерцеговачке услове нетрадиционалних, малих цркава и/или вјерских заједница, или пак која инклинише тој тематици и феноменологији, пише афирмативно, објективно, нијансирано и, у крајњој инстанцији, информативно. Умјесто тога, о њима се, као што је дијелом већ експлицирано, пише само уколико се има шта негативно, сензационалистички рећи, уколико ти написи јесу или

могу бити дисквалификаторни и деструктивни за неку од мањинских религија, конфесија или цркава, а посебно за њихове „лидере“, свештенике, овлашћена лица, вјернике, симпатизере и др. **Негативно интонирани написи у протеклом периоду најчешће су се односили на и третирали адвентисте (суботаре), Јеховине свједоке, гркокатолике (унијате), присталице Друштва за свјесност Кришне, сљедбенике Хришћанске харизматске цркве Victory Celebration centre и друге, од којих неки нису ни регистровани у постдејтонској БиХ**.[3] Припадници и присталице поменутих цркава и вјероисповијести се у публикованим текстовима у поменутим медијима комуникације најчешће дисквалификују тако што се етикетирају термином – изразом „секташи“, са интонацијом и контекстуализацијом по којој он има вриједносно негативно значење, спорну моралну конотацију, а нешто рјеђе и „блаже“ са „иновјерци“, „нововјерци“ итд. То што таква номинација, а посебно њена конотација, нема везе са изворним појмом „секта“ и његовом семантиком, те писце, са становишта ове анализе, проскрибованих текстова нимало не занима. Њима није важна истина, него спољни ефекти, а они се огледају у **дифамацији и друштвеној маргинализацији нетрадиционалних, мањинских религија и цркви, односно предмнијевање и очекивање да се тиме и тако помажу велике цркве и вјерске заједнице, да се подстиче, афирмише својеврсна ренесанса религиозности и десекуларизације у постдејтонској БиХ.** Такође, уколико поједини вјерници неке од тзв. малих вјерских заједница и цркава, односно мањинских религија, направе неки законски прекршај или пак демонстрирају социјално и/или морално неприхватљиво понашање (крађа, пљачка, проституција, уживање или дистрибуција наркотика, скитња, корупција, педофилија итд.), за њих се готово увијек констатује, тј. напише да се ради о припадницима нпр. Јеховиних свједока,[4] адвентиста, баптиста, еванђелиста и других тзв. малих конфесија и институционал(изова)них облика вјероисповједних пракси, а што се никад не чини кад исти или сличан преступ направе грађани – вјерници, при-

[3] Тијело надлежно за регистрацију цркава и/или вјерских заједница у БиХ, свеједно да ли су оне велике или мале, традиционалне или алтернативне, јесте Министарство правде БиХ. То је одредба из Закона о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у БиХ.

[4] О Јеховиним свједоцима као вјерској заједници и њеним припадницима се најчешће негативно пише с обзиром на факт да они имају сталне мисионарске активности, тј. да периодично дистрибуишу своју периодику и другу пропагандну литературу, не само на улицама, трговима и другим јавним мјестима по градовима и селима, него често идући од стана до стана, односно од куће до куће, што можда наилази на негодовање неких грађана, посебно вјерника или присталица тзв. великих цркава и/или вјерских заједница, али то не може бити разлог и оправдање за дисквалификацију и дискриминацију цијелих заједница и свих њених чланова – вјерника.

падници неке од „историјски заснованих“, тзв. великих цркава и/или вјерских заједница. Можда је још сигнификантнији, истовремено и хипокризијски репрезентативнији, однос описаних медија комуникације спрам Адвентистичке хришћанске цркве, односно њених вјерника и присталица, адвентиста или, како их се омаловажавајуће, пежоративно назива, суботара. Познато је да та вјерска заједница, која се саморазумијева и представља као црква, док је тзв. велике цркве и вјерске заједнице доживљавају, именују и спрам ње се односе као према секти, има развијену, успјешну и ефикасну харитативну дјелатност, а коју за њу обавља њена организација АДРА. Од те активности АДРЕ корист су имали бројни појединци, групе, слојеви и организације, како у вријеме грађанског рата у БиХ, тако и у постдејтонској фази њене повјеснице. Није забиљежено да је неко одбио да прими помоћ од АДРЕ, бар о томе није јавно писано и говорено, као што поменуте новине, ревије и билтени нису објективно и истинито обавјештавали своје читаоце и осталу јавност јер су упорно и „систематски“ прешућивали чињеницу да је АДРА под ингеренцијом Адвентистичке хришћанске цркве, да је она, заправо, њена хуманитарна организација. Хипокризија наведених медија комуникације састоји се у томе што ни они нису одбијали помоћ оних о којима су писали крајње непрофесионално, пристрасно у негативном смислу ријечи, које се приказивали у кривом свјетлу и настојали да их и на друге начине обезвриједе.

На једноставно питање **какав је однос електронских медија комуникације у постдејтонској БиХ спрам мањинских религија, конфесија и цркава, и одговор је крајње једноставан – сличан претходно описаном третману актуелизованих феномена у штампаним средствима обавјештавања**. И он се, такође, састоји у игнорисању постојања (онтологије) и дјеловања и манифестовања (феноменологије) тзв. малих цркава и вјерских заједница или, у најмању руку, у селективном пласирању вијести о њиховој активности и намјерном медијском стварању и обликовању утиска јавности да су посриједи социјално

штетни и опасни „елементи“, да се ради о квазивјерским организацијама које отимају вјернике старих, „правих“ цркава и вјерских заједница, које угрожавају национални идентитет, па и безбједност већинских народа и њихових политичких заједница и сл., а кад је ријеч о њиховим вјерницима, мисионарима или обичним присталицама, онда се они (дис) квалификују као проблематични појединци, асоцијална лица, идејно и вриједносно дезоријентисани грађани, као лица са друштвених маргина, односно из криминалних миљеа, преваранти или чак и као протагонисти алтернативног начина живљења, од здравља, исхране, одијевања, до спорта, туризма, саобраћаја, односа према војној обавези, радном времену итд., па све до оптужби да се ради о обијесним богатим појединцима који не знају шта да раде са својим слободним временом и сл., у зависности од тога о којој мањинској конфесији или цркви је ријеч. Истине ради, у анализованом периоду босанскохерцеговачке повјеснице, електронски медији комуникације су мањинским религијама посвећивали знатно мању пажњу него штампани, али је, што је **парадоксално и реверзибилно, то њихово прешућивање, игнорисање и омаловажавање тзв. малих црквa и вјерских заједница и неетаблисаних конфесионално-еклесијалних субјеката не само знаковитије него и „значајније“, ефикасније, с обзиром на моћ, канале и посљедице утицаја на јавну сферу и свијест коју имају електронски медији, посебно телевизије**.

Наравно, и између појединих електронских медија комуникације има или би требало да постоје озбиљне разлике у приступу, квалитету и квантитету третирања мањинскорелигијских и црквених тема, као што постоје разлике у професионалном приступу и реализацији других садржаја који се емитују путем радио-таласа и телевизијских фрекфенција. С једне стране, ту су приватни медији комуникације који немају обавезу да имају програме и емисије у којима се извјештава о свим друштвено релевантним проблемима и свим актерима јавне сцене, него се они руководе сопственим интересима, међу којима

су на високом мјесту на хијерархији приоритета гледаност/слушаност и комерцијални ефекти, тј. зарада. У таквим електронским медијима нема пуно програма посвећеног мањинским религијама, а посебно се не води рачуна о слободи вјероисповијести и о људским правима њихових вјерника и сљедбеника. С друге стране су јавни електронски медији информисања, тзв. радио-телевизијски јавни сервиси, којих се у постдејтонској БиХ намножило неколико[5] и који (би требало да) имају законом нормирану и дефинисану обавезу да јавност у њој, од које, у крајњој инстанцији и живе јер се финансирају из средстава обавезне РТВ претплате пореских обвезника, макар елементарно и повремено информишу о свим питањима од значаја за њу, међу којима је и тема о мањинским религијама, вјероисповијестима, црквама и другим садржајима и формама религиозности и еклесијалности.

Кључно питање гласи: да ли и како јавни радио-телевизијски сервиси испуњавају ту своју законску обавезу? За одговор на постављено питање довољно је погледати само неколико информативних, а затим и документарних или образовних емисија, односно прегледати неколике штампане седмичне програме јавних радио-телевизијских сервиса. У постдејтонском периоду босанскохерцеговачке историје дошло је, паралелно, до два важна друштвена, политичка процеса, који су битне саставнице демократије: с једне стране на дјелу је својеврсно посвјетовљење религије, религијског и еклесијалног живота, дошло је до њене ренесансе и повратка у јавну сферу, на политичку сцену – наравно, у значењу политике као јавне дјелатности и бризи, посвећености за јавне ствари, јавне интересе и опште добро – и, с друге стране, хроничари биљеже наглу експанзију и дисеминацију медија комуникације, укључујући и електронске и информатичке, који су јавни живот „десакрализовали“, учинили га транспарентним, готово естрадним, а све под „фирмом“ задовољавања потреба и укуса својих „коминтената“ и конзумената, тј. публике, због чега се стално измишљају нови и различити програм(ск)и (и) садржаји, емисије, прилози, како би се повећала или бар задржала постојећа гледаност, одно-

[5] У постдејтонској БиХ их има три (3), и то: Јавни радио-телевизијски сервис БиХ, Јавни радио-телевизијски сервис Републике Српске и Јавни радио-телевизијски сервис Федерације БиХ. Такође, своје јавне радио и телевизијске станице има већина кантона у Федерацији БиХ, затим Брчко Дистрикт БиХ, те неколико већих градова у БиХ, а до средине прве деценије 21. вијека и већина општина.

сно слушаност. Ако је тврдња из претходне реченице тачна, а јесте, онда је тим прије чудно што јавне радио и телевизијске станице бар повремено и дјелимично своје програме не попуњавају садржајима којима би задовољили потребе и интересе оних дијелова конзумената њихових „производа“ који припадају тзв. малим вјерским заједницама и црквама, односно да не креирају и емитују садржаје управо о њима и поводом њих, али тако да то не буду само програми и емисије у којима се дотични мањински религијски и црквени ентитети дискриминишу, а њихови чланови и вјерници стигматизују. Тиме би још више задовољиле јавни интерес, тако што би покривали још једну тзв. циљну групу.

Другим ријечима, јавне радио и телевизијске станице, у првом реду оне које су организоване и дјелују на нивоу државе и ентитета, својим слушаоцима и гледаоцима, међу којима су и они што исповиједају неку од вјера које и социолошки и законски спадају у тзв. мале вјерске заједнице и цркве, као и осталим грађанима у постдејтонској БиХ, не обезбјеђују, у складу за законима који уређују њихово оснивање, постојање и дјеловање, информације о основним питањима која се тичу мањинских религија, односно тзв. малих вјерских заједница и цркава. Због тога ни најревноснији слушаоци и гледаоци емисија из програма јавних радиотелевизијских сервиса у БиХ не могу сазнати готово ништа о новим религијама, црквама, вјерским заједницама и сл., које нису „историјски засноване“, упркос томе што плаћају редовну РТВ претплату и упркос томе што је држава дужна да им обезбиједи услове за имплементацију права на слободу вјероисповијести и људских права из те сфере. **Парадоксално је да у постдејтонској БиХ на јавним радио-телевизијским сервисима већ цијелу деценију постоје редовне специјалне емисије о религијским и вјерским темама, о различитим димензијама религиозности, конфесионалности, односима државе и цркве итд.,[6] а да се ни у једној од њих није озбиљније (про)говорило и о тзв. малим вјерским заједницама и црквама, најопштије – о мањинским религијама**, као да оне не постоје и као да

[6] Прва је са таквим емисијама стартовала Телевизија Републике Српске, а за њом и Телевизија Босне и Херцеговине и, на крају, Телевизија Федерације БиХ. Радио-сервиси поменутих нивоа власти у БиХ такође имају сличне емисије. У њима се сваке седмице редовно, што у коначници износи више стотина емисија, говори(ло) о исламу, православљу, католичанству, јудаизму, али никад и о адвентистима, гркокатолицима, баптистима, Јеховиним свједоцима, еванђелистима, лутеранима, мормонима, реформаторима и другим тзв. малим вјерским заједницама и црквама, упркос томе што су уредно регистроване и што не праве социјалне и политичке проблеме у друштву у којем живе.

њихови вјерници, сљедбеници и присталице немају никаквих проблема достојних елаборације или бар извјештавања о њима. Тешко да би се у архиви било којег студија јавних радио-телевизијских сервиса у БиХ нашао ма какав извјештај или репортажа о нпр. подизању вјерског објекта или храма у којем своје богослужбене обреде обављају адвентисти, односно извјештај са, а поготово не пренос неког догађаја у којем су актери Јеховини свједоци, вјерници Апостолске цркве, присталице пентекосталаца, баптиста и сл. Ниједном у некој од бројних дијалошких емисија на јавним РТВ сервисима, а не само у оним редовним недјељним специјалним програмима о религијама и вјероисповијестима, нису учествовали припадници или представници мањинских религија, односно тзв. малих вјерских заједница и цркава. Ако би се можда и могло разумјети, а донекле и оправдати описано понашање новинара, аутора и уредника емисија скицираног уклона и понашања[7] у штампаним средствима обавјештавања која се свакодневно публикују, знатно је теже наћи било какво сувисло и одрживо оправдање за понашање аутора и уредника програма који се припремају и емитују седмично или пак мјесечно, зато што се они онда могу прегледати више пута прије емитовања и, евентуално, исправити уочене грешке. Међутим проблем је у томе што аутори(тети) који стоје иза таквих емисија не виде или не желе да виде у чему су њихове грешке, па их због тога не отклањају ни кад им други то индицирају. Никаквог оправдања нема за тзв. **експерте или политичке и „религиолошке“ аналитичаре** који се повремено јављају у радио или телевизијским програмима у којима се говори о религији или црквама, а у којима се и они придружују или пак подстичу реализацију претходно поменутог концепта „моралне панике“ по којима је о „нововјерцима“ легитиман и ефикасан само онај дискурс у којем се они делегитимишу, стигматизују, морално етикетирају и дисквалификују, а фаворизују и подржавају својеврсне прозелитске позиције и амбиције неких тзв. великих цркава и вјерских заједница *vis-a-vis* оних које закон позиционише наспрам њих, а наречени експерти тзв. теоријском аргументацијом придоносе и

[7] За разлику од новинара и сарадника штампаних медија комуникације у постдејтонској БиХ, који су углавном „сваштари“, тј. пишу о свему што је актуелно и што од њих траже редакције, без обзира на област или тему (од свјетске политике до цијена на тржници), поменуте специјализоване емисије на радио-телевизијским јавним сервисима већ имају и специјализоване новинаре и уреднике за које се не би могло казати да су необавијештени о елементарним стварима из домена религије, а посебно црквеног живота, вјероисповиједања, односа државе и вјерских заједница итд., тако да је њихово игнорисање постојања тзв. малих вјерских заједница и цркава и избјегавање дискурса о њима, изузев у негативном контексту, са негативним конотацијама и сл., посљедица уређивачке политике, а не „инцидента“, непознавања прописа, због чега су друштвено штетније.

њиховој вриједносној дисквалификацији, што не може а да се негативно не одрази на укупни друштвени положај који припадници тих вјероисповијести имају у друштву несвиклом на религијску, конфесионалну и црквену толеранцију, које су по себи, изворно, аутентично, оригинерно, између себе нетолерантне, у ранијим историјским периодима и насилне чак, о чему свједоче бројни догађаји, свједочења и документи из међурелигијског и интерцрквеног односа, јер да је супротно не би их било толико[8] – какво је и босанскохерцеговачко друштво, и то одавно, а не само у постдејтонској фази његове повјеснице.

Извори и литература

Устав Босне и Херцеговине, у: Устави: Босне и Херцеговине, Федерације Босне и Херцеговине, Републике Српске, Кантона у Федерацији БиХ, Федерално министарство правде, Сарајево, 1999.

Устав Републике Српске, седмо допуњено и пречишћено издање, „ГрафоМарк“, Лакташи, 2009.

Закон о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у БиХ, „Службени гласник БиХ“ бр. 5/04, Сарајево, 2004.

Закон о забрани дискриминације, „Службени гласник БиХ“ бр. 59/09, Сарајево, 2009.

Закон о јавном радио-телевизијском систему Босне и Херцеговине, Сарајево, 2005.

Универзална декларација УН о људским правима, из 1948. у: Људска права Human Rights I – Одабрани међународни документи, Министарство вањских послова БиХ и Независни биро за хуманитарна питања, Сарајево, 1997.

Декларација УН о укидању свих облика нетолеранције и диксриминације засноване на вјери или увјерењу, из 1981.

Декларација УН о правима лица која припадају националним или етничким, вјерским или језичким мањинама, из 1990.

Коментари на нацрт Закона о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у Босни и Херцеговини, Комисија за демократи(заци)ју путем закона (тзв. Венецијанска комисија) Савјета Европе, Стразбур, 2003.

[8] Једине емисије на радио-телевизијским јавним сервисима у којима се помињу и мањинске религије и цркве, а да нису посриједи негативни контекст и конотација, јесу оне у којима учествују заљубљеници и заступници наратива о људским правима, толеранцији, култури дијалога и сл. обрасцима понашња и преферисања политичке културе, кад их ти протагонисти енергично, чак и некритички промовишу, залажући се за толеранцију свих мањина, укључујући и религијске, конфесионалне и црквене, без икаквих претходних услова. Али, та јавна залагања појединаца који немају респектабилну друштвену моћ још нису резултовала промјеном практичног односа друштвених институција и јавности према мањинским религијама и црквама у постдејтонској БиХ.

Крнета, Драгољуб, и Попов-Момчиновић, Златиборка, *Религијска толеранција у Босни и Херцеговини*, Независни универзитет Бања Лука, Бања Лука, 2007.

Кубурић, Зорица, *Верске заједнице у Србији и верска дистанца*, Центар за емпиријска истраживања религије, Нови Сад, 2010.

Кукић, Славо, *Положај националних и вјерских мањина у Босни и Херцеговини*, „Политичка мисао“, број 3, Загреб, 2003, стр. 122–137.

Наградић, Слободан, *О границама слободе вјероисповијести*, „Аргументи“, бр. 12, Бања Лука, децембар 2011.

Наградић, Слободан, *Увод у разумијевање мањинских религија у постдејтонској Босни и Херцеговини*, „Сварог“, број 9, Бања Лука, 2014.

Религије у Босни и Херцеговини (Монографија цркава и вјерских заједница), Међурелигијско вијеће Босне и Херцеговине, Сарајево, 2012.

Слобода религија у Босни и Херцеговини, уредник: Ахмет Жилић, Свјетска конференција религија за мир, Канцеларија у Сарајеву, Сарајево, 1998.

Dnevni avaz, Сарајево, 2008–2012.

Oslobođenje, Сарајево, 2008–2012.

Глас Српске, Бања Лука, 2008–2013.

Press, Бања Лука, 2008–2012.

Nezavisne novine, Бања Лука, 2008–2013.

STINA news agency, регионални гласник за промоцију културе мањинских права и међуетничке толеранције, Новосадска новинарска школа и MEDIA instiut PLAN, бројеви 3, 5, 10, 11, 12. и 13. из 2003, 2004, 2005. и 2006.

СВЕСКЕ, Институт за проучавање националних односа, Сарајево, од 1983. до 1990.

Religija i tolerancija, часопис Центра за емпиријско проучавање религије, Нови Сад, годишта 2005–2012.

Slobodan Nagradic

TREATMENT OF NON-DOMINANT RELIGIONS AND SO-CALLED SMALL RELIGIOUS COMMUNITIES IN THE MEDIA IN POST-DAYTON BOSNIS AND HERZEGOVINA

The paper shows, through an analysis of the media contents in the post-Dayton Bosnia and Herzegovina concerned with the phenomena relevant for the social position of non-dominant religions, that is, so-called small churches or religious communities, certain intolerance or even sheer discrimination of alternative forms of religiousness (as opposed to generally recognized world religions), sects, cults, and movements, seeks for its roots, genesis, and manifestation forms. The conclusions suggest that the reason for such a treatment of these entities lies both in the ignorance of authors regarding these topics and the prejudices in the post-Dayton Bosnia and Herzegovina against alternative forms of religiousness.

Кључне ријечи: *so-called small religious communities and/or churches, the media, discrimination, proselitism, freedom of the press, tolerance, Law on Religious Communities of Bosnia and Herzegovina*

УДК: 340.025+340.12
DOI: 10.7251/GMS1707129S
(Оригинални научни рад)

Јован Шарац
Факултет за пословне студије и право
Београд
jvnsarac@gmail.com

ОБЈЕКТИВНО ПРАВО У ДЈЕЛУ АКАДЕМИКА РАДОМИРА ЛУКИЋА

Резиме: *Аутор излаже проблем објективног права у дјелу академика Радомира Лукића у контексту његове опште филозофије. Кључни полазни принцип филозофије Радомира Лукића је Троједно. Сви остали дијелови његовог филозофског система, укључујући и Свјетски дух, засновани су на овој поставци. Као врстан логичар, Лукић из оригиналног концепта Троједног извлачи друге елементе структуре и организације универзума. Након тога, аутор даје развој његовог схватања објективног права у контексту његове филозофије права, почевши од докторске дисертације и других раних радова па све до главног филозофског дјела. Лукићево објективно право, које је везано за конкретне друштвене односе и као такво јепромјењиво, разликује се од природног права, које је вјечно и непромјењиво. Оно није директна творевина Свјетског духа него се, на неки начин, аутоматски генерише. По Лукићу, када је Свјетски дух једном створио свијет као такав и одредио му циљ, више није потребно да одређује садржину односних правних норми објективног права јер се тај циљ на том степену развоја свијета не може друкчије остварити до уз помоћ конкретног објективног права. Према „коначном рјешењу“, објективно право је, на неки начин, аутоматски одређено и човјеку преостаје само да га утврди. Објективно право се најбоље може изразити као најбоље могуће и најправедније право у датим околностима за уређење конкретног друштвеног односа. Аутор наглашава да је Лукић у раној фази свога стваралаштва филозофију права сводио на аксиологију права. У том смислу, дефинисао је и норму као наређење за дјелање ради остварења неке вриједности. На крају закључује да је штета што је Лукић у својим доцнијим радовима одступио од оваквог одређења правне норме. Везивање права за остваривање одређене вриједности најближе је његовој суштини. То, наравно, не значи да право није и не треба да буде онтолошки засновано. То је могуће посредно, јер је свака вриједност*

онтолошки заснована.

Кључне ријечи: *општа филозофија, филозофија права, Троједно, надискуство, објективно право, природно право, позитивно право.*

Увод

Професор Лукић спада у оне филозофе који су у филозофију ушли на споредну капију, преко једне од посебних филозофија – филозофије права. Ово је јединствен примјер, бар када је у питању српска култура, да је цјеловит систем развио неко чија професионална област интересовања није филозофија. Ми, који смо по струци правници и на неки начин његови ученици, морамо бити поносни на чињеницу да је овакву грандиозну мисаону конструкцију развио наш колега. Главно филозофско дјело Радомира Лукића, мада се ради о цјеловитом филозофском систему, носи скроман наслов *Систем филозофије права*. Ова књига представља синтезу онога чиме се аутор више деценија бавио, почевши од своје докторске дисертације *Обавезујућа снага правне норме и проблем објективног права*, коју је 1939. године одбранио на париском Правном факултету, а у којој је анализирао проблем примјене и важења објективног права.[1] Ова монографија је у нашој научној и стручној јавности дуго била непозната и она је први пут преведена за потребе објављивања његових сабраних дјела. Поставља се питање у којој мјери су на развој Лукићеве мисли утицале политичке околности у којима се налазио. Мада је у зениту свога стваралаштва прихватио дијалектичко-материјалистичко објашњење феномена државе и права, он је према режиму увијек држао дистанцу. Он је, како каже Стеван Врачар, захваљујући искључиво својим личним вриједностима, „општим консензусом спонтано и постепено заузео место водећег правног теоретичара у размерама претходне Југославије“.[2] Као дугогодишњи професор Београдског универзитета, утицао је на генерације студената на српском и југословенском простору. Теми објективног права вратио се неколико деценија касније, дајући своје „коначно рјешење“ овог проблема у склопу свог општег филозоф-

[1] Лукић, Радомир, *Обавезујућа снага правне норме и проблем објективног права*, наслов оригинала: *La force obligatoire de la norme juridique et le problem dun droit objectif, these*, Париз, 1939.

[2] Врачар, Стеван, *Преиспитивање правне методологије*, Београд, 2000, стр. 559.

ског система. Тиме се Лукић вратио „свом првобитном, свом изворном духовном бићу“.[3] Његов духовни пут објашњава Данило Баста: „Филозофија је дакле двоструки знамен Лукићеве мисаоне путање. Она је дала печат њеном настанку, да би се, попут понорнице која је дуго текла испод површине те путање, појавила на самом њеном крају, обележавајући је снажно и осветљавајући је јарко.“[4]

У циљу бољег разумијевања Лукићеве филозофије права, даћемо кратак преглед његове опште филозофије. Кључни полазни принцип филозофије Радомира Лукића је Тројединo. Сви остали дијелови његове филозофије засновани су на овој поставци. Као врстан логичар, он из оригиналног концепта Тројединог извлачи друге елементе структуре и организације универзума. Некад је та веза толико јасна да логички није могуће друго рјешење, а некад танка нит која покушава да повеже ствари које припадају потпуно различитим концептима. Ипак, то не умањује дубину његове мисли и конзистентност његовог филозофског система. За Лукића, „свет је Тројединo, нераздвојно, сложено Биће, састављено од мноштва бића, у непрекидном стварању и промени. Нема нигде у свету, ни у једном његовом бићу, ових одвојених чинилаца, већ само увек спојених у једно јединство. Од најситнијих делића света, његових последњих честица, па до најсложенијих, њихов састав је увек исти – основна, најмања честица, састављена од сва три чиниоца, која се везује с другим исто тако честицама у све сложенија и сложенија бића. Свуда је материја прожета духом и енергијом.” У мјери у којој је полазни принцип исправан исправна је и Лукићева филозофија. Кључна замјерка његовом концепту Тројединог је у којој је мјери енергија самосталан чинилац или је само један од облика материје. Резултати савремене физике указују на то да је енергија само један од облика материје.

Лукић реално постојање веже за простор и вријеме, које су његове претпоставке, али које имају почетак и крај. Они су темељ реалних појава, односно претпоставка сваке реалности. Оно што је, по Лукићевом мишљењу, заједничко за простор и вријеме, јесте да, уколико су празни, нису ниш-

[3] Баста, Данило, *Мрвице са филозофске трпезе*, Београд, 2004, стр. 343.

[4] Баста, Данило, *Запажање о аксиологији (права) Радомира Д. Лукића*, у књизи: „Научно наслеђе Радомира Лукића“, Београд, 2015, стр. 93.

та, односно имају егзистенцију, али не и есенцију. Простор и вријеме су недјељиви и непрекидни. За њега је оно што изгледа као дијељење времена само обиљежавање појединих дионица непрекидног тока. Између овако створених дијелова нема „празнина". Иста ситуација је и кад је у питању простор. У том контексту Лукић критикује теорију струна које се схватају као једнодимензионалне непросторне линије, јер се, по њему, простор не може састојати од непросторних елемената. Ипак, он не одређује из чега се простор састоји. Ова досљедност дјелује прилично увјерљиво, што само по себи није довољно. Сходно свом схватању времена и простора, Лукић изводи закључак о коначности свијета. Он закључује да ван свијета нема ни времена ни простора и да постоји само ништа. Свијет је вјечит, јер вријеме почиње да тече и простор настаје тек настанком свијета. За њега свијет није вјечит у смислу да је бесконачан, да нема почетка ни краја. Овим је, изгледа, хтио да помири двије „дијалектичке супротности", да је свијет вјечан и да је коначан. По правилима формалне логике требало би да се ова два појма искључују. Стиче се утисак да Лукић закључке о коначности свијета не изводи убједљиво, јер користи конструкцију „док се не докаже супротно". Прије ће бити да се ради о некој врсти конструкције да би систем био конзистентан. Овим Лукић покушава да избјегне или одгоди одговор на питање шта се налази иза коначног свијета. Исто тако, он не одређује појам „ништа", од кога свијет почиње и у коме завршава. У том контексту и дефинише бесконачност као супротност коначности. Чак ако и даље баратамо у категоријама еуклидовске геометрије, бесконачност је могућа, бар када су у питању идеалне појаве, као што је право. Савремена математика је дошла до сазнања да Еуклидова геометрија није једина могућа геометрија, нити је једина погодна да прикаже структуру нашег универзума. Размишљање у категоријама нове хиперболичке геометрије може дати другачију слику универзума. Стиче се утисак да је Лукић био близу оваквог одређења универзума јер је, по њему, стварањем свијета на неки начин индукован простор и вријеме. Додатна мањкавост ове теорије је и то што се из ње

не види из чега је свијет створен. Поставља се питање да ли значи да је свијет створен из ничега ако му претходи Ништа (које није појмовно одређено)? Истина, он касније говори да је оно што претходи свијету „могућност“, што је логички прихватљиво, али у суштини ништа не објашњава. Ако је свијет настао, онда је само по себи јасно да је постојала могућност да он настане. Могућност је нешто што се само по себи претпоставља да нешто може настати, али оно тражи додатно одређење, као што је, на примјер, нужна супстанција или сингуларитет. Ово показује да, ако је теорија логички прихватљива, то не значи да она нешто објашњава. Он је прилично резервисан у вези са истинитошћу фундаменталних принципа које поставља и често се ограђује изразима „док се не докаже супротно”, „за потребе ове анализе” и сл.

По Лукићу, дух је једини активан чинилац у свијету, док су материја и енергија пасивни. Он у ограниченом смислу ствара и одржава свијет, а према својој претходној замисли. Лукић посебно подвлачи самосталност духа, али и његову везаност за свијет. Његови чиниоци су ум, воља, осјећање. По степену развијености, Лукић разликује пет врста духа: несвјестан, подсвјестан, свјестан, самосвјестан и надсвјестан. Несвјестан дух борави у неорганским честицама и бићима и дјелује несвјесно. Подсвјестан дух је сачињен од садржаја који су били у свијести, па су потиснути у подсвијест. Свјестан дух је дух који је свјестан себе и свога дјеловања. Самосвјестан дух је дух који је достигао степен личности, који је самосвјестан себе и свијета. Надсвјестан дух је Свјетски дух. Овакво виђење духа је пуно шире него што га одређује савремена психологија, а који означава онај дио психичког живота који карактерише мишљење, односно разум. Оно има коријене у древном вјеровању које се назива анимизам, према ком су сва жива бића, али и мртва природа прожети духом. Сходно природи бића одређен је и дух који у њему борави и који је довољан за његову организацију. Ова метафизичка поставка је тешко доказива и могућа је само анализа њене конзистентости. Лукић излаже прилично песимистичну визију човјека и сврхе његовог постојања, јер изгледа

да је човјек само фаза у „тражењу бољег, савршенијег бића у вечном стремљењу светског духа ка савршеном свету“. Оваква транзицијска сврха је у основи нехумана, јер ако смисао нисмо пронашли, то не значи да не постоји. Уосталом, сама филозофија је индивидуално тражење смисла, а религија и смисла и спаса. Највјероватније да и одговор треба тражити у индивидуалној сфери, а не само кроз одговарајуће колективитете, јер „спасење“ и рјешење је увијек индивидуално и лично. У том смислу, он упућује на стваралаштво, и то не као рјешење трагике човјекове судбине, него као на неку врсту утјехе. Изгледа да је Лукић био близу рјешења проблема смрти. По његовом мишљењу, након смрти дух не ишчезава него постаје дио Свјетског духа. Проблем је то што, по његовој филозофији, смрт доводи до губитка осјећаја властитог идентитета. Ипак, он, иако губи персоналност, на неки начин задржава своје моћи као дио Свјетског духа. Једноставно речено, као дио Свјетског духа он губи самосвијест. Користећи се будистичком есхатологијом, можемо рећи да долази до његовог утрнућа. Сједињење са Свјетским духом одговара стању нирване. Лукић, као један од најобразованијих људи свога доба, сигурно је познавао овај религиозни и филозофски правац. Можда је уз филозофију егзистенције ту коријен његовог песимизма. Мора се примијетити да је ово сједињење у супротности са индивидуализацијом и изграђивањем људског духа који траје цијели живот. То је можда и кључни парадокс Лукићевог одговора на вјечна питања која поставља религија и филозофија.

Главни дио

Објективно право је најважнији дио правне филозофије Радомира Лукића. Он се овим питањем бавио почевши од своје докторске дисетације под насловом *Обавезујућа снага правне норме и проблем објективног права*, коју је 1939. године одбранио на париском Правном факултету, а у којој је анализирао проблем примјене и важења објективног права. На њега је у великој мјери утицао његов ментор и предсједник комисије,

Луј Ле Фир (*Luis Le Fur*), „заступник јуснатурализма, који је сматрао да постоји објективно право које претходи вољи државе као позитивном законодавцу“.[5] Његова филозофија се у значајној мјери наслања на Канта, заговорника умског схватања природног права, по коме ум непосредно сазнаје природно право. У том смислу, и Лукићево објективно право није природно него умско, јер, као што рече Поповић: „Природно право треба везивати за природу, па и за човека као дио природе. У природи владају закони каузалитета. Тамо нема слободе. Ум се природи супротставља. Ако право извире из ума, оно није природно већ умско.“[6] Лукић сматра да, поред норми које санкционише држава, а које се називају позитивно право, постоји потреба да се појмом права обухвати и надискуствени елемент права, односно објективно или природно право. За Лукића је питање објективног права, односно да ли оно постоји и каква је његова садржина, основно питање филозофије права. Задатак филозофије је откривање објективног права како би оно утицало на творце позитивног права. „Мање-више је једнодушан став филозофије права да се над позитивним правом уздиже једно објективно, тј. од људи и њихове воље независно право, које би требало открити и поштовати прилагођавањем позитивног права њему.“ Овакво одређење објективног права је резултат његовог поистовјећења са природним правом. Ипак, као што ћемо видјети касније, по Лукићевом одређењу није идентично природном праву. Лукић истиче да је човјек од давнина размишљао да се право не може свести на произвољну творевину оних који држе власт и да је оно „објективно, нужно изнад људске произвољности“. Он излаже главна гледишта о „објективном праву“, и то: природно право, укључујући религијска схватања, античка схватања (Софисти, Платон, Аристотел, Цицерон), биолошка схватања, укључујући и умско схватање, теорију природе ствари, Хегелово схватање, схватање Томе Живановића, те марксистичко схватање. Оно што пада у очи јесте да Лукић у свом главном филозофском дјелу није изложио цјеловит развој главних гледишта о природном, него само оних која су на неки начин компатибилна

[5] Милосављевић, Борис, *Радомир Д. Лукић – теорија државе и филозофска схватања*, у књизи: „Научно наслеђе Радомира Лукића“, Београд, 2015, стр. 460.

[6] Поповић, Милијан, *О филозофији права код Срба*, Београд, 2000, стр. 241.

са његовим схватањем објективног права. То је примијетио Врачар, који каже: „Очигледно је да наш аутор оригинално конструише и развија своју кључну поставку о објективном праву на основу критичког претресања јуснатуралистичких схватања.“[7] Мада на први поглед одудара од опште концепције цијеле књиге, овај преглед је у функцији изградње системског схватања објективног права. Како примјећује Баста, он је „сместио своје решење проблема објективног права у јасно оцртан духовно-историјски контекст, чиме је омогућио да се оно посматра и просуђује у најтешњој вези с другим истоврсним подухватима из ближе и даље прошлости правне филозофије“.[8]

Генерално говорећи, може се рећи да у филозофији права постоји консензус у погледу постојања природног права. Ипак, ово право није идентично са објективним правом, барем оним објективним правом како га је дефинисао Радомир Лукић. У том смислу он наглашава да се објективно право не може схватити ни као божански производ, ни као остварење идеје права, ни као воља владајуће класе: „Објективно право мора бити одређено као објективно постојеће у самим стварним односима у друштву, а његова суштина мора бити утврђена на основу света као целине.“[9] То је уједно и кључна мисао Радомира Лукића о објективном праву, из које се практично изводи његова филозофија права. Ово није први случај да се у српској филозофији гледа на право из перспективе свијета у цјелини. По Глигорију Гершићу, „правни живот је својим клицама и темељима уткан у велики оквир природе и васионе, како је он један израз и појава једног закона који влада целим космосом“.[10] За Гершића у праву нема дуалитета и он се у својој анализи ограничава на позитивно право. Као што је примијетио Данило Баста, Лукић на право гледа из космолошке перспективе. „Иако то писац нигде не каже, сасвим је извесно да за тако схваћену филозофију права космолошка перспектива има кључни значај, односно да је истраживање права из перспективе космоса њен главни, њен најважнији посао.“[11] Према мишљењу професора Поповића, „гледиште професора Лукића о објективном пра-

[7] Врачар, Стеван, *Структуралност филозофије права*, Нови Сад, 1995, стр. 510.

[8] Баста, Данило, *Мрвице са филозофске трпезе*, Београд, 2004, стр. 355.

[9] Лукић, Радомир, *Систем филозофије права*, Београд, 2012, стр. 540.

[10] Гершић, Глигорије, *Енциклопедија права*, Београд, 2011, стр. 55.

[11] Баста, Данило, *Мрвице са филозофске трпезе*, Београд, 2004, стр. 354.

ву је оригинално. Оно није засновано на природноправној основи, а ни хегелијанизму, већ на природи ствари и циљу света, односно светског духа“.[12] Лукић изводи објективно право из суштине космоса. По Лукићу, објективно право је одређено Свјетским духом и оно произлази из циља свијета. Циљ свијета је постојање и одржавање највећег могућег броја што савршенијих бића, прије свега људи, у њиховом најпотпунијем савршенству. Објективно право треба да служи остварењу овог циља. Ово одређење у великој мјери одступа од његовог раног схватања. У својој докторској дисертацији он је објективно право везао за једну друштвену групу, елиту, која је носилац неке врсте објективности. Да не би било неспоразума у смислу друштвеног контекста у коме се појавила његова теза, посебно појаве нацизма и фашизма и њиховог схватања елите, односно државе, Тасић је сматрао потребним да да објашњење Лукићевог схватања елите. „Онако како се схвата, ова елита није никако у смислу нових теорија о вођама. Елита остаје израз јавног мњења (и, разуме се, интереса), али је свеснија и утицајнија од других чланова.“[13] У погледу одговора шта нас „нагони“ да примјењујемо правну норму, Лукић је у раном периоду свога стваралаштва сматрао да се ради о мотивацији коју савјест слободно усваја. „Ми нисмо принуђени да примењујемо норму. Зашто је онда примењујемо? Треба одговорити: зато што норма за нас представља вредност.“[14] За разлику од Дигија, који полази од вриједности које су усвојене једнодушно, Лукић наглашава да се ради о мишљењу честитих људи, односно елите. „Елита о њима има јасну представу, а маса више магловиту свест.“[15] Лукић се у одређењу елите приближава Платону, који се у *Држави* залаже да државом управљају образовани управљачи који су прошли филозофско образовање. Насупрот овом олигархијском систему, Платон демократски полис упоређује са бродом којим управља већина путника. Елитиста је био и Сократ. Како наводи Аристотел, Сократ је сматрао да „бог не сипа злато час у душе једних, час у душе других, него увек у душе једних те истих“.[16] Слично је размишљао и Хераклит. Њему се приписују ријечи: „Светина не схвата ствари

[12] Поповић, Милијан, *О филозофији права код Срба*, Београд, 2000, стр. 250.

[13] Тасић, Ђорђе, *Приказ тезе: La force obligatoire de la norme juridique et le problem dun droit objectif,* Париз, 1939, „Архив за правне и друштвене науке“, 1, 1940, стр. 71.

[14] Лукић, Радомир, *Обавезујућа снага правне норме и проблем објективног права*, Београд, 1995, стр. 363.

[15] *Ibid.*, стр. 435.

[16] Аристотел, *Политика*, Београд, 1984, стр. 31.

са којима се судара нити их разуме кад стекне знања о њима, него то себи само уображава.“[17] То показује у којој се мјери оправдање олигархијског система од антике па до данас подудара. По мишљењу Божића, Лукић је био под утицајем српског либерализма који је био неповјерљив према владавини народа, те Дигијеве идеје прилагођава елитистичкој димензији тадашње српске правне теорије. По Дигију, изнад државе постоји једно објективно право које је производ осећања правде, и то не метафизичке правде него је резултат факта солидарности.[18] Како примјећује Божић, „зрели Лукић марксиста“ одриче се својих младалачких идеја. „Штавише, он их свесно приписује или несвесно пројектује на дело сада забрањеног и прогоњеног Слободана Јовановића.“[19] Интересантан је начин на који Божић резимира теоретске и друштвене утицаје на Лукићеву париску тезу, сматрајући да се ради о „аутентичном сведочанству о једном времену и његовим политичким приликама“.[20] У *Нацрту филозофије права* Лукић је изнио да је објективно право „творевина Свјетског духа“. Лукић је у свом *Систему филозофије права* кориговао ово своје схватање. Према „коначном рјешењу“, објективно право је на неки начин аутоматски одређено и човјеку преостаје само да га утврди. У том смислу, оно није директна творевина Свјетског духа него се, на неки начин, аутоматски генерише. „Светски дух је једном створио свет као такав и више и није потребно да одређује садржину односних правних норми објективног права – довољно је да је свету одредио циљ и да се тај циљ на том ступњу развитка света не може друкчије остварити до уз помоћ права.“[21] Тиме је, бар када је у питању објективно право, Лукић Свјетском духу дао улогу првог непокретног покретача, што на неки начин одудара од његове улоге у свијету у цјелини. При утврђивању садржаја објективног права треба узети у обзир „објективно стање света и друштва“. Исто тако, треба имати у виду да право, поред опште вриједности, остварује и извјесне правне вриједности. Лукићево схватање објективног права је у својој суштини социолошко. По њему, објективно право је везано за конкретно друштво и није увијек исто. Оно нема санкцију

[17] Хераклит, *Фрагменти*, Београд, 1990, фр. 17.

[18] Марковић, Божидар, *О праведном праву*, Београд, 2013, стр. 35.

[19] Божић, Марко, *Конзервативац, а не дигијевац – париска теза Радомира Лукића*, у књизи: „Научно наслеђе Радомира Лукића“, Београд, 2015, стр. 410

[20] *Ibid.*, стр. 425.

[21] Лукић, Радомир, *Систем филозофије права*, Београд, 2012, стр. 541.

и мијења се сходно промјенама у друштву. Тиме, како рече Поповић, оно, иако је промјенљиво, „постоји идеално, али је везано за реалне појаве“.[22] Он се супротставља покушајима свођења објективног права на неколико најопштијих начела, јер су те норме уопштене тако да се тешко могу употријебити за регулисање друштвених односа. Ипак, она су, али не само она, дио објективног права. „У објективно право спадају тако и највиша правна начела као најопштије смернице за схватање и примену правних норми.“[23] Тиме је Лукић, бар у једном дијелу, приближио објективно право позитивном праву. На крају крајева, то и произлази из самог назива највиших правних начела која то мјесто нису добила због свог положаја у хијерархији правних норми него својом унутрашњом снагом и везом са правдом и моралом. Тиме је, по њему, објективно право, на неки начин, утемељено у људској природи, јер служи за остварење основних људских вриједности. Примјера ради, норма која забрањује да се за прехрану користе намирнице које су штетне по људско здравље је у складу са објективним правом. Људско здравље је само по себи вриједност, тако да ова норма доприноси остварењу једне од основних људских вриједности.

Као што је већ наведено, улога права је да омогући опстанак највећег могућег броја најсавршенијих разноврсних бића на свијету у пуном достојанству. По Лукићу, људски дух може да гријеши и да не пропише право које ће да омогући ово достојанство за највећи могући број људи. „Али објективно постоји за свако друштво такво право које би могло бити прописано. То право је надискуствени елемент позитивног права, које се мање или више њему прилагођава.“[24] По овом гледишту, свако право, па и робовласничко, може да буде објективно под условом да обавља овако одређену друштвену улогу и да је оно у конкретним друштвеним условима најбоље за остварење своје улоге. По Лукићевом мишљењу, први и најважнији услов достојанства је обезбјеђење материјалних добара. Исто тако, за остварење људског достојанства важни су и други чиниоци, као што су духовни производи, односно култура. У том смислу, у друштву дјелује закон људског

[22] Поповић, Милијан, *О филозофији права код Срба*, Београд, 2000, стр. 245.

[23] Лукић, Радомир, *Систем филозофије права*, Београд, 2012, стр. 544.

[24] *Ibid.*, стр. 545.

достојанства: „Основни закон људског достојанства је и основна норма објективног права. Оно је конкретно дато за свако друштво и сваки тренутак и о томе позитивно право мора да води рачуна. Објективно право тако сасвим тачно одређује друштвене односе, пре свега у производњи материјалних добара али и у другим областима. Владајуће класе су носиоци најсавременијег начина производње за дато друштво, а самим тим и одговарајућег објективног права.“[25] Чим се начин производње промијени, мијења се и владајућа класа и настаје и ново објективно право. По Лукићевом схватању, овакво становиште не пориче постојање класне борбе, јер класна борба подстиче напредак друштва, како у смислу усавршавања производње тако и поправљања положаја потлачене класе. Оваквим одређењем објективног права Лукић посебно наглашава његову промјенљивост, његову датост за свако друштво, па чак и за сваки тренутак, али на начин да његову промјенљивост веже за промјену начина производње, односно његову друштвену условљеност производним односима. У погледу класне структуре и развоја друштва, он се држи главних постулата класика марксизма, доводећи их у везу са објективним правом. У том смислу треба тумачити и његову констатацију да је владајућа класа носилац најсавременијег начина производње за дати степен развоја друштва (што је Марксова мисао), па самим тим и одговарајућег објективног права (што је Лукићев додатак). „Битан закључак из овога да за свако дато друштво и сваки тренутак његова развоја постоји објективно право које одговара стварном стању тог друштва, његовом ступњу развоја, а прилагођавање позитивног права том идеалном објективном праву зависи од конкретних прилика у датом друштву.“[26] Занимљиво је да марксизам по дефиницији одбацује природно право као реакционарну идеологију. Лукић покушава да помири природно право, које он назива објективно, и марксизам, што је прије њега покушао да уради Ернест Блох својим изузетним дјелом *Природно право и људско достојанство.* Чини се да је Лукићево социолошко одређење објективног права ближе остварењу овако постављеног задатка. Тешко је рећи да ли је Лукић до краја

[25] *Ibid.*, стр. 547.

[26] *Ibid.*, стр. 554.

остао поборник марксизма. У краткој напомени уз своја сабрана дјела, он истиче да би, сходно промијењеним околностима, свакако био мање категоричан у појединим питањима или не би ни рекао то што је онда говорио о „будућности капиталистичког друштвеног и правног поретка, социјализму и одумирању државе и сл.“. Он је лично припремио своја сабрана дјела и у односу на ранија издања није вршио никакве измјене. Како истиче у напомени, нада се „да је знатно више његових уверења и тврдњи сасвим одолело ћудима времена, успело да се потврди и одржи и да може бити занимљиво и од користи мом читаоцу“.[27]

По Лукићу, за разлику од позитивног права „објективно право постоји у односу између ствари који су објективно дате, које треба сазнати и на основу тога формулисати“.[28] Оно је, дакле, однос који се, након што се сазнаје, формулише у облику исказа. Његова „идеалност је потпуно чиста“, односно оно је чисто идеална појава. По Лукићу, Бог, односно идеја, само остварује објективно, односно природно право: „Њих не прописује нико, најмање светски ум – човеку је свеједно да ли прави нож или право, јер оба имају свој идеални тип савршенства за дате прилике и сврхе.“[29] Како примјећује Поповић: „Објективно право проф. Лукића није оностранo. Оно се налази у свету, али као самостални ентитет, као и позитивно право.“[30] Религиозне теорије права сматрају да, поред позитивног и природног права, постоји и оностранi систем правних норми. Примјера ради, према учењу Светог Томе Аквинског, Бог је извор *lex divina*, из кога се даље изводи *lex naturalis*. „Сви људи као рационална бића имају подједнаког удјела у *lex naturalis*, чији врховни принципи су вечни и непромењиви, премда њихово сазнање може бити ометано страшћу. Под *lex naturalis*-ом се налазе позитивни закони који морају да испуне три услова: морају да служе општем добру; морају бити праведни, тј. терети морају бити распоређени пропорционално; и најзад, мора их донети један законодавац у границама јурисдикције.“[31] Као што је већ наведено, Лукић је у свом *Систему филозофије права* кориговао своја схватања која је изнио у свом *Нацрту филозофије*

[27] Лукић, Радомир, *Сабрана дела*, Том 1, стр. 257, наведено према: Врачар, Стеван, *Преиспитивање правне методологије*, Београд, 2000, стр. 545.

[28] Лукић, Радомир, *Систем филозофије права*, Београд, 2012, стр. 544.

[29] *Ibid.*, стр. 550.

[30] Поповић, Милијан, *О филозофији права код Срба*, Београд, 2000, стр. 252.

[31] Аквински, Тома, *Summa Theologica*, детаљније: Нојман, Франц, *Типови природног права*, Београд, 2013, стр. 23.

права, према којем је објективно право „творевина Светског духа“. Према „коначном рјешењу“, објективно право је, на неки начин, аутоматски одређено и човјеку преостаје само да га утврди. У том смислу, оно није директна творевина Свјетског духа, него се аутоматски генерише кроз односе између ствари које регулише. Свјетски дух не ствара ни посредно објективно право и нема директан утицај на његов садржај. Свјетски дух на објективно право утиче индиректно преко ствари које су у односу који се регулише правом. Овим Лукић покушава да помири свој правни нормативизам и позитивизам са Свјетским духом. Чини се да је Лукић остао при свом првобитном схватању да је објективно право творевина Свјетског духа да би његов филозофски систем био конзистентнији, јер би развој објективног права у ствари било његово продуховљење. Његово објективно право није вјечно и непромјенљиво као, на примјер, код Пуфендорфа, који је, „полазећи од максима природног права, развио потпун и аутономан систем рационалног права, који је скоро математичком прецизношћу дефинисао права и обавезе грађана, њихове уговорне односе и заштиту њихових слобода и својине“.[32] Како наводи Нојман, овај систем је до те мјере био савршен да је све до епохе либерализма могао служити као уџбеник јуриспруденције. Оно није ни спонтано друштвено право, као код Тасића, које не може бити схваћено као идеално, по коме се „мјери позитивно право“, јер је то „напросто право које ниче из основа друштвеног бића, човека и друштва“.[33] Свака нова друштвена ситуација, односно сваки нови однос између ствари рађа ново објективно право, сматра Лукић. Оно је идеално само зато што уређује одговарајући однос на најбољи могући начин и ништа више.

Имајући у виду да остварује врховну свјетску вриједност, објективно право има предност у односу на позитивно право. „Ово је могуће само дејством чињенице да је оно истинско право, које тачно испуњава своју улогу додељену му светским духом – опстанак и развој света.“[34] По Лукићу, уколико ова два права у значајној мјери нису истовјетна, друштво може назадовати, па у коначници и про-

[32] Нојман, Франц, *Типови природног права*, Београд, 2013, стр. 32.

[33] Тасић, Ђорђе, *Расправе из филозофије и теорије права*, Београд, 2011, стр. 81.

[34] Лукић, Радомир, *Систем филозофије права*, 2012, стр. 551.

пасти. У том смислу могући су и сукоби у друштву са оним снагама које подржавају назадно позитивно право. Лукић полази од чињенице да човјек пуно мање зна него Свјетски дух, па је самим тим и његово право несавршеније. По њему, постоји сталан сукоб између ова два права и она се никад не могу ускладити, а људи објективно право никад не могу потпуно сазнати. Чак и да се склад постигне, он би се брзо нарушио, јер би се објективно право у међувремену промијенило. Између ова два права веза је динамична, јер објективно право „као израз суштине света на датом ступњу развоја" има утицај на позитивно право, што је гаранција друштвеног напретка. Идеал који никад није достигнут је да се ова два права потпуно поклапају. „Битан закључак из овога да за свако дато друштво и сваки тренутак његова развоја постоји објективно право које одговара стварном стању тог друштва, његовом ступњу развоја, а прилагођавање позитивног права том идеалном објективном праву зависи од конкретних прилика у датом друштву."[35] Ту се он у смислу идеала приближава Хегелу, који је записао: „Крајња сврха филозофије и њен интерес јесте у томе да измири мисао, појам са стварношћу."[36] Код Хегела, као и код Лукића, мисао, односно идеја, има предност над стварношћу, па је стварност та која треба да се прилагођава идеји. Мада је оно резултат односа између ствари, оно је ипак и у одговарајућем односу са Свјетским духом. Објективно право остварује Свјетски дух преко друштвеног духа и појединачних духова. У том смислу резимира и један од најбољих познавалаца Лукићевог дјела, Емилијан Поповић: „Објективно право је променљив и покретљив апсолут."[37] За разлику од позитивног права, које се мијења само промјеном одговарајућих прописа, оно се мијења сваком промјеном друштвених односа. Оно је динамичније од позитивног права, али и од ранијег схватања природног права које је вјечно и непромјенљиво. „Битно је да развој позитивног права нужно следи развој објективног права, као што је вероватно да ће једног дана друштво постићи такав степен развоја да му позитивно право неће бити потребно."[38] Тиме је Лукић Марксову теорију о одумирању права замијенио

[35] *Ibid.*, стр. 554.

[36] Хегел, Георг, *Основне црте филозофије права*, Сарајево, 1989, стр. 35.

[37] Поповић, Милијан, *О филозофији права код Срба*, Београд, 2000, стр. 247.

[38] Лукић, Радомир, *Систем филозофије права*, Београд, 2012, стр. 555.

теоријом о одумирању позитивног права. Према овом схватању, друштвени односи би и даље били правно уређени, али само објективним правом. Ипак, он због смањења ресурса и повећања броја људи није сигуран да ће се то икад десити. Човјеку остаје задатак да то право сазнаје и да га претвара у позитивно право. У погледу остварења објективног права по изложеном схватању, то је могуће само кроз позитивно право. Ипак, и у овом питању постоје извјесне недоумице: „Но такав закључак, мада се очигледно намеће, не слаже се са ауторовом тврдњом, која не оставља простор за сумњу, да се објективно право може остварити и остварује самом својом снагом потпуно примерено својој улози у свету, чак и кад није потврђено или поновљено у позитивном праву.“[39] Ако је то тачно, Баста поставља питање „чему позитивно право ако већ његов двојник несметано самом својом датошћу, својом егзистенцијом обавља функцију која му је намењена?“[40] По њему, ова противрјечност је нешто гдје свака филозофија на крају доспије и то је њена предност и врлина. Лукић сматра да не постоји никакав прецизан метод сазнања објективног права, осим можда „интуиције и видовњаштва“. „То је могуће тек поступно, неком врстом друштвеног експеримента, испробавањем појединих норми и одбацивањем оних које не доводе до циља – опстанка света како је описан.“[41] Лукић не говори о томе да у овом случају може доћи до ситуације да се у међувремену промијенило објективно право. „Оба ова права су чврсто укорењена у саму суштину света и нераздвојна једна од другог. Та укорењеност показује такође јасну и нераздвојну везу између искуственог и надискуственог елемента права, што управо и јест један од главних задатака филозофије права.“[42] Мада нигдје не користи тај израз, евидентно је да је однос објективног и позитивног права Лукић схватио дијалектички, јер се само тако може схватити прелаз и утицај једног на друго. Развојем противрјечности између друштвених односа и позитивног права на сцену ступа објективно право, које врши утицај на позитивно право. И објективно и позитивно право треба да служи за остварење одређених вриједности. У том смислу он у својој докторској

[39] Баста, Данило, *Мрвице са филозофске трпезе*, Београд, 2004, стр. 361.

[40] „Може бити да та антиномија лежи у самој ствари права, антиномија на коју, пре или после, неизбежно наилази, али и од које живи, на којој се распламсава, свака филозофија права. Нама изгледа да је до те антиномије доспела и правна филозофија проф. Лукића. Само то није њен недостатак већ њена предност, њена врлина.“ (Баста, Данило, *Мрвице са филозофске трпезе*, Београд, 2004, стр. 361)

[41] Лукић, Радомир, *Систем филозофије права*, 2012, стр. 556.

[42] *Ibid.*, стр. 557.

тези разликује право-чињеницу и право-норму. „Тако долазимо до закључка да може да постоји право-чињеница и право-норма, с тим што се оно прво изједначује са силом, а друго са вредношћу; друго је обавезно, прво није.“[43] Ово се, наравно, односи само на позитивно право, јер објективно право по природи ствари не може да се сведе на голу силу, односно оно је увијек право-норма. Ову интересантну дистинкцију, вјероватно из разлога економичности простора, Лукић не елаборира у свом главном филозофском дјелу.

Оно што је суштинска разлика Лукићевог схватања објективног права у односу на традиционална природно-правна схватања јесте његова промјенљивост. Ову аномалију луцидно анализира Баста: „То је, мора се признати, тешко разумети, јер све што је променљиво, пада у време и простор. Ма колико било схватљиво пишчево настојање да тезом о променљивости објективног идеалног права успостави крупну разлику у односу на класично природно право, које је већином наступало као вечно и непроменљиво, ипак је у том смеру, стиче се утисак, отишао предалеко, угрозивши сопствени првобитни појам објективног права, као произашлог из суштине света, и одређеног његовим циљем, његовом врховном вредношћу. Јер ако је врховна вредност по дефиницији једна, и ако она битно одређује објективно право, онда се само уз велике тешкоће може тврдити да објективно право мења садржај зависно од промена у друштву.“[44] У прилог овом ставу иде и покушај измирења објективног права и класног становишта о праву. Како примјећује Баста, он проблем са надискуственог нивоа преноси на „историјски, социолошки и класни“. Он тиме одступа од свог одређења филозофије права као надискуствене дисциплине. Чини се да је Лукић остао при свом првобитном схватању да је објективно право творевина Свјетског духа да би његов филозофски систем био конзистентнији, јер би развој објективног права у ствари било његово продуховљење.

Лукићевом схватању објективног права можда је најближе схватање „праведног права“ његовог колеге и пријатеља Божидара Марковића: „Под праведним правом

[43] Лукић, Радомир, *Обавезујућа снага правне норме и проблем објективног права*, у књизи: „Преображај идеје права“, Београд, 2012, стр. 487.

[44] Баста, Данило, *Мрвице са филозофске трпезе*, Београд, 2004, стр. 358.

овде треба треба разумети оно правило друштвеног понашања које је спонтано настало у друштву и за које друштво сматра да треба да се у њему стварно примењује и да буде заштићено државном санкцијом, а које није обухваћено позитивним правом.“[45] По њему, позитивно право подлијеже правилима формалне логике и због тога је статично, док праведно право подлијеже законима друштвене еволуције и због тога је динамично. Ипак, оно је у основи уже, јер Лукићево право није увијек праведно, мада тежи да у коначници то постане. Можда најбоље одређење Лукићевог објективног права као двојника једног од нормативних система (за разлику од обичаја и морала, који немају двојнике) дао је Стеван Врачар: „У ствари, све је то усмерено на изналажење што бољег и примеренијег права, које може највише да задовољи потребе друштва, али и све најважније вредности заједнице, група и појединаца.“[46] Врачарево социолошко одређење права блиско је Лукићу. Он, наравно, никад није негирао да је могуће социолошки одредити право, што је предмет социологије права. Наравно, ни ту не треба ићи у крајност, јер свођење права само на његове социолошке аспекте у суштини представља негацију могућности изградње једне филозофије права. Ипак, Врачар, у духу свог државноправног интегрализма, не иде до краја у погледу негације изградње једне правне филозофије.[47] За њега, „филозофију су увек, па и сада, сачињавала најшира, највиша, најдубља па самим тим и најапстрактнија знања, наравно о датом предмету“. Он, нажалост, један редукционизам замјењује другим, сводећи филозофију права на један од сегмената филозофије историје: „Зато, чини ми се, филозофија историје представља сасвим довољан оквир и видокруг у ком се може развити и филозофија државноправног поретка, односно и теорија и социологија. Важно је да се добију што истинитија знања, што прикладнијом методом, а не да ли је све изведено по неким унапред и строго постављеним схемама.“[48]

[45] Марковић, Божидар, *О праведном праву*, Београд, 2013, стр. 95.

[46] Врачар, Стеван, *Структуралност филозофије права*, Нови Сад, 1995, стр. 427.

[47] *Ibid.*, стр. 408.

[48] *Ibid.*, стр. 434.

Закључак

Кључно питање његове филозофије права је проблем објективног права и његово важење. Овим питањем он се бави почевши од своје докторске дисертације. У *Нацрту филозофије права* Лукић је изнио да је објективно право „творевина Свјетског духа“. Лукић је у свом *Систему филозофије права* кориговао ово своје схватање. Према „коначном рјешењу“ објективно право је на неки начин аутоматски одређено и човјеку преостаје само да га утврди. У том смислу оно није директна творевина Свјетског духа него се на неки начин аутоматски генерише. „Светски дух је једном створио свет као такав и више и није потребно да одређује садржину односних правних норми објективног права – довољно је да је свету одредио циљ и да се тај циљ на том ступњу развитка света не може друкчије остварити до уз помоћ права.“ Мада је његова спољна форма у основи хегелијанска, јер на посредан начин произлази из Свјетског духа, оно се најбоље може изразити као најбоље могуће и најправедније право у датим околностима за уређење конкретног друштвеног односа. Генерално говорећи, може се рећи да је Лукићево схватање објективног права у основи социолошко. При утврђивању садржаја треба узети у обзир „објективно стање света и друштва“. Тиме је, бар када је у питању објективно право, Лукић Свјетском духу дао улогу првог непокретног покретача, што на неки начин одудара од његове улоге у свијету у цјелини. Оно није вјечно и непромјенљиво него је резултат одговарајућих друштвених односа. Мада је његова спољна форма у основи хегелијанска, јер на посредан начин произлази из Свјетског духа, оно се најбоље може изразити као најбоље могуће и најправедније право у датим околностима за уређење конкретног друштвеног односа. На неки начин, законодавац који уређује одређени друштвени однос размишља који је најбољи начин да га уреди, а да оствари одговарајући циљ. У раној фази свога стваралаштва, он је филозофију права сводио на аксиологију. У том смислу дефинисао је и норму као „наређење за делање ради остварења неке вредности“. Она је, по њему, „само последица

вредности, она је само етапа у њеном остварењу, које почиње сједињењем а завршава се акцијом“. Штета је што је Лукић у својим доцнијим радовима одступио од оваквог одређења правне норме. Истина, он се вриједносном одређењу права враћа у својој аксиологији. Везивање права за остваривање одређене вриједности је најближе његовој суштини. То, наравно, не значи да право није и не треба да буде онтолошки засновано. То је могуће посредно, јер је свака вриједност онтолошки заснована.

Литература

Аристотел, *Политика*, Београд, 1984.

Баста, Данило, *Мрвице са филозофске трпезе*, Београд, 2004.

Врачар, Стеван, *Преиспитивање правне методологије*, Београд, 2000.

Врачар, Стеван, *Структуралност филозофије права*, Нови Сад, 1995.

Гершић, Глигорије, *Енциклопедија права*, Београд, 2011.

Живановић, Тома, *Основни проблеми кривичног права и друге студије*, Београд, 1986.

Зборник радова са међународног симпозијума одржаног од 28. до 30. маја 1976. године у Српској академији наука и уметности: О филозофији права, САНУ, Одељење друштвених наука, Из теорије права, књ. 2, Београд, 1978.

Зборник радова са научног скупа одржаног 11–12. децембра 2014: Научно наслеђе Радомира Д. Лукића, САНУ, Правни факултет у Београду, 2015.

Лукић, Радомир, *Систем филозофије права*, Београд, 2012.

Лукић, Радомир, *Филозофскоправни чланци*, Београд, 2014.

Лукић, Радомир, *Методологија права*, Београд, 1979.

Лукић, Радомир, *Основни филозофски проблем права*, Споменица у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности, Београд, 1972.

Марковић, Божидар, *О праведном праву*, Београд, 2013.

Нојман, Франц, *Типови природног права*, Београд, 2013.

Поповић, Милијан, *О филозофији права код Срба*, Београд, 2000.

Тасић Ђорђе, *Приказ тезе: „La force obligatoire de la norme juridique et le problem dun droit objectif"*, Париз, 1939, Архив за правне и друштвене науке, 1, 1940.

Тасић, Ђорђе, *Расправе из филозофије и теорије права*, Београд, 2011.

Хегел, Георг, *Основне црте филозофије права*, Сарајево, 1989.

Хераклит, *Фрагменти*, Београд, 1990.

OBJECTIVE LAW IN THE WORKS OF THE ACADEMICIAN RADOMIR LUKIC

Summary

The author explores the notion of objective law in the works of the Academician Radomir Lukic within the context of his general philosophy. The basic starting principle of Radomir Lukic's philosophy is the Trinity. All other parts of his philosophical system, including the World Spirit, are based on this postulate. As an exceptionally good logician, Lukic educes other elements of the structure and organization of the universe from the original concept of Trinity. The author subsequently develops his understanding of objective law in the context of his own philosophy of law, starting from his doctoral dissertation and his other early works to his major philosophical work. Lukić's objective law, which is related to concrete social relations and is changeable as such, differs from natural law that is eternal and unchanging. It is not a direct creation of the World Spirit, but it automatically regenerates in some way. According to Lukic, when the World Spirit once created the world as such and determined its objective, it becomes unnecessary to determine the content of the respective norms of objective law, for that goal, at such degree of the world development, cannot be achieved in any other way but with the help of concrete objective law. In the "final solution", the objective law is automatically determined and a human must only identify it. The best explanation of objective law is that it is the best possible and the most just law that governs concrete social relation in given circumstances. The author emphasizes that Lukić, in the early stage of his creation, confined the philosophy of law to the axiology of law. In that

sense, he defined a norm as an order to act for the creation of a value. In the end, the author concludes that it is a pity that Lukic, in his late works, deviated from such determination of a legal norm. Linking law with the creation of value is the closest to its essence and substance. Still, it does not mean that law is not and should not be based on ontology. It is indirectly possible, for any value is based on ontology.

Keywords: *general philosophy, philosophy of law, Trinity, surexperience, objective law, natural law, positive law.*

УДК: 630:316
DOI: 10.7251/GMS1707151D
(Оригинални научни рад)

Александра Ања Драгомировић
„Друштво за заштиту природног насљеђа – Arbor Magna“
Бањалука
aleksandranja@gmail.com

ПРОБЛЕМ ВРЕДНОВАЊА И МОГУЋНОСТИ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ ОПШТЕКОРИСНИХ ФУНКЦИЈА ШУМА – СОЦИОЛОШКА ПРЕИСПИТИВАЊА

Резиме: *Свеукупна друштвена дјелатност данашњице је под снажним притиском савремених политичко-економских кретања, која кроз призму неолибералног капитализма теже и намећу потребу давања материјалне/нумеричке вриједности свим појавама и елементима које анализирају. Кроз планирање и провођење друштвених активности видимо да смо у сталној обавези да све процесе и садржаје такође нумерички изражавамо, процјењујемо, евалуирамо, анализирамо и сл. У случајевима када одређени сегменти друштвених и природних појава немају развијен механизам за евалуацију, односно немају јасно мјерљиву (материјалну) вриједност, често остају на маргинама и ван система или у потпуности обезвриједјени. Овим радом желимо да преиспитамо проблем вредновања природе. Природне вриједности су вриједности саме по себи и да ли их има смисла и потребе додатно вредновати – квантификовати? Ко и како успоставља критеријуме, које мјере/ вриједносне категорије користимо, посебно при оцјењивању оних природних вреднота које су есенцијалне за постојање живота уопште (вода, ваздух, земља...)? Фокус овог рада је шума и шумарство као дио природних наука, а за које у основи претпостављамо да су мјерљиве (за разлику од многих друштвених наука и њихових дисциплина). Желимо да докажемо да проблем мјерљивости и тежње за свеопштим квантификовањем постоји и унутар дисциплина које се налазе у оквиру природних/егзактних наука. Овај рад предметни проблем анализира на само једном сегменту – на примјеру оцјењивања, вредновања и остваривања општекорисних функција шума.*

Кључне ријечи: *природне вриједности, шумарство, функције шума, општекорисне функције шума, вишенамјенско шумарство.*

I

„Шумарство се не бави дрвећем, оно се бави људима.“

(*„Forestry is not about trees, it is about people.”* Jack Westoby, 1968)

(*Encyclopedia of Forest Sciences*, 2004)

Шумарство не постоји независно од људи, а како се друштвене околности мијењају, запажамо да и шумарство прати та кретања у тежњи да одговори на захтјеве друштва. Примјер за то је постиндустријски период, под чијим утицајем је видљив интензивни заокрет у шумарству кроз опште прихватање важности социолошких и заштитних функција шума односно промјена шумарске парадигме са оне о шумарству као искључиво производној дјелатности ка новом вишенамјенском управљању шумама. Наизглед дјелује да је шума (у нашим географско-природним условима) она свеприсутна и неисцрпна појава попут ваздуха и воде – стална и неупитна сама по себи, па ипак можемо рећи да о шуми (шумарству) и њеној важности знамо врло мало или готово ништа. У наставку доносимо кратки историјски осврт о односу човјека и шуме, настанку шумарства, а све као увод у разумијевање проблематике овог рада.

Однос између човјека и шуме је исконски, а шума је неупитан чинилац постојања живота у облику који нам је данас познат. Однос друштва према шуми се кретео кроз историју од утилитарног (пуко кориштење ресурса, и то у времену док је ресурса било наизглед у изобиљу), преко економског (формирају се вриједносне категорије, власништво), потом са развојем науке долази до биолошких изучавања шума и шумских екосистема. Развојем историјских токова на европском континенту (који је у својој природности и изворности био потпуно прекривен шумама), шуме су се континуирано крчиле у складу са развојем људских друштава европског конти-

нента (грађевинарство, бродоградња, пољопривреда, огрев и др.), што је довело до првих суочавања са мањком сировине, али и деградацијама природне средине. У суочавању са тадашњом реалношћу почињу прва промишљања и праксе са циљем ограничавања кориштења, права посједа и правилима поступања у процесима искориштавања шума. Искуства и знања се кумулирају кроз вријеме и тако крајем XIX вијека имамо формирану шумарску струку/науку/праксу.

У првим декадама свог дјеловања организовано шумарство примарно развија методе и брине о обезбјеђивању ресурса/сировине. У складу с тим, шумарска наука развија и у праксу уводи појам потрајности приноса (трајно господарење, одрживо газдовање[1]). Потрајност приноса има за циљ да, најједноставније појашњено, користи само онолико дрвне сировине колико је за одређени период и прирасло, чиме се осигурава трајно постојање шуме и одрживо управљање ресурсом.

Каснији период у развоју шумарства доноси освјешћивање и дефинисање важности не само очувања приноса дрвне масе него и свих других добробити које доносе шумски екосистеми, односно указује се на постојање више функција шума: економска (или производна), еколошка (или заштитна) и социјална (или друштвена), односно успоставља се термин вишенамјенског шумарства/ управљања шумама (шездесетих година двадесетог вијека).[2] Од тада наука шумарство не третира искључиво као привредну (производну) дисциплину већ као науку која има за циљ да подмири и помири све аспекте и чиниоце овог сложеног система, односно да газдује шумским богатством на начин који ће осигурати потрајност приноса и квалитет сировине уз очување биодиверзитета шума и природности шуме и осигуравања осталих користи од шуме (општекорисних функција шума – у наставку текста ОКФШ) у складу са реалним потребама човјека како као друштвеног тако и као природног бића. Одрживо газдовање шумом је дефинисано као: „Одрживо (трајно) газдовање шумама подразумијева управљање и кориштење шума и шумског земљишта на такав начин и у таквом степе-

[1] Често се и наводи да је шумарска одрживост у производњи претеча касније успостављеном термину одрживог управљања природом. Одрживост у управљању природом изражена је кроз основну премису одрживости која налаже да садашња генерација користи природу у мјери и на такав начин који ће будућим генерацијама оставити стање једнако затеченом.

[2] Појам вишенамјенског шумарства (*Multifunctional Forestry*) као концепт настаје на просторима Централне Европе, те за разлику од шумарства, које се искључиво заснива на одвојености функција, на једном простору обједињава све функције. Основ му је, између осталог, и шумарска пракса која се заснива на одрживом газдовању (потрајност приноса, изостанак голих сјеча). Наводи се да има и предности и мане, али и да је тај концепт заживио, извршио значајан утицај и ушао у употребу широм свијета. (*Encyclopedia of Forest Sciences*, 2004: 1123) Освртом на историјски настанак поимања функција шума, увиђамо да је тај појам први увео Виктор Дитрих (*Viktor Dieterich*) 1953. године, који је своја изучавања функционалних односа назвао „теорија шумских функција“ (*Funktionentheorie*). Шумарска наука је од тада па све до данас под утицајем те теорије, али се основно тројство Дитрихове теорије (економске, еколошке и социјалне функције или изворно: *Nutz-, Schutz-, Erholungsfunktion*)

ну да се очува биодиверзитет, а репродуктивност, обнављање, виталност и потенцијал шума да буду на нивоу којим би се задовољиле одговарајуће еколошке, економске и социјалне потребе и данашње и будућих генерација како на локалном тако и на националном нивоу, а да се притом не угрозе и не оштете неки други екосистеми.“ (*MPCFE*, 1993)[3]

Поред свих позитивних научних сазнања и поред њиховог уврштавања у нормативнопланске акте, вишенамјенско шумарство код нас до данас није наишло у потпуности на своју практичну примјену, што нам указује на то да постоје одређене препреке на том путу од теорије ка пракси. Циљ нам је да у овом раду покушамо анализирати и истражити узроке тог проблема.

II

Док је шуме било довољно а људи знатно мање, нису били потребни системи који би обезбјеђивали користи које добијамо од шуме. Можемо рећи да је била довољна посредна улога шуме. Управљање ресурсом долази у моменту када постоји велики притисак корисника и захтјева на одређени ресурс. У том тренутку долази до потребе за формирањем механизама који би обезбиједили одрживо управљање ресурсом. Тако је и у случају остваривања и обезбјеђивања свих функција шума.

Чест предуслов за данашњи општеприхваћени модел планирања и реализације управљања природом јесте и материјална оправданост истог – што је у „сиромашнијим“ друштвима често главни ограничавајући фактор при реализацији свих оних функција шума које нису производне и самим тим углавном не доносе директан поврат материјалних средстава. Насупрот настојању о материјалној оправданости кроз поврат средстава потребно је узети у обзир све добробити које шума доноси друштву да би се побио критички став – о трошку, који се износи као кључни аргумент у тренутку када (у процесима планирања) фокус са производних помјеримо на социјалне или заштитне функције шума. Који су проблеми ових претпоставки и да ли можда треба да промијенимо угао гледања у процесима оцјењивања

током времена модификовало и проширило. (*Encyclopedia of Forest Sciences*, 2004) Подјела функција шума усвојена од Европског парламента 1997. године (*Reference model for variety, importance and interactions of forest functions of the European Parliament*, 1997) јесте сљедећа:

- еколошке функције: очување (биолошке разноликости), заштита (од природних непогода, буке, ерозије, лавина), регулација климе, квалитета ваздуха, водних токова, квалитета вода, очување земљишта;
- социјалне функције: рекреација (одмор, опуштање, култура), еко-туризам, културне функције (историја, мит, естетске и духовне вриједности), образовне (информативна и сензибилирајућа функција), чинилац предјела (сеоски (рурални) предјели, градски (урбани) предјели – дрвеће и зелене површине);
- економске функције: активности и услуге (природна средина за рекреацију, земљишна резерва, лов, одмор и туризам, просторно планирање), производња (дрво (техничко и огревно дрво), дивљач, лов, плуто и кора, украсно биље). (*Encyclopedia of Forest Sciences*, 2004)

[3] MCPFE – *The Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe,* политичка иницијатива на највишем нивоу за развој процеса у циљу заштите и одрживог управљања шумама.

важности и реализације истих, то јест да ли је потребно створити нове теоријске предуслове?

Само вредновање добробити није лак посао јер често за њих (оправдано) немамо дефинисане тржишних вриједности. Овдје долазимо до економског проблема о вредновању јавног добра – сфера нематеријалне потрошње. Овај процес захтијева комбиновање производне економике и економике благостања (сфера нематеријалне потрошње). У шумарској енциклопедији се наводи да се економика јавних добара,[4] гдје спадају ОКФШ, убраја међу најнеразвијеније дисциплине економских наука, што има за резултат непостојање општеприхватљивог модела за вредновање ОКФШ. Каже се и да је недостатак објективних (квантитативних) мјерила главни разлог што је шума потцијењена (Šumarska enciklopedija III, 1987).[5] Проблеми у вредновању и имплементацији вишенамјенског шумарства леже и у чињеници према којој су трошкови (који настају услјед оснивања, одржавања шума – са основном функцијом социјалном или заштином) јасно мјерљиви и дио су одређених буџета (улагање у јавна добра), за разлику од повратне вриједности која се од улагања добија, а коју није лако израчунати и/или истим вриједносним категоријама изразити. Јавна добра се у правилу креирају тако што сви „власници“ инвестирају у јавна добра, која потом „производе“ најчешће немјерљиве (или тешко мјерљиве) користи и функције за сваког становника/власника/корисника.[6]

За нас су посебно занимљива ријетка истраживања која су вршена у БиХ, у овом случају на примјеру града Сарајева: „Очекивања друштва од шума, нарочито у урбаним подручјима, драматично се мијењају. По вијењу становника урбаних подручја, шуме нису само екосистеми из којих се добија дрво; – у данашње вријеме, оне се сматрају најзначајнијим елементом животне средине уопште. У циљу креирања досљедне политике у шумарству, неопходно је узети у обзир интересе свих заинтересованих страна, те интересе јавности уопште, артикулисане кроз евидентне социјалне потребе становништва у домену шума. ... Резултати студија

[4] Оно што отежава постојање таквих информација јесте чињеница да се ОКФ шума могу сврстати у јавна добра, која су обезвријеђена у економској сфери (јер претпоставка о њиховом постојању „самих од себе“ и бесплатно – аутоматски доводи до неинтересовања економске сфере за исте).

[5] Напомиње се и тадашње непостојање фондова за финансирање ОКФШ, те да се у оквиру СФРЈ средства обезбјеђују из производног шумарства, које је и само бивало све нерентабилније.

[6] Важно је напоменути и да кориштење ових добробити од стране сваког појединог корисника не искључује другог корисника, доступно за све истовремено, али и засебно. Што је најважније, ова врста добробити не искључује и оне појединце или групе друштва који су у незавидном економском положају (Daly et Farley, 2004).

о социјалним, културним и рекреативним потребама становништва у погледу шума у БиХ јасно указују на тијесну интеракцију између друштва и шумарства, те начине могућих организационих промјена у јавним шумскопривредним друштвима.“ У раду се дошло до резултата који су једнаки укупним резултатима у ЕУ,[7] а везано за перцепцију становништва у односу на шуме, Авдибеговић закључује да становништво Кантона Сарајево појам шуме везује првенствено уз еколошко-социолошке користи и захтјеве које друштво има од шуме. На питање зашто становништво посјећује шуму, главни одговори су: релаксација, чист зрак, спорт и рекреација, ручак у природи, док је при рангирању функција шуме од стране испитаника еколошка функција најзначајнија (78%), затим слиједи социолошка (13%) и економска (9%) (Avdibegović, 2006).

Како из овог кратког прегледа можемо видјети, развој шумарства је текао у складу са развојним токовима друштва. Важан тренутак везано за тему овог рада одвија се у периоду великог индустријског напретка, масовне урбанизације, али и истовремене деградације природе. У том тренутку друштво почиње да се бави проблемима заштите природе, увиђајући човјекову неодвојивост и зависност од исте. Слиједи период великих изучавања у областима очувања природе, помјера се парадигма од оне раније „како овладати природом“ на савремену „како очувати природу“. Развој многих међународних организација и иницијатива доводи до институционализованог прихватања важности очувања природе. Ово стање свијести друштва о важности природе потврђују нам и истраживања (од којих смо нека и поменули) која јасно наводе каква су очекивања људи везано за питања управљања и кориштења природе и природних ресурса данас.

Упркос свему наведеном, имплементација ових одлука, сазнања и друштвених опредјељења није у потпуности и успјешно провођена у нашој пракси (али и шире). На путу реализације често би се нашли супротстављени интереси: најчешће интерес општег добра насупрот интересу капитала. У процесима доношења одлука тражи се израда разних

[7] Наводимо дио закључних резултата истраживања рађеног за потребе Комисије ЕУ 2009. (напомињемо и да је истраживање рађено на узорку од око 110 000 људи). Истраживање, између осталог, доноси и да је грађанима ЕУ важније што им шумарство доноси добробит у виду простора за рекреацију него користи од шумске привреде (дрвета), али им је са друге стране заштита животне средине важнија од обоје претходних. Укупни закључак овог истраживања јесте да је становништво европског континента укупно промијенило курс у свом поимању потреба и односа према шуми, па је тако најважнија функција шуме по овом истраживању заштита животне средине и биодиверзитета (за разлику од претходног истраживања, по којем су најважније биле социо-рекреационе улоге). *Around 36.2% of EU citizens see recreation as a very important forest function. With regards to* ***regional*** *patterns, the strongest emphasis on recreation is in South East Europe and the Nordic/Baltic region. In these regions 54.5% and 42.9% of respondents respectively marked opportunities for recreation as very important, in contrast to North West (25.4%), Central (33.6%) and South West (32.6%) Europe. A comparison across* ***countries*** *shows a largely similar picture across countries, except for France and Belgium: in comparison, these two countries place a much lower emphasis on recreation (only 10.2% and 10.5% of respondents rank it as very important, respectively). The*

анализа, евалуација, студија и других елемента потребних у процесима функционисања савременог бирократског апарата (поштовање форме, а не суштине), а у чијим процесима често пресудну улогу у доношењу одлука игра материјална оправданост истог.

Уочавамо да се паралелно одвијају два процеса: један који путем научних сазнања доноси све више доказа о важности имплементације вишенамјенског шумарства у ужем смислу, односно доноси нам укупно савремено поимање важности природе и потребе заштите исте у ширем смислу; и други који тежи да научна сазнања о (немјерљивим) вриједностима природе стави у конкретне мјерне системе. Чини се као да је савремена наука изгубила много енергије и времена покушавајући да укрсти ове двије паралелне равни, и то у покушају да мјери немјерљиво.[8] Гдје видимо узрок настанка овог Гордијевог чвора?

III

Као што смо раније нагласили, једна од највећих препрека у реализацији социјалних и заштитних функција шума у управљању шумским ресурсима јесте чињеница да све оно што нема вриједност која се може изразити кроз новац и сличне општеприхваћене мјере тешко постаје дио управљачких политика. Тачније, увршатавање свих оних категорија које се могу сврстати у јавно добро, нематеријалну потрошњу, готово је неостварљиво уз чињеницу да се јавним добром у нашем случају (нашим јавним шумама) послује преко јавног предузећа као привредног друштва и које као такво треба да послује у контексту остваривања добити и профита. Такође се, разумљиво, при анализама и истраживањима вриједности и стања шума првенствено као алатима водимо егзактно мјерљивим методама, али тај процес не остаје само у подручјима научних изучавања природе – мјерењима и испитивањима њене продуктивности и сл. – већ тај инструментариј по сваку цијену желимо задржати и у процесима њене укупне валоризације, за коју готово искључиво

following countries also rate this function at a less than EU average level: Spain (55.9%), Luxemburg (53.7%), Czech Republic (54.3%) and Poland (53.1%). No major differences in importance allocated to recreation were observed between ***women and men****. Recreation is seemingly ranked as more important with increasing* ***age****: there is a gradual increase of importance from the age group 18 to 24 (24.8% ranked it as very important) to people aged 55 years and over, where 40.6% ranked the provision of opportunities for recreation as very important. There is a tendency for respondents that have completed a secondary and tertiary* ***education*** *to rank the recreational function of forests as less important: 35.9% to 35.5% rank it as very important, while 50% to 45.9% of the respondents having no education or completed a primary education rank it as very important. No significant difference has been detected between respondents from a* ***rural*** *versus urban setting.* (Истраживање рађено за потребе ЕУ Комисије 2009, кроз пројекат: *Shaping forest communication in the European Union: public perceptions of forests and forestry*)

[8] Желимо посебно указати на рад који се бавио овом проблематиком: Bell, S., Morse, S. (2008): *Sustainability Indicators, Measuring the Immeasurable?*, second edition, Earthscan, London/ Sterling.

сматрамо да је мјеродавна само уколико се може квантитативно описати (за разлику од запостављеног квалитативног описа).

То је изузетно очито и у самом принципу израде шумскопривредних основа[9] код нас. Једним дијелом, остатак је то из ранијих управљачких модела у којима се шумама није управљало на принципима вишенамјенства, а дијелом зато што је у савременом свијету отвореног тржишта тешко наћи предуслове за реализацију ОКФШ (иако смо се за исте декларативно опредијелили). Како је дошло до овог данашњег несклада између теорије и праксе? Да ли опет говоримо о двије паралелне равни које желимо помирити? Да ли је истина у томе да се ове двије равни не могу укрстити, а да у једној од њих не дође до лома?

Узроке можемо тражити у социолошким поставкама друштвене организације данашњег доба, тачније – модела неолибералног капитализма (који у својој доктрини има и врло опасну констатацију да том моделу нема алтернативе), као модела који успјех, оправданост улагања и слично мјери једино кроз материјалну добит и који свој инструментариј (којем је једини циљ добит) шири у све сфере друштва. Социолошка наука, са својом граном – социологијом животне средине (околишна социологија),[10] све се више бави критиком поменутог модела и све јасније доказује да је исти далеко од модела који води у такозвани напредак (кроз константну тежњу за растом) већ се ишчитавају и констатације које кажу да човјечанство иде у правцу колективног самоубиства под водством растућег капитализма (*'slow collective suicide under fast capitalism'*, Raymond Bryant) (*The International Handbook of Environmental Sociology*, Second Edition, 2010: 14).

Сва природна богатства, па тако и шуме, врше још један, у контексту данашњице и социолошких проблема, посебно важан сет функција. Оне се огледају у функцији залиха ресурса, у функцији обезбјеђивања животног простора и функцији примања отпада (односно свих оних нуспродуката који настају у процесима потрошње ресурса).[11] „Најсјајније“ примјере шумарских пракси, које су успјеле реорганизо-

[9] Основни плански документ у шумарству – израђује се на период од 10 година, за свако појединo шумскопривредно подручје (просторна подјела). И данас су у нашој шумарској пракси, поред декларативно прихваћеног модела (како наводи и важећи Закон и Стратегија) вишенамјенског управљања шумским ресурсима, поступци прикупљања података као улаза за израду ШПО прилагођени готово искључиво производном шумарству тј. производњи дрвне масе, док се ОКФШ само декларативно уврштавају у израду овог документа.

[10] Савремена социологија већ признаје и посједује правац унутар социологије који се бави искључиво питањима животне средине – *Environmental Sociology*.

[11] На сличну подјелу наилазимо и код наших аутора (Медаревић, Шљукић, Обрадовић, 2014).

вати шумарство са циљем побољшања услова живота становништва, налазимо углавном само у развијеним земљама (земље Западне Европе, САД, Канада, Аустралија, Нови Зеланд). Оно што је очито примјетно је да су савремене шумарске праксе (као и укупна савремена иницијатива за заштиту природе) готово искључиво везане за богата друштва, за која можемо рећи и да су највећи потрошачи ресурса, а самим тим и највећи произвођачи отпада, као и кључни фактор у процесима деградације природе. Тако не можемо да се не запитамо како су конципиране те друштвене организације које успијевају наизглед немогуће – да имају неупитан развој и богатство, да самим тим производе велике количине отпада, а да при томе своје ресурсе стављају под заштиту и првенствено теже да им служе за обезбјеђивање социјалних и заштитних функција. Овдје постаје јасно да ресурс и отпад, као потреба и нуспроизвод поменутих друштава, настају у оквиру неких других друштвених и природних простора, а све под идејама слободног тржишта, раста, добити и сл.[12]

Од „других“ или, боље је рећи, друштава Трећег свијета очекује се да све своје активности сведу на прилагођавање, квантификовање, а да се кроз те процесе занемаре све оне квалитативне особености онога што се посматра или са чиме треба да се послује, о чему треба да се одлучује.

Да ли је и наш друштвени систем, а самим тим и шумарство, упао у ту замку, да упркос солидним организационо-управљачким основама, знањима и свјести о социјалној једнакости, а у контексту шумарства веома позитивном моделу управљања шумама (одрживо газдовање, право приступа, шуме (ресурс) у јавном власништву), сада незаустављиво иде ка моделу чија улога треба да буде да кроз савремене тржишне (неравноправне) механизме буде ресурс преразвијених, док се друштвено важне улоге шума за њихове „власнике“ (становништво) маргинализују (сем декларативних констатација, сагласности и потписивања разних меморандума, аката и планова који се не реализују – задовољење форме, али не и суштине)? Да ли је могуће прво заштитити интересе локалног

[12] Да ли продајом „нашег кисеоника“ (који треба да компензује произведени CO_2 развијених) и наша природа не постаје на извјестан начин одлагалиште туђег „развојног“ отпада?

становништва, природе, па потом интересе глобалног капитала?

Можда треба бар да размишљамо у правцу констатације коју ћемо покушати да парафразирамо: На крају треба да разријешимо са хегемонијским ставом неолибералног капитализма о одрживом развоју[13]. Тиме не желимо да оспоримо права оних са свјетског „југа“ у настојањима за побољшањем услова живота, већ пут у одрживу будућност и правду треба да се оствари кроз дискурс о „преразвијеном сјеверу“, умјесто да настављамо са пропагирањем приватног власништва, слободног тржишта као кључа успјешне расподјеле ресурса и свјетског напретка. (*The International Handbook of Environmental Sociology*, Second Edition, 2010: 6)

Да ли је све наведено разлог зашто се у нашим друштвима (за разлику од развијених/богатих друштава) тешко, или готово никако, стварају претпоставке за постојање, развој и обезбјеђивање ОКФ шума, као и заштите природе, а све упркос постојању научних и формалноправних предуслова и реалних и јасно артикулисаних потреба?

Ако знамо да је у БиХ око пола територије под шумом, ако се зна да су велика већина од тога јавне шуме, ако њима управљају јавна предузећа, ако имамо развијену традицију одрживог газдовања, квалитетне шумарске школе и искуства у друштвеној организацији на основама социјалне правде и важности општег интереса над појединачним, како смо довели до тога да данашња шумарска пракса готово искључиво тежи остваривању добити, и у том процесу готово и да не показује бар у малом проценту жељу за дјеловање на пољима друштвене добробити, ослушкивања потреба друштва, укључивања у све оне активности у процесима планирања и реализовања истих у држави, које се директно или индиректно тичу шуме и свих оних процеса и појава који су саставни дио шума као екосистема и шумарства као друштвене дјелатности у савременом смислу те ријечи? Да ли је и заштита природе и очување биодиверзитета у нашим приликама конструкција све удаљенија од шумарства? Да ли

[13] Такође, проблематизује се и питање одрживог развоја, за који се каже да је као сложеница сама по себи оксиморон, односно да константан развој (у данашњем смислу те ријечи) прати неупитно трошење ресурса и стварање отпада, а уз све већи број људи на земљи и уз претпоставку једнакости и тежње да сви имају право на развој доћи ћемо до логичног закључка да развој и очување животне средине (предуслова нашег бивствовања) нису упоредо могући (примјећујемо и да сложеница типа одрживо управљање, одрживо газдовање, нема у свом значењу и неминовну претпоставку о развоју, те нам се стога такве конструкције чине знатно сврсисходнијим). Сам појам одрживог развоја је маргинализовао појмове попут прерасподјеле богатства, социјалне правде и сиромаштва већине наспрам богатства екстремне мањине. У таквој ’развојној трци’ шансу сиромашни и немају, а чини нам се да је, као што је већ поменуто, и свеукупни опстанак упитан. (*The International Handbook of Environmental Sociology*, Second Edition, 2010)

се могу чинити позитивни помаци у том правцу или је већ исувише касно?

Немогућност остваривања и потпуне реализације ОКФШ је углавном у поставци о недостатку материјалних средстава за исте. Данас је доминантни начин процјењивања и одређивања вриједности, и потом доношења одлука, квантитативан насупрот квалитативном, најчешће путем мјера или новца. Новац је тај који треба да изражава квалитативне одлике и тако је све могуће упоређивати са свачим само на основу квантитативних мјера. У стварности, квалитативни свијет за који се такве мјере примјењују, логично, не може бити једноставан као што је то мјера или број сам по себи. Употреба новчаних вриједности за шуму/дрво не може у коначници замијенити све еколошке процесе шума. Готово је таутолошки поменути, али када људи изгубе контакт са квалитативним екосистемским процесима и функцијама од којих у потпуности зависе, логична и неизбјежна посљедица је та да они олако предност дају квантитативним вредновањима – као израз вриједности за процесе које су једном претворили у новац. На крају, ако све вредноте сагледавамо у новцу, онда, логично, новац видимо као врхунску вредноту. Функција шума која обезбјеђује преживљавање тада завршава на маргиналном другом мјесту (исто важи и за друге екосистеме). Најважније одлуке, политике, управљање, процјене и односи изграђени су на тим основама.

Ослањајући се на „Мит о пећини“ из Платонове „Државе“, Chambers (1997: 55), јасно указује на проблеме са савременим управљачким политикама „преразвијеног сјевера“: „Несвјесни затвореници професија сједе заковани за своје позиције и са тог мјеста мијењају динамичне и вишедимензионалне односе свијета и свега оног што се на периферијама свијета у оквиру њихових интереса одвија за плошне приказе бројева, табела, извјештаја, професионалних списа. Али ту настаје преокрет у аналогији са Митом о пећини. Мит о Пећини у овом случају стоји наглавачке. Затвореници у Платоновој Пећини су видјели само сјене. За разлику од њих, професионалци-затвореници из ове приче

нису способни да виде стварност која им је пред очима, већ преко поменутих механизама – плошних приказа бројева добијају само сјене стварности, сјене различитости људи и животних услова и потреба, свака сложена и промјенљива – немјерљива. Из тих сјена 'стварног' они обликују свијет тако да постане користан у њиховом отуђеном аналитичком смислу, у том процесу виде универзално у различитом, комад намјесто цјелине, банално у сложеном, контролишу оно што се не може контролисати, *траже мјерљиво у немјерљивом*."[14] Треба нагласити да је образац „мјери па управљај" (*measure to manage*) постао готово мантра данашњице, и посвуда видимо индикаторе и табеле, од успјеха у школи до смртности у болницама. (Bell, Morse, 2008)

У контексту шумарства притисци су увијек такви да подупиру и оправдавају све захтјеве и одлуке изражене кроз квантитативне моделе и новчане вриједности (трошак и добит), како у случају производних тако и у случајевима заштитних и социјалних функција шума.[15] Нити једна квантификација никада неће моћи да обезбиједи увид у потпуну слику квалитативне сложености истог. То је логички немогуће.[16] (*Encyclopedia of Forest Sciences*, 2004: 469–470)

Зато је важно у процесима дјеловања и управљања ослушкивати и сагледавати потребе људи и локалне заједнице, уочавати њихове промјене и задржати свијест и знања о важности обезбјеђивања свих оних функција шума за које је у потпуности јасно да имају немјерљиве вриједности, а за које смо ми као наука и струка одговорни. То је до сада често било потцијењено и занемарено. Наравно, ово не треба да води у правцу потискивања егзактних научних сазнања. Важно је знати када и како обје врсте знања комбиновати, али са модерном науком као „слугом", а не „господаром"[17] (Chambers, 1997: 205). (Bell, Morse, 2008)

[14] Изворно: "… *For the convenience and control of normal professionals, it is not the local, complex, diverse, dynamic and unpredictable reality of those who are poor, weak and peripheral that counts, but the flat shadows of that reality that they, prisoners of their professionalism, fashion for themselves*." Chambers (1997: 55) (Bell, Morse, 2008)

[15] Једнаки притисци постоје и у формулисању аргумената везаних за очување биодиверзитета. Такође се очекује да буду квантитативни радије него квалитативни описи природних и еколошких процеса. Тежи се да се произведе сложен сурогат за процјену тих вриједности кроз новчане добити и трошкове. (*Encyclopedia of Forest Sciences*, 2004) Такође, када се говори о одрживости (као и о социјалним и заштитним функцијама шума) закључују да се она не може проучавати као што то можемо у случају, на примјер, екосистема. „Одрживост" је концепт унутар нашег мишљења, не постоји у реалном свијету, и мијења се како се и ми мјењамо. У опису одрживости могу послужити индикатори, али не кроз прецизне мјере. (Bell, Morse, 2008)

[16] Постоје тенденције и у оквирима западне мисли и пракси које покушавају да преиспитају ту основу и нешто од тога се може видјети у енциклопедији под поглављима: *Social and Collaborative Forestry: Common Property Forest Management; Joint and Collaborative Forest Management;*

IV

Под привређивањем се подразумијева планско располагање ресурсима, који служе за задовољење човјекових потреба, дакле, човјекове потребе су полазиште сваког привређивања, а потреба се испољава као потражња за одређеним добрима. Природна ограниченост постојања добара доводи до конкуренције око расподјеле истих, што је довело до постојања друштвене регулације у располагању добрима и кориштењу добара. Проблем повлачења границе између, на примјер, приватног и јавног добра, односно дефинисања која су добра јавно и слободно расположива, а која нису су промјенљиви кроз вријеме, а тако и у зависности од друштвене организације, политичких утицаја, утицаја интересних група, степена развоја друштва и др.

Ово је важно знати и у сектору шумарства, јер се стиче утисак да се шумарство бави само производњом дрвне сировине (што одговара застарјелом и напуштеном моделу монофункционалног шумарства), док вредновање осталих користи од шума и шумарске дјелатности остаје у сфери недовољног интересовања.

Да ли су вишенамјенског кориштења шумских ресурса свјесни како сами учесници у процесу шумарске производње, тако и друштво у цјелини? Да ли само производ који има тржишну вриједност постиже и суштинску вриједност или ипак производи које не можемо означити као материјално вриједне у тренутном тржишном смислу ипак треба задржати на вриједносним позицијама које својим дјеловањем друштву у цјелини обезбјеђују (на примјер, чист ваздух и вода као један од продуката шума/шумарства, ментално здравље становништва – за које је од изузетне важности средина у којој живе, раде и проводе своје слободно вријеме, природна потреба човјека за кретањем, боравком у природној средини, интеракција са другим живим бићима и неживом природом)? Да ли долази вријеме у савременом друштву да свака од поменутих категорија постоји једино и ако има јасно дефинисану тржишну вриједност, да ли и право на живот самим тим треба

Social and Community Forestry. (*Encyclopedia of Forest Sciences*, 2004)

[17] А у наставку је потом речено: „... и то 'служити' првенствено, не онима који су у 'центру' – богатим и моћним, већ онима са 'периферије' – сиромашним и слабим, тако да сви на крају добију.“ (Chambers, 1997: 205). (Bell, Morse, 2008)

да буде оцијењено јасно мјерљивом тржишном вриједношћу? Шта шумарство може да учини у том контексту, или је шумарство данас само сервис за остваривање профита?

Ако знамо да приближно 50% територије у нашој земљи чине шуме и шумско земљиште, који су „полигон" за разне важне еколошке и екосистемске процесе, а који су шумарској струци повјерене на управљање, да ли смијемо да прихватимо чињеницу да је преовлађујући производ по којем се шумарска дјелатност оцјењује готово искључиво вриједност дрвне сировине, да ли све друге општекорисне функције које шуме и шумарска пракса, па чак и ненамјерно – посредно, производи треба да буду апсолутно невидљиве као дио шумарске производње и доприноса постојању квалитетније средине за живот човјека? Да ли је шумарство у БиХ спремно да само себи да на значају? Да ли је рјешење можда у томе да се и сама струка првенствено освијести о важности свога позива, да изгради комуникацију са јавном сфером, да препознаје потребе друштва и уграђује их у своје планове, да исте и проводи и да јасно и свјесно изрази све своје производе дјеловања, па чак и оне који немају тржишну вриједност и можда никад не треба ни да је имају?[18] Да ли ће се шумарство, али и свеукупна друштвена заједница, успјети приближити моделу у којем се од њега не очекује само профит – сировина, већ да буду и сервис држави, човјечанству уопште, у изградњи здравије и просперитетније будућности, кроз одржавање и унапређење квалитета животне средине као једног од основних предуслова за живот.

[18] Можда је поређење превише уопштено, али да ли учитељи и наставници у свом раду постижу директну тржишну вриједност? Не, њихово дјеловање и постојање је резултат друштвеног стања свијести о неопходности постојања бесплатног образовања, а производ су образовани чланови друштва који ће у даљем процесу исказати своје важности за друштво.

ЛИТЕРАТУРА

Analiza sektora šumarstva u Bosni i Hercegovini, Priprema analiza sektora šumarstva i ribarstva u Bosni i Hercegovini u svrhu IPARD-a (2015): Regionalna kancelarija za Evropu i Centralnu Aziju, Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu – FAO.

Avdibegović, M. (2006): *Reinženjering poslovnih sistema šumarstva u funkciji zadovoljavanja sociioloških aspekata gospodarenja šumskim resursima u Bosni i Hercegovini*, doktorska disertacija u rukopisu, Univerzitet u Sarajevu, Šumarski fakultet, Sarajevo.

Bell, S., Morse, S. (2008): *Sustainability Indicators, Measuring the Immeasurable?*, Second edition, Earthscan**,** London/Sterling.

Burley, J., Evans, J., Youngquist, J. A. (2004): *Encyclopedia of Forest Sciences*, Elsevier Academic Press, Oxford/ San Diego.

Fazlić, S., Avdibegović, M., Marić, B., Delić, S., Muslimović, Đ. (2010): Zahtjevi stanovništva u Kantonu Sarajevo prema šumi, *Radovi* 2, 2010 (87–99), Šumarski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Gidens, E. (2001): *Sociologija*, CID/Romanov, Podgorica/Banjaluka.

Konijnendijk, C. C., Nilsson, K., Randrup, T. B., Schipperijn, J. (2005): *Urban Forests and Trees: A Reference Book*, Springer, Verlag/Berlin/Heidelberg.

Konijnendijk, C. C., Ricard, R. M., Kenney, A. and Randrup, T. B. (2006): Defining urban forestry – A comparative perspective of Nort America and Europe, *Urban forestry & urban greening* 4 (3–4): 93–103.

Медаревић, М. (2010): Системи газдовања као мјера за остваривање одрживог управљања шумама, *Семинар на тему: „Системи газдовања у шумарству и њихова практична примјена“*, Агенција за шуме, Бањалука.

Медаревић, М., Шљукић, Б., Обрадовић, С. (2014): Планирање одрживог газдовања шумама у Србији, *Гласник Шумарског факултета*, Београд, 2014: 9–24, Београд.

Медаревић, М. (2006): *Планирање газдовања шумама*, Шумарски факултет универзитета у Београду, Београд.

Nova Strategija EU za šume i sektor koji se temelji na šumama (2013): Europska komisija, Bruxelles.

Правилник о начину проглашавања, обиљежавања, финансирања, начину газдовања заштитним шумама и шумама посебне намјене (2009): “Службени гласник РС“ бр. 57/09.

Ранковић, Н., Кеча, Љ. (2007): Структура и валоризација социјалних функција шума, *Шумарство* 2007, 1–2, Београд.

Redclift, M. R., Woodgate, G. (2010): *The International Handbook of Environmental Sociology* – Second Edition, Edward Elgar, Cheltenham, UK/ Northampton, MA, USA.

Seferagić, D. (2013): *Razvoj sociologije grada i prostora u Hrvatskoj*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb.

Shaping forest communication in the European Union: public perceptions of forests and forestry (2009): ECORYS for European Comision, Roterdam.

Stewart, A., Bell, S., Sanesi, G., De Vreese, R., Arnberger, A., *The societal benefits of (peri)-urban forestry in Europe*. Preuzeto sa: http://ec.europa.eu/agriculture/fore/events/28-01-2011/sangster_en.pdf, pristupljeno: 23. 8. 2015. u 17:35.

Стратегија развоја шумарства Републике Српске 2011–2021 (2012): Влада Републике Српске, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Бањалука.

Стратегија заштите природе Републике Српске (2011): Влада РС.

Šumarska enciklopedija 3 (1987): gl. ur. Potočić, Z., Jugoslovenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb.

Šume visoke zaštitne vrijednosti u Bosni i Hercegovini: vrednovanje i izdvajanje – Vodič (2007): Projekat razvoja i očuvanja šuma (FDCP). Preuzeto sa: http://www.sgborja.info/dokumenti/, pristupljeno: 10. 5. 2016. u 02:20.

Шумскопривредна основа за доњеврбаско шумскопривредно подручје (2009). ЈПШ „Шуме Републике Српске“ а.д. Соколац.

Вучичевић, С. (1999): *Шума и животна средина*, Шумарски факултет Универзитета у Београду, Београд.

Закон о шумама (2008): „Службени гласник РС“ бр.75/08.

Закон о заштити природе (2014): „Службени гласник РС“ бр. 20/14.

Aleksandra Anja Dragomirovic

THE ISSUE OF EVALUATION AND POSSIBILITIES OF IMPLEMENTATION OF GENERAL FUNCTIONS OF FORESTS – SOCIOLOGICAL RECONSIDERATIONS

The paper aims to topicalize and reconsider issues related to all those scholarly defined values and benefits nature provides to humankind, with a special view to forests and forestry.

For more than 50 years now, there have been trends in the science of forestry to advocate multifunctional forestry in terms of forest management, but there has been little success in practice. Is it the science itself to be blamed or is there something else?

With regard to this, the paper raises an issue of the global social set-up, obliterating the boundaries between natural, social, and historical circumstances, with a view to managing and exploiting them more easily and, subsequently, making profit. In these processes, contemporary society is governed, in terms of methodology, by quantitative rather than qualitative principles. The very same processes can be observed in the forestry in the region, where all efforts, under the pressure of neo-liberal ideas and financial trends, are chanelled towards increased production and making profit, despite obvious benefits of multifunctional approach.

Although this constant desire for growth and development has become a disputable category, it has, unfortunately, come to define our entire epoch. Therefore, this is an attempt to make a small contribution to changing the set-up given through a critical discussion.

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕСИ

О КОРИСТИ И ШТЕТИ ДЕМОГРАФИЈЕ ЗА СРБЕ
(Предговор)

Радови које публикујемо у тематском блоку овог броја *Годишњака* посвећени су неколиким актуелним демографским проблемима и изазовима у Републици Српској и резултат су, односно били су изложени на округлом столу о теми ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕСИ, који је организовало Друштво чланова Матице српске у Републици Српској. Округли сто је одржан у Бањој Луци 11. маја 2017. године, у просторијама Академије наука и умјетности Републике Српске.

Актуелизовање теме о једном броју демографских феномена и њихово елаборисање од стране и у организацији Друштва чланова Матице српске у Републици Српској је саставни дио програма редовних активности Друштва као важног субјекта и фактора и, истовремено, конституенса осадржавања и обликовања националног идентитета српског народа у Републици Српској, као дијела, али и агенса, креатора и артикулатора његове културе, духовности, језика и писма, традиције и националне свијести. Другим ријечима, отварање и елаборисање демографског питања у Републици Српској у оквиру и под покровитељством Друштва чланова Матице српске у Републици Српској било је „пројектовано“, односно планирано још током 2015. године, али је стицајем бројних, углавном неповољних околности (прије свега недостатак финансијских средстава), актуелизовано и реализовано тек у прољеће ове, 2017. године. Међутим, након што су се стекли потребни услови, Управни одбор Друштва је донио одлуку да се организује један округли сто са радним насловом „ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕСИ“, а након тога да се предузму и неки други

садржаји и активности примјерене Друштву, његовој суштини, мисији, организационој структури и могућностима. За осмишљавање концепта, садржаја, динамике, учесника и других важних елемената потребних за реализацију округлог стола конкретно је био задужен потписник овог предговора, као члан Управног одбора Друштва. Због тога, садржај овог тематског блока у новом броју нашег часописа, *Годишњаку* Друштва чланова Матице српске у Републици Српској, представља тек дио његовог „извјештаја“ о предузетим активностима и постигнутим „резултатима“ на том скупу и само тако га треба читати и разумијевати.

Углавном, одмах након што је (у) Матици српској у РС постало извјесно да су се стекли услови за одржавање округлог стола о актуелизованој теми, органи Друштва кренули су у профилисање његовог садржаја, тока и могућих ефеката. Процијењено је да се само мултидисциплинарно и мултиперспективно, тј. са становишта различитих научних дисциплина и искустава, сувисло и релевантно може (про)говорити о демографским процесима и српском националном интересу и да се само тако могу получити неки, евентуално, конкретни резултати примјењиви у пракси. На приједлог г. С. Наградића, Управни одбор је усвојио текст Позивног писма са тезама и листу учесника округлог стола. Са жељом и очекивањем да расправа о поменутој теми буде успјешна, уз знање да ће таква бити само уколико је мултидисциплинарна и мултиперспективна, корисна и толерантна, организатор округлог стола је на исту позвао познаваоце актуелозоване проблематике и експерте најразличитијих профила, из више научних поља, области и дисциплина, струка, различитих „школа“ и праваца мишљења и других опредјељења. Између осталих, на скуп су били позвани демографи – и у ужем и у ширем значењу тог појма – статистичари, економисти, социолози, политиколози, историчари, правници, социјални радници, новинари, гинеколози, теолози, правници, географи, педагози, тзв. национални радници, геополитиколози и експерти других занимања и провенијенција, те, наравно, и политичари. Разумије се, нимало случајно, међу позваним учесницима де-

бате, као и онима који су се истој одазвали, било је академика, угледних универзитетских професора, искусних љекара, правника, социјалних радника, економиста, државних службеника, високих представника Српске православне цркве, активиста невладиних организација, медијских посленика и припадника многих других професија и служби. Пошто се, на срећу, највећи број позваних одазвао и активно учествовао у раду скупа, то тумачимо као знак и потврду актуелности и изазовности одабране теме за дебату и свједочанство препознавања чињенице о њеној важности за цјелокупну егзистенцију српског народа данас и у будућности.

Ипак, с друге стране, са жаљењем смо дужни констатовати да је било примјетно и одсуство, односно неучествовање у округлом столу, историчара, политиколога и, дијелом, социолога, што се показало штетним, јер се неминовно негативно одразило на разноврсност и квалитет расправе и укупан ефекат скупа. То се понајвише осјетило и одразило као помањкање адекватних елаборација самог појма и феномена „национални интерес“, па онда и „српски национални интереси“ и на њихово довођење у везу са демографским процесима и стањем у Републици Српској у посљедњих деценију и нешто више наше повјеснице и *vice versa*: утицај тих и таквих демографских кретања на српске националне интересе и њихово артикулисање, па је та „веза“, тј. повезивање демографских промјена и српских националних интереса у Републици Српској, у ужем значењу тог појма и синтагме, остало неактуелизовано и недовољно освијетљено.

Међутим, упркос претходно назначеним неколиким околностима и појединим дефицијентностима у реализацији и резултатима самог скупа, ипак је потребно, зарад потенцијалних читалаца овог тематског блока, назначити мотиве и разлоге који могу да оправдају опредјељење организатора округлог стола, тј. Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, у избору и актуелизовању баш наречене теме. Чиме се, дакле, руководио огранак Матице српске у нашем полису кад је закључио да треба промислити и макар се некако одредити спрам изазова који еманира из довођења

у везу демографских кретања и српских националних интереса? Поред осталог, Друштво је имало у виду да су разлози и оправдања за актуелизовање речене теме вишеструки, а у „наговору“ да и други прихвате његову аргументацију, подрже је и одазову се позиву за учествовање у округлом столу, посебно је истакло сљедећих неколико факата:

1. Статистички завод Републике Српске је неколико мјесеци прије тога, поред Агенције за статистику Босне и Херцеговине, објавио податке о броју становника у Републици Српској, по својим стандардима, методологији и другим својим параметрима, односно полазећи од свих критеријума који су важни за декларисање становника, укључујући и националну припадност, тако да су већ тад јавно били познати број и структура грађана нашег ентитета. У вези с тим, за Друштво чланова Матице српске у Републици Српској се поставило питање релеванције и импликација објављених података: социјалних, политичких, уставноправних, културних, развојних, образовних, безбједносних, итд., тим прије што се они, тј. подаци, у много чему разликују од исхода пописа које је прије обавила и објавила Агенција за статистику БиХ, а које власти Републике Српске из својих разлога не признају и не прихватају, а поготово ништа не раде (још) у вези са њиховим имплементирањем. „Матичарима“ српским се чини(ло) да је изнимно важно, подједнако за саму науку, као и за свакодневни конкретни живот тзв. обичних људи, да се понуди неко сувисло образложење исхода пописа, затим да се објасне разлике међу објављеним подацима, као и импликације тог факта, те оцртају битни треднови у томе.

2. Чак и прије објављивања података о посљедњем попису, у тзв. стручним круговима било је познато да су у Републици Српској присутни негативни популациони трендови, тј., упрошћено казано, да у њој више становника умире него што их се рађа, а попис је само дефинитивно „овјерио“ ту чињеницу. Зато је било важно да се одговори на сљедећих неколико питања: да ли има довољно валидних објашњења те појаве и тог процеса, да ли смо задовољни њима, због чега је то тако (уколико смо незадовољни), и шта треба (у)чинити

па да имамо макар теоријски достатних тумачења тог друштвеног феномена? Матици српској у РС је било познато да су у Републици Српској и досад организовани округли столови, научни скупови и дебате о тој теми, али је Друштво сматрало да још једно проблематизовање актуелизоване теме није сувишно, тим прије што се сад располаже свјежим подацима, без обзира на то што је већ било познато да они неће бити официјелно признати. За науку, али и за више струка, изнимно је важно да се одговори на питање откуд и зашто ти негативни популациони тренови.

3. Као и у већини других, старијих, развијенијих и у државама са дужом демократском традицијом, и у Републици Српској су с времена на вријеме предузимане одређене социјалне и политичке активности с циљем подршке пронаталитетној политици и побољшању(?) наталитета, али је мање познато, бар широј јавности, какви су били ефекти тих активности, односно како су и да ли су мјеродавно вредноване акције и мјере које су предузимане. Евалуација тих активности и евентуалних мјера које су предузимали надлежни субјекти и фактори важна је због тога да се оне, уколико су биле неефикасне и некорисне, не би поново актуелизовале, планирале, усвајале и имплементирале, а овај округли сто је био изврстан повод, разлог, медиј и оправдање да се та „материја“ баш ту, у њему отвори и анализира.

4. И, као најважније и, макар теоријски, најинтересантније питање/изазов о којем се на округлом столу у организацији Матице српске у РС требало и могло расправљати било је – у каквој вези стоје демографски процеси, ма каквог изворишта и уточишта они били, и национални интереси ма којег народа, а посебно, у овом контексту, српског народа, највише оног његовог дијела који живи у Републици Српској, односно, јер о томе досад нема релевентне спознаје, да се макар елиминише дилема о томе да ли демографско-популациони феномени уопште спадају у корпус тема релевантних за дефинисање српских националних интереса, данас и овдје.

5. За Друштво чланова Матице српске у Републици Српској није (била) занемарљива ни тема о „сусрету“ и суод-

носу медија комуникације и демографије, тачније речено: она димензија те „интеракције“ из које се рашчитава медијско-информативно третирање проблема демографских кретања, као ни посљедице начина презентовања тог феномена у јавности, па ју је и због тога требало проблематизовати у расправи на овом округлом столу.

6. И, на крају навођења неколиких разлога који оправдавају сазивање поменутог округлог стола, ипак нам се (у)чини(ло) да је у цијелој тој нарацији о демографским процесима и њиховом (евентуалном) утицају на артикулисање српског националног интереса, макар у Републици Српској, најважнији био одговор на питање шта чинити даље, у догледној будућности, које мјере и акције предузети па да се поправи популациона ситуација у српском државотворном ентитету постдејтонске БиХ, да се бар донекле ублаже негативни ефекти демографских промјена које се одвијају пред нашим очима, да се макар детектују неколики разлози миграција које становништво из РС неповратно одводи у треће земље, а да се у нашу државу трајно не настањују избјеглице и мигранти из афро-азијских држава и сл.

Дакако, разлога, повода, мотива и оправдања за актуелизовање баш проблематике демографских промјена и уплива њених посљедица на ововремене српске националне интересе било је и има још; сви су они легитимни за озбиљно и акрибично научно истраживање, промишљање и литераризовање, односно постоје легитимни разлози за научно и стручно проучавање збиље која је супсумирана под синтагмама „демографске промјене“ и „српски национални интереси“, те, у складу са неким консеквенцијама из налаза и спознаја из тих истраживања и анализа, за креирање и одређених социјалних, политичких, (у)правних, хуманитарних и других акција и мјера с циљем отклона од, па и преусмјерења негативних демографских, а посебно популационих токова, али нема потребе све их експлицирати. И досад наведено било је довољно да окупи респектабилан број заинтересованих за расправу о изазовима на које је упућивала актуелизована тема, што се и десило, уз све слабости које су

пратиле скуп, а о чему је већ било ријечи у првом дијелу пролога овом тематском избору.

Чини нам се да су, поред поменуте апстиненције историчара, (гео)политиколога и представника још неких струка, највеће слабости округлог стола садржане у факту да је он био потпуно медијски прешућен. Тешко је, ако је уопште и потребно, наћи ма какво образложење за такво игнорантско понашање медија комуникације према нашој активности, и то у дану у којем није било никаквих, за средства обавјештавања посебно интересантних и важних, догађања, а била су уредно и на вријеме позвана на њу. Друга мањкавост округлог стола огледа се не само у факту да су неке димензије и аспекти селектоване теме остали неелаборисани, него што је, такође, у недопустивој мјери, остало неосвијешћено и, због тога, непреточено у ма какав концепт или план социјалне, политичке, правне, медијске и друге практичне активности чија би имплементација имала за посљедицу промјене актуелног стања које је веома одговорно евалуирано као негативно, неколико важних садржаја и конституенаса споја и релације популационих кретања и националних интереса, од којих зависи и одговор на питање и разрјешење дилеме о томе како се демографске промјене код нас реперкутују на српске националне интересе и, евентуално, претачу у социјално-политички и сваки други позитиван исход. Једноставније казано, у дебати на поменутом округлом столу није било ни назнака, а камоли озбиљних разрада мјера и потеза које би требало да предузму органи власти, стручне службе, социјалне и здравствене установе, невладине организације, медијске куће, вјерске организације и цркве, а посебно, паралелно са њима и уз њихову помоћ, млади брачни парови и породице, те и други субјекти који су позвани и овлашћени да нешто (у)чине у актуелизованој сфери социјалне егзистенције. Изгледа да је, макар са становишта, домета и могућности учесника нашег округлог стола, (било) пуно лакше бавити се теоријом, него смислити и предложити ма какву конкретну мјеру или потез чије провођење би довело до промјене стања у популационој сфери и политици, до повећања наталитета, смањења морта-

литета, увођења нових стимуланса и олакшица за вишечлане породице, бољег територијалног дисперзовања становништва нашег полиса, умањења емигрантских рута, рационалнијег и функционалнијег организовања мреже основних школа и позитивних промјена других чинилаца од којих зависе демографска кретања. Због тога у резимирању расправе у овом округлом столу и није било могуће извести неке конкретне, свима разумљиве и практично проводиве закључке, односно предложити оперативне мјере и активности које би мјеродавним и надлежним тијелима послужиле као упутство, подсјетник и ма какво друго помагало, па чак и норма и налог за директно поступање. Једини конкретан закључак је био, а темат испред нас је доказ да је он управо њим имплементиран, да се сва излагања са овог округлог стола објаве у некој од едиција Друштва чланова Матице српске у Републици Српској, те да његов Управни одбор одлучи о, евентуално, неким другим садржајима и даљим активностима с циљем формулисања нове обавезе, како самог Друштва *vis-a-vis* теме о демографским промјенама, тако и о можебитном делегирању неких приједлога, закључака, оцјена и сл., неким другим субјектима и чиниоцима који дјелују у сфери унутар које се збивају важни процеси и односи за феноменологију и онтологију популационог стања нације.

И, као што најчешће бива у сличним приликама, иако је у позивном писму стајало да аутори могу сами изабрати садржај и форму свог наступа на округлом столу, што ће рећи да су могли изабрати у каквој форми ће излагати оно што су припремили, дакле било као унапријед написани и организатору скупа достављени реферати, који су могли бити квалитета и нивоа нпр. оригиналних научних радова, па тзв. прегледни чланци, есеји, стручни прилози, истраживања, презентације (ма шта оне значиле, а ваљда нешто значе), затим коментари неког правног прописа итд., у самој реализацији или току скупа највише је било усмених излагања или тзв. презентација, учествовања у дискусији, *ad hoc* реплика и сл., са свега два–три унапријед написана саопштења. Због тога ни након четири мјесеца нису ауторизована сва излагања

и достављена редакцији Годишњака за објављивање. То је један од разлога због којег ће у тематском блоку, на скоро стотинак страница овог броја нашег часописа бити објављено само неколико, око половине од укупног броја потенцијалних прилога са округлог стола. Остали радови, уколико на вријеме буду ауторизовани, биће објављени у посебном зборнику радова, као што је и обећано свим учесницима у позивном писму. Зато овај пролог треба схватити и као још један апел ауторима да доставе своја саопштења са поменутог округлог стола.

Сви радови који се публикују у овом тематском блоку објављују се са садржајем и у форми у којој су достављени Редакцији Годишњака, само са тек нужним лекторским интервенцијама. Због тога евентуалну одговорност за написано сносе сами аутори. А и ко би други, наравно!?

Слободан Наградић

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Поштоване колегице и колеге, уважени гости!

Захваљујем вам се што сте одазвали нашем позиву и прихватили да учествујете у разговору на округлом столу ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕСИ у организацији Друштва чланова Матице српске у Републици Српској.

Прије равно седам година, када је успостављено друштвено дјеловање чланова Матице српске што живе у Републици Српској, Оријентациони програм рада је наговијестио да ће се пажња посветити и демографским процесима. Зашто се није одмах нешто покренуло у том сегменту тешко је напречац одговорити: можда овај округли сто пружи оквире из којих би се могао извући поуздан одговор и на такво питање.

Више је мотива које бих могао навести као разлог одржавања округлог стола: неки су већ назначени у позивном писму па их нећу понављати. Најважније је да се нашим излагањима и разговором скрене пажња на што шири спектар аспеката друштвеног живота који се могу тумачити из демографске перспективе, али и да се досадашња медијска пажња усмјери ка што озбиљнијем и стручнијем бављењу овим питањима. Ових дана на многим РТВ станицама колала је вијест како је градоначелник једног малог италијанског градића понудио сваком новом становнику 2.000 евра те низ других повољности уколико се доселе код њих. Изгледа да је проблем пражњења малих средина много дубљи него што нам се то чини из наше балканске перспективе. Јер, како каже Фернан Бродел, „чак и површна студија би показала да има бар сто начина да одређена земља у борби са својом

историјом и својим стварним простором има сувише или недовољно људи“.

Да ли се демографска питања своде само на такве чињенице? Миграције су својство људске цивилизације од њеног настанка, а демографија – као појам – први пут је евидентирана 1855. године: француски научник Ашил Гијар ју је унио у наслов своје књиге *Eléments de statistique humaine ou Démographie compare* (Елементи људске статистике или Упоредна демографија). Да ли су статистички подаци, подаци о наталитету и морталитету и сличним питањима, суштина демографије? Она суштина коју врло често сводимо на метафору – *бијела куга*, метафору коју не евидентира ни једнотомни *Речник српског језика* из 2007. године нити рјечници у другим језицима?

Као тренутном челнику, као првом међу једнакима Друштва, наметнуло ми се више обавеза. Лако је подржати овакву манифестацију, али за поздравну ријеч је потребно више од подршке. Како нико међу нама није свезнајући, тако би се могло рећи да је демографија далеко од мојих стручних и научних интересовања. И не би се баш погријешило, јер многе битне методолошке премисе, које ће, вјерујем, доминирати у већини казивања данас, врло често измичу изван видокруга недемографових промишљања.

Ако прихватимо дефиницију да је демографија, прије свега, проучавање промјена у људским заједницама, може се помислити и да други, у хуманистичким дисциплинама, могу дати допринос основним интересовањима демографа. Малтусове теоријске премисе су старије од именовања ове дисциплине. Његово инсистирање на бављењу феноменом исхране и прехрањивања водиће до Француза Бертијона или Енглеза Фара и њихових нагласака на проучавању морталитета и народног здравља, чему ће се додавати нове теме, попут истицања контролисаног рађања, професионалне и друштвене покретљивости људи, односа вјенчања̂ и пораста развода, масовног концентрисања становништва у великим градовима, присилних миграција људи – од економских до ратних прилика... С друге стране, промишљања Адолфа Ландрија и

Франка Нотештајна о *демографској транзицији* прошириће Густав Карлсон сучељавајући два различита механизма те транзиције, питајући се, између осталог, да ли брачни парови имају мање дјеце зато што се навикавају на боље услове живота или зато што саучествују у новом начину обликовања породичног живота. И шта рећи о доприносима Алфреда Лотке и Луја Анрија? Или тек о еугенетици?

Већ помињани Бродел, разматрајући теорије Ернеста Вагемана, извлачи, између осталог, његове идеје о феноменима пренасељености и поднасељености, уз тврдњу да од XVIII вијека „демографске осцилације добијају планетарне размјере“, гдје је „прелазак из узбурканости у мир“ у ствари „прелазак пренасељене земље у ‘земљу у равнотежи’, а ускоро поднасељену, дакле у лагодност“. Све ово намеће нашу упитаност – какво ће бити суштинско усмјерење нашег данашњег разговора?

Информишући се о елементарним премисама методолошких окосница функционисања демографије као науке, наметнула се примисао како њена питања задиру у већину других дисциплина и других облика промишљања, односно да се у многим ставовима очитују аспекти који припадају демографском видокругу. Зато може да буде занимљива мисао историчара Фернана Бродела да статус демографије као помоћне научне дисциплине није вредносна категорија, јер, по њему, свака научна дисциплина која се користи у сврху друге научне дисциплине упућује на властити „помоћни“ статус. Зато смо се опредијелили да, позивајући вас да учествујете на округлом столу ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕСИ, обухватимо што шири круг тема при освјетљавању неких најбитнијих аспеката нашег друштвеног живота.

Док сам се припремао за ову поздравну бесједу, наметало ми се мноштво тема из мог стручно-научног домена у наведеним контекстима. Нека ми буде допуштено да евидентирам овај пут двије ствари из културно-образовне сфере. Двадесетак година, колико сам у образовној пракси, стално истичем једну помало парадоксалну ситуацију: Бања Лука,

као град са 10.000 становника добила је ГИМНАЗИЈУ; са 30.000 становника имала је ЈЕДНУ ГИМНАЗИЈУ; са 60.000 становника и даље има ЈЕДНУ ГИМНАЗИЈУ; са 120.00 становника опет је ЈЕДНА ГИМНАЗИЈА, као и данас, са скоро 200.000 становника! Многи воле рећи: бројеви говоре све! Да ли баш све?

Са друге стране, Бања Лука је са 30.000 становника добила Народно позориште и позоришну салу примјерену том броју становника. Ако искључимо дјецу и омладину као публику, и дан-данас је само једна позоришна сала, исте намјене и исте величине, за град са скоро 200.000 становника.

Овакве аномалије можемо редати унедоглед, а из њих се нужно рађају питања: КОМЕ ЈЕ ПОТРЕБНА ДЕМОГРАФИЈА? КОМЕ СУ ПОТРЕБНЕ АНАЛИЗЕ ДЕМОГРАФСКИХ ФЕНОМЕНА? И да ли ће расправе стручњака имати своју функцију?

Зато, уз жељу да нам разговор буде успјешан, нека наш округли сто почне да уозбиљује укупни говор о нашој друштвеној стварности.

Младен Шукало

УДК: 314.151.3.054.73(497.6)''1992/2016''
DOI: 10.7251/GMS1707185M
(Оригинални научни рад)

Драшко Маринковић
Природно-математички факултет
Бањалука
drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И ПОПУЛАЦИОНА ПОЛИТИКА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Резиме: *Недовољно рађање, пад наталитета, отворена депопулација, старење становништва и емиграције фертилног и радноспособног становништва у иностранство незаустављиви су процеси у Републици Српској. Како зауставити даљи пад стопе фертилитета, какве мјере популационе политике проводити да се стање поправи, какву политику желимо водити према породицама, дјеци, младима, старима, отворена су питања у Републици Српској. Основна и истовремено најнеповољнија карактеристика демографског развоја Републике Српске у посљедњих петнаест година је интензивно смањење природног прираштаја, односно недовољно рађање. Компоненте природног кретања становништва указују на проблеме у демографском развоју. Стопа природног прираштаја је од 2002. године негативна и указује на поремећаје у виталним структурама становништва са низом негативних посљедица. Годишње стопе раста становништва и подаци о релативном учешћу појединих подручја у укупном становништву указују на међузависност природног кретања и процеса депопулације и старења становништва. У посљедњих неколико година овај простор карактерише интензиван пад стопе фертилитета, што у основи почива на моделу ниске репродукције. Негативна демографска слика додатно је усложњена и негативним миграционим салдом, тако да укупна депопулација има велике размјере. Ако се што скорије не почну примјењивати активније мјере популационе политике, може се очекивати даљи наставак негативних тенденција у демографском развоју, а посебно даље повећање просјечне старости и удјела старог у укупном становништву. У складу с тим треба интензивирати активности на систематизацији постојећих мјера популационе политике и усмјерити их првенствено у пронаталитетне сврхе. Ове активности би требало развијати на свим нивоима власти.*

Кључне ријечи: *демографски процеси, недовољно рађање, старење становништва, пронаталитетна популациона политика.*

Почетак XXI вијека преставља изузетно сложен период у демографском развоју Републике Српске, у коме се број становника постепено смањује, а природни прираштај биљежи тенденцију константног пада. Република Српска има знатно мањи број становника у односу на 1991. годину, што је посљедица интензивног расељавања становништва, процеса избјеглиштва, емиграције у иностранство, ратног морталитета и смањења природног прираштаја. Ови демографски процеси лимитирају социјхално-економски развој, а сасвим је јасно да људски ресурси нису неограничени и да свако промишљање будућности мора водити рачуна о минимуму становништва који је потребан да одржава постојећу инфраструктуру (Маринковић Д., 2014).

Двадесет двије године послије посљедњег пописа становништва, 2013. године, обављен је Попис становништва, домаћинстава и станова, према чијим резултатима Република Српска има 1.170.342 становника.[1]

У међупописном интервалу 1991–2013. године, од укупног броја градова и општина, на више од 82% простора Републике Српске дошло је до смањења броја становника. Највећа депопулација је изражена на простору источних дијелова Српске, у општинама Берковићи, Братунац, Вишеград, Власеница, Источни Мостар, Калиновик, Ново Горажде, Рогатица, Сребреница, Трново, Фоча, Хан Пијесак и Чајниче, које имају за више од трећине мање становништва него 1991. године. Само у четири града и девет општина дошло је до повећања броја становника у односу на 1991. годину. Највеће повећање имају градови Источно Сарајево са 53,7%, Бијељина са 18,4% и Требиње са 7,8%, док град Бања Лука има повећање за 2% становништва. Скоро трипут већи број становника пописан је на простору општине Источно Ново Сарајево, а скоро двоструко већи број становника имају и општине Источна Илиџа и Источни Дрвар. На простору општине Пале регистрован је пораст од 55,5% становништва, а за петину порастао је број становника у општинама Лакташи (23,2%) и Источни Стари Град (19,9%). Незнатно повећање регистровано је код општина Петровац и Костајница са по

[1] Резултати Пописа становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2016.

1,4%, док простор Невесиња има скоро идентичан број становника као у претходном попису (Маринковић, 2014).

Простор Републике Српске има изразито хетерогена демографска обиљежја. Двије трећине, или 65% становништва концентрисано је западно од Дистрикта Брчко до Новог Града и Рибника, док остало становништво припада источном дијелу, јужно од Раче на Сави до Требиња и југа источне Херцеговине (Маринковић, 2012).

Анализа регионалног размјештаја становништва указује на изразиту концентрацију становништва у бањалучкој регији, која је просторно највећа и у којој је, према процјенама, концентрисано 31% становништва Републике Српске. На другом мјесту је добојска регија са 17,7%, а на трећем приједорска са 11,9%. Више од 10% удјела у укупном становништву има и бијељинска регија са 10,2%. Најмањи број становника и најмањи удио имају двије брдско-планинске регије: Фоча и Мркоњић Град, са удјелом од 3,3% односно 2,8%. Посљедица је то дугогодишњег пражњења ових простора, које је било интензивно још и раније, а посљедњи ратни сукоби су то још више убрзали, па су нека подручја доведена до крајње критичне густине насељености. Иако је у цијелини Република Српска релативно ријетко насељена (око 57 становника по км²), унутар тог простора постоје велике, па чак и екстремне, разлике у густини насељености (око 31 становник/км² у региону Фоча, а око 181 становника/км² у најгушће насељеном региону Бијељина).

Идентификацијом основних демографских показатеља становништва Републике Српске уочене су неповољне тенденције у редистрибуцији и успостављању просторно-демографске поларизације, што има одраз како у поремећајима у репродукцији, тако и код најважнијих демографских структура. Ове тенденције су у складу са демографском транзицијом која је праћена промјенама у структури активног становништва и све израженијем процесу старења становништва и појаве природне депопулације. Са трендом ниског и негативног природног прираштаја доводи се у питање даљи раст ста-

новништва, како на републичком, тако и на општинском нивоу (Маринковић, 2014).

Компоненте демографског развоја Републике Српске

Према подацима Републичког завода за статистику за 2016. годину, у Републици Српској стопа наталитета је 8,2‰, морталитета 12,1‰, односно стопа природног прираштаја је негативна и износи -3,9‰.[2]

Према попису становништва из 1991. године, на истом простору стопа наталитета је била 15,4‰, па је уз доста низак морталитет од 6,7‰ стопа природног прираштаја била умјерена са 8,7‰. Ови показатељи илуструју касну подфазу демографске транзиције, која се манифестује у интензивном паду стопе наталитета и морталитета (Маринковић, Д., 2005).

Општа стопа наталитета у Српској је у константном паду, а од 2011. године број живорођених је пао испод 10.000. За протеклих двадесет година, у периоду 1996–2016. године, укупно је рођено 239.669 дјеце, истовремено је умро 281.741 становник, па је природни прираштај негативан за -42.072 становника. Дакле, само на основу негативног природног прираштаја број становника Републике Српске се смањио за 3,6%.

[2] Демографска статистика, билтен бр. 20, Републички завод за статистику Републике Српске, 2017.

Табела 1. Апсолутни показатељи природног кретања становништва Републике Српске у периоду 1996–2016. године

Год.	Живорођени		Мртворођени	Умрли			Природни прираштај
	Укупно	Мушки		Укупно	Мушки	Одојчад	
1996.	12.263	6.368	61	10.931	6.056	179	1.332
1998.	13.527	7.081	56	12.469	6.615	112	1.058
2000.	14.191	7.319	52	13.370	7.069	103	821
2002.	12.336	6.365	40	12.980	6.791	89	-644
2004.	10.628	5.515	35	13.082	6.735	61	-2.454
2006.	10.524	5.351	27	13.232	6.904	50	-2.708
2008.	10.198	5.262	34	13.501	7.058	40	-3.303
2010.	10.147	5.184	41	13.517	6.935	44	-3.370
2012.	9.978	5.089	38	13.796	7.064	37	-3.818
2014.	9.335	4.846	22	14.490	7.386	29	-5.074
2016.	9.452	4.931	15	13.970	7.198	23	-4.518

Извор: Статистички годишњак Републике Српске за 2016. годину (2016). Бања Лука: Републички завод за статистику Републике Српске и Демографска статистика, билтен бр. 20, Републички завод за статистику Републике Српске, 2017.

График 1. Наталитет, морталитет и природни прираштај у Републици Српској у периоду 1996–2016. године

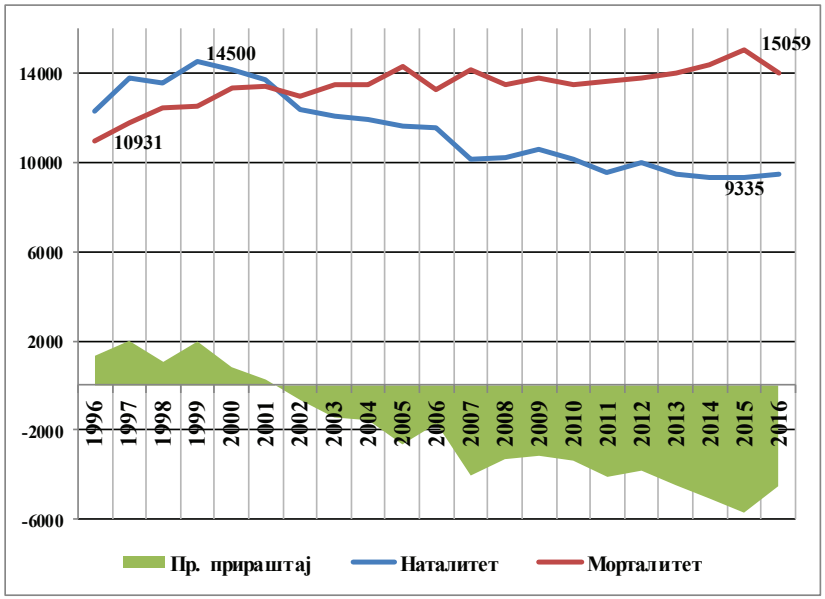

Негативна стопа природног прираштаја условљена је наглим падом наталитета у првој декади XXI вијека и повећањем стопе морталитета. Највећа вриједност природног прираштаја била је 1997. године (2.002), док је у 2015. години регистрована најнижа апсолутна вриједност (-5.702).

График 2. Кретање броја живорођених у Републици Српској у периоду 1996–2016. године

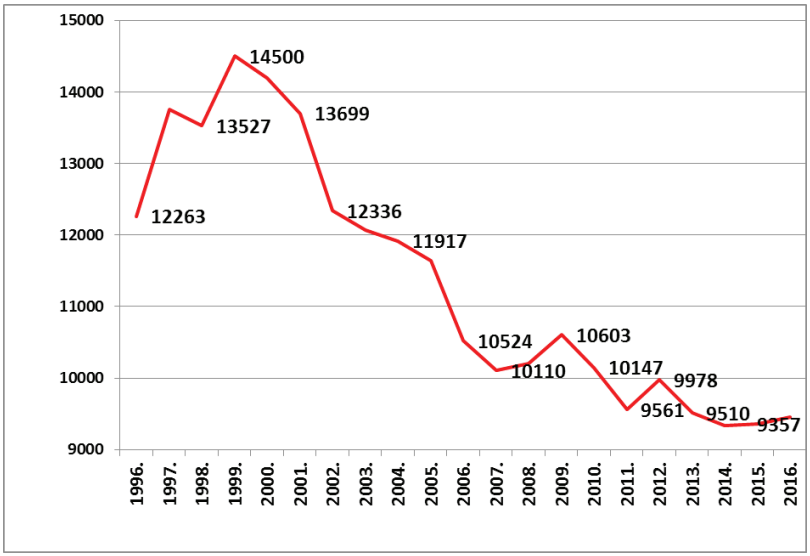

Анализа опште стопе наталитета указује на то да простор Републике Српске спада у нисконаталитетна подручја. У периоду 1999–2016. године апсолутни број живорођених се смањио за трећину. Према коначним резултатима пописа становништва Републике Српске 2013. године, сума укупног фертилитета (СУФ) је 1,29.

Бруто стопа фертилитета је веома ниска, што је посљедица планирања породице, све раширенијег самачког живота, постратних траума, расељавања и процеса избјеглиштва, али и тешке социјално-економске ситуације, психолошких и других фактора. Иако је од 2002. године број умрлих већи од броја живорођених, дугорочно опадање наталитета се појавило и прије него што је годишњи број умрлих надмашио број живорођених, па је данас потребни број живорођених много већи него што то показују наведене разлике у односу на број умрлих (Маринковић, 2014).

Жене у Републици Српској се прилично касно опредјељују за мајчинство, а статистички подаци показују да је 2016. године просјечна старост мајке при рођењу дјетета још више помјерена. Специфичне стопе фертилитета према старости указују на то да је дошло до значајних промјена када жене рађају, односно да у репродукцији не учествује цјелокупни фертилни контингент жена.

Помјерање старосне границе жена приликом рађања дјеце у периоду 1998–2016. године може се анализирати на основу података виталне статистике. Ови подаци упућују на закључак да су жене 1998. године највише дјеце рађале у старосном интервалу између 20. и 24. године живота. На другом мјесту су биле жене које су рађале у старосној доби између 25 и 29 година, а на трећем оне које су рађале између навршених 30 и 34 године живота. Осамнаест година касније, 2016. године, жене највише дјеце рађају у периоду од 25. до 29. године живота, затим оне које рађају између 30. и 34. године старости, а тек на трећем мјесту су жене које су своје мајчинство остварилe између 20. и 24. навршене године старости. Очигледно је да са помјерањем границе рађања долази и до промјене у репродуктивном понашању, што је сигурно условљено повећањем нивоа образовања и промјена активности жена. Томе треба додати и константне трендове пресељења женске популације из сеоских средина према градским, гдје су традиционално ниже стопе фертилитета.

У Српској треће дијете у породици је доста ријетка, а четврто врло ријетка појава. У посљедњих десет година као треће дијете рађа се просјечно годишње око 1.200 беба, док као четврто дијете у посљедњих петнаест година годишње се роди мање од 300 беба. Истраживања указују на то да троје дјеце није довољно за повећање природног прираштаја, већ само за његово одржање.

Анализом просјечне старости мајки према реду рађања дјеце у Српској, примјетно је да се старост мајке при рођењу првог дјетета стално повећава, па је 1998. године била 23,8 година старости, а 2016. године износи 26,9 године. Прогресија од првог ка другом, трећем и четвртом дјетету узрокована је

касним годинама рађања првог дјетета. Тренутно мајке своје друго дијете у просјеку рађају са 29,7 година, треће са 31,7 година, а четврто и свако наредно дијете у просјеку са 32 и више година.[3]

Од укупног броја рођених 2016. године у Српској према реду рођења у 47% случајева рађају се прворођенчад, са 37% удјела рађа се друго дијете, а само у 16% случајева се рађају бебе као треће, четврто или пето дијете у породици.

Према претходним показатељима, Републици Српској тренутно недостаје више од 7.200 или око 43% дјеце за замјену генерација. Највећи удио у овом мањку имају прворођена и трећерођена дјеца. Дакле, највећи проблем је одсуство рађања уопште, а јасно се уочава да је једино прогресија од првог ка другом дјетету донекле задовољавајућа.

Граница склапања првог брака у Српској је помјерена, па жена брак најчешће закључи са 28,3, а мушкарац са 31,9 година живота. Један од разлога за касније склапање брака је велика незапосленост, али и продужено школовање. Подаци о броју склопљених бракова у Републици Српској указују на то да је у периоду 1996–2016. године брак склопљен 134.507 пута, а да је истовремено било 15.432 развода. Број развода је у постепеном порасту, па је 2016. године било 1025 развода у односу на 5.563 склопљена брака.[4]

Компоненте природног кретања становништва Републике Српске, у периоду 1996–2016. године, указују на проблеме у демографском развоју скоро свих општина. Према попису становништва из 1991. године, на простору Републике Српске биле су 42 општине са умјереном стопом природног прираштаја (5‰–14‰), док је ниску стопу (до 5‰) имало 10 општина. Подаци за 1996. годину указују на то да је негативан природни прираштај имало 28 општина, што је око 46% простора (Маринковић, Д., 2010).

Од укупног броја јединица локалне самоуправе (шест градова и 58 општина), у Републици Српској 2016. године само је у граду Бањој Луци и општини Језеро забиљежена позитивна стопа природног прираштаја. Исте године у граду

[3] Демографска статистика, билтен бр. 20, Републички завод за статистику Републике Српске, 2017.

[4] Статистички годишњак Републике Српске за 2016. годину (2016). Бања Лука: Републички завод за статистику Републике Српске и Демографска статистика, билтен бр. 20, Републички завод за статистику Републике Српске, 2017.

Бањој Луци је било 134 становника више рођених у односу на умрле, док је општина Језеро имала апсолутни прираштај свега 1 становник. Треба посебно истаћи да у периоду 1997–2016. године ниједан град и општина у Републици Српској нису имали у континуитету позитиван тренд природног прираштаја.

Важан фактор досадашњег, али и будућег демографског развоја овог простора представља негативан миграциони салдо. Ово се може темељити само на основу процјена, јер за анализу вањских миграција становништва не постоји одговарајућа статистика (нпр. миграциона картотека или регистри становништва).

Према подацима Републичког завода за статистику из 2016. године, Република Српска има позитиван миграциони салдо унутрашњих миграција од 755 лица. У оквиру унутрашњих миграција у Републици Српској учествовало је 15.253 лица, од тог се 8.876 односи на међуопштинске миграције, 5.726 на међуентитетске, а 651 на миграције између Републике Српске и Брчко Дистрикта. Од укупног броја унутрашњих миграција, интересантно је да су жене мигранти бројније (8.047) у односу на мушкарце (7.206). Према великим старосним групама, скоро четвртину свих унутрашњих миграната чине лица у старосном интервалу од 20 до 29 година. Када се овој групи придружи и старосни интервал од 30 до 39 година, онда лица између 20 и 40 година старости чине 40% свих унутрашњих миграната у Српској.[5]

Према обиму унутрашњих миграција 2016. године, само пет градова и 18 општина у Српској имају позитиван миграциони салдо. Највеће позитивне вриједности унутрашњег миграционог салда имају новоформирана општина Станари (3197) и градови Бања Лука (634) и Бијељина (427). Издвајањем општине Станари, град Добој има највећи негативни миграциони салдо (-3141), а од општина које имају изразито негативан салдо унутрашњих миграција посебно треба издвојити Нови Град (-126), Кнежево (-95) и Мркоњић Град (-86). Истовремено, највећи позитиван миграциони сал-

[5] Демографска статистика, билтен бр. 20, Републички завод за статистику Републике Српске, 2017.

до имају општине Источно Ново Сарајево (259) и Лакташи (161).[6]

Изражени унутаррегионални миграциони процеси између сеоских и градских насеља утичу на константно смањење руралног становништва, што за посљедицу има негативне промјене структурног карактера. Поремећаји у полно-старосној структури и све израженији процес старења у већини руралних насеља, у будућности ће и даље негативно утицати на репродукцију становништва. Због тога ће перспектива демографског развоја Републике Српске у великој мјери зависити од процеса редистрибуције становништва и повећања броја становника у општинским центрима. Већ дужи низ година на простору Српске су веома заступљене економске миграције, као и емиграције радноспособног и образованог становништва (одлив мозгова) у правцу економски развијенијих земаља (Маринковић, Д., 2010).

Позитиван миграциони салдо имају водећи регионални центри, што се може објаснити кретањем становништва на релацији село–град, а што је карактеристично за просторе градова: Бања Лука, Бијељина, Источно Сарајево, Приједор и Требиње. Код ових градова је још увијек приступтан прилив сеоског становништва. У Српској се све више присутно и кретање становништва из мањих општинских центара ка већим.

Очигледно је да ће све више расти број становника у градовима и регионалним центрима, док ће на селима бити све мањи број становника. Масовни одласци становништва из села у градове изазиваће одумирање мањих мјеста, па ће она постати само тачке на географским картама. Поједина села су већ сада буквално преполовљена по броју становника, што је резултат интензивног смањења природног прираштаја, руралног егзодуса и урбане концентрације становништва.

Према резултатима Пописа становништва из 2013. године у Републици Српској је у односу на претходни попис из 1991. године око 8% угашених насеља, а још 20% је оних са мање од 10 становника.

[6] Демографска статистика, билтен бр. 20, Републички завод за статистику Републике Српске, 2017.

Негативне размјере депопулације све више забрињавају и не само да су наша реалност него пријете да буду и све израженије појаве у будућности. У наредном периоду може се очекивати даље интензивирање процеса депопулације, па се више не поставља питање да ли ће, него колико ће бити потпуно испражњених насеља у Српској.

Популациона политика у Републици Српској

На планирање породице, као и на популациону политику у Републици Српској утичу промјене које се дешавају у друштву. Из анализе демографских детерминанти за посљедњих двадесетак година, евидентно је да је у Српској већ дуже вријеме на дјелу демографска рецесија коју иницира интензивно смањење стопе фертилитета. Да би се повећао фертилитет, потребна је шира друштвена акција из које треба да произађу стратегија демографског развоја и програм планирања породице, који треба да узму у обзир број дјеце који је потребан за замјену генерација. У складу с тим, треба интензивирати активности на систематизацији постојећих мјера популационе политике и усмјерити их првенствено у пронаталитетне сврхе (Маринковић, 2014).

Опште начело популационе политике требало би да се заснива на принципу слободног одлучивања сваког појединца и сваке породице о величини, без обзира на то гдје се та политика примјењује. Популациона политика треба да се огледа кроз пронаталитетне мјере на државном и на локалном нивоу. Мјере пронаталитетне популационе политике треба усмјерити на бригу о здрављу жене и дјетета, дјечији додатак, као и на образовање жена и промоцију материнства. Веома је важно успоставити разлику између мјера популационе и социјалне политике, односно створити здраву популациону климу у друштву.

Према садашњем стању, али и претпоставкама будућег демографског развоја Републике Српске, пронаталитетна популациона политика је потреба и неопходност. Акције у прилог повећања рађања у Републици Српској се морају

интензивирати, а у обзир се морају узети и сви друштвени и индивидуални аспекти, од којих посебну пажњу треба усмјерити ка моделу репродуктивног понашања становништва, а посебно адолесцената (Маринковић, 2015).

У многим државама у којима је забиљежен низак ниво наталитета, владе су увеле политику подстицања рађања не би ли тиме утицале на повећање стопе наталитета. Успјех тих мјера, углавном, зависи од тога да ли представљају противтежу стварним факторима који су, прије свега, и допринијели битном паду наталитета. Број дјеце за коју се жена или пар одлучи да их има резултат је сложене комбинације фактора који, између осталог, обухватају трошкове подизања дјеце, могућности жене да учествује у вишем образовању и запошљавању, економски статус домаћинства, брачни статус (што укључује развод и ванбрачну заједницу), као и степен усклађености рада и његе дјеце (Маринковић, 2010).

У Српској се проводе одређене активности које су у функцији подстицајних мјера пронаталитетне популационе политике кроз рад различитих институција, а прије свега надлежних министарстава у Влади Републике Српске.

На основу анализе мјера популационе политике које се проводе на нивоу локалне самоуправе у Српској може се констатовати да у скоро свим општинама постоји интересовање за ову проблематику. Међутим, апсолутно највећи број општина нема усвојен програм популационе политике, нема стално радно тијело или комисију за популациону политику и нема систематизовано радно мјесто, нити запослено лице које се бави овим питањима. Због тога је провођење мјера популационе политике у општинама на веома ниском нивоу. Средства која се издвајају за пронаталитетне мјере су веома скромна и недовољна. Најчешће подстицајне мјере које се проводе у општинама су мјере материјалних давања у виду једнократне новчане помоћи приликом рођења дјетета. Општине у Републици Српској требало би да у наредном периоду више пажње усмјере на проблематику развоја становништва и у том смислу конципирају сопствене мјере популационе политике, а затим да у својим буџетима обезбиједе средства

како би се усвојене мјере могле и проводити (Маринковић, 2010).

Досадашња истраживања су показала да постоје битне претпоставке за рехабилитацију рађања у Републици Српској, а што се може темељити на ставу већине анкетираних да не постоји битна разлика између жељеног и оптималног броја дјеце. Односно, став да троје преставља и оптималан и жељени број дјеце, представља ниво потребан за просто обнављање становништва, чему треба тежити. Истраживања су потврдила да су разлози за нерађање жељеног броја дјеце у Српској у вези са препрекама материјалне природе, те да постоји јасно изражена спремност за прихватање мјера пронаталитетне политике, што би довело до рађања више дјеце (Маринковић, 2014).

Демографски опоравак Републике Српске, као и побољшање квалитета њене демографске структуре, подразумијева повећање наталитета, што се може постићи у домену стимулације мајчинства (побољшањем положаја и подстицања запошљавања жена на тржишту рада, односно санкционисањем непоштовања примјене закона којим се регулишу односи рада и родитељства и породиљско одсуство, материјалним давањима за рађање троје и више дјеце, повећањем издвајања за рјешавање проблема неплодности) и унапређењем друштвене бриге о дјеци (повећањем броја предшколских установа, дјечијих игралишта, паркова и осталих културно-спортских садржаја, измјеном сета пореских закона којим би се остварилe повластице за куповину производа намијењених дјеци, повећањем броја факултативних облика дневних боравака у школама за дјецу млађу од 12 година, изградњом стамбених јединица које се по повољнијим условима уступају породицама са више дјеце, стимулацијом послодаваца који запошљавају брачне парове са троје и више дјеце).

У руралним срединама би требало задржати становништво, али истовремено и унаприједити људске ресурсе разним подстицајним мјерама које се могу огледати у стимулацији привредних активности и изградњи

малих откупних и прерађивачких капацитета, подржавањем запошљавања младих, унапређењем положаја и запошљавања жена и разним облицима материјалне и нематеријалне помоћи породицама које живе на селу. Да би се зауставила даља депопулација села, потребно је руралном становништву обезбиједити стабилне изворе прихода потребних за нормалан живот. Оснивање земљорадничких задруга би било једно од могућих рјешења. Задруге би по својој природи биле мјеста гдје индивидуални пољопривредни произвођач може повољно да набави све што му је потребно за производњу и гдје, такође, може сигурно да пласира своје производе. Са тог аспекта, од посебног би значаја било стварање услова на основу којих би се омогућило женама да оснивају задруге, а у циљу њиховог организовања и пласмана пољопривредних производа (Маринковић, 2014).

Дугорочно би требало зауставити одлазак младих у иностранство путем програма мјера које обухватају: подржавање запошљавања и развој каријере младих (подстицањем запошљавања и самозапошљавања младог научно-истраживачког кадра, програмима обуке младих за предузетништво, стипендирањем талентованог и перспективног кадра, унапређењем квалитета високог образовања, развојем програма професионалне праксе и практичне наставе у образовном систему), унапређењем стамбеног збрињавања младих (изградњом стамбених јединица које се по повољнијим условима уступају на кориштење младима, увођењем олакшица у рјешавање стамбених проблема младих брачних парова са дјецом) и јачањем улоге младих у креирању културног и спортског амбијента (стимулисањем локалних иницијатива младих и повећањем доступности различитих културних и спортских садржаја).

Без обзира на значајне регионалне разлике простора Републике Српске, које постоје у погледу општих демографских кретања, треба постепено проналазити и уводити одговарајуће специфичне мјере популационе политике. При томе, значајну пажњу треба усмјерити на специфична економска, социјално-културна и друга обиљежја појединих

подручја, односно неке мјере популационе политике би требало да буду просторно диференциране.

Популациона едукација се намеће као нови правац популационе политике имајући у виду да појединац нема довољно специфичних знања о планирању породице и уопште о популационој политици. Стога је неопходно подузети континуирану кампању ширења информација о демографским трендовима у Републици Српској на свим нивоима школовања младих, почев од основношколског, па до универзитетског образовања (Маринковић, 2014).

Универзални циљ провођења пронаталитетних мјера популационе политике у Републици Српској требало би да буде достизање стопе укупног фертилитета од 2,1 дјетета по мајци, а што би ипак омогућило само просту замјену генерација и достизање нивоа стационарног становништва. То би се, између осталог, могло постићи и промоцијом професије жене мајке, па би, стога, национални програм демографског развоја требало да буде један од најважнијих докумената, који би и јасније дефинисао стратегију планирања породице. Конкретно, у Српској рађање и првог и другог и сваког наредног дјетета потребно је стимулисати низом мјера које су усмјерене на специфичне групе становништва. Треба обезбиједити дјечији додатак као универзално право, независно од материјалног положаја породице и реда рођења дјетета.

Умјесто закључка

Република Српска се суочава са комплексним демографским процесима који се манифестују константним смањењем стопе рађања и негативним природним прираштајем, смањењем броја уписаних ученика у основним и средњим школама и студената на факултетима, процесима депопулације, нестајања села, старења становништва и емиграције фертилног и радноспособног становништва у иностранство. У свим варијантама пројекција будућег демографског развоја простора Републике Српске очекује се на-

ставак неповољних тенденција, па је потребно што хитније провођење додатних пронаталитених мјера и активности у популационој политици.

Демографски развој Републике Српске у посљедњих двадесетак година има неповољне тенденције које се огледају у чињеницама да број умрлих већ дужи низ година надмашује број живорођене дјеце (природна депопулација), да се све више интензивира процес старења становништва и да је све неповољнији утицај емиграционих процеса. Смањење фертилитета и природног прираштаја ће у будућности још више утицати на јачање негативних процеса природне депопулације и старења становништва, па демографски развој пријети да буде ограничавајући фактор свеукупног развоја Републике Српске.

Имајући у виду назначене демографске процесе, неопходно је активније проводити мјере пронаталитетне политике, како на ентитетском, тако и на нивоу локалних заједница. У складу са неким свјетским искуствима, која подразумијевају активности на унапређењу пронаталитетних програма, треба нагласити да добра пронаталитетна политика захтијева континуирано провођење, сталну надградњу мјера и интервенцију државе, која подразумијева систем финансијских стимулација, широко постављену политику у области здравствене и социјалне заштите породице и дјеце, радно законодавство које промовише опцију флексибилног радног времена, систем средњег и високог образовања у функцији сигурног запослења, систем предшколског и основног образовања са опционим цјелодневним програмима. Имајући у виду да појединац нема довољно специфичних знања о овом проблему, популациона едукација је веома важан правац провођења популационе политике. У том циљу неопходно је подузети континуирану кампању ширења информација о демографским трендовима у Републици Српској.

Основна карактеристика популационе политике требало би да се заснива на стимулисању (повећању) наталитета. Универзални циљ провођења пронаталитетних мјера попула-

ционе политике требало би да буде достизање просте замјене генерација или нивоа стационарног становништва. Национални програм демографског развоја требало би да буде један од најважнијих докумената, који би јасније дефинисао стратегију планирања породице у Републици Српској.

Литература и извори

Демографска статистика – Билтен бр. 4, 6, 12, 18. и 20. (2000–2017). Бања Лука: Републички завод за статистику Републике Српске.

Маринковић, Д. (2012). *Демографска политика у Републици Српској – стварност и потребе*, Бања Лука: Зборник радова са међународног научног скупа „Република Српска, двадесет година развоја – достигнућа, изазови и перспективе“, Академија наука и умјетности Републике Српске.

Маринковић, Д. (2015). *Демографска слика Републике Српске на почетку XXI вијека*, Бања Лука: Књига XXXIV, Одјељење медицинских наука – књига 10, Академија наука и умјетности Републике Српске.

Маринковић, Д. (2014). *Демографске детерминанте популационе политике Републике Српске*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет.

Маринковић, Д. (2010). *Демографски развој и спровођење мјера популационе политике у Републици Српској*, Нови Сад: Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 131, Матица српска.

Маринковић, Д., Врањеш, Р. (2013). *Прелиминарни резултати пописа становништва Републике Српске 2013. и њихова упоредивост са претходним пописом из 1991. године*. Београд: Часопис Демографија, Универзитет у Београду, Географски факултет.

Маринковић, Д., Мајић, А. (2014). *Determinants of demographic development of the Republic of Srpska at the beginning of the 20th centry*, Нови Сад: Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 148, Матица српска.

Резултати Пописа становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године, (2016). Бања Лука: Републички завод за статистику Републике Српске.

Статистички годишњак Републике Српске за 2016. годину (2016). Бања Лука: Републички завод за статистику Републике Српске.

Drasko Marinkovic

DEMOGRAPHIC PROCESSES AND POPULATION POLICY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

Inadequate number of newborns, decrease in natality, sheer depopulation, aging of population and emigration of fertile and working population are some of the negative demographic trends in the Republic of Srpska. The basic and, at the same time, most unfavourable feature of the demographic development of the Republic of Srpska is intense decrease in population growth.. The components of natural migration of population point to problems in demographic development. Since 2002, the population growth has had a negative trend, and indicates to disorder in vital structures of population with a series of negative consequences. The annual rates of population growth and data on relative participation of certain areas in overall population are a sign of inter-dependence of natural migration and process of depopulation and aging of population. This region has been characterized by an intense decrease of fertility rate, which is based upon the low reproduction model. The overall demographic image is made even more complex by a negative migration score, which brings about depopulation on a large scale. If no active measures are taken in near future concerning population policy, more negative trends can be expected, especially in terms of further increase of average age and share of elderly people in overall population. With regard to that, there should be pro-natality steps taken at all levels of authority.

Key words: *demographic processes, inadequate number of newborns, aging of population, pro-natality population policy*

УДК: 314.117 (497.6 RS)
DOI: 10.7251/GMS1707205P
(Оригинални научни рад)

Др Стево Пашалић
Педагошки факултет
Бијељина
stevo.pasalic@pfb.ues.rs.ba

ДУГОРОЧНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ ДЕМОГРАФСКИХ ТРЕНДОВА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Резиме: *У раду се посматрају посљедице будућих демографских промјена у Републици Српској. Тако ће будућа биорепродукција бити под знатним утицајем демографског старења становништва. Бројне су друштвено-економске и друге посљедице демографских промјена. Неизбјежна редукција броја ученичке популације резултираће смањеном потребом за наставничким кадром. Услиједиће затварање многих школа, посебно у депопулационим крајевима. Старење радног контингента проузроковаће смањење обима радне снаге. Доћи ће до даљег погоршања односа броја пензионера и броја запослених. Повећање удјела старог контингента становништва умногоме ће оптеретити фондове социјалне и здравствене заштите. У Српској ће села у великој мјери постати насеља старачких домаћинстава, без младих и насљедника.*

Кључне ријечи: *демографске промјене, депопулација, демографска будућност.*

УВОД

Демографска будућност Републике Српске веома је неизвјесна с обзиром на дуготрајне негативне трендове, низак фертилитет мјерен стопом укупног фертилитета, дуготрајнији природни пад становништва, појаву секундарног негативног миграционог салда. Дуготрајно смањивање наталитета (више од двије деценије је испод нивоа морталитета) изазива промјене у старосној структури становништва (демографско старење). Повећање удјела старог становништва доводи до смањивања удјела фертилних старосних група, што на крају резултира смањивањем фертилитета.

Крајем осамдесетих година прошлог вијека БиХ улази у једну од специфичних фаза свог демографског развоја. Промијењен је образац обнављања становништва (испод нивоа за просту репродукцију), а потом и ратна дешавања посебно су погодила демографска кретања.

Становништво БиХ и Републике Српске налази се, по свим релевантним критеријумима, у завршној фази демографске транзиције. Битно га карактеришу смањени фертилитет, природна депопулација, емиграциона депопулација, укупна депопулација. Наведени процеси трају већ дужи период, тако да се може говорити о неповољном демографском развоју становништва Српске.

Разумијевање демографског развоја Српске не може се темељити само на често упитним статистичким подацима, нити на видљивим структурама, с обзиром на то да су релације становништва у друштву и простору стохастичке, а не тако ријетко невидљиве и немјерљиве. Зато, између осталог, треба разумјети филозофију и логику простора из које произлазе законитости просторно-временских структура и процеса.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Предмет истраживања у раду је шта ће се догодити у будућности и куда води наставак досадашњих демографских промјена, као и какве друштвено-економске посљедице можемо очекивати.

Основни циљ и сврха рада је да се потврди немогућност ревитализације становништва, без озбиљне, одговорне и циљне популационе политике, да се процијени демографски ревитализациони потенцијал (који, уз све негативности демографске слике Републике Српске, још увијек постоји) и поставити демографску проблематику у основе развоја и опстанка Републике Српске. Све анализе потврђују изражену негативност свих параметара и немогућност заустављања негативних процеса без озбиљније интервенције републичких органа стимулативном популационом политиком.

Основна хипотеза је да је у данашњим економским, друштвеним, политичким, међународним и развојним условима, демографски развој Српске очекиван, логичан, стандардно условљен и на њега се не може посебно утицати, без системских мјера популационе политике.

ПХ 1 – Изумирањем укупног становништва у Српској стварају се претпоставке за просторну супституцију њене популације.

ПХ2 – Фертилни контингент женског становништва у старости највећег рађања (20–39 година) данас је скоро исти као и прије 10 година и није једини фактор смањивања рађања.

ПХ3 – Ревитализациони модели становништва Српске још увијек се могу постављати према сталној (домицилној) популацији.

ПХ4 – Српска потенцијална демографска основа могућа је и у дијаспори, коју све емиграционе земље сматрају својим богатством.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Бројно кретање и изумирање становништва

Изумирање становништва одређује разлика између међупописне промјене укупног становништва и укупног природног кретања становништва у међупописном периоду. При томе су природно кретање и нето миграциони салдо негативни, а међупописна промјена још негативнија. Присутна је депопулација, па је општа негативност демографске слике потпуна. Уколико изумирање потраје најмање два међупописна периода или дуже, посебно код малих популација, могућа ревитализација становништва је потпуно неизвјесна. По правилу, овакве популације су у просторима гдје комплекс географских фактора негативно утиче на усељавање, а аутохтоно становништво се исељавало

у дужем периоду. Становништво постаје све старије и без репродукције и ревитализационог потенцијала. Без сумње, овакве популације у будућности очекује биолошки нестанак. Ако у БиХ посматрамо међупописне промјене у периоду 1991–2013, као, условно, два међупописна периода, изумирање становништва је апсолутно присутно.

Након Другог свјетског рата, у којем је настрадао велики број популације БиХ, углавном у фертилном добу, започео је интензиван демографски раст, међу најистакнутијим на простору бивше Југославије. До 1991. године становништво се повећало за 71%, што је одмах иза највишег остварења постигнутог у Македонији (76%) и знатно изнад југословенског просјека (48%).

Табела 1. Бројно кретање становништва са индексом раста у БиХ

Година	Број становника	Индекс
1948.	2.564.308	100
1953.	2.847.459	111
1961.	3.277.948	128
1971.	3.746.111	146
1981.	4.124.256	161
1991.	4.377.033	171
2013.	3 531 159[1]	138

Извор: Статистички годишњак БиХ 1992, РЗС, Сарајево, Попис становништва БиХ 2013, Агенција за статистику БиХ, Сарајево

У току економске и технолошке модернизације у БиХ је промијењен образац обнављања становништва: високе стопе наталитета и морталитета су замјењиване све нижим стопама. Прво су почеле опадати стопе морталитета као посљедица побољшања хигијенских услова и општег напретка здравствене заштите. Временом, повећавањем запослености у непољопривредним дјелатностима и развојем урбанизације, долази и до смањивања стопе наталитета. Природни прираштај се такође мијењао, у зависности од промјена наталитета и морталитета.

[1] Пописне резултате није прихватила Република Српска.

Табела 2. Промјене стопа наталитета, морталитета и природног прираштаја (1950–2016) у БиХ

Период	Стопе наталитета	Стопе морталитета	Стопе природног прираштаја
1950–1954.	38,8	12,6	26,2
1955–1959.	35,4	11,6	23,8
1960–1964.	31,4	9,0	22,4
1965–1969.	25,0	7,0	18,0
1970–1974.	21,0	6,6	14,4
1975–1970.	18,5	6,2	12,3
1980–1984.	17,5	6,6	10,9
1985–1989.	16,5	6,9	9,6
1991.	15,5	6,5	9,0
2016.	8,3	10,0	-2,7

Извор: Статистички годишњаци Југославије: 54, 57, 58, 77, 78, 82, 83, 84, 86, 89, 91, Агенција за статистику БиХ, Демографска статистика 2016.

По интензитету опадања стопе наталитета, БиХ се налазила на првом мјесту међу свим подручјима бивше Југославије, тако да је постепено напуштала групу високог наталитета и улазила у групу ниског наталитета. Смањивање рађања текло је брже од друштвеног и економског развоја, што јасно потврђује чињеница да се стопа наталитета становништва БиХ већ приближила стопама наталитета Хрватске и Словеније, иако је БиХ неразвијенија од те двије земље.

Стопа природног прираштаја од периода 1950–1954. до периода 1985–1989. сведена је на готово једну трећину од почетног стања. У томе су карактеристична два преломна периода: први 1965–1969, када та стопа пада испод 20, и други 1985–1989, када пад прелази гранични број 10. Смањивањем стопе испод наведеног граничног броја 10, БиХ се знатно удаљила од Црне Горе и Македоније, као економски неразвијенијих република бивше Југославије, а са којима је раније чинила групу која се одликовала високим природним прираштајем.

Карта 1. Стопе природног прираштаја општина/градова Републике Српске

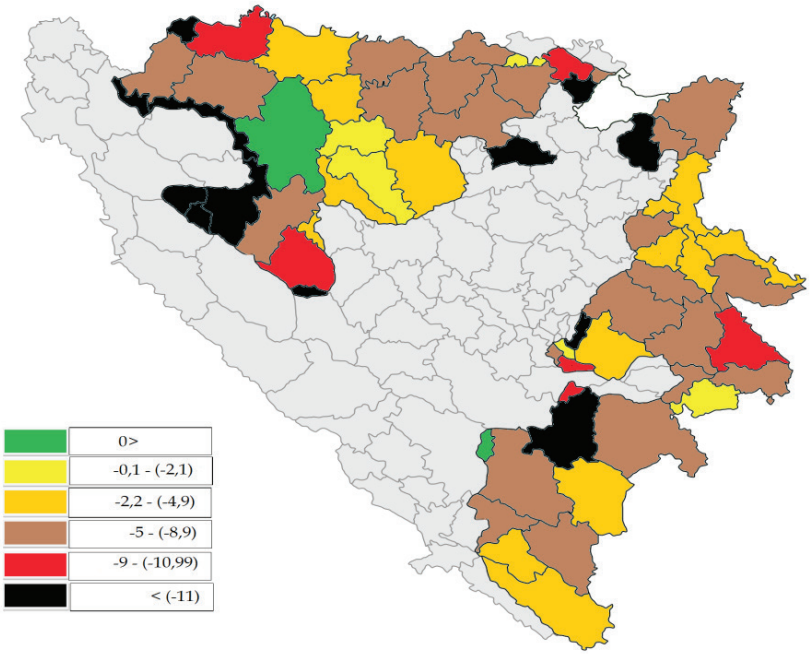

Извор: Ауторска израда у GIS технологији

У периоду послије Другог свјетског рата, БиХ се одликовала снажном емиграцијом, најизраженијом међу подручјима бивше Југославије. Разлоге за то треба тражити у економским и демографским факторима. Неједнако дјеловање ових фактора у БиХ и на југословенском простору у цјелини створили су услове за одржавање сталног негативног миграционог салда кроз читав поменути период. Економско-демографске околности у БиХ су подстицале становништво на исељавање.

Табела 3. Нето миграциони салдо у БиХ 1948–2016. године [1]

Период	Нето миграциони салдо	Годишње
	Укупно	
1948-1952.	- 29.779	- 5.956
1953-1960.	- 161.610	- 20.201
1961-1970.	-216.072	- 21.607
1971-1980.	- 133.780	- 13.378
1981-1990.	- 171.207	- 17.121
1991-.2016.	-1.152.437	-46.097

Извор: Израчунато виталностатистичком методом

Проценат нето миграционог салда од укупног становништва је различит по појединим раздобљима. Најмањи је био у интервалу 1948–1952, када је од просјечног броја становника износио 1,1%, а највећи 6,1% у периоду 1961–1970. Међутим, проценат нето миграционог салда у односу на природни прираштај је далеко већи и у деветој деценији прелази чак 40%. Према томе, емиграције из БиХ биле су врло значајне.

Ратни период у БиХ (1992–1995) покренуо је велика пресељавања становништва са бројним избјегличким таласима и детерминисао прислину атипичну супституцију становништва, релативно великих размјера, као и редистрибуцију становништва унутар БиХ.

Демографски ратни губици су једна од најважнијих одредница укупне депопулације становништва у БиХ. Упркос методолошким ограничењима за упоређивања, ипак се сасвим поуздано може тврдити да становништво БиХ у посљедњем међупописном периоду (1991–2013) карактерише укупна депопулација или пад броја становника. Другим ријечима, између 1991. и 2013. године број становника БиХ значајно је смањен.

[1] Подаци који су презентовани и прихваћени у МКСЈ у Хагу у оквиру демографског експертског извјештаја.

Табела 4. Демографски губици у БиХ (1991–2016)

	Рођени	Умрли	Природни прираштај	Миграциони салдо	Укупна депопу-лација
Босна и Херцеговина	874 785	858.325	+16.460	-1152.437	-1135977
Република Српска	293 613	338.955	- 45.342	-355.529	-400 871
Федерација БиХ	552 972	496 570	+56 402	-779 873	-723 471
Дистрикт Брчко	28 200	22 800	+ 5 400	-17 035	- 11 635

Извор: Pasalic, S. (2012). *Expert report*, ICTY, Hag; Stevo Pasalic, Darko Pasalic (2016). *Migration losses of Bosnia and Herzegovina and demographic aging*, IJASOS – International E-Journal of Advances in Social Sciences, Vol. II, Issue 6.

Узимајући у обзир наведене податке и истраживања о страдањима српског становништва у БиХ (на основу више извора), директни ратни демографски губици у БиХ износе минимално око 110.000, од чега око 31,5% су Срби, око 60,5% Бошњаци, те 8% Хрвати и остали.

Чисти демографски губици или губици наталитета становништва БиХ током рата и због рата улазе у групу недиректних демографских губитака. Основа је методолошко полазиште дефинисања величине чистих демографских губитака, као однос између оствареног наталитета у посматраном ратном периоду и очекиваног наталитета који би се (с мањом или већом вјероватноћом) остварио да није било рата и који се може израчунати на основу досадашње природне динамике становништва.

Под миграционим демографским губицима подразумијевамо губитке становништва настале због ратом индукованог појачаног исељавања становништва из земље. Они су због свог обима, просторног исхода, те структурно-демографских обиљежја изазвали сложене и неповољне, кра-

ткорочне и дугорочне ефекте на популациони и друштвено-економски развој БиХ у цјелини.

Демографски ратни губици су једна од најважнијих одредница укупне депопулације становништва у БиХ. Упркос методолошким ограничењима за упоређивања, ипак се сасвим поуздано може тврдити да становништво БиХ у посљедњем међупописном периоду (1991–2013) карактерише укупна депопулација или пад броја становника. Другим ријечима, између 1991. и 2013. године број становника БиХ значајно је смањен (скоро за 900 000).

При оцјени утицаја приказаних категорија демографских губитака на појаву и развој природне и укупне депопулације становништва БиХ између 1991. и 2016. године, потребно је посебно имати на уму да је због мањкавости и недовољно поузданих извора података немогуће до краја квантификовати величину демографских губитака, као и њихове краткорочне и дугорочне утицаје на динамичко-структурни развој становништва БиХ.

Демографске губитке послије рата карактеришу пад наталитета и миграције (негативан миграциони салдо). Висина демографских губитака зависи од процјене о томе какве би прилике владале да није било рата и његовог утицаја на развој природне и укупне депопулације послије рата. О томе су могуће различите процјене, нарочито ако се стручни аргументи помијешају са идеолошким и политичким мотивима.

Демографска криза у Републици Српској не огледа се само у смањивању броја становника (укупна депопулација), већ прије свега у промјени старосне структуре становништва (смањивање удјела младих, повећање удјела старих). “Ту кризу условљавају два темељна, међусобно повезана дугорочна демографска процеса – депопулација и старење становништва” (Wertheimer-Baletić, 2007).

Укупно становништво у Републици Српској убрајамо у мале популације, али још увијек не и у популацију која биолошки нестаје, с обзиром на укупни српски демографски потенцијал. Зато је важно размотрити кретање становништва

и промјене по међупописним периодима, како би се реалније могла разумјети његова будућност.

Табела 5. Бројно кретање и пројекције становништва Републике Српске

Година	Број становника	Индекс
1991.	1 558 387	100,0
2013.	1 170 342	75,1
2021.	1 137 516	73,0
2031.	1 097 516	70,0

Извор: Пашалић, С. (2012). Демографски губици у БиХ 1991–2011.

Ако се пројекције становништва посматрају само као резултат претпоставки, апстрахујући могуће грешке проистекле из метода рачунања, оне не могу бити погрешне. С друге стране, сваки аутор пројекција које се користе у сврху планирања мора се суочити са чињеницом да ће бити коришћене као прогнозе. У том смислу и у овом раду пројекције становништва Српске до 2031. године посматрају се као прогнозе развоја популације, при чему је фокус на тачности прогнозе виталних компоненти популационе динамике, односно прогноза укупног броја становника.

Пројекције становништва у Републици Српској у наведеном периоду презентоване у овом раду јесу резултат почетне процјене и претпоставки о полној структури живорођених, фертилитету, морталитету, миграцијама, добијених на основу примјене модела MorPak-life.

Према овој пројекцији, на коју се наслања и овај рад, у Српској ће 2031. године бити око 1.090.000 становника. Тако ће се за наредних 17 година број становника смањити за више од 70.000.

Прва половина 21. вијека биће обиљежена врло израженом депопулацијом, односно демографским изумирањем. До краја вијека могуће је смањење још већих размјера, под условом да се не догоди неко чудо и не дође до преображаја главних демографских процеса.

Кретање броја становника према старости и полу

Једна од најважнијих посљедица демографских (посебно ратних) губитака у БиХ огледа се у домену промјена старосно-полне структуре становништва. Наиме, колико год су ратна страдања у БиХ била усмјерена на све категорије становништва (војници, цивили, старци, дјеца, жене...), ипак су демографски губици, а посебно директни (ратни морталитет), на одређени начин били селективни, како према старости, тако и према полу. Због већег страдања мушкараца у рату, ремети се донекле полни састав становништва, а због израженијег страдања лица у старости између 20 и 40 година живота (војно обавезна старост), долази до стварања "крњих" старосних контингената у старосно-полној структури. Неспорно је да демографски ратни губици неповољно дјелују на значај и процесе обликовања старосно-полне структуре становништва, а пошто она представља најважнији демографски оквир репродукционог потенцијала популације, онда ратни губици посебно дјелују и на природно кретање становништва, посебно на динамику наталитета/фертилитета.

Очигледно је, с друге стране, да је савремена старосна и полна слика становништва БиХ посљедица наслијеђених неповољних демографских процеса, посебно пада наталитета и емиграције (исељавања). Међутим, ратни губици су убрзали негативне тенденције у развоју старосно-полне структуре, подстичући притом демографско старење и појачавајући дебалансе у полној структури. То потврђује и податак да је медијална старост популације 1991. године била 33 године, а 2013. износи близу 40 година.

Поред значајног смањења броја становника, још је неповољнија чињеница да ће доћи до даљег погоршања старосног састава становништва.

Осим израженог смањења броја становника, неповољна је и чињеница да ће доћи до даљег погоршања старосног састава становништва Српске, односно наставиће се процес "инверзије старосне пирамиде", која тренутно показује понајвећи удио тзв. "baby boom" генерације, чији заврше-

так радног вијека се најдиректније импликује на смањивање људских ресурса (радне снаге).

Графикон 1. Пројекција старосно-полне структуре становништва Републике Српске, 2020. године

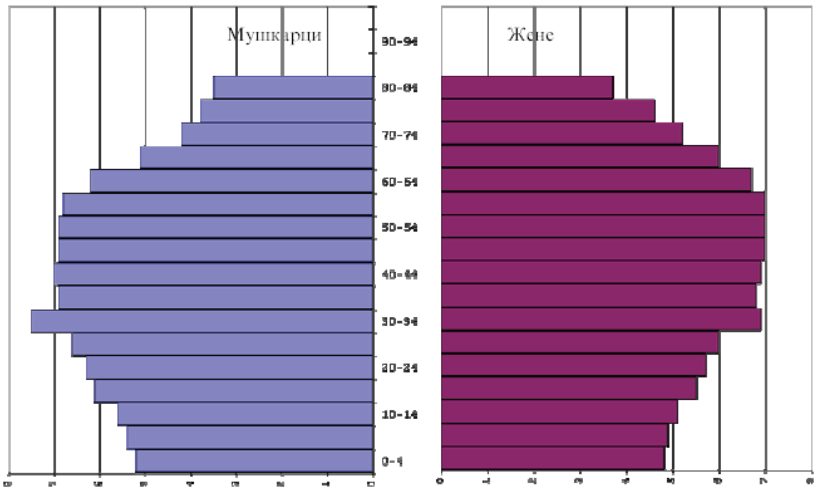

Извор: Министарство породице, омладине и спорта Републике Српске, 2014.

Становништво Српске припадаће старом типу старосне пирамиде 2020. године (графикон 1), а до 2031. године, према садашњем тренду демографских промјена, изразито старом (контрактивном) типу старосне пирамиде. Подаци појединих функционалних старосно-полних група још боље ће истицати неповољна обиљежја будућих демографских кретања. Поређење дјечије базе (0–4) и лица старих 80 и више година врло је индикативно за разумијевање стања и процеса у саставу према старости. Процјена је да ће у 2031. години у најмлађој групи бити око 3%, а у најстаријој око 4% становника.

Старење укупног становништва логична је и очекивана посљедица свих негативних процеса у посматраном периоду.

Што се тиче демографских посљедица, старење дјелује углавном овако: а) успорава стопу раста становништва, б)

смањује стопу рађања, в) повећава општу стопу смртности, г) смањује миграције становништва, д) изазива даље погоршање састава према старости и полу, ђ) утиче на старење радног контингента (Wertheimer-Baletić, 1999).

И други демографски показатељи потврђују неповољна кретања до 2031. године. Просјечна старост становништва, према свим показатељима, биће изнад 40 година.

Демографске посљедице будућих кретања

Резултати пројекција показују да ће у наредним деценијама демографско изумирање бити основно обиљежје становништва Републике Српске. Демографска перспектива не би се знатније побољшала ни у случају провођења ефикасније пронаталитетне политике, односно ако би се, на примјер, повећала стопа фертилитета. Већи резултат изостао би због једноставног разлога – будућа биорепродукција биће под знатним утицајем старења становништва, односно диспропорције између појединих великих старосних група. У томе ће највећу улогу имати смањивање фертилног контингента, посебно млађих жена (20–29 година). Дакле, упркос могућем подстицању, једноставно "неће имати ко рађати".

Смањење родности уско је повезано с општим друштвено-економским развојем који имплицирају индустријализација и урбанизација (Van de Kaa, 1987). У случају Српске, али и шире, то је значило и снажнију миграцију становништва, посебно из села у град, што је знатно утицало на смањење родности, и то на два начина. С једне стране промјеном социјалног окружења напушта се традиција и становништво се прилагођава новим условима, а с друге стране рурални егзодус промијенио је старосни састав изворишне (сеоске) популације и село је престало да буде "демографски инкубатор". Тежиште биорепродукције тако је неповратно помјерено са села у градове, који за то нису били припремљени.

Социјално-културни фактори који су утицали на смањење фертилитета дјелују и данас, а по свему судећи

дјеловаће и убудуће. У међувремену су на сцену ступили и други фактори. Истраживања, а сасвим сигурно и резултати Пописа 2013, показују да је у руралним срединама порастао број нежења старости од 35 до 45 година. То је посљедица неравнотеже између броја мушкараца и жена, односно поремећеног "брачног тржишта". Јавља се мањак жена, јер је младо женско становништво више исељавало у веће градове, док су мушкарци у већем броју као насљедници остајали на пољопривредним имањима. Ова појава добија посебну димензију ако се има у виду чињеница да се у Српској око 83,5% дјеце рађа у браку (подаци за 2016. годину).

Међу факторе смањења родности треба истаћи и тренд продуженог живота с родитељима. Разлози су углавном економски: високе цијене станова, неповољни кредити, док заједничко домаћинство значи ниже животне трошкове.

Треба имати у виду да смо ми друштво у транзицији, а то друштво карактерише изразита друштвена слојевитост и несигурност. Особине традиционалног, модерног и постмодерног налазимо у домену брака и породице, као и друштва у цјелини. Процеси модернизације по својој нарави угавном не поштују специфичну локалну културну традицију. По свему судећи, повећава се број и удио лица у Српској са таквим системом животних вриједности чије остварење представља баријеру за улазак у брак.

Тачност предвиђања будућег кретања броја становника отежава чињеница да су спољне миграције велика непознаница. Праћење улазних и излазних токова спољних миграција код нас су најслабији дио званичне статистике. Када бисмо одлучили да укључимо компоненту спољних миграција у укупном кретању броја становника, требало би одговорити на низ питања. Хоће ли Српска у спољним миграцијама губити становништво и колико на годишњем нивоу? Хоће ли се зауставити исељавање као негативни фактор општих демографских стања и процеса? По свему судећи, и у периоду до 2031. године наставиће се негативни миграциони салдо. Такође, хоће ли економски и културно развијенија Српска привлачити дијаспору и странце? Врло вјероватно хоће када БДП по

становнику достигне преко 10 000 евра! Све ово значи да позитивни миграциони салдо спољних миграција неће моћи у наредне двије деценије зауставити старење популације.

Друштвено-економске посљедице

Осим демографских, бројне су и друштвено-економске и друге посљедице будућих демографских промјена. Усљед чврсте каузалности општеразвојних и демографских процеса, доћи ће до умножавања негативних посљедица. Убрзано старење становништва, односно повећање броја старих становника и смањивање броја младих, у условима негативног природног прираштаја, има бројне неповољне импликације на сва подручја друштвеног живота.

Смањење школске популације, односно редукција броја дјеце у школском узрасту намеће потребу планирања школовања наставника. Очигледно да ће бити потребно све мање кадрова наставничког образовног профила. То ће и те како утицати и на студије на наставничким факултетима, на којима ће евидентно доћи до смањења уписних квота. Услиједиће и даље затварање многих школа у депопулационим крајевима. Напуштене куће, школе и други објекти спољни су одраз друштвених и демографских процеса.

Табела 6. Пројекција развоја ученика у Републици Српској (основношколска популација)

Школска година	Укупан број ученика	Рођени за упис у школу	Уписани у I разред
2009/10.	108 322	2003. – 12 066	10 707
2010/11.	104 625	2004. – 11 917	10 637
2011/12.	100 966	2005. – 11 638	10 469
2012/13.	98 304	2006. – 10 524	10 133
2013/14.	96 524	2007. – 10 110	9 900
2014/15.	95 400	2008. – 10 198	10 300[2]
2017/18.	92 312	2011. – 9 561	9 676
2030/31.	72 000	2024. – 8 500	8 500

Извор: Пашалић, С. (2012). Пројекција развоја младе (школске) популације у Републици Српској, Гласник Антрополошког друштва Србије, бр. 47, стр. 203–212.

Према пројекцијама, број дјеце у основношколском узрасту (6–15 година) смањиће се до 2031. године за преко 20%, а биће преко 500 одјељења мање (ако се рачуна са просјеком од 25 ученика у одјељењу).

Депопулациони трендови који ће карактерисати сагледиву будућност Српске упућују на налаз да се развој Српске не може заснивати на бројчаном повећању људских ресурса (радно способне популације), већ искључиво на подизању стваралачких и производних квалитета ових ресурса, што је искључиви задатак система образовања. Тим прије, јер се за догледно вријеме очекује наставак, у већој или мањој мјери, емиграције квалитетне радне популације из Српске, док се уопште не може рачунати на значајну имиграцију овакве популације ка Српској.

Дакле, бројно смањење и **старење радног контингента** имплицира смањење обима радне снаге. Српска ће се у наредном периоду суочити с мањком радне снаге, што са садашње тачке гледишта високе незапослености изгледа помало парадоксално. Старосна структура запослених ће се

[2] Већи број уписаних у први разред у односу на број рођених 2008. до 1. септембра те године резултат је уписа у школу дјеце која, из одређених разлога, нису уписана са навршених шест година.

промијенити, значајније ће се смањити удио младих радника, односно запослени радници биће у просјеку старији. А опште је познато да се старија радна снага теже прилагођава техничком напретку, да има нижу продуктивност рада, итд.

Будући да ће се старосна структура запослених и даље погоршавати (као одраз општег демографског старења), то ће довести у питање динамичнији економски развој Српске.

Повећање контингента старог становништва утицаће на погоршање односа пензионера и броја запослених. То отвара питање финансијске одрживости пензионог система, при чему је посебно рањив систем који почива на начелу генерацијске солидарности, а који доминира у Републици Српској. Однос зависности у пензионом систему (број пензионера/ број лица која уплаћују пензиони допринос) већ је неиздржив и износи 1:1,1. Будући да у пензионо доба улази и "baby boom" генерација, тај ће се однос ускоро погоршати. Ако не дође до значајнијег повећања стопе активности и запослености, однос зависности у пензионом систему вјероватно ће убрзо износити 1:1 (100 пензионера на 100 запослених).

Повећањем броја старих лица јавиће се и све већа потреба за пружањем разних облика неформалне његе том контингенту становништва. Због све мањег броја дјеце у породици смањиће се круг главних пружалаца његе старијима. Просјечан пензионер у Српској који нема члана породице или пријатеља који му може пружити неки облик његе, од текућих прихода неће моћи платити разне врсте услуга које му могу затребати (помоћ у одржавању стана, лична хигијена, набавка хране, превоз до љекара...). Извјесно је да ће све већи број старијих живјети усамљено, с ријетким породичним контактима, или без икаквих породичних контаката и да ће бити изложени друштвеној изолацији.

Посљедице демографских промјена у сеоским насељима

Депопулација и старење становништва долазе до пуног изражаја на локалном (сеоском) нивоу. Готово сва рурална насеља захваћена су демографским пражњењем. Стална ерозија генерација, дуготрајно смањење фертилитета и старење отварају низ тешко рјешивих егзистенцијалних и других проблема. Стање и тенденције врло су неповољни, посебно у оним селима у којима је одлазак младих започео раније и у већем броју. У таквим насељима садашњи старији сељаци су углавном и њихови посљедњи становници. Њиховим изумирањем многа насеља ће остати само географски појмови.

Општа тенденција у Српској је да у све већој мјери село постаје заједница старачких домаћинстава, без младих и насљедника. У тако остарјелој популацији долази до смањења економске активности, нестаје друштвени и културни живот, поготово што су изразито депопулациона села по правилу мала, изолована и неразвијена. Такво стање ће, без сумње, утицати на дио преосталог младог становништва и њихову одлуку о одласку из села. То ће додатно продубити демографску и социјалну депресију и тако ограничити могућност стабилизације и преображаја неповољних општеразвојних тенденција.

Табела 7. Општине/градови Републике Српске према типовима демографских ресурса

Типологија демографских ресурса

Ознака типа	Тип	I_D	Број општина
A	Демографски прогресивно подручје	≥ 220,0	3
B	Демографски стабилно подручје	100,0 – 219,9	4
C	Демографски ослабљено подручје	70,0–99,9	8
D	Демографски угрожено подручје	45,0–69,9	8
E	Демографски крајње угрожено подручје	20–44,9	20
F	Демографско изумирање	<19,9	19

Извор: Према Нејашмић, Милетић (2010) и сопствена обрада на основу резултата Пописа 2013.

На нивоу насеља, "демографска депресија" је још израженија. Више од половине насељених мјеста има изразито слабе демографске ресурсе, што значи да у њима нема људског потенцијала за развој.

Ревитализација становништва

Становништво је темељ свих планирања и није обновљиво само по себи. Планирање развоја и обнављања становништва Српске је примарни интерес. Постоје, у основи, два модела ревитализације Српске усклађени са њеним демографским ресурсима и потенцијалима. Први модел је могуће проводити уз стимулативну популациону политику, која се базира на укупном или сталном становништву у Српској, а други модел на имиграционој ревитализацији.

Негативност свих показатеља везаних уз домицилно становништво наставиће се и интензивирати и у наредном периоду, што је за Српску неминовност, која се сама по себи неће успорити ни зауставити, па је, с обзиром на стратеш-

ки значај становништва, неопходно демографске процесе циљано и функционално усмјеравати.

Ревитализација становништва Српске неселективном и непланском имиграцијом кроз супституцију становништва, која би мијењала етнички преовлађујући састав становништва на њеној територији, није могуће прихватити из низа стратешких разлога. Ипак, српска популација изван земље представља објективно постојећи ревитализациони потенцијал. Њихов повратак из дијаспоре понајвише зависи о постављању стретешких оквира у којима се Српска жели кретати у будућности и јасној жељи да сачува демографски и свукупни српски идентитет.

Основне претпоставке објективно потребне ревитализације становништва Српске којима би се зауставило изумирање и супституцију домицилног становништва, у постојећим друштвеним, политичким и економским оквирима, могу се свести на сљедеће:

- Влада и друге институције Српске морају демографске проблеме поставити на ниво стратешког националног значаја, од чега зависи њен укупни развој и очување свих вриједности Српске;
- основа свих друштвених, економских, просторних, гранских и других планирања мора бити становништво;
- Република Српска и њена законодавна и извршна власт не би смјели чекати идеално вријеме економског степена развоја, гдје би се створили предуслови демографског обнављања, јер такво вријеме никада неће постојати, већ одмах осмишљавати и проводити популациону политику потребну за њен развој;
- према демографским ресурсима и потенцијалима, Српска треба да се ослања на кључне мјере везане за домицилну и имиграциону популацију, комбинујући њихову повезаност и неодвојивост, прихватајући дијаспору као своје богатство;

- примјена мјера досадашње популационе политике није Српској донијела очекиване резултате, упркос релативно значајно утрошеним средствима из републичког и локалних буџета, а слична су искуства и бројних других земаља.

Прихватајући ревитализациони модел неких земаља у свијету, али са различитим параметрима, за циљну родност у Српској, којом би се избјегла депопулација, изумирање и старење укупне популације, неопходно је донијети стратешку одлуку о издвајању буџетских средстава за ове намјене у адекватном износу (у неким земљама од 1,6% до 3,2%).

Упркос великим проблемима са пуњењем републичког буџета и његовим дефицитом, врло сложеној и тешкој економској ситуацији, великој незапослености, те низу других неповољних околности, наводимо модел који се може даље лако разрађивати и квантификовати према циљном наталитету од 16 500 дјеце на годишњем нивоу.

Табела 8. Модел оптимума и мањак рађања у Републици Српској, према реду рођења дјетета (2016. год.)

Ред рођења	Стање		Модел оптимума		Мањак	
	% жена	број дјеце	% жена	број дјеце	%	број дјеце
1	46,6	4 404	52,0	8 682	-49,3	-4 278
2	37,2	3 521	30,0	5 009	-29,7	-1 488
3+	16,2	1 527	18,0	3 005	-49,2	-1 478
Total	100,0	**9 452**	100,0	**16 697**	-43,9	**-7 244**

Извор: Сопствена обрада

Ако прихватимо њемачки ревитализациони модел (а слични су руски и др.), али са различитим параметрима за циљни наталитет у Српској, којим би се зауставила депопулација, изумирање, старење укупне популације и супституција становништва, мора се донијети стратешка одлука о издвајању дијела буџетских средстава за те намјене у

висини око 3,2%, додајући и издвајања из локалних (општинских) буџета у исте намјене. Неопходно је оснивање бројних фондација и активирање свих институција и заједница.

На овај начин омогућило би се да свако рођено дијете добије најмање 5 000 евра (10 000 КМ), што је доња граница, јер горња граница досеже до 10 000 евра (20 000 КМ). Ова мјера се сматра како егзистенцијалном тако и потенцијалном, која једино може донијети директне и релативно брзе резултате.

Дакле, неопходно је схватити стратешки значај становништва и донијети одлуку у корист опстанка и развоја Републике Српске.

Карта 2. Индекс демографских ресурса општина/градова Републике Српске

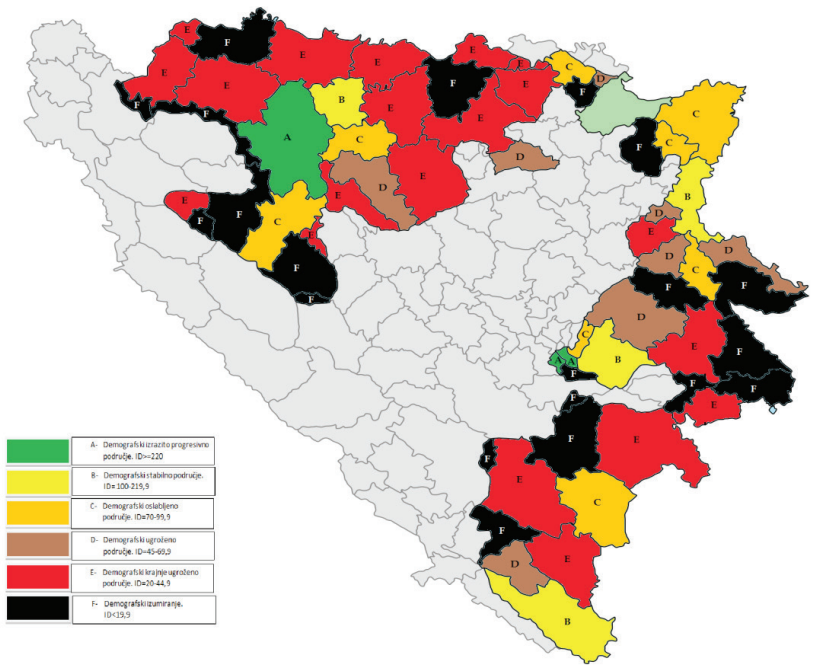

Извор: Ауторска израда у GIS технологији

ЗАКЉУЧАК

Анализа будућих промјена показује да ће се и у наредним деценијама убрзано наставити неповољни демографски трендови. Наставиће се старење становништва у интеракцији са укупном депопулацијом. Доћи ће до даљег повећања неравнотеже у пропорцији великих старосних група, односно до инверзије старосне „пирамиде“. То ће довести до неповољних промјена у природном кретању становништва.

Пројекције становништва показују врло неповољну демографску перспективу Републике Српске. По свему судећи, продубиће се укупна деполуација, смањиће се родност и повећати негативна природна промјена. Уз све то, доћи ће до даљег старења становништва, а везано с тим до изразито неповољних промјена у функционалним контингентима становништва. Посматрано са становишта појединца, старење односно продужење људског вијека представља побједу човјечанства. Али демографско старење, што је тенденција у Српској, непожељан је процес који изузетно неповољно дјелује на динамику и структуру становништва, на општедруштвене прилике и економски развој. Негативно дјеловање демографског старења у Српској долазиће до све већег изражаја. Несумњиво је да предочене демографске промјене, процеси и посљедице који из тога проистичу представљају велики изазов за популациону, економску и социјалну политику Републике Српске.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Demeny, P. (2003). Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twent First Century. *Population Development Review*, 29 (I).

Latablier, M. (2003). Fertility and Family Policies in France. *Journal of Population and Social Security (Population)*, I: 245–261.

Nejašmić, I., Mišetić, R. (2004). Buduće kretanje broja stanovnika Hrvatske, projekcija 2001–2031. *Društvena istraživanja*, Zagreb, 4–5, str. 751–776.

Nejašmić, I., Miletić, R. (2010). Sintetički pokazatelj demografskih resursa, *Hrvatski geografski glasnik* 72, Zagreb.

Пашалић, С. и др. (2006). *Демографски развој и популациона политика Републике Српске*, ИП Младост, Бијељина.

Пашалић, С. (2007). *Демографски развој школске популације и оптимализација мреже школа у РС*, Министарство породице, омладине и спорта РС, Бања Лука.

Пашалић, С. (2012). *Демографски губици у БиХ 1991–2011*. Министарство правде РС, Центар за истраживање ратних злочина, Бања Лука.

Pašalić, S. (2013). Expert Report, ICTY, Hag.

Stevo Pasalic, Darko Pasalic (2016). Migration losses of Bosnia and Herzegovina and demographic aging, IJASOS – International E-Journal of Advances in Social Sciences, Vol. II, Issue 6, December 2016.

Van de Kaa, D. J. (1987). Europe's second demographic transition, *Population Bulletin* 42 (I).

Wertheimer-Baletić, A. (1999). Stanovništvo i razvoj, *Ekonomska revija*, Mate, Zagreb.

Wertheimer-Baletić, A. (2000). *Populacijska politika u zemljama s posttranzicijskim obilježjima razvoja stanovništva*, HAZU, Zagreb, 480, str. 163–181.

Wertheimer-Baletić, A. (2007). *Depopulacija, starenje stanovništva i populacijska politika u Hrvatskoj*, HAZU, Zagreb, 498, knjiga XLV, str. 73–120.

Summary

Consequences of such demographic changes are observed in this work. By that, future bioreproduction will be under the significant influence of demographic population aging. Numerous socio-economic and other consequences of demographic changes. Inevitable reduction of student population will result by reduced need for teachers. Many schools might be closed, especially in depopulated areas. Working contingent aging might cause reduction of work force. Deterioration in the number of pensioners and the number of employees may occur. Increasing proportion of older contingent of the population will greatly encumber funds social and health care. In Republic of Srpska, villages will largely become the villages *of* elderly households without young *people* and successors.

Keywords: demographic changes, depopulation, demographic future.

УДК: 316.356.2:314.15
DOI: 10.7251/GMS1707229B
(Оригинални научни рад)

Драго Бранковић
Академија наука и умјетности РС
drago.brankovic@teol.net

САВРЕМЕНА ПОРОДИЦА И ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ

Резиме: *У раду су представљена теоријска схватања једног броја релевантних проблема односа савремене породице и демографских промјена које су обиљежиле посљедње деценије прошлог и прве деценије овог вијека. Анализа релевантне литературе показала је да недостају кохерентна теоријска схватања и тумачења савремене породице и њених односа са демографским проблемима. Критички су анализирани основни проблеми појмовног одређења савремене породице, теорије породице, типови, функције и модели савремених породица у контексту њихове повезаности са демографским промјенама. Указано је и на основне демографске проблеме и негативна демографска кретања у Републици Српској и Босни и Херцеговини. Демографске промјене (број и размјештај становништва, наталитет, морталитет, ферилитет) сагледавани су кроз пронаталитетну популацијску политику са посебним освртом на европска искуства у провођењу имплицитне (Шведска) и експлицитне (Француска) популационе политике. Синтеза комплементарних вриједности имплицитне и експлицитне популационе политике једно је од могућих рјешења за креирање пронаталитетне политике у Републици Српској.*

Кључне ријечи: *породица, демографске промјене, типови породица, породична атмосфера, наталитет, морталитет.*

Увод

Цјеловито сагледавање односа породице и демографских промјена један је од релевантних теоријских, друштвених и практичних проблема. Тим проблемом недовољно се баве науке које у дефинисаном предмету проучавања (директно или индиректно) имају теоријска проучавања

и емпиријска истраживања породице и становништва (социологија, политикологија, психологија, педагогија, наука о социјалном раду). Савремено друштво крајем прошлог и у првим деценијама овог вијека довело је породицу (основна ћелија друштвеног организовања) пред бројне изазове. Научници су сагласни да је савремена породица у кризи, да се криза продубљава и да пријети њеном пропадању. Породица овог времена битно се разликује од породице протеклих вијекова. Промјене су извршене у начинима формирања породице, бројности чланова, односа између њених чланова, породичним активностима и обавезама, односима са другим породицама, позицији чланова породице, породичном идентитету, породичној атмосфери и породичном васпитању. Скоро сав породични живот данашње породице усмјерен је ка стицању материјалних добара, вишег економског статуса и престижног друштвеног угледа. Промјене породичног живота са демографског аспекта видљиве су у повећању броја породица без дјеце или са једним дјететом, усвајању дјеце, одласку младих у иностранство и повећању економске миграције. У таквим новинама породица губи породични идентитет, влада хладна породична атмосфера са израженим индивидуализмом њених чланова. На друштвеној сцени је дисолуција породице која негативно утиче на рађање више дјеце и смањивање морталитета становништва. Породица, према тим обиљежјима, постаје ограничавајући фактор позитивних демографских промјена (повећање наталитета – смањивање морталитета).

Није спорно да је породица релевантан фактор демографских промјена и популационих политика. У једном броју европских земаља популационе политике се и темеље на развоју породице. У земљама транзиције значајније се смањује укупан број становника, а и породица се све више раслојава. Узроке таквих промјена не треба тражити само у транзицијским токовима, утицају нових информатичко-комуникационих технологија, сиромаштву и бесперспективности, већ и у недовољно осмишљеним концепцијама развоја породице у новим условима. У овом раду презентована су само

нека основна схватања савремене породице (појам савремене породице, типови и функције породице, породични идентитет, породична атмосфера и породично васпитање) у контексту различитих популационих (имплицитна и експлицитна) политика.

Савремена схватања породице и демографских промјена

У друштвеним и хуманистичким наукама већ неколико вијекова постоји општа сагласност да је породица основна ћелија друштвеног организовања и дјеловања. О бројним другим проблемима породице и њеног историјског кретања не постоје такве сагласности. Стога је оправдано разматрање односа савремене породице и демографских промјена започети питањем домета и ограничења постојећих одређења породице и њеног утицаја на демографске промјене. Подсјећамо да је у другој половини прошлога вијека преовладало социолошко схватање према којем је породица дефинисана као основна ћелија друштва или, конкретније, породица је заједница супротних полова и дјеце која се рађају у тој заједници. Такво схватање није адекватно нити примјерено породици овог вијека. Већи број савремених социолога, психолога и педагога сматра да те генерализоване (социолошке) дефиниције не омогућавају сагледавање не само већег броја породичних већ и друштвених (цивилизацијских) проблема. У такве проблеме свакако спадају демографски проблеми (наталитет, морталитет, фертилитет, „бијела куга“, демографска кретања, популационе политике и др.).

Неопходна су нова схватања породице и цјеловитија појмовна одређења њених основних конститутивних компоненти. Издвајамо само једну новију дефиницију породице у којој се, поред социолошких, налазе и друге битне компоненте. „Породица је заједница родитеља, или најмање једне одрасле особе, и дјеце или најмање једног дјетета, који живе у истом домаћинству, чији однос се заснива на крвном сродству, законској (брак, адопција) или обичајној регулативи,

а њихове потребе се функционално задовољавају“ (Илић, 2010, стр. 48). У таквом појмовном одређењу садржани су начини формирања породице (заједница родитеља и дјеце), заједнички живот у једном домаћинству, крвно сродство или адопција (усвајање), нормативна регулатива и функционално задовољавање појединачних и заједничких породичних потреба. И поред тога, у наведеном појмовном одређењу недовољно се указује на позицију дјетета (равноправност са другим члановима), одговорност родитеља, процесе рађања, развоја и васпитања дјеце, те на демографске обавезе и одговорности.

Са демографског аспекта у нова схватања породице треба инкорпорирати: социјални контекст, историјско сазнање да ће дијете једног дана постати родитељ, психолошку логику да ће дијете када одрасте „имитирати“ своје родитеље и своју породицу. Томе треба додати и педагошко схватање према којем „дијете у породици доживљава прве социјалне контакте, остварује прве људске односе, доживљава њихову психолошку вредност...“ (Мандић, 1988, стр. 381). Из тако схваћеног социјалног контекста за демографију посебно су вриједна стечена искуства у породици са првим дјететом јер она су значајан фактор одлучивања о потреби и могућностима рађања другог дјетета. У нова схватања породице треба инкорпорирати и позицију родитеља у породици, њихову одговорност, интелектуалну и емоционалну зрелост, психичку уравнотеженост и одговорност за духовни и материјални развој и сигурност свих чланова породице.

Поред наведених проблема у схватању и дефинисању савремене породице, постоје и шири проблеми теоријског карактера (теорије породице) који указују на односе савремене породице и демографских промјена. У више друштвених и хуманистичких наука конституисане су посебне теорије породице, међу чијим постулатима се налазе и одређене демографске функције породице. Не представљајући већи број постојећих теорија породице (М. Младеновић, 1995), са демографског аспекта значајне су: циклусна, дифузионистичка, функционалистичка и еколошко-системска теорија.

Циклусна теорија почива на схватању позиције породице и њених специфичних обиљежја у културном циклусу (социјално-културни контекст). За демографске промјене значајно је схватање да циклуси егзистирају један поред другог у истом социјално-културном простору, али и да ти исти циклуси могу егзистирати и на различитим просторима и у различитим временима. Представници *дифузионистичке теорије* приступају породици са аспекта додира и контакта различитих народа (миграције народа, избјегличке кризе) који доводе не само до промјена у структури друштва и култури, већ и до промјена у породици и породичном животу. Познати протагонисти ове теорије F. Boas и R. Lowe пишу о акултурацији (културној интеракцији) која доводи до дисеминације културних садржаја и културних вриједности. Са таквог структурног аспекта културна интеракција битно утиче на развој породице (наталитет) и породични живот (идентитет). Миграциона кретања становништва и избјегличке кризе, посебно у Европи почетком овог вијека, битније су утицали на смањивање броја становника у једним и повећање броја становника у другим земљама. Представници *функционалистичке теорије* своје постулате изводе из сазнања да културни садржаји настају ради задовољавања одређених човјекових потреба. Најрадикалнији представници таквих схватања (Малиновски, Турнвалд, Милман, Мид) залажу се за нове антрополошко-функционалне породице које настају на биолошким потребама. У такве потребе, према њиховим схватањима, спада и брак, који има не само биолошку већ и друштвено-педагошку функцију. *Еколошко-системска теорија* почива на сазнању према којем је породица сложен социјални систем који се структурно састоји од мрежа (веза и односа) између супружника (брачни или ванбрачни односи), родитељских односа, као и сиблинг (браћа–сестре) односа. Према тој теорији, у центру породичних функција и односа налази се дијете (дјеца) са својим биолошким и социјалним потребама. Породица према овој теорији има и више демографских карактеристика: а) преданост сваког члана породици (узајамна срећа, задовољство, поузданост);

б) позитивна комуникација (спремност за искрену подјелу осјећања и бриге); в) духовна оријентација (нада, вјера, саосјећање, етичке вриједности); г) уважавање и привржeност (обострана брига једних за друге); д) заједничко вријеме (заједничко уживање и рјешавање проблема), и ђ) способност да се излази на крај са стресом и постигне зближавање у тешким ситуацијама (Пашалић-Кресо, 2004).

Са аспекта демографских теорија (број и природни размјештај становништва, природно и механичко кретање становништва, наталитет, морталитет, феритилитет) битне су и демографске транзиције, посебно у условима егзистирања различитих типова породица. Издвајамо само оне типове породице који се могу довести у контекст демографских промјена: а) генерацијска заступљеност (двогенерацијска породица, трогенерацијска породица); б) родитељска заступљеност (цјеловита дворoдитељска породица, једнородитељска непотпуна породица); в) социјално-територијална припадност (градска породица, приградска породица, сеоска породица); г) социјално-економски статус (породица вишег социјалног статуса, породица средњег социјалног статуса, породица нижег социјалног статуса, сиромашна породица); д) културолошка обиљежја (породица која припада већинској култури, породица која припада мањинској култури, породица са мултикултуралним обиљежјима); ђ) религијска припадност (породица која припада већинској религији, породица која припада мањинској религији, породица са мултирелигијским обиљежјима); е) бројност дјеце (породица без дјеце, породица са једним дјететом, породица са двоје дјеце, породица са троје и више дјеце, породица са усвојеним дјететом/дјецом). Сваки од наведених типова породице препознатљиви су према више специфичних обиљежја међу којима су битна и она која указују на демографске проблеме (породица без дјеце, породица са једним дјететом, породица са усвојеном дјецом).

Актуелне демографске промјене детерминишу и потребу за критичким преиспитивањем функција савремене породице (репродуктивна, заштитна, емотивна, економска, васпитна, забавно-рекреативна). Репродуктивна

функција породице са демографског аспекта (продужавање људске врсте и биолошко обнављање народа) недовољно се остварује. Управо неостваривањем репродуктивне функције породице у условима демографске транзиције долази до пада наталитета и смањивања укупног броја становника. Суштину емотивне функције породице чини успостављање, његовање и развијање породичне емоционалне атмосфере. За ширење породице (рађање новог дјетета) посебно је значајна прихваћеност, подржавање, пажња, емпатија, али и уважавање емотивних потреба сваког члана породице. У позитивној породичној атмосфери, остваривање васпитне функције почива на потреби преношење стечених знања, породичних и појединачних искустава са једних на друге чланове без обзира на породични статус (дјеца, родитељи).

Потпуније остваривање функција породице у условима демографских промјена могуће је само у породици која изграђује свој породични идентитет. А породични идентитет као најбитније обиљежје породичног живота „одређује вриједности и даје облик идеала породице“ (Екерман, 1987, стр. 117). У суштини, посебан идентитет породице препознатљив је према нивоу развијености емоционалних односа (односи између родитеља, родитеља и дјеце и дјеце међусобно). У динамичној атмосфери, породица „одређује прилике и могућности за сигурност, задовољство и самоостварење, у индивидуи изграђује осјећање да је одговорно за добро других, даје образце за успјех у личном и друштвеном животу“ (Грандић, Летић, 2004, стр. 308). То ствара услове да у позитивној породичној атмосфери процеси персонализације и колективизације буду комплементарни, да се одвијају паралелно или по циклусима, и да обезбјеђују стабилност породице. За развијање породичног идентитета, позитивне породичне емоционалне атмосфере и породичне стабилности посебно су битни: искреност и пажљивост родитеља према дјеци, чврсте и континуиране емоционалне везе између чланова породице, пажња и брига родитеља за развој (задовољавање потреба и интересовања дјеце), континуирано праћење понашања и манифестовање личности

дјеце у процесу васпитања (школовања) и слободном времену.

И породично васпитање (породична педагогија) утиче на демографске токове, а посебно у области образовања из репродуктивног здравља. У практичном смислу, на породични идентитет и породичну атмосферу значајно утичу демократичност поступака и личних примјера родитеља у породичним односима. У оквирима дводимензионалног (*афективна* и *контролна димензија*) и тродимензионалног (*афективна*, *контролна* и *димензија ефикасност*) модела породичног васпитања манифестују се различити типови родитеља. Масен (Musen) идентификовао је четири типа родитеља: а) демократски родитељи, б) топли али строги родитељи, в) агресивни и строги родитељи и г) агресивни родитељи са одбацивањем дјеце. У односу на демографске токове, најпримјереније је из афективне димензије преузети *прихватљивост*, из контролне *пермисивност* (попустивљивост и флексибилност), а из димензије *ефикасност* (досљедност, принципијелност, одлучност, непопустљивост). Такве карактеристике типова родитеља повезане су са бројности породице и породичним односима, али у ширем смислу и са демографским промјенама у друштву.

Демографске промјене могуће је сагледавати и у контексту трагања за идеалном породицом и њеним сљедећим обиљежјима:

- преданост породице трајним људским вриједностима (срећа, задовољство, поузданост, оданост);
- позитивна комуникација између чланова породице и породице са другим породицама;
- духовна оријентација (вјера, саосјећање, етичке вриједности, више силе);
- међусобно уважавање и приврженост између чланова породице (брига једних за друге, поштовање индивидуалности, охрабривање, заједнички рад и игра);
- заједничко кориштење времена (уживање у друштву, заједничко провођење времена, заједничко рјешавање породичних обавеза и проблема);

- изражено осјећање припадности породици сваког њеног члана, постојање породичног идентитета;
- солидарност и сарадња у остваривању породичних улога и стварања хармоничне организације породичног живота;
- топла емоционална атмосфера (прихваћеност, разумијевање, подршка, искреност, солидарност, повјерење);
- развијеност демократско-партнерских односа и сарадње;
- отвореност према друштву, прихваћеност прогресивних промјена и друштвена ангажованост;
- развојно-стимулативна атмосфера и позитивно васпитно дјеловање у одрастању дјеце (Бранковић, Микановић, 2017).

Наведене карактеристике идеалне породице још су само циљне оријентације јер такав тип породице у стварности не постоји, али постоје теоријска схватања за њено уобличавање.

Имплицитна (породична) и/или експлицитна популациона политика

Од првих објављених књига (Есеј о становништву, 1798), првих пописа становништва (Британија, 1801) преко конференција Уједињених нација (Букурешт 1974, Сијудад Мексико 1984, Каиро 1994) и конституисања демографије (наука о законитостима кретања становништва), па све до данас, настајале су и нестајале различите политике о становништву. У овом времену постоје различита схватања и већи број политика које се примјењују. Политике о становништву и данас се различито терминолошки одређују: породична политика, популациона политика, политика развоја становништва, демографска политика, пронаталитетна политика, експлицитна политика и имплицитна политика. Протагонисти одређене политике најчешће њене вриједности исказују

кроз супростављање другој политици (породична или популациона, експлицитна или имплицитна). Полазећи од значаја развоја становништва за будућност човјечанства, скоро све државе утврђују и проводе неку од декларисаних политика (варијанти популационе политике). Мале и неразвијене земље са израженим негативним демографским токовима усмјерене су ка популационим пронаталитетним политикама чијим остваривањем планирају зауставити смањивање укупног броја становника. Такви трендови су изражени у популационим политикама Републике Српске и Босне и Херцеговине.

Концем прошлог вијека дошло је до великих демографских промјена у Европи. Западни дио Европе биљежи (послије 1990. године) пораст, а источни пад укупног броја становника. Демографска рецесија у балканским земљама (Бугарска, Албанија, Хрватска, Србија, Босна и Херцеговина) све је израженија након посљедњих ратних збивања. И у Босни и Херцеговини и њеним ентитетима изражени су негативни трендови кретања броја становника (смањује се број нових бракова, а повећава број развода). Забрињавају и процјене Свјетске банке према којима ће БиХ од свих балканских земаља у 2020. години имати најнижи природни прираштај становништва. Европске државе, посматрано појединачно или у оквиру Европске заједнице, изложене су такође демографској рецесији (2003. године забиљежен је природни пад од 63 хиљаде становника) коју покушавају зауставити пријемом већег броја миграната (2003. год. примљена су 2 милиона миграната). У таквој ситуацији, европске земље у сфери демографских кретања удружују се кроз утврђивање усклађених развојних програма. Посебно је значајна расправа у Савјету Европе одржана је у Стразбуру (7–8. април 2005. год.) о старењу, миграцијама, процесима у породици, ферилитету и морталитету. У већем броју европских земаља, кроз укупне развојне програме, али и реализацију посебних популационих политика, проводе се и посебне мјере (акциони програми) за развој становништва.

У Републици Српској и цијелој Босни и Херцеговини изражена је демографска рецесија на чије негативне исходе утиче велики број социјално-економских и других фактора, међу којима су посебно изражени: успорен друштвено-економски опоравак и развој, неизвјесност о кретању Босне и Херцеговине ка чланству у Европској заједници, тешкоће у функционисању законодавне и извршне власти на свим нивоима, неразвијеност привреде и немогућност пласирања домаћих производа на европско и свјетско тржиште, велик број незапослених радно способних и школованих становника, економске и друге миграције становника, одлазак младих школованих кадрова, опустјела сеоска подручја, тешкоће у пољопривредној производњи и др. Под утицајем наведених и неких других слабости, демографска рецесија захватила је и породицу као битан фактор демографских промјена. Промјене у породици повезане су и са смањивањем укупног броја становника. Тако још увијек нису изграђени чврсти ставови о репродукцијским нормама (нпр. двоје дјеце у породици). Са формалног аспекта, промовисана је слобода у одлучивању о броју рађања дјеце и једнакоправност дјеце рођене у браку и изван брака. Споро се остварује основно опредјељење да друштвено окружење постиче развој *пријатељског односа према дјеци.*

У условима неповољних демографских кретања, развијеније земље утврђују демографске циљеве и проводе пронаталитетну популацијску политику. Демографске циљеве развијене земље желе „остварити посредно, путем разних мјера политике према породици или пак социјалне политике (Chesnais, 1996; Cousins, 1999). У већем броју европских држава примјењује се популациона политика која је под утицајем „посебних политика (социјалне, здраствене, стамбене, кредитне и пореске политике, господарске политике особно политике запослености, политике цијена производа за дјецу, политике заштите жена на раду...“ (Wertheimer-Baletić, 2005, стр. 305–306). За разматрање проблема породичне политике и демографских промјена посебно су значајне пронаталитетне мјере које се у Сјеверозападној и Јужној Ев-

ропи означавају као мјере породичне политике, социјалне политике или мјере везане за становништво. Друге земље демографске циљеве остварују директним пронаталитетним мјерама. У суштини, свака врста популацијске политике заснива се на универзалним људским правима и слободама које се најнепосредније остварују у породици и одговорном родитељству, а посебно у остваривању права родитеља на број и временски размак рођења дјеце (World Population Conference, Букурешт, 1974).

Утврђивање и провођење популационе пронаталитетне политике у Босни и Херцеговини и њеним ентитетима могуће је заснивати и на позитивним искуствима развијених европских земаља. Треба потцртати да ће бити успјешна само она популациона политика која је утемељена на социјално-економским, демографским и традицијским специфичностима одређеног простора и времена. То практично значи да треба осмислити мјере за побољшавање демографског стања путем повећања квалитета породичног живота (благостање) и друштвеног напретка. У креирању таквих мјера треба користити и искуства развијених европских земаља које постижу позитивне демографске резултате.

У стручној литератури о популационим политикама апострофира се скандинавски приступ, терминолошки означен као породична политика (family policy), који је усмјерен ка побољшавању квалитета породичног живота. Таква политика, према Гласу (Glass, 1967), темељи се на двије одреднице: а) провођење популационе политике заснива се на добровољном родитељству, б) примјени резултата научних истраживања у креирању релевантних закона о становништву.

Са аспекта односа породице и популационе политике посебно су значајна сазнања и искуства стечена у Шведској и Француској. Шведска већ неколико деценија проводи имплицитну популациону политику означену као породична политика, која је најзачајнија конституента шире политике благостања (welfa repolicy). Циљ такве породичне политике је побољшање квалитета породичног живота. Битне одред-

нице породичне политике односе се не само на материјално благостање породице већ, између осталог, и на едукацију младих. Шведска је била међу „водећим еуропским земљама како у погледу едукације младих о наведеним аспектима репродукцијског понашања, тако и у погледу чврстог става о потреби постигнућа равноправног статуса жене у обитељи у којој су оба родитеља запослена (тзв. обитељ двају хранитеља)“ (Wertheimer-Baletić, 2005, стр. 314).

Вриједна су, такође, сазнања и искуства у провођењу експлицитне популационе политике у Француској. Суштина експлицитне популационе политике исказује се у односу на сљедеће мјере: прогресивни дјечји додаци у зависности од броја дјеце, једнократни породични додаци, породитељски (породични) допусти, подстицајна стамбена и кредитна политика, потпуна здраствена заштита мајке и дјетета, диференцирано опорезивање дохотка и цијена производа за дјецу, флексибилно радно вријеме мајке и др. Француска је, уз такву експлицитну популациону и имигрантску политику, концем двадесетог вијека успјела битније утицати на демографска кретања.

У конципирању и провођењу пронаталитетне популационе политике код нас поставља се проблем (исказан у наслову овог поглавља) која је политика успјешнија: имплицитна (породична) или експлицитна политика. Искуства Шведске и Француске показују да су „резултати експлицитне политике, у смислу учинка на наталитет, дугорочно стабилнији у погледу одржавања нешто више бројчане разине наталитета/ферилитета, у односу на учинке имплицитне политике“ (Wertheimer-Baletić, 2005, стр. 329). Са ширег друштвеног али и научног аспекта може се поставити и питање комплементарности имплицитне и експлицитне популистичке политике. Постоји доста аргумената коју указују на комплементарност ових политика (имплицитна – експлицитна). У Шведској имплицитној популистичкој политици заснованој на развоју породице и постизању благостања постоје и мјере које су саставнице експлицитне популационе политике, али и обрнуто – у Француској имплицитној политици креирају се и

посебне мјере за породичну полулациону политику. Њихова синтеза, примјерена нашим друштвеним и демографским приликама, могуће је рјешење за креирање и провођење популистичке пронаталитетне политике у Републици Српској.

Закључни осврт

Породица, као нуклеус друштва и најважнија његова институција, већ више деценија налази се у кризи. Структура породице, њене фукције, начини организовања породичног живота и породични идентитет налазе се пред новим изазовима. У таквим условима постоји доста разлога за критичко преиспитивање и редефинисање како основних теоријских проблема савремене породице тако и њених односа према савременим демографским токовима.

Постојећа теоријска схватања која су уграђена у теорије породице (циклусна, дифузионистичка, функционалистичка, еколошко-системска) једнострана су, па је из њих тешко или скоро немогуће цјеловито сагледати позицију породице у савременим друштвеним условима и популационим политикама. Стога теоријска интересовања треба усмјерити ка редефинисању појмовног одређења, функција и типова породице. Поред тих ширих теоријских проблема, у фокусу интересовања, не само социолога већ и других научника (педагози, психолози, демографи), морају се наћи и проблеми породичног идентитета, породичне емоционалне атмосфере и породичног васпитања.

Један од најзначајнијих дугорочних проблема Републике Српске јесу негативни демографски токови (пад наталитета, висок морталитет, повећање фертилитета, смањење броја склопљених бракова, повећање броја разведених бракова, економска миграција, одлазак у иностранство младих школованих кадрова и др.). Заустављање таквих демографских токова могуће је уз утврђивање и провођење цјеловите популационе пронаталитетне политике примјерене постојећим специфичностима друштвеног и економског развоја Републике Српске. Стратегија развоја становништва (демографска стратегија)

мора бити приоритетан задатак власти на свим нивоима, али и битна конституента развијања нове друштвено-демографске свијести свих грађана. Развијање нове демографске свијести не може бити само проблем демографа и научника (социолози, политиколози, педагози, психолози, социјални радници, економисти, правници), већ цјелокупнпог друштва.

Породицу као примарну друштвену заједницу треба уградити у све битне елементе популационе пронаталитетне политике односно стратегије развоја становништва. Дилеме око имплицитне и експлицитне политике које се јављају треба превазићи синтезом комплементарних мјера из обје политике. Демографске промјене које у Републици Српској имају велик број негативних обиљежја морају бити предмет систематских праћења и ширих мултидимензионалних научних истраживања.

Литература

Аврамов, Д. (1993). *Појединац, породица и становништво у раскораку*, Београд: Научна књига.

Богојевић, С. (2000). *Стилови васпитања*, Бања Лука, Филозофски факултет.

Божовић, Р. (1975). *Искушења слободног времена*, Београд, Младост.

Бранковић, Д. (2013). *Породица и слободно вријеме*, Учитељ бр. 2, стр. 147–159, Београд: Савез учитеља Републике Србије.

Бранковић, Д., Микановић, Б. (2017). *Васпитање и слободно вријеме*, Бања Лука: Филозофски факултет.

Bronfenbrener, J.(1997). *Ekologija ljudskog razvoja*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Buljan, F. i sar. (2003). *Zlostavljanje i zanemarivanje djece*, Zagreb.

Wertheimer-Baletić, A. (2005). *Populacijska politika u razvijenim europskim zemljama*, Razred za društvene znanosti, 43, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Glass, D. (1967). *Population Policy and Movement in Europe*, Second Edition, Augustus M. Kelley, New York.

Големан, Д. (2005). *Емоционална интелигенција*, Београд, Геопоетика.

Гордон, Т. (2003). *Умеће родитељства*, Београд, Креативни центар.

Грандић, Р., Летић, М. (2004). *Прилози породичној педагогији*, Нови Сад (издање аутора).

Ekermen, N. V. (1987). *Psihodinamika porodičnog života*, Titograd, NIO „Pobjeda".

Илић, М. (2010). *Породична педагогија*, Бања Лука – Мостар, Филозофски факултет – Наставнички факултет.

Jull, J. (2006), *Vaše kompetentno dijete: prema novim temeljnim vrijednostima obitelji*, Zagreb, Naklada Pelago.

Mandić, P. (1988). *Izabrana djela, I, II, III*, Osijek, Pedagoški fakultet.

Миливојевић, З. и сар. (2007). *Мала књига за велике родитеље*, Нови Сад: Психополис институт.

Милосављевић, М., Гавриловић, А., Ђурашиновић, П. (2002). *Преображај породице*, Бања Лука, Филозофски факултет.

Mladenović, M. (1995). *Osnovi sociologije porodice*, Beograd, Zavet.

Mussen, P. N., Conger, J. J., Kagan, J. (1974). *Child Development and Personality*, New York, Harper.

Пашалић-Кресо, А. (2004). *Координате обитељског одгоја*, *Прилог систематском разумијевању обитељи и обитељског одгоја*, Сарајево,

Svala, G. (1972). *Sweden, A Publication of Population Council*, New York.

Todorović, J. (2004). *Vaspitni stilovi u porodici i stabilnost samopoštovanja adolescenata*, Beograd, Psihologija, br. 37, str. 183–193.

UN *World Population Conference, World Population Plan of Action*, Bukurešt, 1974.

Friganović, M. A. (1990). *Demografija – stanovništvo svijeta.* Zagreb: Školska knjiga.

From, E. (1980). *Autoritet i porodica*, Zagreb, Naprijed.

Chesnais, J. C. (1996). *Fertility, Family and Social Policy in Contemporary Western EUROPE*, Population and Development Review, No 4.

Drago Branković

MODERN-DAY FAMILY AND DEMOGRAPHIC CHANGES

The paper presents a theoretical overview of a number of relevant issues concerning the relation of modern-day family and demographic changes that marked the turn of the 20th century. An analysis of the referent sources show that there is a lack of coherent theoretical scope and interpretation of modern-day family and its relation to demographic issues. The paper provides a critical analysis of the notion of modern-day family, theory of family, types, functions, and models of modern-day family in terms of its relation to demographic changes. It also points to basic demographic issues and negative demographic trends both in the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina, such as the number and distribution of population, natality, mortality, fertility, viewed through a pro-natality population policy. Special attention is paid to European experiences, in particular Sweden (implicit population policy) and France (explicit), where a synthesis of these two approaches might prove a possible solution for the Republic of Srpska.

Key words: *family, demographic changes, family types, family atmosphere, natality, mortality.*

УДК: 314.117-053.9(497.6 RS)
DOI: 10.7251/GMS1707247C
(Оригинални научни рад)

Мира Ћук
Факултет политичких наука
Бањалука
miracukfpn@gmail.com

УТИЦАЈ СТАРЕЊА СТАНОВНИШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ НА СОЦИЈАЛНУ ПОЛИТИКУ

***Резиме*:** *У цијелом свијету дешавају се демографски процеси који значајно опредјељују економски и социјални развој сваког друштва. У европским земљама посљедњих деценија убрзани су неповољни демографски трендови као што су пад стопе наталитета, негативан природни прираштај, демографско старење и старење радног контингента. Старење становништва је свјетска појава која има снажне импликације на све сфере живота. Посљедице које изазива у области рада, социјалног осигурања, здравствене и социјалне заштите, неповољно утичу на одрживост постојећих система социјалне политике и захтијевају њихово реформисање и прилогођавање како би се преовладавали и ублажавали изазови старења становништва.*

У првом дијелу рада презентована су запажања о процесу старења у свијету и у Републици Српској и указано је на кључне детерминанте и индикаторе овог процеса. У другом дијелу рада изнесени су подаци о стању у јавним политикама у системима социјалне сигурности (пензијско-инвалидском осигурању, здравственој заштити и социјалној њези) у Републици Српској са циљевима проведених реформи и неким аспектима односа према посљедицама старења становништва у овим системима.

Кључне ријечи: *демографски процеси, старење становништва, очекивано трајање живота, пензијски систем, здравствена заштита, социјална брига.*

Увод

Становништво представља један од битних чинилаца социјалне политике зато што она за свој предмет проучавања има радне и животне услове људи и задовољавање њихових заједничких и појединачних потреба (Гавриловић, 2005), државну прерасподјелу националног дохотка усмјерену на преовладавање социјалних ризика, смањење социјалних неједнакости, те уједначавање животних услова грађана (Пуљиз, 2000). Промјене у становништву директно се рефлектују на темељне сфере организације сваког друштва попут породице, јавних финансија, свих подручја социјалне политике, јавних служби итд. Кључни демографски процеси који дјелују на економске и социјалне прилике у сваком друштву су:

- снижавање стопе фертилитета и опадање биолошке репродукције становништва;
- продужење очекиваног трајања живота;
- демографско старење, односно повећање удјела старијег становништва у укупном становништву;
- унутрашње и спољне миграције;
- трансформација функција и структуре породице.

Сви наведени фактори дјелују повезано, међусобно се преплићу и рефлектују, изазивајући посљедице на које одговарају мјере социјалне политике.

Демографско старење, као свјетски феномен, у посљедњим деценијама изазива посебну пажњу код демографа, политичара и научника у различитим областима, иако су проблеми старења и старости стари колико и људско друштво. У свим периодима развоја људских заједница ова питања нису имала једнак значај и познато је да су се поједине заједнице различито односиле према старим особама: од заштите и уважавања (у робовласничком Риму) до понижавања и уништавања (код Ескима, Скандинаваца, неких словенских племена). Са урбанизацијом и развојем индустријских друштава, проблем старења и старости нагло нараста и постаје

значајна друштвена појава, са посљедицама које изазивају и социјалне проблеме.

У савременом добу, старење је најизраженији демографски процес у цијелом свијету, а посебно у најразвијенијим друштвима. Мислиоци и истраживачи још се недовољно баве овим процесом, што има за посљедицу неразвијене и неусаглашене механизме и инструменте праћења процеса и врло скроман број савремених, актуелних анализа и пројекција шта ће се дешавати у будућности. Европска унија ту прави искораке, а у Босни и Херцеговини, као и у другим земљама Западног Балкана недостају озбиљне и свеукупне анализе на којима и званична политика треба да развија своје стратегије и дугорочне мјере којима ће одговорити на велике и скупе захтјеве. Овај рад прати истраживање проф. др Влада Пуљиза из Хрватске и његов рад „Старење становништва – изазов социјалне политике“, презентујући доступне податке и сазнања у Републици Српској.

Старење становништва

Убрзано старење становништва постала је заједничка карактеристика свих земаља у цијелом свијету у двадесетом вијеку. Пуни израз овог демографског процеса и једне од највећих друштвених трансформација остварује се у двадесет првом вијеку. Социјалне и друге друштвене импликације процеса видљиве су на свим пољима друштвене стварности. Старење становништва је резултат хуманих постигнућа: развоја медицине, фармакологије, генетике, јавног здравља, промовисања здравих стилова живота и побољшања животног стандарда. Помаци у наведеним областима довели су до смањења морталитета старих људи и до дужег просјечног живота. Због своје обимности и свеобухватности, научници су фокус интересовања за овај процес пренијели са индивидуалног старења на старење становништва. У расправама се истичу два приступа. Први је песимисистички и он у први план истиче смањење физичких и психичких способности, зависност у економском, социјалном и здравственом смислу и

трошкове старења. Земље које имају стару популацију морају бити забринуте за своју будућност, јер недостају они који рађају и који раде, а притисци на јавне приходе угрожаваће економску стабилност (Девеџић, Стилковић, 2012). Други приступ има оптимистички поглед, јер на старење не гледа као на проблем, него акценат ставља на вишегодишњи активан и квалитетан живот.

Разумијући и признајући ширину и утицај процеса на цијели свијет, Уједињене нације су крајем 20. вијека посветиле проблему старења Свјетску скупштину и донијеле Међународни акциони програм са циљевима да се јачају капацитети земаља за ефикасно рјешавање проблема старења њиховог становништва и посебних питања и потреба старих људи гарантовањем економске и социјалне сигурности старијим лицима, подстицањем одговарајућег међународног реаговања на питања старења путем акције за успостављање новог међународног економског поретка и веће међународне техничке сарадње, нарочито међу самим земљама у развоју (UN, 1984. A/CONF, 113/4).

Старење становништва или демографско старење утврђује се на основу показатеља донесених на Свјетској скупштини о старењу 1982. године у Бечу, у које спадају: средња (просјечна) старост, проценат старијих од 60, односно 65 година у укупном становништву који се одређују као стари, однос броја старијих преко 60 година и дјеце млађе од 15 година и проценат становништва изнад одређеног броја година који одговара преосталом животном вијеку од 10, 15 или 20 година (UN, 1984. A/CONF, 113/4).

Процјене демографа, као и званични подаци Уједињених нација, говоре да је свака десета особа у свијету старија од 60 година, а половином 21. вијека очекује се удвостучење и повећање учешћа старијих на 20% у укупној популацији (Пуљиз, 2000). До 1975. године у свијету је живјело око 350 милиона старијих од 60 година, а у првој четвртини 21. вијека процјењује се да ће овај број порасти на 1.100 милиона, са растом од 224% у односу на 1975. годину (UN, 1984. A/CONF, 113/4).

Ови трендови су већ остварени у Европи и прогнозира се даљи тренд раста који ће зависити од других демографских процеса као што су миграције становништва, очекивано трајање живота и стопа фертилитета. Земље које већ данас имају више од четвртине укупне популације старије од 65 година су Јапан (26,5%), Италија (25,5%), Њемачка (25%), а више од 20% имају Шведска, Аустрија и Грчка (23%), Бјелорусија, Бугарска (22,5%), Латвија, Хрватска, Швајцарска, Француска, Шпањолска (21,5%), Данска, Естонија, Финска, Велика Британија, Мађарска 21%), Словенија и Украјина (20,5%), (Струнга према Atlasul lumii, 2012). Данас Европа има преко 160 милиона људи старијих од 60 година.

Промјене у старосној структури становништва у корист раста учешћа старијих у укупној популацији одвијају се континуирано у току 20. вијека и у Босни и Херцеговини, а посебно у Републици Српској. Тридесетих година двадесетог вијека, према Брезнику (1988), око 3,6% становника БиХ било је старије од 60 година, 1948. године је било 4,9%, 1961. године 5,9%, 1971. године 7,7% , 1981. године 8,2%, а 1991. године 12%. Крајем деведесетих година двадесетог вијека, југословенски демограф Душан Брезник прогнозирао је да ће учешће становника старијих од 60 и више година у укупном становништву Босне и Херцеговине непрекидно расти и да ће двадесетих година 21. вијека износити око 20% (Завод за унапређење социјалних дјелатности, 1990). Прогнозе Брезника су се остариле десет година раније, јер резултати пописа становништва из 2013. године показују да у БиХ живи 20,51% становника са 60 и више година, а 14,21% старијих од 65 година (Агенција за статистику БиХ, 2017).

У Републици Српској старење је још израженије, тако да је, према попису становништва из 2013. године, 24,57% становника са 60 и више година, а 17,12% са 65 и више година (Републички завод за статистику, 2017). Пројекције демографа засноване на стопама наталитета, морталитета, природном прираштају, очекиваном трајању живота, стопи фертилитета, миграцијама и трендовима ових процеса указују на даље повећање удјела старијих у укупној популацији и

достизање стопа које имају најразвијеније земље у свијету. Томе иде у прилог и чињеница да се у старосној доби од 55 до 65 година у Републици Српској налази 194.770 становика или 16,64% укупне популације, што ће већ у наредној деценији озбиљније утицати на параметре старења. На слици бр. 1. дат је преглед пројектованих промјена удјела старијег становништва у Босни и Херцеговини и земљама окружења према Свјетској банци у периоду 2010–2050. Очито је да је процес старења у Босни и Херцеговини најизраженији у односу на земље у региону и да се може очекивати да ће се учешће старијих у укупној популацији удуплати.

Слика бр. 1. Пројектоване промјене удјела старијег становништва у БиХ и окружењу, 2010–2050.

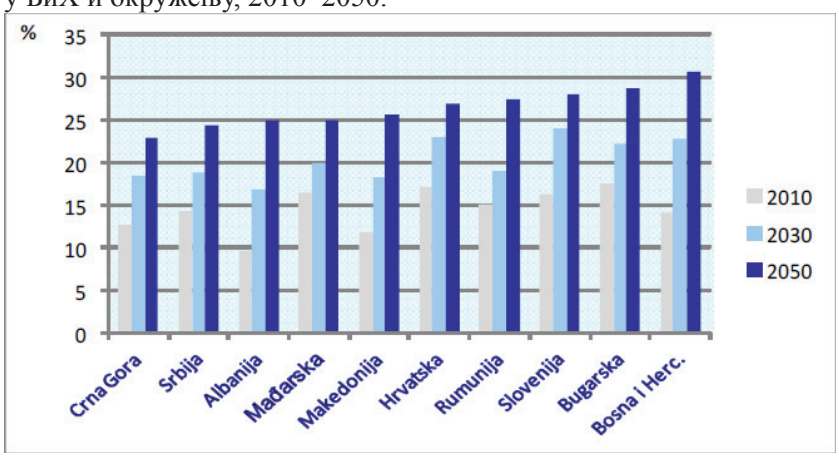

Извор: Свјетска банка, web-database на http///go.worldbank.org/KZHICQFAO

Детерминанте и индикатори старења

Кључне детерминанте старења становништва су продужење људског вијека и смањење стопе фертилитета. Прва детерминанта доводи до „старења одозго“, тј. продужен је људски вијек, док друга детерминанта одређује „старење одоздо“ и произлази из све мањег броја дјеце и младих, односно смањења стопе фертилитета.

Просјечни људски вијек се у цијелом свијету стално продужава. У двадесетом вијеку, уз све догађаје који су утицали на страдање становништва (Први и Други свјетски рат, Октобарска револуција, шпанска грипа), животни вијек се повећао са 40 на 70 година. У посљедњих пола вијека у земљама Европске уније просјечни животни вијек повећао се за 10 година, са израженим разликама међу појединим регијама, тако да је у 2012. години износио 80,3 године. Вијек за жене износио је 83,1 годину, а за мушкарце 5,6 година мање. Најнижи очекивани животни вијек у земљама Европске уније је у сјеверозападном дијелу Бугарске и износи 72,9 година (Eurostat, 2014).

У бившој Југославији просјечни животни вијек крајем 80-их година 20. вијека износио је за мушкарце 67,69 година, а за жене 73,23 године (Милинковић, 1988). UNDP је, радећи извјештаје о хуманом развоју, процијенио да је просјечни очекивани животни вијек по рођењу у Босни и Херцеговини 74 године, док неки показатељи говоре и о већем (76,43 године), са разликама између мушкараца и жена (М: 72, Ж: 77). У Републици Српској у 2012. години просјечни животни вијек је повећан за 4,7 година код жена и 4,8 година код мушкараца у односу на 1998. годину, са очекивањима и даљег повећавања (Маринковић, 2014). Фонд пензијског и инвалидског осигурања Републике Српске (2010) вршио је процјене очекиваног трајања живота у Републици Српској на основу средњег пораста очекиваног трајања живота у периоду 2006–2007. за 2016. и за сваку наредну деценију до 2056. године и предвидио да ће на сваких пет година пораст бити 0,3 године, те да ће се разлика у очекиваном трајању живота међу половима смањити (са садашњих 4,6 година на 4,3 године).

За планирање пензионих фондова, од изузетне важности је очекивано трајање живота за људе у старосној доби од 65 година. Према подацима Eurostat-а (2013) у Европској унији процјењује се да је за њих очекивано трајање живота 19,6 година (М: 17,7, а Ж: 21,1 година). За Босну и Херцеговину праве се процјене на основу просјечног броја година уживања пензије и, према подацима Фонда пензијско-

инвалидског осигурања Републике Српске (2017), просјечна дужина кориштења права на пензију износи 17,56 година.

Кључни разлози који су довели до повећања животног вијека су напредак медицине, унапређење и развој здравствене заштите и здравља становништва, побољшање услова живота и повећање животног стандарда, промовисање здравог начина живота и развој рекреативних спортова. И поред настанка и развоја великог броја хроничних болести за које још увијек нису откривени лијекови, највећи број заразних болести, које су односиле и највише живота, практично су искоријењене и свакодневно се уводе нове методе и нови лијекови у лијечењу болести од којих је највећа смртност у савременом добу (карциноми, болести срца и крвних судова, насилне смрти), тако да непрестано расте здравље становништва.

„Старење одоздо“ је узроковано смањењем броја рађања, односно сталним опадањем стопе фертилитета, под којом се подразумијева просјечан број дјеце коју жена роди током своје фертилне доби (15–49 година). За потпуну замјену становништва у дугом периоду потребно је да жена у фертилној доби просјечно роди 2,1 дијете. У земљама Западне Европе половином 20. вијека жена је просјечно рађала од 2,7 до 2,5 дјеце. Смањење броја рађања интензивније започиње од седамдесетих година и 2012. године у земљама Европске уније она је износила 1,58, што је значајно ниже од потребних 2,1. Постоје изражене разлике међу чланицама Европске уније у стопама фертилитета. Транзиционе земље и земље Јужне Европе имају најмање стопе (Пољска – 1,30; Мађарска – 1,34; Словачка – 1,34; Португал – 1,28; Шпанија – 1,32; Грчка – 1,34; Италија – 1,43), а земље Скандинавије и Западне Европе највише стопе (Шведска – 1,91; Финска – 1,80; Ирска – 2,01; Велика Британија – 1,92). Од европских земаља, Њемачка и Аустрија имају низак фертилитет (Њемачка – 1,38, Аустрија – 1,44), (Eurostat, 2013; Пуљиз, 2016). У 2014. години, према Eurostat-у (2015), дошло је до благих промјена тако да Француска има највећу стопу – 2,01, Ирска – 1,94, Шведска 1,81 итд. У земљама бивше Југославије најнижу стопу

фертилитета имала је Словенија (2000. године – 1,28), са благим стагнирајућим растом у наредној деценији. У 2015. години Хрватска је имала 1,46, Србија 1,46, Црна Гора 1,68 и Македонија 1,35.

Статистичке агенције у Босни и Херцеговини не дају податке о стопама фертилитета у овој земљи. Према подацима WorldoMeters Босна и Херцеговина има једну од најнижих стопа ферилитета и то је 1,27. Неке процјене говоре да је она у Републици Српској пала испод 1,0 (Живковић, 2009). Без обзира на поражавајуће податке о виталним демографским показатељима, држава Босна и Херцеговина и њени ентитети још увијек се озбиљно и системски не баве овим питањима, нити развијају моделе који би прилагодили настале промјене у породичном животу са потребама раста и развоја становништва.

За боље анализирање процеса старења становништва важан индикатор је и старосна граница. У ранијим периодима обично се користила граница од 60 година живота. Са порастом очекиваног животног вијека, ова граница је помјерена на 65 година, називајући се „трећом доби“ у институционализованој старосној структури (Пуљиз, 2016). Први генерацијски ниво припада дјетињству и младости и карактерише га васпитање и образовање као предуслов осамостаљивања и запошљавања. Други генерацијски ниво је средња доб, у којој је појединац усмјерен на рад, стварање, обезбјеђење сигурности за себе и своју породицу. У трећем животном добу долази до постепеног повлачења и мањег ангажовања, прво из сфере рада, а онда и из других социјалних и животних аранжмана. Граница од 65 година у највећем броју земаља се користи за уобичајно вријеме одласка у пензију. Са растом броја старијих и продужењем животног вијека, старосна структура добија још један ниво. То је „четврто доба“, и њему припадају људи старији од 75, односно 80 година. У Европској унији 2015. године више од 27 милиона становника било је старије од 80 година, што је више за 7 милиона у односу на десет година раније. Овај тренд забиљежен је у свим земљама чланицама. То значи да

је свака двадесета особа старија од 80 година. Жене чине двије трећине најстаријих грађана Европе. Такође, очекивано трајање живота након осамдесет година за жене је 10,2 године, а за мушкарце 8,5 година (Eurostat, 2016). Фонд пензијског и инвалидског осигурања Републике Српске (2010) вршио је процјене очекиваног трајања живота у Републици Српској на основу средњег пораста очекиваног трајања живота у периоду 2006–2007. за 2016. годину и за сваку наредну деценију до 2056. године и превидио да ће на сваких пет година долазити до пораста од 0,34 године и да ће се разлика у очекиваном трајању живота међу половима смањити (са садашњих 4,6 година на 4,3 године).

За пуно сагледавање старосне структуре и процеса старења важно је представити и индикаторе као што су „коефицијент старосне зависности старих“, „коефицијент укупне зависности“ и „индекс старења“. Коефицијент старосне зависности показује однос популације са 65 и више година и популације која припада радном контингенту. Овај коефицијент је у Европској унији 2013. године износио 27,8. Процјене су да ће се овај индикатор значајно повећавати у наредним деценијама, тако да се очекује да ће у 2060. години у Европској унији износити 50,1, што значи да ће на једног старијег становника бити два становника у активној доби (Пуљиз, 2016). У Републици Српској овај коефицијент износи 25,30. Коефицијент старосне зависности упозорава да се све више сужава радно витална потенцијална основица становништва, с изразито негативним посљедицама по кретање наталитета и фертилитета, те по економску активност становништва, а тиме и по укупну економску развијеност земље. С друге стране, све већа оптерећеност радно активног контингента радно неактивним дијелом популације у склопу контингента старог становништва, несумњиво значи повећање друштвене и државне бриге ангажовањем већих средстава и развојем већег броја услуга његе у здравственом и социјалном сектору (Живић, 2003).

Коефицијент укупне зависности показује однос збира дјеце старости од 14 година и старијих од 65 годи-

на и активног контингента становништва, то јест укупну популацију која је зависна и коју радни контингент издржава. Овај коефицијент у Европској унији у 2013. години износио је 51,4, тј. два радно способна становника издржавају једног у дјечијој или старијој доби (Пуљиз, 2016). Нешто је неповољнији у Републици Српској и 2013. године износио је 47,80. Процјене су да ће се овај коефицијент погоршати и у наредним деценијама, тако да се предвиђа да ће 2060. године у Европској унији достићи 76,6. То значи да ће радна популација бити све више оптерећена у зрелој (радној) доби младим, односно старијим нараштајима.

Индекс старења показује однос броја становника старијих од 65 година и броја дјеце до 15 година. Ако је индекс старења већи од 40, то значи да је стање неповољно за младо становништво, односно да је учешће старих знатно веће од учешћа младих. Према подацима Европске комисије у Европској унији индекс старења је износио 117,9 са процјеном да ће у 2060. години износити 189,3 (Пуљиз, 2016). У Републици Српској индекс старења износи 121,58 и може се очекивати да ће имати тренд раста приближно као и земље у окружењу.

За социјалну политику значајан показатељ је и радна ангажованост појединих старосних категорија становника, посебно радног контигента. Активност радног контингента у Републици Српској је врло неповољна због велике незапослености младих. Стопа запослености радног контингента (15–65 година) 2016. године, према ИЛО, износила је 32,2 (Агенција за статистику Босне и Херцеговине, 2017). Само једна трећина радно активних становника Републике Српске је радно ангажована. То је дупло мање него у Европској унији, а 20% мање него у Хрватској (Eurostat, 2012). Ниска активност радног контингента на више начина утиче на изворе социјалне сигурности, смањујући број носилаца осигурања, количину средстава за доприносе и повећавајући број издржаваних лица.

Утицај старења на јавне финансије

Демографске промјене и изражене тенденције у старосној структури производе посљедице на цјелокупну друштвену структуру. Комбиновање демографских промјена са погоршањем буџетских дефицита и растом јавног дуга, искомпликовало је ситуацију у јавним финансијама и обавезало већину европских земаља да се суоче са питањима одрживости постојећих система социјалне сигурности, посебно пензијског и здравственог система који ангажују и највећа средства из јавних финансија. На слици 2. дата је пројекција трошкова старења становништва у Европској унији 2007–2060. у БДП-у, који обухватају трошкове пензија, здравствене заштите, дуготрајне његе, образовања и давања за незапосленост старих.

Слика бр. 2. Трошкови старења становништва у ЕУ 2007–2060.

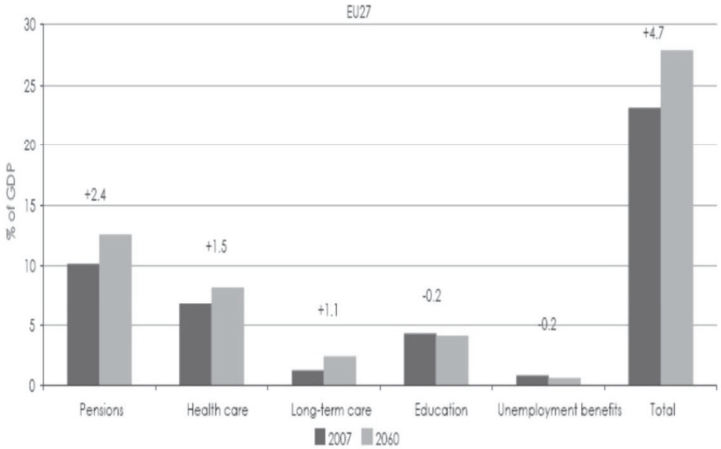

Извор: Commission Europenne. Repport 2009. survieillissement

Пројекције указују да ће у наредним деценијама доћи до повећања укупних јавних трошкова који су највећим дијелом усмјерени на старије особе за 4,7% у БДП-у земаља Европске уније. Трошкови за пензије у 2007. години износили су око 10% БДП-а и они ће највише расти (2,6%). Трошкови здрав-

ствене заштите рашће за 1,5% (са 6,7% на 8,2%), а дуготрајне његе за 1,1%.

За Босну и Херцеговину и Републику Српску нема података о кретању јавних трошкова за старе људе. Доступни извори су студије Свјетске банке из 2006. године и пројекције пензијских издатака за земље Западног Балкана до 2025. године (слика 3) Свјетске банке, која је предвидјела пораст удјела пензијских издатака у БДП-у у земљама региона. За Босну и Херцеговину предвиђен је пораст за око 4%.

Слика бр. 3. Пројекција пензијских издатака као процента БДП-а земаља Западног Балкана

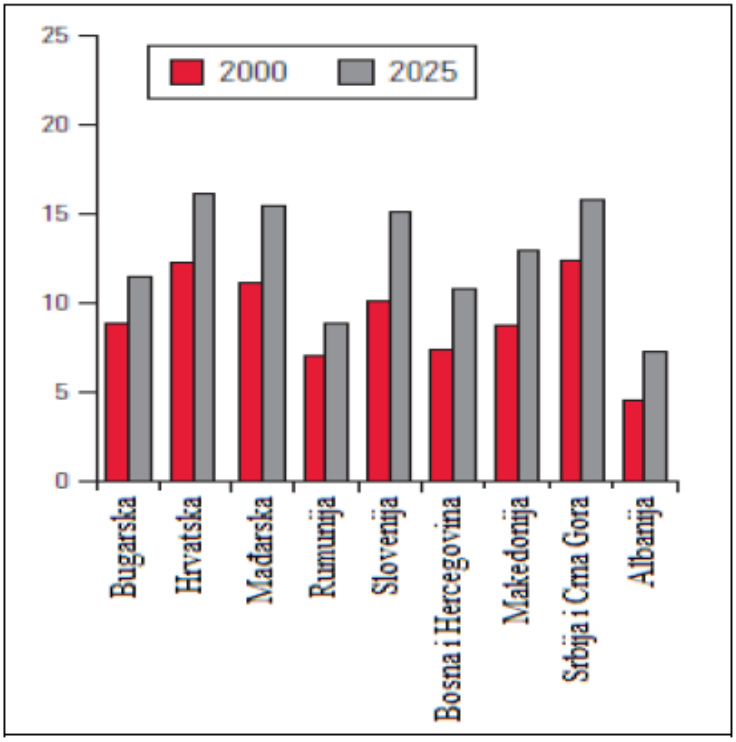

Извор: Свјетска банка (2007), стр. 158.

Према подацима Свјетске банке из 2006. године, удио социјалне заштите (социјално осигурање и програми помоћи

породицама и појединцима) у јавној потрошњи за 2003. годину је 44,1% у Републици Српској, што је нешто више у односу на земље у транзицији са бржим стопама раста, али је у широким цртама блиска просјеку нових земаља чланица у Европској унији, које имају удио од 43,5% (Свјетска банка, 2006). Према истом извору, расходи за социјалну заштиту у БДП-у су износили 14,9%, од чега је за социјално осигурање 11,6% БДП-а, а за друге програме (социјална помоћ, дјечија заштита, борачка заштита, остало) 3,3%. Република Српска, као и цјелокупна Босна и Херцеговина, због историјских околности и суочавања са посљедицама рата, само за борачка давања издвајала је 2,1% БДП-а.

За разлику од пројекција Свјетске банке, земље су донијеле своје пројекције за потребе економске политике и предвидјеле смањење издатака за пензијске фондове (Здравковић, Домазет, Никитовић, 2012). Република Српска је донијела Програм економских реформи у Републици Српској за период 2017–2019. године и из података у Програму се може утврдити учешће јавне потрошње у БДП-у Републике Српске од око 20% у 2016. години и пројектовање смањења потрошње за укупну социјалну заштиту од 0,55% у наредне двије године (Народна скупштина РС, 2017).

Висока незапосленост у Републици Српској и значајно учешће радног контингента у сектору сиве економије додатно угрожава одрживост јавних финансија, посебно пензијског и здравственог система, који се финансирају из доприноса које плаћају радници и послодавци.

Утицај старења становништва у Републици Српској на трошкове пензијског осигурања[1]

Међу старим људима најбројнија популација су пензионери, а у јавним трошковима пензијски систем највише учествује. Пензије су примарни извор социјалне сигурности старијих људи. Због убрзаног старења, у цијелом свијету расте број пензионера. У западноевропским земљама висина пензија и богате социјалне, здравствене и друге услу-

[1] Подаци који су дати у овом дијелу рада прикупљени су са званичне странице Фонда пензијског и инвалидског осигурања Републике Српске (www.fondpiors.org) из статистичких билтена, саопштења, вијести, извјештаја.

ге омогућавају квалитетан и висок животни стандард ове популације. У Босни и Херцеговини и Републици Српској стари људи спадају у категорије сиромашног становништва због ниских пензија и социјалних помоћи и недостатка других извора прихода.

Процес старења у Републици Српској убрзано се одвија. Исто тако, расте број корисника пензијских трошкова. У посљедњих пет година број пензионера порастао је за 10,8% (табела 1).

Табела бр. 1. Преглед броја корисника права на пензије

Врста пензије	**Број корисника**					**Раст броја корисника %**
	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	
Старосна пензија	120.567	126.375	131.328	135.443	141.427	17,3
Инвалидска пензија	41.440	41.315	40.781	40.030	39.378	-5,0
Породична пензија	76.194	76.641	76.835	76.436	76.514	0,04
Укупно	**238.201**	**244.331**	**248.545**	**251.909**	**257.364**	**10,8**

Извор: Статистички билтени Фонда ПИО РС

У структури корисника старосне пензије су најбројније и износе око 55% укупног броја пензионера у 2016. години. Раст учешћа старосних пензија за посљедњих пет година је 17,3%. Просјечна старосна пензија у децембру 2016. године за четрдесет година стажа осигурања износи 390,47 КМ или 47,74% просјечне плате која је у то вријеме износила 839,00 КМ. Важно је истаћи да свега 7,8% корисника старосних пензија има пуни стаж осигурања од 40 година, што је најмање учешће у региону због великог броја корисника са стажом са посебним увећањем. Ти корисници имају пензију већу од просјечне и она износи 500,00 КМ или 60% од просјечне плате. У односу на регион, Република Српска

има најмању просјечну пензију. У децембру 2016. године она је износила 341,41 КМ или око 179 еура, док је у осталим земљама била у распону од 200 до 400 евра (Здравковић, Домазет, Никитовић, 2012).

У структури корисника пензија по врстама права, инвалидске пензије учествују са 15%–16%. Број корисника инвалидске пензије има тенденцију опадања и посљедњих пет година смањен је за 5%. Смањење броја корисника инвалидске пензије резултат је измјене и пооштравања услова за њено остварење, те веће контроле рада стручних комисија које оцјењују радну способност. Просјечна инвалидска пензија у децембру 2016. године износила је 309,67 КМ, просјечна старост корисника је 50 година, а просјечни временски период кориштења је 16,79 година.

Породичне пензије су заступљене у укупном броју са 29%–30% и у посљедњих пет година одржавају се на постојећем нивоу. Високо учешће породичних пензија је посљедица ратних дешавања и останка великог броја дјеце без хранитеља. Пројекције базиране на тој чињеници и просјечном временском периоду коришћења права од 14,76 година указују да у наредном периоду не би требало да расте број породичних пензионера. Висина просјечне породичне пензије је најнижа међу пензијама и износи 282,00 КМ.

Због неликвидности и немогућности сервисирања обавеза, исплата пензија од 2016. године у Републици Српског обавља се преко трезора и уз значајно учешће Буџета Републике Српске у обезбјеђењу недостојећих средстава. Ово је омогућило додатну стабилизацију система пензијско-инвалидског осигурања која се огледа у редовној и благовременој исплати пензија у 2016. години и првих седам мјесеци 2017. године. У табели 2. дат је преглед прихода за пензиони фонд према изворима и учешће у трошковима БДП-а за посљедњих пет година.

Табела бр. 2. Приходи за пензије у Републици Српској

Година	**Укупни приходи ПИО**	**Учешће прихода ПИО у БДП-у (%)**		**Изворни приходи из доприноса (%)**	**Учешће трансфера из буџета (%)**
		Укупних	Из доприноса		
2012.	926.814.726,00	11,16	8,81	78,98	2,32
2013.	875.759.944,00	10,19	8,28	81,27	1,82
2014.	895.643.924,00	10,22	8,36	81,79	1,78
2015.	929.808.600,00	10,61	8,41	79,24	2,11
2016 .	929.808.600,00	10,16	8,05	79,24	2,08

Извор: Статистички билтени Фонда ПИО РС

Допринос је главни извор прихода за пензијске трошкове. Стопа доприноса за пензијско-инвалидско осигурање износи 18,5% на нето примања. Република Српска има око 293.000 осигураника и око 45.000 обвезника уплате доприноса. Стопа зависности, која представља однос броја осигураника и броја корисника, износи 1,14. То је једна од најнижих стопа у региону. Осим дугогодишњег смањења запослености изазваног уништавањем имовине, приватизацијом, ниском привредном дјелатношћу, овако низак однос пензионера и запослених посљедица је старења становништва, великог броја људи који се пензионишу прије него што напуне године стажа или године живота и присуством великог броја људи са бенефицираним стажом, као што су ратни ветерани и жртве рата.

На основу доприноса, прикупља се од 78% до 84% потребних средстава. Забрињавајуће је што ова средства немају тенденцију раста, што је посљедица тешке ситуације у привреди, велике незапослености, финансијске недисциплине и великог дуговања привредних субјеката која се најчешће репрограмирају. Недостајућа средства се обезбјеђују из других извора финансирања (буџета, добити од ПРЕФ-а, издавања у закуп и продаје имовина Фонда, камата на новчана средства, административних трошкова стручне службе, субвенција, донација и других извора). Република Српска

из буџета трансферише у пензионе трошкове око 8%–9% средстава, што је најнижи трансфер у земљама у окружењу, Удио буџета у финансирању пензијских трошкова у другим земљама бивше СФРЈ је знатно већи. У Словенији је 28%, Хрватској 47%, Србији 35%, Црној Гори 31% и Македонији 45%. Таква пракса заступљена је и у другим европским земљама, на примјер у Аустрији 25% (ПИО РС, 2017).

У Републици Српској, јавни издаци за пензије, на постојеће веома ниске износе пензија, повећаће се због раста броја пензионера много брже него што извори за пензијске трошкове омогућавају. То захтијева стално праћење трендова и развијања стратегија суочавања с проблемом. Најчешће стратегије које су развиле европске земље су:

Повећање пензијских доприноса: са постојећих 20%, доприносе треба повећати на 29,4% учешћа пензијских трошкова у бруто плати до 2040. године. Ово је пут који омогућава да се одржи правична расподјела дохотка између оних који раде и оних који су отишли у зарађене пензије (Пуљиз, 2016). Свака земља жели да избјегне повећање доприноса, јер се тиме директно оптерећују привредне активности.

Подизање старосне доби за одлазак у пензију: чланице Европске уније постепено подижу старосну границу за одлазак у пензију са 65 на 67, као посљедицу продужења људског вијека. Процјене показују да одгађање одласка у пензију за пет година може довести до смањења дијела издатака за пензије у БДП-у за 2,1% (OFCE, према Пуљизу, 2016). Ова стратегија је много лакше остварљива у развијенијим земљама, које имају мању незапосленост. Земље Западног Балкана имају високу незапосленост и сваки одлазак у пензију је шанса за запошљавање. Међутим, подизање старосне границе за одлазак у пензију је реалност и за ове земље, тако да је Црна Гора већ то учинила од 2016. године, утврђујући 67 година за старосну границу.

Смањење износа пензија у циљу усклађивања финансијских издатака за пензије и јавних финансија. Ово је врло непопуларна мјера која се примјењује у Србији. Према процјенама аналитичара, да би се одржао садашњи удио

издатака за пензије, њихове износе треба смањити за 43% до 2040. године (OFCE, према Пуљизу, 2016).

Ширење капитализованих пензијских фондова: ради се о присилној штедњи у току радног вијека, расподјели дохотка током животног вијека и осигурању пензијске ренте осигураницима. Обавезни и добровољни стубови осигурања омогућавају добијање средстава за пензије чија се капитализација врши у пензијским фондовима и пласира на тржишту капитала. Добро управљање омогућава капитализацију средстава која се користи за пензије. На несигурном тржишту може доћи до губљења средстава, што ствара страх и несигурност у поузданост овог вида осигурања. Таква ситуација је била у току економске кризе крајем двадесетог вијека, када су неки фондови изгубили велика средства (Пуљиз, 2016).

Стварање пензијске резерве у систему текуће расподјеле: стварање резерви могу да ураде богате земље које немају дефицит у јавним финансијама. Средства резерви се могу користити у условима повећаног прилива броја пензионера. Ову стратегију примијениле су Шведска и Финска (Пуљиз, 2016).

За пензијско-инвалидску политику у Босни и Херцеговини надлежни су ентитети, који организују и уређују систем, прописују права и услове за њихово остваривање и обезбјеђују средства. Оба ентитета у посљедњој деценији суочена су са растом броја пензионера и повећаним трошковима за сервисирање обавеза, провела су реформе које су имале за циљеве стварање одрживог система, смањивање јавних пензијских трошкова и отварање нових могућности пензијског осигурања кроз комплементарне обавезне и добровољне шеме које повећавају индивудалну одговорност и смањују улогу јавних трошкова. Реформа овог система довела је до нових законских рјешења која по својим одликама омогућавају даље провођење параметарске реформе чији је општи циљ побољшање рација зависности, актуарски праведнија прерасподјела, уз одржавање елемената социјалног карактера, уважавање економских и демографских претпоставки, тј. реалности, стимулисање дужег рада и

обезбјеђење заштите појединих категорија и основних права у складу са европским стандардима (Шљивар, Томаш, 2013).

Реформске мјере садржавале су једнократне и дугорочне интервенције. Најзначајнија једнократна мјера односила се на исплату пензија у висини остварених средстава, тако да су се у једном периоду исплаћивале пензије по коефицијенту мањем од један.

Дугорочне мјере примарно се односе на:

Пооштравање услова за одлазак у старосну и инвалидску пензију, као и одобравање бенефицираног стажа.

Повећање ефективне старосне границе за одлазак у пензију, са садашњих 57,0 година за мушкарце и 55,3 године за жене, на 63 године, и то постепено, у периоду од 2012. до 2018. године. Данас старосна граница износи 65 година и за мушкарце и за жене, са могућношћу одласка у пензију и под другачијим условима, који уважавају висину пензијског стажа, пол и стаж осигурања са увећаним трајањем. Даље промјене захтијеваће постепено повећање границе за остваривање старосне пензије са 65 на 67 или 68 година.

Издвајање из пензијског фонда свега што је било у вези с посебним пензијским стажом, тако да су у систему остали само корисници радом стеченог права и изведене (породичне) пензије.

Промјена начина индексације пензија према „швајцарском“ моделу (50% плате, 50% трошкови живота).

Увођење бод-система код обрачуна пензије, уз прихватање економски реалне стопе замјене од 70% (1,75% x 40 година) за пуни радни стаж од 40 година (Шљивар, Томаш, 2013).

Даљи приједлози за побољшање система односе се на дестимулацију ранијег одласка у пензију (умањење пензије за 5% за сваку годину ранијег одласка), повећање броја уплатилаца у пензијски систем према радно способном становништву са садашњих 33% на 50% до 2050. године односно на 70% до 2080. године, стимулација останка у раду, побољшање односа броја запослених и пензионера, усклађивање пензија

са трошковима живота, увођење пољопривредника у обавезно осигурање итд. (Ћук, 2015).

Утицај старења становништва у Републици Српској на здравствене трошкове

Друга област у социјалној политици која је изложена проблемима због старења становништва је здравство, јер се са старењем повећавају болести и потребе за већим бројем здравствених услуга, тако да су здравствени трошкови у доба старости знатно већи него у млађим годинама. Према процјенама неких аутора, здравствени трошкови старих су преко три пута виши него код младих особа, а код људи старијих од 75 година и четири пута (Esping-Andersen и Palier, 2008: 110, према Пуљизу, 2016). Највећи трошкови су у посљедњим мјесецима живота, кад се и најчешће предузима велики број здравствених услуга.

Здравствени систем РС нема статистику која узима старосну доб од 60 или више година као варијаблу по којој се прате поједини здравствени параметри, нити у организацији посла има службе које се баве здравственом заштитом старијих. Неки општи здравствени параметри могу послужити за анализу и сагледавање стања у здравственом систему Републике Српске.

Према подацима Фонда здравственог осигурања Републике Српске за 2016. годину, Република Српска има око 910.000 осигураних лица или 78% укупног становништва. Преко 20% становника нема обавезно здравствено осигурање. Број осигураника се смањује за око 3% годишње у посљедње двије године. Највеће смањење је код пензионера и незапослених лица. Процјењује се да је учешће старих у укупном броју осигураника мање од учешћа старих у укупној популацији. Пензионери имају и најмању стопу доприноса (1%) за здравствено осигурање.

Здравствени трошкови цјелокупног становништва у РС у 2016. години износили су 735.375.649,00 КМ и према извјештајима Фонда здравственог осигурања константно ра-

сту. У посљедњих пет година порасли су за око 20%. Раст трошкова је много бржи од прохода, тако да се годинама дугови акумулирају и доводе у питање одрживост цјелокупног система. У РС јавни здравствени трошкови у БДП-у су изнад 8%, што је нешто више него у Европској унији (око 7,4%), уз много лошији квалитет здравствене заштите. Раст трошкова је посљедица развоја здравственог система и примјена нових технологија у дијагностици, лијечењу и рехабилитацији, али и нерационалне организације мреже здравствених установа и других субјективних фактора у систему здравствене заштите. Здравство у РС ни на који начин не суочава се са старењем становништва, а самим тим и не развија адекватне мјере које одговарају на постојеће и будуће стање. Планови Фонда здравственог осигурање не садрже ниједан циљ који се односи на развој здравствених услуга примјерених потребама старијих и здравственој њези за којом расте потреба са повећавањем година живота. Мјере у здравственом осигурању других земаља иду у правцу приватизације кроз преваљивања скупих трошкова на приватна лица и већим обухватом становништва основном здравственом заштитом. У Републици Српској, према плану за 2017. годину, мјере су усмјерене на стабилизацију финансијске ситуације, рационализацију трошкова у здравственим установама и ефикаснији рад и на оптималну доступност здравствене заштите (Фонд здравственог осигурања РС, 2017).

Социјална брига о старијим особама

Политика бриге о старијим особама у савременом свијету заснива се на документима које су донијеле Уједињене нације и Европска унија. То су: Међународни план дјеловања на подручју старења, Начела Уједињених нација за старије људе, Мадридска декларација и Мадридски међународни план активности, Зелени папир о европској социјалној политици, Европска конвенција о правима човјека, Европска социјална повеља и Ревидирана стратегија социјалне кохезије. У свим овим документима налазе се одредбе и принципи који про-

мовишу људска права за све доби, без обзира на статус, услове живота, економску ситуацију, поријекло итд. У пракси, примјена установљених принципа и стандарда је различита, тако да су присутне велике разлике међу земљама у свијету, као и земљама Европске уније у развијености и приступачности социјалним услугама и њиховом финансирању. Пошто је старење становништва општи тренд, може се очекивати да ће међународна размјена искустава у овој области бити све већа и да ће све земље развијати различите програме које ће ангажовати и већа јавна средства за њихову реализацију.

Програми социјалне бриге у земљама Европске уније актуелизовани су у складу са процесом старења. Земље то различито рјешавају. Холандија, Аустрија и Финска прошириле су социјално осигурање са осигурањем за његу, а Белгија и Француска укључиле су га у здравствено осигурање. У Њемачкој је осигурање за његу посебан вид осигурања као пети стуб социјалне сигурности, а у Шведској, Норвешкој и Данској социјалне услуге су високо децентрализоване, свеобухватне, квалитетне и приступачне свим грађанима (Жганец, 2000; Жганец, Русац, Лаклија, 2008). Према Европској комисији, више од 5% старијих особа је смјештено у институције, а различити облици подршке у ванинституционалној њези осигуравају квалитетан и самосталан живот (Жганец, Русац, Лаклија, 2008).

Продужење животног вијека у процесу старења омогућава повећање броја старијих од 80 година који због лошег општег физичког и психичког стања изазваног слабљењем организма, имају потребу за дуготрајном његом и бригом. Зато се у земљама Европске уније посебна пажња поклања здравственој њези, њеном квалитету и приступачности, а у неким земљама (Великој Британији) уско се повезују здравствени и социјални системи који заједнички развијају програме и дјелују на обезбјеђењу приступачне његе за најстарије. У земљама са развијеним социјалним службама у локалним заједницама развијају се сервисне услуге, помоћ у кући, посјећивање, набавка и достава хране, клубови, дневни

центри итд., што омогућава укљученост и достојанствен живот у старости.

И међу земљама Европске уније постоје значајне разлике у организацији и развијености услуга његе. У земљама Јужне Европе снажно је присутна традиционална заштитна улога породице која носи највећи дио бриге о остарјелима, а око 30% старих људи у Италији и Шпанији живи са својим потомцима. На сјеверу Европе врло ријетко функционишу проширене породице и бригу о најстаријим воде развијене јавне службе социјалне и здравствене заштите. Земље са неолибералним моделом социјалне политике имају развијено приватно тржиште услуга за старе и, уз висок ниво прихода у старости, старији људи могу несметано да купују услуге (Пуљиз, 2016).

У нашим крајевима носећу улогу у социјалној бризи има породица. Породична солидарност је традиционална вриједност и кључни носилац социјалнозаштитних активности слабих и немоћних чланова породице. Међутим, усљед историјских, друштвених и економских догађаја у посљедњих педесет година, наша породица је доживјела трансформацију и значајно ослабила своје социјалне функције и није у стању да одговори на потребе старијих лица, чиме добијају на значају програми јавних и приватних институција у пружању заштите. У Републици Српској, према посљедњем попису становништва, има преко 37 хиљада лица старијих од 80 и више година. Већина их је без породичне подршке и са озбиљним проблемима у здрављу. У локалним заједницама, службе социјалне и здравствене заштите које се баве његом су неразвијене и најчешће уопште не постоје. Само 237 лица у Републици Српској у 2016. години користило је услуге помоћи у кући, а дневно је збринуто мање од 100 старих лица (Министарство здравља и социјалне заштите, 2017). Врло је низак ниво и институционалне заштите, у којој приватни сектор почиње значајније да партиципира и тако услуге домског смјештаја чини приступачнијим. Међутим, због лошег материјалног стања и сиромаштва код старих, велики број лица не може себи приуштити такве услуге. Око

90% трошкова домског јавног смјештаја обезбјеђује се из средстава социјалне заштите. У потпуности су изостали и заједнички програми здравствене и социјалне заштите, како у институционалној, тако и у ванинституционалној заштити.

Посебно питање у социјалној бризи је питање социјалне сигурности најстаријих. Међу системима социјалне сигурности нема координације и сагласности за успостављање социјалног обезбјеђења најстаријих. Ниске пензије, још ниже социјалне помоћи са врло ригидним критеријумима за остваривање, немогућност породице за материјалну помоћ најстаријим, немогућност радног ангажмана, јесу разлози који утичу на сиромаштво најстаријих, низак животни стандард и укупну социјалну несигурност.

Закључак

Досадашњи демографски трендови у Републици Српској и садашње демографске прилике указују на то да се становништво Републике Српске налази у процесу депопулације и старења. Ова два процеса уско су повезана и испреплетена, и у сталној су интеракцији. Са неповољним демографским трендовима економска и социјална политика већ се суочавају и суочаваће се, што даље, то јаче. Повећање броја старог становништва, уз истовремено смањење броја и прилива младих, има неповољне националне, економске, социјалне, здравствене и друге импликације. То су и лимитирајући фактори укупног економског и социјалног развоја. Посљедице ових процеса на животне и радне услове људи су несагледиве. Препуштање спонтаним токовима садашњих демографских појава и процеса само ће заоштрити и продубити постојећу кризу у друштву и породици. Брига о становништву је услов производног развојног потенцијала земље, а не само потрошња, како се често схвата.

Процес старења становништва је универзалан друштвени процес који ће у 21. вијеку у европским земљама повећати удио старих у укупној популацији до једне трећине. Исти тренд ће пратити и Републику Српску. Старији људи имају

потребу за много више здравствене заштите, много више услуга у социјалној бризи, за већом партиципацијом друштва у обезбјеђењу извора прихода за задовољавање свих потреба.

Република Српска, и поред сталног упозоравања демографа, није се суочила са актуелним демографским процесима и не истражује њихове имликације на цјелокупно друштво. Видне су посљедице у системима социјалне сигурности који постају неодрживи, јер трошкови стално расту, а економски развој не обезбјеђује изворе који осигуравају потребне приходе. Реформе проведене у социјалном осигурању и социјалној заштити представљају прве кораке са недовољним утицајем у дужем периоду. Парцијална рјешења само краткорочно утичу на рјешавање проблема, и то у појединим сегментима. Учење на искуствима других представља императив за проналажење својих путева рјешавања насталих проблема. Вриједно је поменути да се у посљедње двије деценије у Европској унији као одговор на старење становништва и као полазиште дјеловања социјалне политике развија концепт „активно старење“, који представља свеобухватан приступ усмјерен на положај старих и квалитетан живот у старости. Концепт обухвата: продужење радног вијека (повећан радни ангажман популације старије доби), цјеложивотно образовање које омогућава већу прилагођеност на промијењене радне и животне услове и учешће у друштвеном и културном животу (Пуљиз, 2016). На овакав начин се покушава допринијети афирмацији самосталности и достојанства старих људи. Хватање корака са Европом и процес придруживања Европској унији и од Босне и Херцеговине и Републике Српске захтијевају конципирање и развој нових приступа заснованих на установљеним стандардима и принципима који уважавају достојанство, самосталан живот, квалитет живота и осигурану социјалну сигурност за све старије особе.

Литература

Агенција за статистику БиХ (2017), Попис становништва, домаћинстава и станова у Босни и Херцеговини, очитано на http://www.popis.gov.ba/popis2013/knjige.php?id=1 дана 12.05.2017.

Агенција за статистику БиХ (2017), Годишњи индикатори, очитано на http://www.bhas.ba/ дана 23.04.2017.

Брезник, Д. (1988), *Старење становништва Југославије*, Загреб: Трећи геронтолошки конгрес Југославије.

Ћук, М. (2015), *Social Security as a Challenge and a Factor of Social Development in the Republic of Srpska*, Бања Лука: Сварог, тематски број радова са међународне научне конференције Изазови развоја до 2020. године, стр. 128–143.

Девеџић, М., Стојилковић, Ј. (2012). *Ново поимање старости – перспективна старост*, Београд: Становништво, бр. 1, стр. 45–68.

Eurostat 2014. очитано на http://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections/population-projections-data damna 12.03.2017.

Eurostat (2012).

Фонд здравственог осигурања РС (2017), Годишњи план рада Фонда здравственог осигурања Републике Српске за 2017. годину, очитано на https://www.zdravstvo-srpske.org/files/dokumenti/2017_plan_rada_FZORS.pdf

Фонд пензијског и инвалидског осигурања РС (2017), Дужина кориштења права на пензију, очитано на www.fondpiors.org/2017/08/15//duzina-koristenja-prava-na-penziju-naj/ дана 25.08.2017.

Фонд пензијског и инвалидског осигурања РС (2010), Стратегија реформе пензијског система у Републици Српској.

Фонд пензијског и инвалидског осигурања РС (2017), Саопштења за 2012–2016, очитано на www.fondpiors.org/saopstenja дана 25.08.2017.

Гавриловић, А. (2005), *Социјална политика*, Бања Лука: Филозофски факултет.

Маринковић, Д. (2014), *Демографске детерминанте популационе политике Републике Српске*, Бања Лука: Природно-математички факултет Универзитета у Бањој Луци.

Милинковић, Д. (1988), *Неке специфичности старења нашег становништва*, Загреб: Трећи геронтолошки конгрес Југославије.

Министарство здравља и социјалне заштите РС (2017), Билтен за 2016, очитано на http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/dokumenti/Documents/BILTEN%20SOCIJALNE%20PORODICNE%20I%20DJECIJE%20ZASTITE%202016.pdf дана 16.08.2017.

Народна скупштина Републике Српске (2017), Програм економских реформи у Републици Српској за период 2017–2019. године, очитано на www.narodnaskupstinars.net/?q=la/download/file/fid/5193 дана 25.8.2017.

Пуљиз, В. (2000), *Старење становништва Европе*, Загреб: Ревија за социјалну политику, год. 7, број 1, стр. 109–112.

Пуљиз, В. (2016), *Старење становништва – изазов социјалне политике*, Загреб: Ревија за социјалну политику, год. 23, бр. 1, стр. 81–98.

Републички завод за статистику (2017), Резултати пописа 2013, Градови, општине, насељена мјеста, очитано на http://www.rzs.rs.ba/front/article/2369/ дана 13.03.2017. године.

Свјетска банка (2006), Обрачун са фискалним изазовима и јачање перспектива за раст, преглед јавне потрошње и институција, Сарајево.

Струнга, А. (2012), *Активно старење у Европи – нове перспективе*, Загреб: Андрагошки гласник, Вол. 16, бр. 1, стр. 33–41.

Шљивар, Б., Томаш, Д. (2013), *Реформа пензијског система у РС*, очитано на www.revicon.info/dokumenti/pdf doc/Bozana Sljivar.pdf *дана 06.03.2015.*

UN (1984), Документи Свјетске скупштине о старењу објављени у зборнику „Изазови старости“, Београд: Институт за социјалну политику.

UNDP (2017), О Босни и Херцеговини, очитано на http://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/countryinfo.html дана 20-06.2017.

World Bank (2007), From Red to Gray (Washington), http//siteresources.worldbank.org/ECAEXT/Resources/publications/454763-1181939083593/chaw_045-072_ch01.pdf

Завод за унапређење социјалних дјелатности (1990), Социо-економски положај старих људи у Босни и Херцеговини, Сарајево.

Жганец, Н. (2000). *Њемачки сустав социјалног осигурања за његу,* Загреб: Ревија за социјалну политику, 7(1), стр. 55–62.

Жганец, Н., Русац, С., Лаклија, М. (2008), *Трендови у скрби за особе старије животне доби у Републици Хрватској и у земљама Европске уније*, *Загреб:* Ревија за социјалну политику, год. 15, бр. 2, стр. 171–188.

Живић, Д. (2003), *Демографске одреднице и посљедице старења становништва Хрватске*, Загреб: Ревија за социјалну политику год, X, бр. 3–4 , стр. 307–319.

Живковић, М. (2009), *Адолесценти, фертилитет и репродуктивно здравље младих у Републици Српској*, Београд: Становништво бр. 2, стр. 67–84.

Mira Cuk
Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

POPULATION AGING IMPACT ON SOCIAL POLICY IN REPUBLIC OF SRPSKA

Summary

Demographic processes are taking place throughout the world, significantly determining the economic and social development of every society. European countries are facing in the last few decades adverse demographic trends such as falling birth rates, negative natural increase, demographic aging and aging of the work contingency, all accelerating. Population aging is a world phenomenon that has strong implications for all spheres of life. The consequences it causes in the areas of labor, social security, health and social protection adversely affect the sustainability of existing social policy systems and require their reform and adaptation to overcome and mitigate the challenges of population aging.

In the first part of the paper, the observations on the aging process in the world and the Republic of Srpska were presented, pointing out the key determinants and indicators of this process. In the second part of the paper, data regarding the state of public policies in social security systems (pension and disability insurance, health care and social care) in the Republic of Srpska are presented with the objectives of the implemented reforms and some aspects of attitudes towards the consequences of population aging in the above-mentioned systems.

Keywords: *demographic processes, population aging, life expectancy, pension system, health care, social welfare.*

УДК: 314.15:179
DOI: 10.7251/GMS1707277M
(Оригинални научни рад)

Алекса Милојевић

МИГРАЦИЈА МОРА ДА ДОБИЈЕ СВОЈУ ЦИЈЕНУ

Одакле одлазе људи, ту замире живот. Миграција је, због тога, прворазредно питање опстанка. Крајње је неразумљива оволика равнодушност власти над оволиким несмиреним одласцима, посебно младих. Снажно доприносећи развоју развијених, уз још снажније уништавање земаља поријекла радника, миграција производи миграцију. Ко једном стане на пут миграцијских одлазака, углавном са њега не силази. Све развијене западноевропске земље, да би се развијале, претходно су зауставиле властиту миграцију.

Миграција – дио система развијених

Историја миграције је дио система развијених. У Европи то траје близу 150 година са скоро непромијењеним учешћем страних међу домаћим радницима. Довољно је да их буде 3%–5% и да користи буду изузетне. Само у вријеме ратова, због присилног довођења, тај број се повећавао на 15%–20%. У посљедње вријеме, динамика миграције у Европи је у значајном порасту. С обзиром на могуће веома тешке посљедице, многи забринуто врте главом. Они који управљају миграцијом очито нису стању да сагледају њене дугорочне развојне посљедице.

Основа миграције је у колонијализму као самој суштини капитализма. Свако ко имало измакне у развоју одмах размишља како да ту своју предност искористи за покоравање слабијег. Да га примора да ради за њега.

Миграција је у томе показала изузетан резултат. Ништа тако благотворно не дјелује на развој развијених и тако темељито не разара земље и економије поријекла радника као

миграција. По својим утицајима, миграција се налази у средишту капитализма као система. Доприноси премоћи капитала над радом, профита над надницом су изузетни. Она обара наднице, а увећава профите. То се остварује њеним утицајима на спречавање раста плата, што је њена најзначајнија улога.

И прва најава о могућем исцрпљивању властитих демографских извора, што је пријетња расту надницама, ствара силну потребу за отварањем граница и позивањем странаца на посао. Резултат је изузетан. Стижу млади и образовани, који, жељни рада и зараде, дижу продуктивност уз спречавање раста надница. Привреда добија на замаху. У порасту разлика између надница и профита су средства за инвестирање и, због тога, пораст техничког напредовања. Миграција је тако први носилац техничког прогреса развијених. Шири се производња, расту профити, увећавају се могућности нових запошљавања странаца. Миграција производи миграцију. Умјесто привремене, пролазне појаве, миграција израста у дио система развијених.

Да би се смањио отпор домаћих радника, прибјегава се мјери сегрегације.Домаћи радници се углавном повлаче на лакша и боље плаћена режијска радна мјеста, а старанцима се препуштају послови које они не желе да обављају. Домаћи радници постају контролори рада странаца.

Други извор економског богаћења развијених, путем миграције, јесте у бесплатном приливу огромних износа људског капитала. Све трошкове школовања и издражавања до радне доби поднијеле су земље поријекла радника. Сада се све то богатство, потпуно бесплатно, прелива у земљу запослења.

Процјењује се да је Америка, на уштедама одгоја дјеце и трошкова образовања, остварила кроз миграцију (1790–1912) вриједност која износи 13%–14% капиталних залиха америчке привреде. Слично се односи и на Западну Њемачку. Вриједност коју је она остварила на основу дотока 1,9 милиона миграната из Источне Њемачке, до подизања зида (1961), процјењује се на износ од 36 милијарди марака, што је 12% нето националног дохотка Западне Њемачке. Процјењује се,

такође, да је Њемачка у времену 1957–1973. године (цијене 1962) остварила вриједност миграцијског људског капитала у износу од 134 милијарди марака.[1]

Колики су данашњи износи миграцијског људског капитала тешко је и замислити.

Изузетно вриједан допринос развоју развијених, а економском уништавању мање развијених емиграцијских привреда миграција остварује у монетарној сфери.

Миграција је веома успјешан лијек за постизање монетарног здравља на страни развијених, а монетарне болести на страни мање развијених. Углавном се то постиже извозом путем миграције, монетарне нестабилности из правца развијених.

Здравље економије је у равнотежи. Због тога су платни суфицити и платни дефицити болести које је потребно лијечити.[2] За развијене, миграцијска помоћ у лијечењу те болести је изузетна.

Суфицити, уколико их се не ослободи, најозбиљнија су пријетња монетараној стабилности (инфлација). Извоз новца путем инвестиција је недовољан лијек, посебно са становишта све мањих могућнасти наплате дуга. Значајна помоћ стиже са стране миграције.

Она својим дознакама сужава домаће, а шири иностранo тржиште. Овим извозом инфлације она стабилизује валуту земље запослења, а дестабилизује валуту земље поријекла радника.

На раст цијена на страни земље запослења здружено дјелују два миграцијска економска утицаја: смањење производње и прекомјеран новац.

Због миграцијског разређивања радне снаге, посебно повећаног одласка најпродуктивнијих, опада производња. Наднице расту брже од раста продуктивности. То смањује могућности инвестирања и техничког напредовања. Уз то, стиже и обилан новац који врши притисак на оскудне робне фондове, што води расту цијена. Све завршава у смањењу

[1] Алекса Милојевић, *Економски развој и међународна миграција*, Економски факултет Српско Сарајево, 2000, стр. 234–237.

[2] John Maynard Keynes је у расправама о успостављању новог међународног монетарног система (Bretton Woods 1943) предлагао увођење међународне валуте bancor, и казнених поена на платне суфиците и платне дефиците. Средства би се сливала у фонд из којег би се помагало мање развијеним. То није прихваћено и свијет је кренуо погрешним путем.

домаће производње, а увећању увоза иностраних јефтинијих роба. Увоз који знатно премашује износе дознака.[3]

Миграцијско уништавање домаће валуте води земљу у дубоку кризу коју је веома тешко савладати.

Девалвација, као уобичајен лијек за лијечење болести платног дефицита, овдје не може да доведе до пуног изљечења. Обезвређење валуте путем утицаја радничких дознака снажно вуче надоље. Ако би девалвација пратила тај ниво обезвређивања, брзо би се стигло до потпуног уништења привреде и народа. Рјешења нема без рјешења миграцијског проблема, односно без гашења жаришта инфлације (дознаке). Само ограничења и престанак одласка, посебно младих и образованих, може да донесе рјешење. Да се покрене производња, умањи увоз и стабилизује валута.

Када се има у виду оволика прецијењеност домаће валуте (за бар два пута), као и одсуство монетарних овлаштења, онда је видљива сва наша немоћ да управљамо властитим развојем, што се односи и на управљање миграцијом. Посебна је тешкоћа у припадности наше власти идеји неолиберализма и њеној глобалистичкој обавези да, због властитог одржања, границе држи отвореним, што се односи и на миграцију. Ипак, завођење ограничења у одласку једини је пут којим је потребно кренути.

Миграцијски утицаји на земље поријекла радника

Сви утицаји миграције на земљу поријекла радника су негативни.

Миграцијско разређивање, посебно најквалитетнијег дијела радне снаге, доводи до наглог пада продуктивности. Разлика између надница и продуктивности се смањује достижући на неким подручјима чак и негативне вриједности (пољопривреда и сл.). То диже инфлацију, одузима могућности инвестирања и техничког напредовања.

Огроман је одлив националне материјалне вриједности садржане у трошковима школовања и издржавања до радне доби.

[3] У последње вријеме у Републику Српску доспијева годишње око једна милијарда КМ дознака.

Рачунато на 660 000 мигранта у 1970. години, процијењено је да је СФР Југославија, путем миграције, изгубила 6,8 милијарди долара, што је износило 17% производног фиксног капитала земље. Износ добити коју су југословенски радници остварили страним земљама био је 2 442 милиона долара.[4] Данашња мјерења, сигурно је, показала би далеко поразнији резултат.[5]

Сва та мјерења директног одлива националне материјалне вриједности ни приближно не указују на суштину проблема. Суштина је у доприносима људског фактора економском развоју.

Када се зна да човјек за десет година свог рада, из вишка који створи, отплати све трошкове школовања и издржавања до радне доби, те како радни вијек износи 40 година, онда је видљива величина губитка који подноси миграцијска земља поријекла радника, посебно имајући у виду да миграција одводи најквалитетнији и витално најспособнији дио радне снаге.

Радничке дознаке, иако се славе као значајна миграцијска добит, остварују све негативне економске утицаје на земљу поријекла радника. Доприноси монетарној нестабилности и порасту увоза су такви да убрзано воде земљу у потпуну економску заосталост и иностранa зависност. Када би се утврђивала цијена дознака, био би то, сигурно је, најскупљи новац који доспијева у земљу.

Неолиберализам као домаћи колонијализам

Мање развијени, уколико желе развој, морају да отворе своје границе и омогуће пуну слободу међународног кретања робе, рада и капитала. То ће довести до изједначавања цијена фактора производње односно до изједначавања у развоју. Само на основу слободе међународног кретања роба, људи и капитала мање развијени се могу надати скором достизању богатства богатих.

[4] Иво Вински, *Људски капитал и нето продукт савремене југословенске миграције*, Загреб, Економски преглед 3–4/72.

[5] Да би се показало шта миграција значи за развој, често се наводи примјер Африке. Процјењује се да је за око седамдесет година од почетка деветнастог вијека до 1879. године у Америку допремљено скоро десет милиона црних робова. Како је смртност у току транспорта достизала и до 25%, тај се број у поласку пење на 11 до 15 милиона. Многи сматрају да је то основни узрок пустошења овог континента, од чега није у стању да се опорави. На другој страни, Америка под миграцијским утицајима напредује. Милојевић, А., исто, стр. 3.

Високе камате на страни мање развијених привући ће огромне износе капитала из правца развијених и отпочеће убрзан развој.

На другој страни, високе плате код развијених покренуће ријеку радника из правца сиромашних. У том поступку двосмјерног кретања рада и капитала доћи ће до међународног изједначавања камата и надница, што је основа изједначења развоја у цјелини. Свугдје ће бити подједнак развој, нигдје неразвој. И све то само на основу слободе трговине, слободног тржишта. Нигдје говора о производњи, продуктивности као мјесту стицања и увећања богатства. То је та неолиберална економска бесмислица која је основа данашњег међународног интегрисања.

Сваком ко је имало упућен у функционисање тржишне економије јасна је величина ове бесмислице.

Неолиберализам се окреће трговини као извору богатства. Чак независно од тога чиме се тргује, богатство ће бити подједнако. Занемарује се основна искуствена чињеница да је развој заснован на производњи односно расту продуктивности те да у слободном тржишном сусретању виша продуктивност уништава нижу односно развијени уништавају мање развијене. Умјесто изједначења у развоју – огроман пораст разлика, чему тако поуздано свједочимо. Заводљивост неолиберализма тиме излази на видјело. Отварање граница значи за мање развијене властито препуштање економском сатирању развијених, што се управо догађа.

С обзиром на то да је неолиберализам очигледна економска бесмислица, јасно је зашто о томе нема неких значајнијих научних дискусија. Циљ није у научности и његовом искуственом потврђивању. Циљ је идеолошке природе, усмјерен на прибављање повољности у поступку економског поробљавања мање развијених. Да њихове политичке елите то прихвате како би се развио унутрашњи колонијализам. Да се терет заробљавања пренесе на домаћу власт. Прије свега, да се путем неолиберализма развију и мобилишу рушилачке снаге властите привреде које ће на тој основи остваривати изузетна властита богатства, на тој основи да прихвате

и подржавају неолиберализам до, ако је потребно, потпуног уништења властитог народа.

Да није овог идеолошког конструкта у форми глобализма односно Европске уније, на основу којег се доводе и одржавају слабе, штетне, издајничке владе, неолиберализма не би ни било. Неолиберализам је хладноратовски извозни производ развијених за уништење мање развијених. Нема неолиберализма на страни развијених јер нема потребе за њим. Он је добро осмишљен начин остваривања властите економске премоћи у циљу покоравања мање развијених, њиховог довођења у колонијални положај.

Супротно неолибералној догми о двосмјерности међународног кретања рада и капитала као поступка изједначавања цијена фактора производње (наднице, камате) односно изједначавања у развоју, стварност је на сасвим другој страни. Неолиберализам доприноси учвршћивању традиционалног обрасца међународних економских односа.

Капитал се држи у мјесту, а робе и радна снага се крећу у супротним правцима, у вријеме глобализма односно неолиберализма појачано. То је суштина богаћења богатих и сиромашења сиромашних, од чега се не одустаје.

У времену глобализма, у мјери отварања граница, појачана су кретања роба и радне снаге у супротним правцима уз појачану залијепљеност капитала за властито тло развијених. Све то води убрзању пропадања мање развијених, што је потпуно супротно од пропагандне неолибералне догме. Повећава се несмирена ријека одлазака, остављајући иза себе праву економску, друштвену и биолошку пустош. А власт, заокупљена властитим користима, ништа не предузима да се то спријечи. То су управо сва тешка искушења толико потребног заустављања одласка становништва у иностранство. Или његовог свођења на подношљиву мјеру.[6]

[6] Све су развијене европске земље, да би покренуле властити развој, прво забраниле масован одлазак радника и становништва у иностранство. Посебно се то односило на емиграцију стручњака, али се тај став није значајније разликовао ни када је у питању остали дио становништва. Тако је Велика Британија, нашавши се пред пријетњом масовног одласка радника и становништва у Америку, почетком двадесетог вијека, забранила одлазак. Убрзо је од изразито емиграцијске постала имиграцијска земља (Global Trends in Migration, Center for Migration Studies, New York, 1981).

Политика, пријетње и стрепње

Велики миграцијски талас, који је у Европи отпочео почетком седамдесетих година прошлог вијека, био је заснован на пролазности те потребе односно привремености као основи миграцијске политике. Вјеровало се да је позивање странаца пролазна појава која ће убрзо проћи. Наглашавала се слобода земље запослења у позивању и отпуштању радника. Европски Запад је подручје рада, али не и усељења. Вријеме је пролазило, а почетна очекивања и процјене се нису обистињавале. Од привремене, миграција је прерастала у непролазну, трајну појаву. Радне дозволе су продужаване, достижући вријеме од неколико генерација.

На видјело је излазила законитост производње миграције помоћу миграције. Огромни миграцијски доприноси развоју развијених на једној и уништавање развоја на страни мање развијених емиграцијских земаља завршавали су у све већој потреби све бројнијег пресељења радника и становништва. Домаћи демографски извори су бивали све оскуднији у допремање стране радне снаге све потребније. Потреба за миграцијом се увећавала са свим елементима продуженог боравка.

У посљедње вријеме, посебно под утицајем неолибералног глобалистичког дјеловања, перспективе миграције се увећавају. Разлике у развијености су у порасту, а на страни мање развијених буја неподношљива незапосленост. Притисци на запошљавање и одлазак у инстранство су огромни. Ту је управо мјесто немалих пријетњи и стрепњи.

Европска миграција је већ одавно превладала свој почетни привремени садржај. У многим европским земљама присутне су бројне националне групације које су своју животну судбину везале за те земље. Да ли ће Европа успјети да на миран начин пређе из свог националног у вишенационално утемељење, остаје да се види. То је сигурно проблем који је широм отворен и које тражи своје рјешење.

Посебна тешкоћа је у надолазећем кризном миграцијском стању. Прије свега се то односи на скоро достизање граница миграција са пријетњама значајнијег смањења броја.

Убрзано глобалистичко нарастање разлика у развијености носи пријетње озбиљног смањења куповине на страни мање развијених, што је основни фактор одржања масовности у миграцији. Смањење извоза смањује потребу за миграцијом уз реалну појаву вишка. Наилази кризно стање и незапосленост, сада и на страни развијених имиграцијских земаља. Може се очекивати да ће мигранти бити први на удару, што би, с обзиром на бројност, могло да доведе до најозбиљнијих друштвених потреса, посебно када то добије и своје нужне националне и међунационалне садржаје.

Опомене из прошлости су поражавајуће. Многи мисле да је основни узрок појаве фашизма у Њемачкој у кризним тридесетим годинама прошлог вијека управо разбуктавање кризе у околностима масовног присуства странаца.

Гдје ће се у том превирању наћи земље емиграције тешко је предвидјети. По устаљеном правилу, оне би требало да буду подручја извоза кризних стања из правца развијених, сада и на подручју миграција, гдје би цијена могла да буде веома висока. Јесу ли присутне пријетње повећаног гомилања њима непожељних на нашим испражњеним просторима – питање је које није за потцјењивање.

Скоро да је свима видљиво да се Европа налази пред најозбиљнијим искушењима свог и националног преображаја. Они који су водили политику њеног развоја, заокупљени краткорочним циљевима увећања профита, нису били у стању да сагледају и њену дугорочну развојну димензију. Сада је то дошло на ред.

Све то упућује на силну потребу да се најозбиљније приступи изградњи властите миграцијске политике, да би се заштитио властити развој и земља у цјелини.

Прва мјера изградње наше активне миграцијске политике могла би да се односи на спречавање одлива наше националне материјалне вриједности, овдје садржаног у вриједности миграцијског људског капитала.

У случају одласка на рад у иностранство, мигранти би морали да преузму обавезу враћања износа средстава утро-

шених за њихово школовање. С обзиром на скромне зараде које се остварују у иностранству, ова мјера би могла да се покаже веома ефикасном. Бројност одлазака би могла да се озбиљно смањи.

Посебна вриједност ове мјере је у њеној селективности. С обзиром на повећане износе ових трошкова код најобразованијих, повећано би се задржали управо најобразованији, што је од посебног значаја. То је начин да миграција добије своју толико потребну цијену.

Закључак

Слобода која нам стиже са европског Запада заправо је њихова слобода нашег уништавања. У ту сврху развијен је и неолиберални, глобалистички, идеолошки концепт Европске уније са циљем да се терет нашег заробљавања и уништења пренесе на домаћу власт. До сада је то остварено са изузетним резултатом. Привреда је уништена, земља распродана и презадужена, народ због незапослености и сиромаштва бјежи на све четири стране свијета. Убрзано се приближавамо искушењу свог биолошког опстанка на овим просторима, посебно због масовног одласка нашег становништва на рад у иностранство. Хоћемо ли уживати у властитој укоријењености, раду и стваралаштву, бити своји на своме, или ћемо се препустити крајње неизвјесној и опасној судбини туђинства, а ове просторе предати у руке другима, судбинско је питање пред којим се налазимо. Одговор је дијелом и у нашој способности изградње миграцијске политике која ће бити у стању да задржи становништво. А оно својим останком да изврши притисак на власт да га запосли.

УДК: 314.1:323.1
DOI: 10.7251/GMS1707287N
(Оригинални научни рад)

Слободан Наградић
Републички завод за заштиту
културно-историјског и природног насљеђа
Бањалука
slobodannagradic@hotmail.com

КОРАК НАПРИЈЕД, ДВА КОРАКА НАЗАД

Једанаест теза о односу демографских процеса и српских националних интереса

1.Тема супсумирана под насловом „Демографски процеси и српски национални интереси“ је не само актуелна, а та ријеч данас и овдје скоро увијек има политичку семантику или макар конотацију, него и научно и стручно изнимно „атрактивна“, изазовна и захтјевна. Она код нас досад није одвећ често актуелизована, промишљана, елаборисана, па због тога и не постоје неке спознаје или макар увиди за које би се могло казати да су неки освојени и етаблисани стандарди, постигнућа или аксиони у тој области, који се не доводе у питање, него од којих се у истраживањима полази и иде даље, ка новим сазнањима, а потом, ако се покаже потреба за тим, и ка практичним резултатима. Другим ријечима, ма колико речена проблематика, по нашем мишљењу, била интересантна и инспиративна, она није получила озбиљније теоријско занимање и пропитивање. Таква оцјена се може дати и доказати бар кад се неколике „традиционалне“ друштвене науке/науке о друштву у питању. То се прије свега односи нпр. на политикологију (свих грана, дисциплина и усмјерења), затим социологију, али и истори(ографи)ју, економију, па и неке друге научне дисциплине које се реченом проблематиком (треба да) баве парцијално, спорадично и ефемерно. Да је то тако најбоље показују чињенице видљиве из библиографија

назначених дисциплина на српском језику у посљедњих двије деценије, да се не залази дубље у прошлост. Нема акрибичнијих, научно фундираних елаборација не само актуелизоване релације, тј. интеракције демографских процеса и националних интереса, па тако и интереса српског народа, него ни проблематизовања неких других феномена и димензија унутар тог релативно широког спектра тема и могућих приступа њиховом истраживању, дескрипцији и промишљању. О томе, посебно код нас у Републици Српској данас, нема довољно озбиљних студија, па ни „обичних“ научних чланака у периодици из перспективе и парадигме неке од социолошких или политиколошких дисциплина, а било је толико много повода и потребе да се елаборишу и темељно (пре)испитају неки феномени из домена демографских кретања и стања, који су се просто „нудили“ истраживачком еросу, акрибичној обради, те научном уопштавању и синтези. Нама се чини да су речене научне дисциплине „подбациле“, односно да унутар њих, тј. од стране њихових репрезената није било довољно интересовања и мотива за бављење темама и проблемима становништва као одређеног, специфичног социјалног агрегата, као друштвене чињенице која постоји дуго колико и само друштво, ако не и дуже, због чега, овдје и данас, мањка спознаја, увида и теоријских искустава, а без тога било које социјалне акције, укључујући и политичке, које се покрећу и реализују с циљем да произведу пожељне демографске посљедице, не само да нису довољно освијешћене, него се, уколико се као такве конципују и проводе без те утемељености и претпоставки, ризикује да се направи већа штета него корист, у смислу и са посљедицама још већих демографских дебаланса, тј. пораста негативних трендова.

Како у вези са овдје актуелизованом темом, „ствари“ стоје у неким другим наукама или научним дисциплинама, прије свега оним које именујемо тзв. друштвеним наукама, односно наукама о друштву, како би, иначе, било тачније писати?

2. Кад је о демографији ријеч, онда се мора признати, напросто због тога што је то „гола“ истина, заснована

на емпиријски доказивим чињеницама, да је та наука данас, а то значи у посљедњих скоро двије деценије, у Републици Српској стекла и дефинитивно попечатила „право грађанства“, што ће рећи да се афирмисала и етаблисала као важно научно поље, област и дисциплина, иако је претходно годинама и деценијама, посебно у предратном периоду босанскохерцеговачке и повјеснице српске компоненте у њој, таворила, односно била потискивана на маргине, игнорисана, свођена тек на једну „грану“ географије или помоћну дисциплину социологије, економије, понегдје и понекад, и историје. Развоју, па и размаху, повећаној улози и утицају демографије код нас, у Републици Српској - а исто то вриједи и за цијелу босанскохерцеговачку територију и правно-политички оквир, па и за Србију – посљедњих година, а најмање од почетка Грађанског рата у БиХ 1992–1995, те, још и више, од потписивања Општег оквирног споразума о миру у БиХ 1995. и провођења истог, свакако је допринио живи повијесни процес, тј. конкретно стање „на терену“, а оно је било „у знаку“ и оптерећено врло динамичним демографским процесима, боље казано промјенама, прије свега миграцијама становништва из и унутар ратом захваћених региона у бившој СФР Југославији, а највише у бившој БиХ, након чега је тај исти простор постао пренасељен расељеним лицима и избјеглицама, нпр. Србима из Хрватске у БиХ, односно у Републици Српској. У релативно кратком времену, за свега 4–5 година, простор који се сад налази у Републици Српској доживио је драматичне и суштинске демографске промјене, а оне су се, у првом реду, тицале етничке припадности становништва, а затим и старосне, па по мјесту ранијег пребивалишта (село или град), а што посљедичи и знатним промјенама у радним способностима одређених категорија грађана који су чинили укупну структуру становништва нове државно-политичке заједнице у дејтонској БиХ, тј. Републике Српске. Само наведено, чак и кад би се апстраховале све остале детерминанте, опредјељења и још неке припадности структура становништва у српском државотворном ентитету у БиХ, је сасвим довољно за потврду раније оцјене о дубини

и ширини демографских промјена које су задесиле тај дио ex-yu државе или Западног Балкана, како се тај геополитички простор данас дефинише у највећем дијелу евроунијат)ског дискурса.

Другим ријечима, потреба за каквим-таквим одговором на питање шта се то десило и зашто, те какве су посљедице тог изнуђеног помјерања становништва, како актуелне, тако и дугорочне, призвала је, из запретаних резервоара сјећања, у помоћ демографију и широм јој отворила простор за, у почетку, макар иницијална објашњења, а касније још озбиљнија и акрибичнија истраживања и тумачења актуелних феномена у сфери миграција које су у том тренутку биле највидљивији траг, свједочанство и резултат тек минулог рата. Тако је једна ванредна, конкретна социјално-историјска, политичка, па и економска ситуација у нас, омогућила и убрзала процес афирмације демографије као науке. Иако на први поглед изгледа парадоксално, чињеница је да није било грађанског рата у БиХ и њиме изазваних великих људских губитака и покрета становништва, таласа избјеглица, расељених лица и других који су промијенили раније мјесто пребивалишта и/или боравишта из неких других разлога у то вријеме или непосредно иза рата у БиХ, што је довело до битно промијењене демографске „личне карте“, посебно националне конфигурације државе уговорене у војној бази Рајт Петерсон у Дејтону, питање је да ли би демографија постала етаблисана наука, академска дисциплина, студијски програм који се изучава на универзитету, или би остала тек пука струка, повремено коришћена за статистичке евиденције и (про)рачуне, односно медијске коментаре за актуелне политичке потребе ове или оне ратујуће стране. Отуда и оне малобројне елаборације неких демографских феномена у Републици Српској данас полазе од резултата које су у својим истраживањима утврдили, протумачили и на „свијет изнијели“ први постратни демографи, сад већ „доајени“ те науке и струке код нас. Према томе, демографија јесте направила крупне кораке, како за саму себе као научну област, и тиме се потпуно гносеолошки легитимисала као посебно (са)знање и дисциплина, тако и за оно што

та наука истражује, промишља, о чему рефлектира, о томе шта анализира, шта препоручује, сугерише институцијама власти, о чему логистикује медије комуникације и јавност, а то су све конкретни, живи проблеми овог времена и простора, људи и заједница, становништва у свеколикој динамици и дијалектици његове семантике, чиме је, односно то је потврда факта да је она тиме значајно допринијела освјешћивању јавности, академске заједнице, политичке сфере и других субјеката и чиниоца, али то данас више није довољно управо због тога што су демографски изазови већи, промјене садржајније и вишезначније, па се и зато у промишљање тих нових, отворених питања требају више укључити и дати већи допринос и остале науке о друштву, прије свих социологија, политикологија, али и економија, историја, медицина, наука о социјалној политици, геополитика и др.

3. Наш приступ промишљању актуелизоване теме, тачније збиље која је супсумирана под синтагму „демографски процеси и српски национални интереси“, јесте кантовски: тј. предмет истраживања и пропитивања је, парафразирамо овдје славног њемачког просвјетитељског филозофа И. Канта, звјездано небо над нама и морални закон у нама. Другим ријечима, све јесте и може бити предмет претраге и преиспитивања, анализе и синтезе, без лимита и аутоцензура, без забрана и деликта, једино ограничење јесте и треба да буде самоспознаја личних ауторових моралних хабитуса и габарита. Тим прије се залажемо за флексибилније приступе и експликације властитих погледа, становишта и сазнања, зато што се овдје ради „само“ о округлом столу, а не о некој дуго унапријед припреманој и строго фиксираној, научним пропозицијама и протоколима ограниченој конференцији официјелних научника. Јер, овдје и данас се још увијек округли столови, само због тога што их тако називају они који их организују, без обзира ко је у питању, сматрају неком нижом, мање вриједном формом окупљања и дебатовања у односу на скупове, конгресе, конференције или друге називе, посебно уколико им се дода атрибут „научни“. Међутим, ништа само по себи није гаранција квалитета, успјешности и великих ре-

зултата, без обзира на то како се то називало или како га други именовали, доживљавали и интерпретирали. Као да, иначе, свако не говори оно што зна и онако како (је) зна (навикао), упркос томе да ли говори на научном скупу, симпозијуму, семинару, округлом столу, јавној трибини, предавању и сл. Због тога што је то тако, тим прије је оправдано и сувисло позвати на отварање свих питања, без обзира на њихово значење, конотацију, па чак и посљедице, уколико оне, наравно, не угрожавају уставни поредак, тзв. јавно здравље и људска права појединаца и колективитета. Ми ћемо се трудити да не само отворимо, поставимо нека нова питања или актуелизујемо теме, односно да макар укажемо на потребу нових читања и тумачења старих одговора на њих, него и да понудимо објашњења, истина у форми и нивоу теза, неколиких феномена који су наша демографска свакодневица.

4. Још од раније знамо, захваљујући, између осталог, и демографији, да су демографски трендови у Републици Српској данас, а то значи скоро цијелу посљедњу деценију уназад, негативни. Прије свега, и партикуларно, једнодимензионално посматрано, то се највише односи на тзв. стопу природног прираштаја становништва у нашој политичкој заједници. Другим ријечима, наталитет је мањи од морталитета, а то значи, српским језиком казано, да више људи умире него што их се рађа. Демографска струка код нас има веома прецизне податке о томе, по свим насељеним мјестима и за све ове постратне године. На прсте једне руке могу се избројати општине и године у којима је био већи наталитет него морталитет. По многим мјеродавним процјенама, које узимају у обзир неколике релевантне социјалне чиниоце, такав тренд се неће ускоро зауставити и преокренути у демографски позитивном правцу. Штавише, све чешће и храбрије се чују и прогнозе да се пад наталитета код нас више никад неће зауставити, да се он уопште, при оваквом стању ствари у societas-у, и не може зауставити и преусмјерити. Ако је то тако, односно уколико би било тако, онда би се чувени Вишњићев стих из епске пјесме *Почетак буне на дахије* „... друмови ће пожељет Турака, ал' Турака нигде бити неће...“,

могао и требао читати као „друмови ће пожељет' Србаља, ал' Србаља нигде бити неће". Као што знамо, односно као што данас свједочимо, Вишњићемо поетско предсказање не само да се није остварило, и не само да Турци данас не иду нашим путевима, него су се они на велика врата и јаку свјетлост позорнице вратили на историјску сцену и кроз неоосманистичку политику настоје да нас поново поробе, али то је сасвим друга тема па њоме овдје нећемо више бавити.

Уколико би се, дакле, наведени Вишњићев стих реверзибилно читао и вриједносно тумачио, тражећи у њему и његове политичке консеквенције, онда би то требало да значи да српски народ у Републици Српској, Србији такође, мора бити незадовољан и забринут што се данас много мање рађа него што умире припадника његовог народа. То „народно" незадовољство и забринутост могу исказати једино неки његови легитимни представници, а не сам и цијели народ. Међу такве, „овлашћене" представнике, свакако спадају органи и институције власти, политичке странке, организације и групе, образовне, научне, културне установе, невладине организације, медији комуникације, Црква и вјерске заједнице, те још неки субјекти и фактори, које нема потребе наводити. Уколико су заиста овдје поменути субјекти забринути за неповољну демографску „слику" српског национа данас, уколико су незадовољни односом наталитета и морталитета, при чему тас на ваги претеже на страну морталитета, они ће се вриједносно опредијелити у смјеру и значењу исказивања потребе и проналажења могућности за трансцендирање постојећег негативног стања и тренда, што значи да се од тих и таквих субјеката очекују иницијативе, сугестије и приједлози мјера и активности чијим провођењем би се елиминисали или макар значајно умањили негативни ефекти актуелних демографских процеса у нашем полису. По нашем мнијењу – ријеч или појам мишљење је одвећ озбиљан, семантички богат и обавезујући, ди бисмо га олако, без додатних објашњења, користили у овом контексту – демографски процеси међу српским народом у Републици Српској, па и шире, не могу се озбиљније преусмјерити у пожељном

правцу и циљу без промјене, тачније: повећања наталитета. Ништа значајније у овој нашој политичкој заједници у сфери демографије се неће десити уколико се овдје не буде рађало више дјеце, а мање умирало, наравно – старијих лица. Другим ријечима, није реално међу Србима данас очекивати повећање наталитета, уколико нема озбиљне, кредибилне, реалне и проводиве наталитетне политике. Нисмо сигурни да такве епитете, тј. потребна својства, значења и потенцијале, посједује оно што данас и овдје, код нас, свакако постоји и назива се политиком наталитета, односно демографском политиком.

5. С обзиром на претходно казано, чини се онда да је не само логично него и неопходно, нужно што прије формулисати адекватну, а не било какву, политику наталитета у нашој државотворној заједници, што прије постићи макар минимални консензус у вези са њом, а онда ју усвојити на надлежним законодавним органима, објавити у службеним гласилима, тј. етаблисати је и одмах започети реализовање норми, мјера и потеза које та политка и из ње изведени нижи акти буду подразумијевали и налагали. Овакву реченицу или неке њој сличне, није било тешко написати. То може свако ко је елементарно едукован у стварима демографије и политике. И написано их је довољно, са мањим или већим модификацијама, у бројним овдашњим документима различитог садржаја, намјене, провенијенције и форме, од стратегија, резолуција, акционих планова, декларација, до закона, правилника, статута, препорука и других списа које су доносили, проглашавали, дисеминирали органи власти, министарства, скупштине, агенције, секретаријати, фондови, невладине организације итд. Али, сасвим је другачија ситуација већ код одговора на питање: а шта пише у тим списима *vis-a-vis* наталитета, односно потребе – жеље многих, свакако – рађања више дјеце. Ту већ нема сагласности о томе како постићи тај циљ, како га остварити, односно шта предузети па да се повећа стопа наталитета. Одговоре на тај изазов садржи врло мало докумената, па и због тога треба стварати, формулисати нове. Тачније, нужни су документи популационе политике иза којих, прво,

стоје овлашћени, легитимни органи и субјекти, а затим такви у којима се врло директно, јасно, прецизно и храбро наводе мјере, прописи, потези и друге активности које су императивно морају проводити. За то што већина докумената код нас, који су носили или још носе име популациона или (про) наталитетна политика, није таква, односно што у њима нема довољно конкретних, прецизних и проводивих мјера, „корака“, потеза и осталих активности неопходних за реализацију ма којег програма, осим политике одговорност пада и на демографију, тачније: на овдашње и ововремене демографе, који су често избјегавали да предлажу и формулишу јасне и оперативне програмске циљеве и оне мјере за које у њиховој науци и струци јасно пише под каквим условима (могу да) доносе позитивне резултате, него су се прије и радије приклањали политичком наративу и резону, а онда и утилитарним критеријумима који су скончавали у „пројектима“ и „политикама“ чија реализација није давала очекиване исходе, што су, уосталом њихови „пројектанти“ то унапријед знали. Једина добит од таквих политика, стратегија, акционих планова и сл., је лукративне нарави, односно стварање привида да се нешто чини(ло) с циљем реализовања планова из „корпуса“ популационе политике или стратегије повећања наталитета.

Аутору ових редова се чини да се у некој новој, макар нешто другачије дизајнираној наталитетној политици у Републици Српској, нужно мора поћи од државе, од улоге, моћи и одговорности државних власти, од општина, њихових служби и капацитета, до Владе, са свим њеним министарствима, Народне скупштине и Кабинета предсједника Републике, па макар то личило на етатизам, укључујући његове екстремне садржаје и форме. Другачије и једноставније казано, политика рађања или, постмодернистички казано, (про)наталитетна политика мора бити ствар, тј. брига и одговорност државе. Прије свега и највише државе, а тек потом и других субјеката и фактора, од човјека узетог појединачно, индивидуума, па брачних партнера, породице, до социјалних група, политичких странака и организација, школе, послодаваца, цркве/

вјерске заједнице, медицинске установе итд. Дакле, сматрамо да у нашој политичкој заједници демографско питање, специфично сведено и редуковано на питање повећања новорођене дјеце, наравно уколико се то суштински жели, није и не може бити демократско питање. Односно, полазећи од демократије, њеног поретка, њених темељних вриједности, не може се поправити наталитет, не може се обезбиједити рађање више дјеце. Без позитивног притиска државе, без стимулативних и олакшавајућих мјера, а то значи дискреционих и, нужно, дискриминаторних понашања власти према појединим акерима наталитетног циклуса, није могуће преусмјерити демографске процесе у пожељне исходе ситуацију. То, даље, значи да се у конциповање наталитетних политика, стратегија, закона, акционих планова и сл., мора кренути имајући на уму и руководећи се крајњим циљем – повећањем броја новорођене дјеце, при чему нарација о људским правима неће моћи бити у првом плану, напротив. Људска права, или, нешто старијом терминологијом казано: права човјека, посебно импелементација оних из корпи нових генерација, не могу бити савезник и/или подршка повећању наталитета. Кад год се слобода избора у вези са разрјешењем дилеме рађати или не остави само једном појединцу (уколико формулација није плеоназам, јер појединац је увијек један), односно актеру наталитетног циклуса, он ће најчешће бити опортун, тј. ићи ће (се) линијом мањег отпора, при чему данашњи живот, из аспекта бројних припадника младе генерације, се чини лакшим, једноставнијим без дјеце. Зато их они тако мало и рађају. Односно, родитељство и дјеца су за бројне младе брачне парове у наше вријеме изазов са којим не знају, не могу и не желе да се носе. Због тога они тај изазов „рјешавају“ на два „начина“: тоталном апстиненцијом од удаје или женидбе, с једне стране, односно њиховим пролонгирањем до каснијих година кад је родитељство из биолошких разлога ризично, па се ријетко и практикује. С друге стране, чак и ако се десе бракови, све је мање рађања. Данашњи супружници се најчешће задовољавају само једним дјететом. Тиме се не обезбјеђује ни „проста репродукција“, јер уколико је „производ“ два пре-

тка само један потомак, онда је јасно да се тако популација рапидно смањује и да ће је ускоро за половину бити мање него што је сада има. Шта су могући узроци и разлози ове појаве и, што је још важније, има ли и гдје се налази рјешење те апорије?

6. Пад наталитета, ма у којем друштву или држави, па тако и код нас у Републици Српској, директна је посљедица социјалне појаве и процеса који су у социолошкој, а након ње и у дискурсу и литератури осталих наука о societas-у, именовани, дефинисани и описани као модернизација. Једна од највидљивијих одлика или израза модернизације свакако јесте и индустријализација. Тај процес није у свим друштвима и државама почео у исто вријеме, нити је трајао једнако дуго. Земље и државе у којима (је) живи(о) српски народ тај процес је интензивније захватио 30-их година 20. вијека. Изузетака је, наравно, било: највећи дио данашње Војводине, поједини дијелови Србије, па чак и Хрватске, односно Босне, али без Херцеговине, да се зна, у којима су већински живјели Срби су раније и брже завршили оно што се односило на индустријализацију чиме су се ти крајеви модернизовали, за разлику од свих осталих српских земаља у којима је индустријализација почела тек послије Другог свјетског рата, раних 60-их година 20. вијека, у вријеме и у условима тзв. социјалистичке изградње. Посљедњи, за сад, талас модернизације српског друштва и држава у којима (су) жив(ј)е(ли) (и) Срби, догодио се у постиндустријској ери, у вријеме друштвене, политичке и аксиолошке транзиције крајем 20. и почетком 21. вијека у току које су и српска друштва и државе ушле у глобализационо и неолиберално врзино коло, постале информатички и по другим садржајима планетарно умрежене и самим тим принуђене да „дијеле“ судбину и тзв. универзалне вриједности и сносе све консеквенције тог и таквог избора и ситуације у којој су се нашле. Све то, наравно, упозоравају социологија, политикологија, економија али и антропологија, има битне посљедице на демографске процесе, посебно на наталитет. Симплификовано казано, индустријализација је имала сљедеће двије најтранспарентније посљедице:

миграције становништва из села у градове и њихов економски и посвемашњи други развитак (нпр. образовни, културни итд.) с убрзаним мијењањем свијести и навика њихових становника и, друга, „трансформација“ традиционалне породице, за шта би бољи и тачнији назив био – разбијање дотадашњих сеоских вишечланих и вишегенерацијских породица, које су до тад углавном функционисале као задруге, тј. економски самоодрживе мини производне јединице. Такође, осим идеја, а након њихове легализације и етаблирања – идеологије модернизације, распаду традицоналне породице у социјализму је погодовало, односно он је убрзан, а онда и докрајчен и због промовисања, тачније: натурања апаратима и инструментима идеолошке опресије и репресије, идеје детрадиционализације како самих појединаца, тако и друштва као цјелине, еманципација истих од „окова“ традиције, која је разумијевана као нешто ретроградно, назадно, супротстављено модернизацији и напретку, којим се социјализам одликовао и дичио. Наравно, традиција није само то, али она није основна тема овог нашег трактатуса па се њоме овдје више и шире нећемо бавити. Иначе, традиција јесте важна и за наталитет, и за породицу, васпитање дјеце итд.

Осим индустријализације, модернизација је генерално, па тако и код нас, донијела још неколико социјалних иновација – тачније: све те промјене које је произвела индустријска револуција касније су, у социолошкој, антрополошкој, политиколошкој, економској, те и у њима сличној литератури, назване социјалним иновацијама – које су се крајње неповољно одразиле и посљедичиле на наталитет, посебно на број новорођене дјеце, а затим и на оно што се збирно назива популационом политиком. Прије свега, наведено вриједи и односи се на сљедећих неколико феномена: дерурализација, тј. уништење села (наравно, не голом силом), разсељачење, које онда нужно доводи и до деаграризације или смањеног бављења пољопривредом, посебно земљорадњом. Миграције сеоског популоса у градове до којих је дошло због индустријализације посљедичиле

су урбанизацијом истих, подизањем станова, смањењем дворишта, а то се све негативно одражава(ло) на прираштај становника тих тек урбани(зовани)х дестинација, јер пуно дјеце потребује и велики простор за њихов боравак, смјештај, па и игру. Смањењу наталитета на овим нашим просторима, нарочито у вријеме социјализма, допринијела је законска одредба о обавезном основном образовању, што је за посљедицу имало ризик свакодневног избивања из кућа и домаћинстава, те одлазак у школу, издатке за школовање, али понајвише нарастање свијести женске дјеце, касније дјевојака и жена о могућностима и потреби њихове нове, равноправније улоге и утицаја у новом друштву. Ту је почела реализација идеје о еманципацији жена, а у социјалистичкој епоси она је практично била доживјела свој највиши развојни стадијум до тада. Касније, при крају 20. вијека, та идеја је, прво на Западу, у неолибералним „круговима“, а затим и у осталим дијеловима данас глобализованог, умреженог, постмодерног свијета, еволуирала, первертирала у нарацију о тзв. родној равноправности, чиме је постала норма, механизам и еталон за мјерење друштвеног прогреса, демократије, владавине права, људских права, толеранције у модерним државама. Крајња консеквенција нарације и иде(ологи)је родне равноправности данас, додуше још не и код нас, јесу дискурс, право и пракса истополних бракова. Све наведене постмодернистичке, антидискриминационе идеологије и политике јесу и антинаталитетне, што имплицитно, што експлицитно. Нема дјеце без мушко-женске везе и контакта. У истополним браковима не могу се још рађати дјеца, упркос убрзаном и ефикасном развоју науке и технологије. У тој ствари право, укључујући најновију „корпу“ људских права, не може помоћи. Али свакако одмаже наталитету и продужетку људског рода. Због тога у конциповању и пројектовању популационих политика и заговарању нове пронаталитетне стратегије, данас и овдје, демократију и људска права треба поставити у њиховим реалним габаритима, а не хипостазирати их до дивинизације.

Уз наведено, а као посљедица модернизацијских иновација, неповољно на наталитет дјелују и нека друга постигнућа праксе еманципације жена, неки институти и резултати борбе за равноправност жена, који сами по себи нису спорни и непријатељски спрам рода и порода, али могу бити јако подложни за разне манипулације у области наталитета и тако демографске процесе одвести у кривом правцу, социјално и вриједносно неприхватљивог с тачке гледишта традиционалних породичних вриједности и политике повећања и јачања наталитета, односно повећања броја припадника српског народа. У те институте, освојена права, механизме остваривања равноправности или, како се то звало у доба самоуправног социјализма, хуманизације односа међу половима, спадали су, нпр. планирање породице, која је, по таквим доктринама, требала бити хуманија заједница од свих претходних у историји, а к томе циљу се могло стићи уз помоћ механизма контроле рађања, чија љепша формулација, готово синоним, је управо планирање породице, затим права на слободно одлучивање о рађању дјеце, чија крајња консеквенција је право на обортус, онда усвајање дјеце без родитељског старања и још неколики, које не морамо ни поменути. Насупрот тих препрека порасту наталитета, који су посљедица развоја друштва на начелима економског прогреса и благостања, политичких слобода, демократије и људских права, а што се данас сматра вриједностима које се не смију преиспитивати или мијењати, стоји један институт и инструментаријум истовремено, који је у екс-Југославији као уставна категорија уведен и легално се примјењивао још од 1974. године, и што је дао несумњив допринос повећању броја новорођене дјеце, познат под именом и санкционисан као - вјештачка оплодња. То је једна од ријетких социјалних, правних, медицинских и технолошких иновација које нису антинаталитетне, него напротив: пронаталитетне. Ту иновацију и могућу пронаталитетну мјеру треба и даље медицински фаворизовати и финансијски стимулисати, како би и оне породице које желе да имају потомство оствариле ту своју накану, себи као родитељима на радост и понос, а друштву и држави на корист и наду за будућност.

Сматрамо да свака наведена препрека, свака социјална иновација, те неки институти, механизми, инструменти људских права и тзв. европски стандарди, посебно ако су, а јесу, у колизији, супротности са потребом и интенцијом повећања наталитета и довођења у везу демографских процеса са српским националним интересима, завређује посебну сериозну елаборацију у облику, значењу, консеквенцијама и утицајима научне расправе, огледа или макар истраживања. Кад-тад ће се и о наведеним изазовима морати отворити дијалог. Што то урадимо раније, прије ћемо на диспозицији имати нове спознаје и могућности акције.

7. Поред претходно већ изложених и овлаш елаборисаних неколиких теза и приједлога за размишљање, али и помоћ онима који се код нас баве планирањем, израдом, усвајањем и имплементацијом националних политика, стратегија, акционих планова, закона и других подзаконских аката, сувислим и потребним нам се чини поставити и сљедећих неколико питања и дати сугестија. Све оно што ћемо даље написати с реченим циљем и за наведене потребе, мотивисано је не само испуњењем идеала строгих хеуристичких, гносеолошко-епистемолошких разлога и циљева, него и свијешћу о одговорности једног интелектуалца за јавно дјеловање, а посебно о одговорности за судбину народа којем припада, те његовој актуелној демографској слици а, још и више, перспективној. Тим поводом наш видокруг сузићемо и ограничити на аналитичко поље у којем ћемо бити фокусирани само и једино на Републику Српску.

У вези са претходним основно питање које се, такорекућ', само од себе поставља је: да ли Република Српска, а прије свега власти у њој, и законодавне и извршне, али и бројни други субјекти и фактори од којих у некој мјери зависи како актуелно тако и будуће стање наталитета, односно који могу утицати и на данашње, а још више на будуће демографске процесе, стварно, истински желе и хоће да зауставе пад наталитета и демографске губитке из других разлога и друге провенијенције; да ли су тај и такав циљ, интерес, тежња, радње и намјере нешто што спада у српски национални ин-

терес – витални или макар „обични“? Уколико су одговори на постављена питања позитивни, тј. уколико власти, сама држава дакле, недвосмислено демонстрира опредјељење и одлучност за дјеловање с циљем прво заустављања пада наталитета, а онда и његовог поправљања, тачније повећања у догледној будућности, односно одлучног и конкретног исправљања разних и крупних аномалија у сфери укупних демографских кретања, те уколико се отпочне са збиљским чињењем на њиховом елиминисању, чиме ће се показати да држава, тј. власти у њој, стварно брину о укупном свом становништву и његовој обнови, да повећање наталитета више није предмет о којем промишљају само неколике научне области и дисциплине, да се људи третирају као ресурс, а не као роба, онда треба поставити још неколико питања. Прво гласи: има ли Република Српска данас популациону политику, или макар стратегију; какве су оне; на чему се оне заснивају: од чега полазе; шта су им циљеви, средства и механизми остварења тих циљева; ко су субјекти њихове реализације итд. С обзиром на то да треба да нас, тј. Републику Српску, интересују сви гео-политички, дакле државни простори у којима живи српски народ, онда се мора имати одговор на питање какво је стање и шта се догађа *vis-a-vis* актуелне и перспективне ситуације са наталитетом, статусом и правима српског народа у Србији, у Федерацији Босни и Херцеговини, Хрватској и Црној Гори, што је довољно за промишљање унутар одговора на друго питање. Треће питање се „органски“ наслања на прво и ми ћемо га формулисати више као наше залагање, наговор и сугестију, подстицај за дјеловање. Шта се, дакле, може одмах, промптно, а шта пак треба дугорочно предузети и (у)радити па да стање *a-pro-pos* наталитета не буде такво да се мора негативно вредновати, да се не страхује због њега, а посебно због нових можебитних демографских губитака, од тзв. бијеле куге, од драматичног смањења српске популације, па и нестанка српске нације са данашњих његових етничких простора.

8. И док неко не да какав-такав одговор или макар коментар у вези са нашом запитаношћу из претходног пасуса, чини нам се важним подсјетити, па и додатно нагласити да

питање наталитета и укупног демографског стања у нашем полису данас није, не треба и не смије да буде дневнополитичко питање, него мора имати стратешку димензију, значење и домет, мора се заснивати на стратешким исходиштима, треба бити државни пројекат у којем ће, осим ње, партициповати, у складу са својим капацитетима и овлашћењима, све образовне, научне и друге институције, Црква, медији и др., тим прије што питање наталитета измиче сувом академском резону, хладној логици теоријских и научних парадигми, што је није и тешко може бити неутрално, него је снажно емотивно, ствар опредјељења и акција, па зато понекад у вези са њим професорска памет и контемплације оману, не дају резултат.

Да досадашње излагање резимирамо и, истовремено, сугеришемо: по нашем мнијењу, стање ствари у демографском комплексу Републике Српске, па и српског народа узетог у цјелини, не може се промијенити набоље и трајно без, сажето и симплификовано казано, холистичког приступа и синергичне акције већег броја социјалних субјеката, међу којима се свакако налазе и они из других области егзистенције, који на први поглед не припадају демографској сфери, већ дјелују нпр. у привреди, области запошљавања, руралног развоја, у сфери бриге о дјеци, заштити породице, у брачним савјетовалиштима, образовању, па и посебној едукацији о демографији, промоцији материнства, легислативи итд. Без промјена и побољшања стања у наведеним и другим областима живота, тешко је очекивати прогрес у повећању стопе наталитета, у исправљању демографских дебаланса, поготово не убрзо.

9. Већина наших популационих политика, стратегија, декларација, програмских писмена и других аката, демографско питање су редуковали и свели на, па га затим на неки начин и поистовијетили са, смањење(м) наталитета. То је, вјероватно, (тако било) због тога што је пад наталитета у посљедњих неколико година био и још јесте драстичан и непоправљив. Међутим, популационе политике се не састоје само од/из наталитета, оне се не могу и не смију уоквирити и попунити само садржајима који свједоче о смањењу ната-

литета, него се у њима морају отворити и наћи и оне теме као што су: неравномјеран просторни распоред становништва; доступност социјалне и здравствене заштите; приступ образовању; старење као демографски проблем, посебно имајући у виду чињеницу да становништво у РС нагло стари; затим питање проблематизовања реперкусија новог наратива о жртвовању за дјецу; породична педагогија; ту је и рјешавање проблема неиздржаване и незбринуте дјеце; али и медијско третирање демографских процеса и феномена; те веза безбједности и наталитета, што је данас мање важна тема него прије 50, 150 или 1500 год., али се она и даље не смије гурнути на маргине итд.

У контексту претходне нарације чини нам се потребним и оправданим издвојити као посебно питање и тако га третирати у свим будућим политичким, стратешким и акционим документима из области демографије, специјално: наталитета, а то је питање сиромаштва. Наиме, бројни аутори(тети) и даље упорно доказују тезу да је пад наталитета данас и овдје у директној сразмјери и зависан од имовног цензуса брачних партнера, односно породица. Даље та „легенда“ логицира да је главни узрок смањења броја новорођенчади у Републици Српској у томе што је њено становништво данас сиромашније него прије 20 или 50 година и што су слаби изгледи да се тај имовински статус ускоро промијени набоље. Оцјена која се налази у другом дијелу претходне реченице није до краја нетачна, али њу и евентуалне закључке и поруке на темељу ње демантује сам живот, сама стварност у многим државама савременог свијета, од СР Њемачке, Швајцарске, скандинавских држава, Француске, које нису сиромашне, напротив, а опет годинама уназад биљеже пад наталитета, чак драстичан. С друге стране, овдје се више дјеце рађало у ратним условима, за које се не може рећи да их је красило неко материјално и финансијско изобиље, напротив, као што је висока стопа наталитета пратила српски народ у његовим државама и земљама и онда кад је он живио у далеко тежим условима и још већем сиромаштву. То само показује да сиромаштво, иако је важан фактор наталитета, а фертилитета још и више, није апсолут-

ни извор и уток нарације о смањеном природном прираштају, паду наталитета и другим демографским дебалансима и због тога га и не треба апострофирати као лимит за повећање броја новорођенчади. Нити је богатство само по себи стимуланс и повољан амбијент за демографски раст, нити је пак сиромаштво једина и најтежа препрека склапању бракова, рођењу дјеце, успостављању и развоју нормалне породичне атмосфере и комуникације. То само значи да је „дијалектика“ односа између богатства и сиромаштва комплекснија и не треба ју симплификовати за ма које потребе и циљеве, а посебно не злоупотребљавати као алибије за смањење наталитета а још мање у изради докумената популационе политике.

10. Важна демографска тема, данас планетарно актуелна, коју не би смјела пренебрегнути ниједна популациона политика или стратегија, јесте тема или проблем миграција. Дакако, и емиграција и имиграција. Миграције су константа историје. Њих је било у свим епохама, у свим друштвеним уређењима, политичким системима и порецима, облицима владавине, од кад постоје писани трагови о томе па до данас. Узроци и разлози њихове појаве и дугог трајања су различити, а најчешће економски, ратни, здравствени, идеолошки, религијски и политички прогони, избјегавање елементарних непогода и природних катастрофа итд. Од почетка серије грађанских и других ратова у арапским, афричким и азијским државама, те ратова против њих и између њих, крајем прве деценије 21.вијека, миграције су феномен који живи и упорно се регенерише. Миграције се понекад и понегдје неуко и некритички изједначавају са избјеглиштвом, а мигранти са избјеглицама. Наравно, то није исто, нити су та два појма синоними. Сви они који имају покриће за именовање избјеглицама јесу истовремнео и мигранти, док обратно не вриједи – има миграната, тзв. унутрашњих, који нису избјеглице. Српски народ је до сад у својој тегобној историји, мимо своје воље често долазио у ситуацију да многи његови припадници буду (е)мигранти, а велики дио нашег народа неријетко је избјеглиштвом морао спашавати своју кожу. Према томе, има искуство и ове и оне стране „медаље“

и једног и другог егзистенцијалног и правног статуса. Пошто су демографски и социјални обим, дубина и простор на којем се зачињу и одакле почињу миграције, велики, с обзиром да оне, за данашње прилике, дуго трају и да им се ускоро не назире крај, мора се констатовати да су ововремене миграције планетарних размјера, да су глобални феномен, са глобалним значењем, дометом и посљедицама, а не нека изолована, локална манифестација незадовољства или бенигни премјештај становништа из ових или оних разлога, за ове или оне интересе, зарад више посла или боље плате и сл. Миграције су озбиљан друштвени догађај и процес, који оставља дубоке трагове на ткиву сваке иоле респектабилне и самодостојанствене државе, те значајне посљедице на битне демографске процесе и исходе, а нарочито на наталитет.

Ако је нетом наведено тачно и истинито, онда се при планирању, доношењу и ма ком провођењу популационе политике, пронаталитетних стратегија и акционих планова тема о миграцијама не смије, кад би и могла, заобилазити, односно релативизовати тако што ће се умањивати значај самих миграција. Другим ријечима, чак и да нису актуелне из разлога које смо овлаш и на друге начине епизодно навели, миграције су важна тема како за земље поријекла емигранта, тако и за земље у које они долазе или кроз које пролазе, са дужим или краћим задржавањима. Буде ли ускоро неко радио на доношењу неких докумената из сета популационих „папира“, миграције се обавезно морају инкорпорисати у њих.

Међутим, чак и прије тога, наши научни радници, прије свега демографи, а затим и други: социолози, политиколози, историчари, економисти, етнолози и сл., имају прилику да покажу своју ерудицију, способност предвиђања и опортуност предлагања неких мјера, прије свега институцијама власти, а поводом потребе да се одговори на изазове актуелне мигрантске кризе на Блиском истоку и Балкану, која својим „ободима“ запљускује и наше, босанскохерцеговачко тло. Шта, дакле, (у)чинити са хиљадама миграната који долазе из ратом захваћених држава Блиског и Средњег истока, Сјеверне Африке итд., који се већ дуже вријеме задржавају, за

сад највише у Србији, јер их Европа селективно прима у своје државе, а колико сутра могу закуцати на „врата“ БиХ, самим тим и Републике Српске? У вези са тим је и сљедећи изазов: како да се понашају државне власти, политички субјекти, па и остали социјални фактори у српском полису постдејтонске БиХ, у коју долазе „гости“ из арапског и, шире, исламског, свијета, трајно се настањују у градовима Федерације БиХ и имају намјеру да ту и остану, а показују амбиције и да се рашире по Републици Српској? Шта кажу наша наука и струка тим поводом? Нама се чини да није рано о томе говорити, иако проблем још није ескалирао, али несумњиво је, с наше тачке гледишта, да ће се нпр. Арапи, посебно они из неких њихових сиромашнијих држава, населити и код нас, у нашој Републици. Мигранти ће са собом донијети своју културу, религију, обичаје, језик и друге идентитетске ознаке, које су битно другачије од оних по којима Срби јесу то што јесу, и са тим ће се требати суочити и носити. На страни миграната биће, односно ићи ће њима у прилог, свеколика нарација о људским правима. Они се једностраним мјерама и актима ма које власти у Републици Српској, БиХ такође, чак да она у њој и хоће, а неће, да им стане на пут, неће моћи зауставити, спријечити да долазе и бораве овдје, да купују некретнине, да праве своје богомоље, подижу школе и шаљу дјецу у њих и да се на друге начине овдје интегришу. Шта да раде Срби у тој будућој, претпостављеној, али и изгледној, ситуацији? Да упорно одбијају долазак ма којих странаца на своју територију и тиме ризикују да буду оптужени за кршење демократије, људских права, европских стандарда, а већ су показали своју вољу и жељу за улазак у Европску унију, при чему ваља знати да ксенофобија није препорука за приступање тој новој супрадржави, или да се повинују само економским интересима неких својих припадника и представника па „нека буде што бити не може“, што би рекао велики Његош. Да ли да се спремају за своје конвертитство у ислам, или да разрађују могућности преобраћања Арапа и других муслимана у православље? Све су то питања која потражују одговоре и ето изазова за науке и научне дисци-

плине које се баве демографијом. Сад није рано да се о томе прозбори макар нека ријеч, напише неко слово, јер, колико већ сутра, може бити касно.

11. На крају ових маргиналија о неколиким садржајима тема и изазова супсумираних под наоко бенигни наслов „Демографски процеси и српски национални интереси“, треба рећи понешто и о томе шта су то национални интереси уопште, па тако и национални интереси српског народа, посебно *vis-a-vis* актуелизовања комплекса демографских кретања, данас и овдје. Многи наши теоретичари најрадије се не упуштају у семантичко или какво друго разлагање синтагме „национални интерес“, волшебно тврдећи да се углавном и не зна шта је то национални интерес, да такво шта реално не постоји, да је та синтагма нешто што се користи само у политичком дискурсу, мање-више за неке националистичке потребе и сл. Да ли је то баш тако? Нама се чини да није, напротив. Национални интерес је прије свега легална политичка категорија, а ако је тако, а јесте, онда о њој имају шта и треба да кажу и науке које се баве политиком и политичким. Прије свих политикологија, а затим и право, социологија, историја, дефендологија и друге. Национални интерес није нека апстрактна химера, није само теоријски конструкт, него жива реалност, интерес народа, нешто што му треба, за чим он тежи, ка чему стреми, што дефинише његов идентитет, потенцијале, што је га одржава на историјској позорници и чини конкурентним другим народима. Наравно, национални интерес је динамичка категорија, он је колико историјски, толико и повијесно детерминисан и дефинисан. Сваки народ је увијек (био) колико-толико освијешћен о свом националном интересу, чак и кад га није могао јасно формулисати и језички изразити. Тако је и са српским народом и његовим националним интересима. Кад смо рекли да је он, тј. национални интерес повијесно условљен и „ароматизован“, то значи да његов садржај и суштина зависе од онога што се збиљски догађа у самом животу, тј. у повијести, од токова и садржаја друштвених процеса и односа, од збивања у сфери политике, економије, науке, културе, образовања, дјеловања власти итд.

С друге стране, сваки национални интерес је и историјски посредован и зависан, што значи да се он мијењао од епохе до епохе, од једног до другог стања и статуса неког народа, у зависности од тога која су питања и изазови били на „дневном реду“ историје. Дакле, није тачно да национални интерес не постоји, да се не зна шта је он (уосталом, овај аутор је још прије више од деценију и по написао есеј под насловом „Национални интерес – шта је то?“, али га је објавио тек 2004. године), да се о њему нема шта и не треба расправљати итд.

Национални интереси српског народа током историје су се мијењали у зависности од већег броја чиниоца. Примјера ради није нити може бити исти национални интерес народа који има своју државу, у којој је суверен и господари својом судбином у односу на народ или дио народа који је под туђом влашћу, који нема политичке слободе и не може радити оно што би он хтио, што му налажу његови интереси, него се мора понашати онако како то траже туђи интереси. Српски народ је у својој историји често био у таквим приликама, а и данас је. Један дио Срба живи у својој самосталној и сувереној држави: Србији; други дио српског народа има властити државотворни ентитет унутар државе БиХ, уговорене у Дејтону – Републику Српску; трећи дио Срба је дискриминисана национална мањина у Републици Хрватској, а онај дио нашег народа који данас живи у Црној Гори је у најтежој позицији: нити је национална мањина, нити има права као народ. Имајући речено на уму, јасно је онда да се њихови ововремени национални интереси и аспирације разликују и не подударају у многим важним питањима. Али, то није и не треба да буде разлог и препрека међусобном дијалогу и покушају дефинисања и усаглашавања макар минимума интереса који би се могли назвати заједничким. Једна од тема и интереса у вези са којим би требало у нашем времену да се окупе и уједине сви Срби, ма гдје живјели, јесу демографско стање и перспективе тог народа. Другим ријечима, демографски процеси, промјене, смањење наталитета и сличне теме јесу од националног интереса за српски народ.

С наше тачке гледишта, није богохулно или непримјерено етосу научног радника и истраживача, овим поводом и за потребе елаборације актуелизоване теме, евидентирати неколике конкретне националне интересе српског народа који су у вези са демографским процесима. Зар није српски национални интерес, укључујући и Републику Српску, да се што прије заустави пад наталитета; зар од националног значаја није повећање броја дјеце; национални интерес је да новорођена и сва друга дјеца имају најбоље услове за одрастање, добро школовање, да им породице буду стабилне, да у државним оквирима у којима живе Срби влада мир, политичка стабилност, да има довољно посла, да су веће плате, да боље функционишу јавне институције, правосуђе, услужни сервиси, а нарочито здравствене и установе социјалне заштите. Национални интерес српског народа је и да му је просјек старости становништва што нижи, да је оно млађе, радно способно, да остаје овдје, да се репродукује и тиме чини неупитном егзистенцију српске нације данас и у будућности.

УДК: 342.4:340.12
DOI: 10.7251/GMS1707311B
(Оригинални научни рад)

Милан Благојевић
Сенатор Републике Српске
milanblagojevic@hotmail.com

УСТАВНА НЕОПХОДНОСТ ПОСТОЈАЊА ДВИЈЕ НОВЕ ИНКРИМИНАЦИЈЕ

Резиме: *Предмет овог рада је једно питање о којем до сада није писано у домаћој и иностраној литератури, а односи се на уставну потребу федералне јединице да нормама кривичног права заштити не само своје уставне надлежности, већ и своју егзистенцију. У циљу бољег разумијевања проблема, аутор је у раду најприје објаснио начин на који је у периоду од двадесет година неуставно развлашћивана Република Српска, као и начин на који се у догледно вријеме може довести у питање и сама њена егзистенција. Како би биле предупријеђене ове опасности, аутор у раду потом износи и објашњава своје идеје о томе како би требало да гласе законска обиљежја два нова кривична дјела, која би требало прописати у Кривичном закону Републике Српске. У завршном дијелу рада аутор даје разлоге о томе како ће без увођења тих инкриминација не само њене преостале надлежности него и егзистенција Републике Српске остати и даље незаштићени на вјетрометини овдашњег и међународног (не)права.*

Кључне ријечи: *федерална јединица, уставне надлежности, егзистенција федералне јединице, уставност, неуставност.*

УВОДНИ ДИО

У правној науци одавно је већ утврђено како постоје одређена индивидуална, друштвена и државна добра која се, због њихове вриједности за државу и друштво, морају штитити и кривичноправним путем. Држава то чини тако што инкриминише радње (чињења или нечињења) којима се нападају или угрожавају одређене вриједности. Несумњиво је да у свијету тих вриједности, које нису затворена цјелина јер се у међувремену појављују и нове, сама

држава представља посебну вриједност, која се мора (за) штитити и нормама кривичног права. У том смислу свакако најважнија вриједност коју свака држава штити јесте њено уставно уређење. Уобичајено је, дакле, да држава на првом мјесту одговарајућом инкриминацијом штити од напада своје уставно уређење. Она то чини тако што прописује да ово кривично дјело чини свако ко силом, пријетњом употребе силе или на други противправан начин покуша да промијени њено уставно уређење. У уставноправном погледу, право на овакво прописивање припада не само унитарно и сложено уређеним државама, већ и федералним јединицама унутар сложене државе. У потоњем случају то право федералних јединица нарочито је својствено онима од њих за које савезни устав, као што је Устав Босне и Херцеговине, не садржи одредбе о уставном уређењу федералних јединица. С тим у вези неопходно је укратко подсјетити на то шта чини садржај појма „уставно уређење“, јер га законодавац није одредио одредбама инкриминације којом заштићује то уређење.

У уставноправном смислу, уставно уређење подразумијева правно уређивање (нормама уставног ранга) три сета питања, од којих се један односи на саму државу, други на њен однос према човјеку и грађанину те његовим организацијама које постоје и дјелују на територији одређене државе, а трећи сет питања тиче се социјално-економског уређења. При томе, у случају сваког од ових питања подразумијева се да их држава уређује из угла надлежности које има као држава, а у случају федералних јединица из угла оних њихових државних надлежности које им припадају према савезном уставу. Ово се увијек мора имати у виду, како се појам *уставних надлежности* државе, односно федералних јединица унутар сложене државе, не би поистовјећивао са њиховим *уставним уређењем*.

Дакле, ако ова два појма разликујемо, а то се мора чинити, онда се уставно уређење може одредити као систематски креиран и повезан скуп правних норми којима се уређују питања везана за облик државног уређења, највише државне органе, њихово стварање, организацију, функционисање

и међусобне односе, правни положај јединица локалне самоуправе, економско-социјално уређење, као и правни положај човјека и грађанина и његових организација. Када се развије ова почетна дефиниција уставног уређења, онда се може рећи да се унутар питања везаних за облик државног уређења и највише државне органе појављују питања која се односе на то да ли ће држава бити проста или сложена, да ли ће облик владавине бити република или монархија, затим да ли ће, ако се ради о републици, постојати моноцефална или бицефална егзекутива, с тим што се, нарочито у савремено уређеним државама, подразумијева постојање парламента као законодавне власти. Међутим, у случају законодавне власти, оно што улази у садржај појма „уставно уређење“ јесте питање како ће бити организован парламент, јер он може функционисати као монокамерални, бикамерални па чак и мултикамерални, с чим у вези је и питање да ли ће се, рецимо у случају дводомног парламента, радити о социјалном, политичком или федералном бикамерализму. Затим, у садржај појма „уставно уређење“ улазе и питања да ли ће држава почивати на владавини појединца или владавини права, да ли ће јој политички систем бити једнопартијски или вишепартијски, да ли ће органи државне власти функционисати на основу јединства власти или подјеле власти, да ли се на власт долази изборима или насљедним путем, да ли постоје (и која) људска и грађанска права, да ли се омогућава (и на који начин) њихово остваривање, да ли постоји (и каква) локална самоуправа те да ли је гарантована њена заштита, као и да ли ће економски систем бити организован на основама тржишне привреде или ће бити диригован од стране државе.

Све то, дакле, чини садржај појма „уставно уређење“. Другим ријечима, најприје се морају уредити *организациона* питања, као што су ко предлаже, а ко доноси законе, јер је то предуслов да би држава (или федерална јединица) могла вршити своје *уставне надлежности* да, примјера ради, законом уређује области радних односа, облигационих односа, социјалне заштите итд. Стога, када се у бићу кривичног дјела „напад на уставно уређење“ каже да то дјело чини ко силом,

пријетњом употребе силе или на други противправан начин покуша да промијени *уставно уређење*, онда се тиме напада то уређење одређено на претходно наведени начин.

Занимљивост овог кривичног дјела огледа се затим и у томе што може бити учињено само *у покушају*, тако да оно представља један од случајева у којем је радња покушаја инкриминисана као свршено кривично дјело, односно „код таквих дјела покушај је обиљежје њиховог бића, па се покушајем остварује свршено кривично дјело“.[1] Када је ријеч о овом кривичном дјелу, такво законско рјешење је разумљиво, јер када би учиниоцима пошло за руком да силом промијене уставно уређење, отпала би могућност њиховог кривичног прогона пошто би у том случају они успоставили своју власт (и уређење), усљед чега се не може очекивати да тако успостављена власт прогони себе или оне који су је успоставили. Истина, у литератури се наводи примјер могућности суђења и када је ово кривично дјело било *довршено*. Тако се наводи „...случај грчких пуковника који су војним ударом прије неколико деценија (*тачније 1967. – моја опаска*) преузели власт, али након неколико година (*1974. – моја опаска*) били скинути и осуђени на тешке казне за војни пуч...“.[2] С тим у вези се истиче да би се у таквим случајевима суђење и за довршено дјело могло „...евентуално постићи једино логичким тумачењем ове одредбе, по правилу *argumentum a minore ad maius*, што представља компликован пут, јер то није обухваћено законским описом дјела“.[3] Због тога се предлаже да биће овог кривичног дјела не садржи термин „покушај“, већ да се цијели проблем ријеши „...познатом формулом ‘ко предузме радњу или дјело...’ која истовремено укључује и покушај и довршено дјело“.[4] Свакако да се биће наведеног кривичног дјела може формулисати и на овакав начин, али не представља компликован пут и да се код садашњег рјешења кривични прогон учинилаца којима је успјело да насилно промијене уставно уређење врши и тумачењем релевантне одредбе према правилу *argumentum a minore ad maius*. Разлог за то је у чињеници да се ради о *логичком тумачењу*, *а не о примјени аналогије која је забрањена у кривичном праву*.

[1] Проф. др Звонимир Томић: *Кривично право I,* Правни факултет Универзитета у Сарајеву, Сарајево, 2007, стр. 133. О овоме видјети и у: Борислав Петровић, Драган Јовашевић: *Кривично право II (Кривично право посебни дио)*, Сарајево, 2005, стр. 24.

[2] Проф. др Милош Бабић, мр Љиљана Филиповић, доц. др Иванка Марковић, Здравко Рајић: *Коментари кривичних/казнених закона у Босни и Херцеговини, Књига I,* Сарајево, 2005, стр. 529.

[3] *Ibidem.*

[4] *Ibidem.*

Једноставније речено, не ради се само о логици него и о аргументу природе ствари (*argumentum de rerum natura*), када се каже да је сасвим природно да ако за ово кривично дјело одговара свако ко покуша да силом промијени уставно уређење, онда ће тим више за исто дјело одговарати и онај коме успије да промијени то уређење и успостави своју власт, након чега буде скинут са власти.

Најзад, за крај овог уводног дијела с разлогом сам оставио онај дио бића кривичног дјела напад на уставно уређење у којем се каже да се оно може учинити не само силом или пријетњом употребе силе, *већ и на други противправан начин*. Ради се о на први поглед неодређеној формулацији, али то је тако само на први поглед. Наиме, из апострофираних ријечи произлази да се мора радити о радњи која је противправна (бланкетни дио бића овог кривичног дјела), што значи да ће то бити *свака радња којом се повређује нека важећа правна одредба*, а која радња се предузима у покушају промјене постојећег уставног уређења. И управо у овој тачки се може спознати како наведено кривично дјело није нити може бити инкриминација којом би се заштитиле вриједности које представљају предмет овог рада, а ради се о уставним надлежностима Републике Српске и њеном дугогодишњем развлашћивању од тих надлежности, чиме се атакује на саму државну есенцију и смисао Републике Српске. Поред тога, у раду ће практичним примјерима бити показано и како се доводе у питање сама егзистенција и име државе, због чега она и те своје виталне вриједности мора заштитити кривичноправним путем.

Наставак рада подијељен је у пет цјелина. У првој ће помоћу неколико примјера бити показано на који начин је до сада развлашћивана Република Српска, што указује на двије ствари. Прва је да уставне надлежности Републике Српске представљају посебну вриједност, чијим узимањем се разара њено државноправно биће. Друга ствар је то да све што је учињено у правцу развлашћивања Републике Српске до сада, учињено је, између осталог, и због тога што ни до данас у Српској такво поступање није одређено као против-

правно, као што није одређена ни њена институција без чијег овлашћења се не могу преносити нити преузимати уставне надлежности Републике Српске. Стога се на све то мора реаговати кривичноправним путем, прописивањем једне нове инкриминације у кривичном законодавству Републике Српске која је, како ћемо видјети, сложен правни појам, јер је ријеч не само о кривичноправном него и о уставноправном институту. У другој цјелини биће показано како се уз помоћ институције чији задатак је да штити Устав Босне и Херцеговине, супротно том уставу припрема терен за напад на саму егзистенцију Републике Српске кроз напад на њено име, усљед чега се и ове вриједности морају заштитити посебним кривичним дјелом. Трећа цјелина посвећена је бићу кривичног дјела неовлашћеног преношења уставних надлежности Републике Српске, а четврта бићу кривичног дјела напад на егзистенцију Републике Српске. Посљедња, пета цјелина представља завршни дио овог рада.

ПРИМЈЕРИ НЕУСТАВНОГ ПРЕНОШЕЊА И ПРЕУЗИМАЊА УСТАВНИХ НАДЛЕЖНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

У протеклих сада више од двије деценије (рачунајући од потписивања Дејтонског међународног уговора), Република Српска је изгубила бројне своје изворне уставне надлежности, о чему свједочи документ Владе Републике Српске, под називом *Списак пренесених надлежности са нивоа Републике Српске на БиХ*. О овом документу се 2009. године расправљало и у Народној скупштини Републике Српске, након чега је закључено да је *у само три од 68 дотадашњих случајева* Народна скупштина дала сагласност за пренос надлежности са Републике Српске на ниво БиХ. Упркос таквом закључку Народне скупштине, овај процес је, уз активно учешће представника Српске, настављен и након тога,[5] о чему свједоче примјери које дајем у наставку.

Но, суштина тог неуставног преноса надлежности не може се потпуно разумјети без претходног, макар и кратког,

[5] Проф. др Милан Благојевић: *Република Српска и механизам координације у процесу придруживања БиХ Европској унији, Искуства и искушења*, Политеиа, Научни часопис Факултета политичких наука у Бањој Луци, број 10, Бања Лука, 2015, стр. 135.

подсјећања на одредбе које су о томе садржане у Уставу Босне и Херцеговине, а које се односе на расподјелу државних надлежности између ње и ентитета. Дакле, у члану 3. тог устава је прописано да институцијама БиХ припадају сљедеће надлежности:

- спољна политика;
- спољна трговина;
- царинска политика;
- монетарна политика;
- финансијска политика институција БиХ и финансирање њених међународних обавеза;
- имиграциона политика и политика у вези са избјеглицама, пружањем азила и њихова регулатива;
- провођење међународних кривичних закона, кривичних закона који важе међу ентитетима, као и односи са Интерполом;
- изградња и функционисање заједничких и међународних комуникационих објеката и веза;
- регулисање саобраћаја између ентитета;
- контрола ваздушног саобраћаја.

То су, дакле, уставне надлежности савезног нивоа власти у БиХ, одређене методом позитивне енумерације, након чега је чланом 3. став 3. Устава БиХ прописано да *све функције власти и сва овлашћења* која тим уставом *нису изричито додијељена* институцијама БиХ припадају ентитетима. Претходно побројаним надлежностима БиХ могу се додати и њене додатне надлежности (члан 3. став 5. Устава БиХ), али то могу бити само оне надлежности: 1) о којима се евентуално споразумију ентитети, 2) надлежности неопходне за очување њеног суверенитета и територијалног интегритета, 3) као и надлежности о којима постоје одредбе у анексима 5, 6, 7 и 8 Дејтонског споразума. То су, подсјећања ради, споразум Републике Српске и Федерације БиХ да изврше обавезујућу арбитражу којом се рјешавају њихови међусобни спорови (Анекс 5), затим споразум о људским

правима (Анекс 6), споразум о избјеглицама и расељеним лицима (Анекс 7) и споразум о комисији за очување националних споменика (Анекс 8).

У вези са претходно наведеним, посебну пажњу морам скренути на додатне надлежности БиХ под 1) и 2). Када је ријеч о додатним надлежностима под 1), мора се имати у виду да до тога може доћи *ако се о томе споразумију ентитети*. Међутим, не може се рећи да тај споразум постоји зато што су, примјера ради, за неки закон гласали посланици и делегати из Републике Српске у Парламентарној скупштини БиХ, јер су они само посланици и делегати. Умјесто тога, такав споразум може бити постигнут на уставно ваљан начин само ако је прије тога Народна скупштина Републике Српске дала сагласност да се нека уставна надлежност Српске пренесе на ниво БиХ. На ово указујем због тога што је једино Народна скупштина (као законодавац са непосредним демократским легитимитетом) по природи ствари једино надлежна да одлучи о томе, тим прије што било која уставна надлежност Српске представља њену својину. Стога о евентуалном развлашћивању Републике Српске од било које њене уставне надлежности не може, не само у уставноправном погледу него и по природи ствари, одлучивати било који други орган (предсједник Републике, Влада Републике), а камоли посланици и делегати из Републике Српске у Парламентарној скупштини БиХ. Нажалост, упркос свему наведеном, управо је, између осталог, и на тај начин развлашћивана Република Српска, то јест гласовима посланика и делегата у Парламентарној скупштини БиХ, а да претходно о томе Народна скупштина Републике Српске није расправљала нити је дала своју сагласност за тај пренос.

У случају додатних надлежности под 2), треба водити рачуна о томе да то могу бити само оне надлежности везане за *суверенитет и територијални интегритет БиХ*, јер то тако јасно произлази из наведене уставне одредбе. Зашто указујем на ово? Чиним то због тога што се не може позивањем на ту одредбу, а ни на било коју другу одредбу Устава БиХ, оправдати оно што је, примјера ради, учињено

2002. године *у области права интелектуалне својине*. Наиме, те године Парламентарна скупштина БиХ је, иако се то не тиче суверенитета и територијалног интегритета БиХ нити су се ентитети о томе претходно споразумјели, донијела сет закона из области права интелектуалне својине која област је, с обзиром на претходно изнијете разлоге, у надлежности ентитета, а не у надлежности БиХ. Тако је, дакле, 2002. године на неуставан начин донесен Закон о ауторском праву и сродним правима у Босни и Херцеговини („Службени гласник БиХ“ бр. 7/2002), којим се уређују права аутора на дјелима с подручја књижевности, науке и умјетности, права умјетника извођача, права произвођача фонограма и сл. Очигледно је да ова питања немају никакве везе са суверенитетом и територијалним интегритетом БиХ да би, по том основу, дошло до преношења надлежности у овој области са ентитета на ниво БиХ, а нису у вези ни са одредбама садржаним у анексима 5, 6, 7 и 8 Дејтонског споразума. Најзад, о преношењу ових надлежности није постигнут ни споразум између Републике Српске и Федерације БиХ, усљед чега ни по том основу Парламентарна скупштина БиХ није могла усвојити наведени закон. Упркос свему наведеном, на основу таквог закона престали су да важе сви дотадашњи законски прописи ентитета у овој области, што је био вид њиховог неуставног развлашћивања од надлежности уређивања ове области друштвених односа. Ова запажања и закључци вриједе и за остале случајеве које ћу навести у наставку, због чега их треба имати у виду приликом њиховог разматрања. Стога их, с обзиром на то да су изложени у овом дијелу, нећу понављати у наставку рада.

Наравно, овом неуставном процесу свакако се треба додати и неуставно понашање високог представника у БиХ, који је противправно наметао бројне одлуке, чиме су ентитети развлашћени од бројних њихових уставних надлежности. Тако је, на примјер, високи представник 2001. својом одлуком противправно основао Регулаторну агенцију за комуникације на нивоу БиХ, чиме је развластио ентитете од њихових надлежности у области информисања, која им ина-

че припада према Уставу БиХ. Ово је био само један у низу доказа да је високи представник у БиХ развлашћивао ентитете од њихових уставних надлежности, које је истовремено преносио на ниво БиХ те на савезном нивоу власти оснивао институције и органе о којима нема ни слова у Уставу БиХ.[6]

У наставку ћу изнијети неколико примјера неуставног развлашћивања Републике Српске, који су услиједили иако је прије тога, 2009. године, на сједници Народне скупштине Републике Српске закључено да је *у само три од 68 дотадашњих случајева* Народна скупштина дала сагласност за пренос надлежности са Републике Српске на ниво БиХ.

Први примјер који наводим је случај Закона о заштити добробити животиња („Службени гласник БиХ“ бр. 25/09), који је усвојила Парламентарна скупштина БиХ 2009. године. Тим законом уређује се одговорност људи за заштиту и добробит животиња у погледу њиховог држања, смјештаја и исхране те разни облици заштите животиња. На овај начин ентитети су, без њихове сагласности, развлашћени од ових својих уставних надлежности, али се тиме није завршио процес њиховог развлашћивања. Наиме, у мају 2010. године, директор Канцеларије за ветеринарство БиХ[7] (а тај директор је кадар из Републике Српске) донио је, супротно наведеном закону, Правилник о традиционалном спортском надметању бикова („Службени гласник БиХ“ бр. 44/10). Тим правилником директор поменуте канцеларије прописао је *услове под којима се могу организовати и одржавати традиционална спортска надметања бикова*. Незаконитост овог правилника огледа се у томе што чак ни поменутим Законом о заштити добробити животиња није дата могућност да се оваквим подзаконским прописом уређују наведена питања. Наиме, у уводу Правилника његов доносилац се позива на чл. 4. и 5. тог закона, у покушају да у њима пронађе основ за његово доношење. Међутим, ниједна одредба чл. 4. и 5. овог закона не уређује питање *услова под којима се могу организовати и одржавати традиционална спортска надметања бикова*, нити овлашћује директора Канцеларије за ветеринарство БиХ да та питања детаљније уреди подзаконским прописом.

[6] О овоме видјети више у Милан Љепојевић: *Издаја*, Независне новине, Бања Лука, 2016. године. О истом видјети и у др Милан Благојевић: *Технологија охаеризма*, Добој, 2004. године.

[7] Овај орган на нивоу БиХ такође је основан противно одредбама Устава БиХ којима су регулисани услови под којима може доћи до преноса додатних надлежности на ниво БиХ. Ради се о Закону о ветеринарству у Босни и Херцеговини, који је 2002. усвојила Парламентарна скупштина БиХ („Службени гласник БиХ“ бр. 34/02).

Ово постаје још очигледније када се имају у виду одредбе члана 40. савезног Закона о заштити добробити животиња, којима је уређено доношење подзаконских прописа. Наиме, овим одредбама је прописано да те прописе доноси *надлежно министарство* на приједлог Канцеларије за ветеринарство БиХ, што значи да ова канцеларија не може самостално донијети ниједан од тих подзаконских прописа. Поред тога, из списка подзаконских прописа које треба донијети, а који су наведени у члану 40. Закона о заштити добробити животиња, најприје се види да међу њима нема ниједног у форми *правилника* (у списку је ријеч само о *одлукама*), а из назива тих одлука даље је јасно да се ниједном од њих не уређује питање *услова под којима се могу организовати и одржавати традиционална спортска надметања бикова*. Но, упркос свему томе, директор Канцеларије за ветеринарство БиХ је донио наведени правилник, чиме је не само поступио супротно Закону о заштити добробити животиња и Уставу БиХ, већ је тиме *омогућио* неуставно *преузимање надлежности* Републике Српске од стране једног савезног органа.[8]

Сљедећи примјер је Правилник којим су уређени услови за извођење лабораторијских тестирања у фитосанитарним лабораторијама, који је донијела савезна Управа БиХ за заштиту здравља биља 2010. године („Службени гласник БиХ“ бр. 63/10). Овим правилником прописани су услови у погледу стручне, просторне и техничке оспособљености које морају испуњавати поменуте лабораторије ради извођења лабораторијских тестирања узорака ради дијагностификовања штетних организама. Већ из овакве садржине тог правилника јасно је да се ради о питањима из уставне надлежности ентитета у БиХ. Међутим, до његовог доношења је дошло зато што је прије тога Парламентарна скупштина БиХ још 2003. донијела Закон о заштити здравља биља („Службени гласник БиХ“ бр. 23/03), којим су ентитети развлашћени и од ове њихове уставне надлежности, иако о томе није постојао споразум ентитета нити су доношење оваквог закона налагали потреба заштите суверенитета и територијалног интегритета, као ни одредбе садржане у анексима 5, 6, 7 и 8 Дејтонског споразума.

[8] Ово није усамљен случај. Као илустрација за неуставно преузимање надлежности Републике Српске од стране савезног органа може послужити и сљедећи примјер. Наиме, 2005. године тадашњи савезни министар комуникација и промета (иначе кадар из Републике Српске) донио је Правилник о условима и поступку издавања лиценци за обављање међународног друмског превоза путника, терета и опасних материја („Службени гласник БиХ“ бр. 44/05). Правилник је донесен за извршење савезног Закона о међународном и међуентитетском друмском превозу („Службени гласник БиХ“ бр. 1/02). Иако о томе нема ни ријечи у овом закону, савезни министар је поменутим правилником основао нови орган на ниову БиХ, којем је дао назив Национални комитет за професионално оспособљавање у друмском превозу. Посебну пажњу треба обратити на дио назива овог органа, који говори о *професионалном оспособљавању у друмском превозу*, јер је та материја уставна надлежност ентитета.

Најзад, за крај овог дијела сам оставио примјер Закона о систему државне помоћи у Босни и Херцеговини из фебруара 2012. године („Службени гласник БиХ“ бр. 10/12). Тим законом Република Српска је развлашћена од одлучивања о питањима располагања средствима из њеног буџета у сврху државне помоћи у виду субвенција, пореских олакшица, додјељивања зајмова и сл, који се дају привредним субјектима ради подстицања привредног, а то значи и друштвеног развоја. Тиме је Српска онемогућена да самостално уређује и води своју економску политику, иако је то њена надлежност према Уставу БиХ. Да би се разумјело ово развлашћивање Српске, указаћу на неколико релевантних одредаба поменутог закона. Тако је у члану 1. Закона прописано да се успоставља Савјет за државну помоћ БиХ. Савјет чине три представника које именује Савјет министара БиХ, два представника које именује Влада Републике Српске, два представника које именује Влада Федерације БиХ те један представник којег именује Влада Брчко Дистрикта. Према члану 10. истог закона, Савјет има искључиву надлежност за одобравање државне помоћи коју, на примјер, жели дати Република Српска неком субјекту из својих буџетских средстава у циљу њеног привредног развоја. С тим у вези посебно је важан начин одлучивања у Савјету. Наиме, чланом 11. став. 4. Закона о систему државне помоћи је прописано да је за правну ваљаност одлука Савјета (нпр. одлуке којом се одобрава државна помоћ) потребно да за одлуку гласа не само најмање седам чланова Савјета, већ и да у тих седам гласова буде и најмање глас једног члана из реда Срба, Бошњака и Хрвата. Другим ријечима, ако, примјера ради, ниједан Бошњак или Хрват као члан Савјета не да свој глас за државну помоћ коју Српска жели дати ради свог привредног развоја, она је тиме онемогућена у тој својој намјери. Како видимо, ствар је овиме доведена до апсурда, што је учињено супротно Уставу БиХ, будући да ни у случају овог закона није постојао претходни споразум ентитета за овај пренос њихових надлежности на ниво БиХ, а доношење оваквог закона није било потребно ни ради заштите њеног суверенитета и територијалног интегри-

тета, нити су то налагале одредбе садржане у анексима 5, 6, 7 и 8 Дејтонског споразума.

НАПАД НА ЕГЗИСТЕНЦИЈУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Поред потребе кривичноправне заштите њених уставних надлежности, пракса је показала како је неопходно да се на исти начин заштити и сама егзистенција Републике Српске. При томе под егзистенцијом подразумијевам не само право на постојање Републике Српске, већ и право на тај њен назив, а све су то вриједности које су, како ћемо видјети, доведене у опасност противправним понашањем о којем говорим у овом дијелу рада.

То противправно понашање везано је, каквог ли апсурда, за институцију Уставног суда БиХ, тачније за један број судија тог суда чије досадашње поступање представља егземплар злоупотребе уставносудијских овлашћења. Све је с тим у вези почело сада већ далеке 1998. године случајем за који се код нас неоправдано одомаћио израз „одлука о конститутивности народа“, која је донесена у предмету Уставног суда БиХ број У-5/98. Када се тај предмет из 1998. године пажљиво анализира, може се запазити не само волунтаризам у судијском одлучивању, већ и нешто што представља неистинито приказивање и прикривање чињеница, из чега произлази и злоупотреба уставносудијске функције, а све то је било и до данас остало од стратешке важности не само за уставноправне него и за свеколике овдашње друштвене односе.

У том предмету најприје је тражено изузеће тадашњег предсједника Уставног суда БиХ Касима Бегића и иностраног судије Јозефа Марка од одлучивања о захтјеву Алије Изетбеговића. Такав захтјев је постављен због тога што је Бегић био предсједник Уставноправне комисије Парламента Федерације БиХ у име које је 5. јуна 1996. предложио 36 амандмана на Устав Федерације БиХ. Међу њима је био и приједлог да су Бошњаци и Хрвати конститутивни народи у том ентитету. Бегић је био и експерт у Изетбеговићевом

тиму на преговорима у Дејтону, па и због тога није могао одлучивати о Изетбеговићевом захтјеву. Судија Јозеф Марко је био члан радне групе такозване Венецијанске комисије која је 27. јула 1996. у поступку помагања о амандманском усаглашавању ентитетских устава са Уставом БиХ, између осталог, закључила: „Сасвим је регуларно да се ФБиХ дефинише као ентитет Бошњака и Хрвата, а РС као национална држава српског народа“. Из наведеног је више него јасно да ова двојица судија ни у правном, а ни у моралном погледу нису могли учествовати у одлучивању о Изетбеговићевом захтјеву у наведеном предмету, јер су неколико година прије тога били учесници у креирању управо оних уставних рјешења које је Изетбеговић хтио да оспори својим захтјевом. Ове чињенице су остале готово прећутане у домаћој јавности, а поражавајуће је и представља злоупотребу уставносудијске функције то да Бегић и Марко не само што нису били изузети од одлучивања у овом предмету, већ су учествовали у гласању када се одлучивало о њиховом изузећу (који захтјев је постављен због претходно изнесених разлога). Дакле, и гласовима ове двојице судија одлучено је да они не буду изузети из одлучивања, чиме им је на противуставан начин омогућено да прегласавањем усвоје Изетбеговићев захтјев.

Ствари се не завршавају на ономе што је претходно речено, јер је то била само увертира у срж овог проблема. Да би се то лакше разумјело, подсјетићу да је Алија Изетбеговић у свом захтјеву тражио да буде укинута одредба члана 1. Устава Републике Српске према којој је Српска била дефинисана као држава српског народа и свих грађана који у њој живе. Изетбеговићу су сметале ријечи да је Српска држава, па уз то још и српског народа, иако је то закључила радна група Венецијанске комисије. Изетбеговић је тражио и да Уставни суд БиХ одлучи да су Бошњаци, Хрвати и Срби конститутивни на цијелој територији БиХ, а наводно правно упориште за то желио је исходити из једне *дескриптивне* синтагме на крају преамбуле Устава БиХ, након које слиједи нормативни дио тог устава. На крају наведене преамбуле се каже да су Срби, Бошњаци и Хрвати, као конститутивни народи, одлу-

чили да донесу Устав БиХ. Потом слиједи нормативни дио тог Устава. Другим ријечима, оно што представља правне норме Устава БиХ слиједи тек након ове његове *дескриптивне* преамбуле, тако да она нема нормативне исказе. Једноставније казано, ниједна ријеч из те преамбуле није правно правило понашања, па тако ни ријечи „конститутивни народи". Да је којим случајем у преамбули речено, на примјер, да се Бошњаци, Срби и Хрвати сматрају конститутивним народима на цијелој територији БиХ, онда би то била правна норма, то јест правило понашања. Међутим, таквог нечег нема ни на који начин у преамбули Устава БиХ, усљед чега та преамбула не садржи било коју правну норму, па ни ону коју је по сваку цијену желио исконструисати Алија Изетбеговић. Ово се још боље може схватити ако се има у виду да тек након такве преамбуле слиједи нормативни дио Устава БиХ, односно дио тог устава који садржи правне норме (правила понашања), али ни у једној од тих норми није на било који начин прописана обавеза да су Срби, Бошњаци и Хрвати конститутивни на цијелој територији БиХ. С обзиром на то да ни у нормативном дијелу Устава БиХ није прописана таква обавеза, онда слиједи једино исправан закључак да Устав БиХ ниједним својим дијелом, односно ни преамбулом, а ни нормативним дијелом, није прописао конститутивност народа на цијелој територији БиХ.

Пошто ствари стоје на описани начин, планерима одлуке која ће ићи у прилог Изетбеговићевом захтјеву било је потребно да пошто-пото исфабрикују да преамбула Устава БиХ има нормативни карактер, како би након тога било речено да ријечи „конститутивни народи", с краја те преамбуле, представљају правну норму која обавезује. Управо на овој тачки тог предмета излазе на видјело волунтаризам и прикривање чињеница, до којих је дошло приликом писања већинске одлуке у том предмету. За ту одлуку је гласало двоје судија Бошњака – Касим Бегић и Азра Омерагић, и троје судија странаца – Јозеф Марко, Луј Фаворе и Ханс Данелиус. У одлуци је наведено да одредбе преамбуле Устава БиХ нису само описне, већ им је такође дата моћна нормативна сна-

га, из чега је изведен закључак о наводној конститутивности Бошњака, Срба и Хрвата на цијелој територији БиХ. Из тога би произлазило као да су такав став у погледу правне природе преамбуле заузели двоје судија Бошњака и све троје судија странаца, што је опасна неистина у тој већинској одлуци. Она се разоткрива тек читањем издвојеног мишљења судије Ханса Данелиуса.

Он, наиме, сасвим јасно истиче да преамбула Устава БиХ, па ни њен дио у којем је употријебљена синтагма „конститутивни народи“, не садржи никакву правну норму из које би слиједили специфична права или обавезе. Судија Данелиус своје издвојено мишљење с тим у вези дословно завршава овако (курзив у цитату је мој):

„Према томе, утолико што наведена одредба означава три народа као конститутивна, то чини само у контексту доношења и проглашавања Устава БиХ, *те се за ову одредбу не може сматрати да утемељује било какво правило нормативног карактера или да ствара било какве уставне обавезе*.“

Из овога је више него јасно да је права истина о преамбули Устава БиХ не оно што је написано у поменутој наводној већинској одлуци, већ оно што стоји у издвојеном мишљењу судије Данелиуса и у издвојеним мишљењима двоје српских судија (Снежане Савић и Витомира Поповића) и двоје хрватских судија (Мирка Зовка и Звонка Миљка). Они су, као и судија Данелиус, у својим издвојеним мишљењима аргументовано указали да преамбула Устава БиХ не садржи било какво правно правило, односно да не прописује било какво право нити обавезу. То у коначном *значи да је пет судија одлучило да преамбула Устава БиХ не прописује права или обавезе за било кога, а да је осталих четворо судија гласало супротно од тога. Очигледно је да одлука петоро судија о преамбули Устава гласи сасвим другачије од онога што је приказано у наводној већинској одлуци коју је потписао тадашњи предсједник Уставног суда БиХ Касим Бегић*. То указује не само на неистину која је о томе садржана у њој, већ и на озбиљну злоупотребу уставносудијске функције.

Колико је наведена већинска одлука неуставна, свједочи на свој начин и једно издвојено мишљење иностраног судије Констанс Греве, која је у Уставни суд БиХ именована након свега овога. У предмету број У-4/04, који нема везе са оним претходним, она је у поступку за оцјену уставности Закона о славама и светковинама Републике Српске у издвојеном мишљењу 2006. године истакла да су *одлуком у предмету о конститутивности народа бошњачки, хрватски и српски народ проглашени конститутивним народима на територији БиХ*. Вјерујем да судија Констанс Греве није била свјесна како је тим ријечима рекла, у ствари, да није Устав БиХ тај који је прописао конститутивност народа, већ је то учињено поменутом наводном већинском одлуком о којој сам претходно говорио, а која представља еклатантно кршење Устава БиХ.

Таква одлука, дакле, била је и остала инструмент у рукама политике Алије Изетбеговића, послије чега је услиједила ревизија Устава Републике Српске уношењем у њега одредаба о тзв. конститутивности народа. Оне представљају школски примјер једне уставне патологије, у виду прописивања појма „витални национални интерес“, процедуре усвајања прописа и других аката у Вијећу народа, квотама министара у Влади Републике Српске из реда одређеног народа и бројне друге одредбе. Како би се наметнула поменута уставна патологија, у све то је упрегнут високи представник, који је у ствари одредио како ће гласити одредбе о конститутивности народа у Уставу Српске. Учинио је то тадашњи високи представник Волфганг Петрич одлуком број 81/01 од 11. јануара 2001. године. Том одлуком високи представник је обавезао уставне комисије ентитетских парламената да припреме приједлоге за примјену наведене одлуке Уставног суда БиХ. Дакле, таква одлука, донесена злоупотребом уставносудијских овлашћења, узима се као датост те високи представник поменутим парламентарним комисијама налаже да је прихвате као такву и да приједлог нових одредаба ентитетских устава буде у складу с њом. Али високи представник се не задржава на томе, већ он пројектује и садржај будућих уставних „рјешења“ *a propos* поменуте неуставне одлуке. О томе на својеврстан начин

свједоче ријечи тадашњег високог представника Волфганга Петрича изречене у интервјуу сарајевском листу Дани, број 214 од 13. јула 2001. године. Наиме, у том листу се у вези с овим каже да је Волфганг Петрич одбацио оптужбе (курзив у цитату је мој):

„...да је његов ангажман на провођењу Одлуке Уставног суда о конститутивности Срба, Хрвата и Бошњака на цијелом простору БиХ морао бити већи, аргументима да је ипак он установио уставне комисије у оба ентитета, додавши им и 'остале' који Одлуком Уставног суда нису покривени. *Петрич наглашава да су на основу његове одлуке у РС-у Бошњаци и Хрвати конститутиван народ са правом вета, а и Срби у Федерацији...*"[9].

Дакле, овим је високи представник сасвим јасно признао да је, у ствари, он тај *чијом одлуком је наметнуто да су у Републици Српској Бошњаци и Хрвати конститутиван народ са правом вета, а Срби у Федерацији БиХ.* Зашто је он то учинио? Одговор на ово сасвим логично питање лежи у чињеници да у неуставној одлуци Уставног суда БиХ у ствари нема ниједне ријечи о, рецимо, термину „витални национални интерес конститутивних народа" или о томе да у Републици Српској умјесто дотадашњег само једног законодавног органа (Народне скупштине) мора постојати још један такав орган (Вијеће народа) са, у суштини, уставотворним и законодавним овлашћењима. Како тога нема, онда је високи представник наведеном одлуком наметнуо сљедеће (курзив у цитату је мој):

„2. Уставна комисија Представничког дома Парламента Федерације Босне и Херцеговине и Комисија за уставна питања Народне скупштине Републике Српске су надаље, *за вријеме прелазног периода, док не дође до имплементације Одлуке* (мисли се на поменуту одлуку Уставног суда БиХ – моја опаска), *дужне да дјелују на такав начин да у Федерацији Босне и Херцеговине, односно у Републици Српској, осигурају пуну заштиту виталних интереса конститутивних народа и осталих за вријеме тог периода* и да се, у складу са Европском конвенцијом о људским правима и основним слободама,

[9] Цитирано према: https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/214/t21414.shtml. Приступ од 31.1.2017. године.

онемогући дискриминација на цијелој територији Босне и Херцеговине.

3. Наведене уставне комисије *се сазивају* у Федерацији Босне и Херцеговине и у Републици Српској, најкасније у року од седам дана од дана објављивања ове одлуке у 'Службеном гласнику БиХ'.

4. ... наведене комисије ће бити састављене од једнаког броја представника из сваког конститутивног народа Босне и Херцеговине, укључујући и представнике осталих[10].

5. Свака комисија се састоји од 16 чланова *које именује Високи представник* ... а у оквиру тог броја могу се именовати и експерти и то изван састава посланика. *Високи представник такође именује предсједавајуће обје комисије*.

6. Предсједавајући Представничког дома и Дома народа те предсједавајући Народне скупштине Републике Српске, надлежним комисијама упућују примјерке закона, прописа или одлука које Влада или други предлагач упути на разматрање...[11] ...

7. У случају да *било која три члана наведених комисија* сматрају да је закон, пропис или одлука владе, која је донесена или се предлаже њено доношење у наредном периоду и у наведеном прелазном периоду у ентитету, *штетна за виталне интересе конститутивних народа или осталих или пријети да их наруши*[12] ..., предсједавајући надлежне комисије сазива састанак комисије....

10. У случају да уставна комисија не успије да у утврђеном року постигне договор који ће добити подршку *већине чланова из сваког конститутивног народа и осталих*, комисија одмах путем свог предсједавајућег подноси захтјев Канцеларији Високог представника *како би Високи представник коначно ријешио питање на начин који он буде сматрао исправним*...".

Овај својеврсни сарказам високог представника појачан је чињеницом да он у тачки 12. поменуте одлуке каже да „Намјера ове одлуке није ... назнака начина на који ће се наведена дјелимична Одлука Уставног суда провести путем

[10] Тако је, на примјер, из реда „осталих" у ову комисију у Републици Српској високи представник именовао Мирослава Микеша, Бранка Мораита, Михајла Брелака и Владимира Блаху.

[11] Овиме, дакле, високи представник уводи у законодавну процедуру и наведене комисије као законодавца, иако о томе нема ни слова у Уставу БиХ, а ни у уставима ентитета, чиме ће из ових комисија, као својеврсног нуклеуса, нићи оно што се данас у Републици Српској зове Вијеће народа.

[12] На овај начин високи представник је у процедуру доношења било ког акта увео појам не само тзв. виталног националног интереса конститутивних народа, већ и тзв. виталног интереса осталих, што значи и националних мањина. Тако је створена једна изопачена ситуација, какве нема у упоредном уставном праву, а која и до данас перзистира у Републици Српској, да и националне мањине могу блокирати доношење устава, закона, као и других прописа и аката.

измјена и допуна Устава Федерације Босне и Херцеговине и Републике Српске“. Међутим, управо супротно, том одлуком он је био тај који је стварно наредио како ће у том дијелу гласити одредбе ентитетских устава, што је на крају и потврђено чињеницом да „рјешења“, која с тим у вези и данас постоје у уставима ентитета, у битном одговарају претходно цитираним дијеловима одлуке високог представника од 11. јануара 2001. године.

Све претходно изнесене чињенице, када се анализирају појединачно и у међусобној вези, указују не само на противправност у понашању једног броја судија Уставног суда БиХ и високог представника, већ и на својеврсну завјеру у свему томе. Ово истичем из два разлога, од којих се први разлог огледа у сљедећем. Наиме, претходно је показано како су двојица тадашњих судија (Касим Бегић и Јозеф Марко) гласали о захтјеву за њихово изузеће од одлучивања у наведеном предмету и, наравно, својим гласовима на противправан начин омогућили да до тога не дође. Затим је у том предмету на противправан начин приказано као да је већина судија рекла да преамбула Устава биХ има нормативну снагу, иако је у ствари већина судија рекла супротно о томе, то јест да та преамбула, да се послужим ријечима судије Ханса Данелиуса, *не утемељује било какво правило нормативног карактера или да ствара било какве уставне обавезе*.

Други разлог је у томе што се на ту неуставну одлуку Уставни суд позива све до данас, за шта је довољно навести два примјера од стратешке важности за садашњост и будућност на овим просторима. Тако се у одлуци Уставног суда БиХ, број У-7/15 од 26. маја 2016. године, тзв. „босански језик“ жели наметнути као један од службених језика у БиХ. Као „аргументација“ за то у наведеној одлуци се каже (курзив у цитату је мој):

„53. С тим у вези, *Уставни суд, прије свега, наглашава да Устав Босне и Херцеговине није експлицитно регулисао питање употребе службених језика у Босни и Херцеговини*. Међутим, *Преамбула Устава Босне и Херцеговине прописује начело конститутивности народа* које садржи низ

колективних права конститутивних народа... Језик, како је већ наведено у претходним тачкама ове одлуке, једно је од битних обиљежја конститутивног народа које чини његов идентитет.“

Према томе, из претходно објашњеног неправа се изводе цитирани закључци, након чега се у истој одлуци каже (курзив у цитату је мој):

„77. Уставни суд поново наглашава да је уставно право конститутивних народа и осталих који се тако не изјашњавају да језик којим говоре назову именом којим желе *и свако супротно поступање у пракси водило би у кршење Устава Босне и Херцеговине ... Уставно право на име језика према жељи оног народа који говори тај језик не може бити условљавано лингвистичким правилима јер уставно право на име језика има превагу над лингвистичким правилима. ... сва надлежна тијела (судови и управни органи) требају имати у виду став Уставног суда да сви конститутивни народи, као и Остали који се тако не изјашњавају, имају уставно право да језик којим говоре назову именом којим желе и да је само такво тумачење и примјена у пракси у складу са Уставом Босне и Херцеговине*.“

Више је него јасна изопаченост оваквог поимања, јер би према њему Бошњаци онда имали право да језик којим говоре назову и енглеским, а Енглези због тога не само што то не би могли оспоравати, већ би онда судови и управни органи у Енглеској, кад се у поступку пред њима појави Бошњак као странка која у поступку жели да се служи својим језиком, требали у одговарајућем записнику у поступку рећи да ће се Бошњак служити *својим* језиком, а да се тај језик зове енглески језик. Поред ове изопачености, наведено поступање указује на намјеру да се тиме положе темељи да у будућности тзв. „босански језик“ постане доминантан овдје и да тако потисне остале језике. Тиме се може објаснити и чињеница да је Уставни суд БиХ пропустио да у поменутој одлуци образложи зашто није прихватио аргументоване наводе Народне скупштине Републике Српске да би у суодносу три назива за језик, једног земаљског „босанског“

и два национална (српски и хрватски) „босански“ био нужно надређен као земаљски језик, у ком случају би тај земаљски језик подразумијевао као *своје подређене појмове* националне називе језика. Ове аргументе Уставни суд је само навео у својој одлуци (тачка 35), али није образложио зашто их није уважио, а из претходно цитираног текста је очигледно да их није уважио.

Други случај се односи на одлуку Уставног суда БиХ број У-3/13 од 26. новембра 2015. године. У тој одлуци је двоје судија Бошњака (Сеада Палаврић и Мирсад Ћеман) и троје иностраних судија (Маргарета Цаца Николовска, Тудор Пантиру и Констанс Греве) рекло да Република Српска нема право да 9. јануар обиљежава као дан Републике, упркос чињеници да је она створена тог дана 1992. године и да релевантна одредба Закона о празницима Републике Српске гласи да је *девети јануар Дан Републике*. У „аргументацији“ такве одлуке, донесене прегласавањем, већина судија опет прибјегава појму „конститутивних народа“. Чини се то тако што се у тачки 90. одлуке каже да „...празници не могу бити регулисани на начин да преферишу нити један од конститутивних народа...“, упркос томе што релевантна законска одредба (која гласи: *девети јануар је Дан Републике*) својим садржајем само потврђује једну историјску чињеницу. С тим у вези поменута већина судија иде и даље, па у тачки 79. своје одлуке каже (курзив у цитату је мој):

„79. ... У том смислу, избор 9. јануара за обиљежавање Дана Републике, као једног од празника ентитета који представљају уставну категорију и као такав мора представљати и све грађане Републике Српске ... није у складу с уставном обавезом о недискриминацији у смислу права група, јер успоставља повлашћени положај само једног, српског народа, чији су представници 9. јануара 1992. године, без учешћа представника Бошњака, Хрвата и Осталих, донијели Декларацију о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине, *која представља једностран акт*.“

Цитирани дио одлуке напросто врви од правно ишчашеног и тенденциозног тумачења не само права него и историјских догађаја. Према поменутој већини судија, то, између осталог, значи да је сам чин стварања Републике Српске наводно неуставан (*представља једностран акт*), при чему се прелази преко тога да је стварање Републике Српске било неопходно. Ово стога што се српски народ само на тај начин могао заштитити како у државном, тако и у егзистенцијалном смислу, од напада који су против њега предузимали Бошњаци и Хрвати зато што није прихватио нити је као тада конститутиван народ могао прихватити резултате неуставног двонационалног (муслиманско-хрватског) референдума о независности БиХ. Од наведеног тумачења већине судија само је корак до тога да у догледно вријеме кажу, по захтјеву неког ко предводи бошњачку политику, да Српска не само што нема право да 9. јануар слави као Дан Републике, већ и да се Република Српска не може тако звати, јер се у том дану и називу не препознају сви тзв. конститутивни народи, те да је само њено стварање био једнострани акт, што у визури ових судија значи противправан акт.

Када се узму у обзир сви претходно изнесени разлози, очигледно је да се кривичноправним путем мора заштитити и сама егзистенција Републике. О суштини те инкриминације биће ријечи касније, након што најприје изложим суштину инкриминације којом се заштићују уставне надлежности Републике Српске од њиховог даљег неовлашћеног преношења.

БИЋЕ КРИВИЧНОГ ДЈЕЛА КОЈИМ СЕ ШТИТЕ УСТАВНЕ НАДЛЕЖНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Ради заштите уставних надлежности Републике Српске ово ново кривично дјело би у Кривичном закону Републике Српске требало бити лоцирано у групу кривичних дјела против уставног уређења Републике Српске, а његово законско биће треба прописати на сљедећи начин:

Неовлашћено преношење или преузимање уставних надлежности Републике Српске

(1) Ко без овлашћења или противно овлашћењу Народне скупштине Републике Српске пренесе или омогући да се пренесе у цјелини или дјелимично нека уставна надлежност Републике Српске на било који други ниво власти у Босни и Херцеговини или изван Босне и Херцеговине,

казниће се затвором од двије до дванаест година.

(2) Казном из става 1. овог члана казниће се и ко за било који ниво власти у Босни и Херцеговини или изван ње преузме или омогући да се преузме нека уставна надлежност Републике Српске без овлашћења или противно овлашћењу Народне скупштине Републике Српске, као и ко без овлашћења или противно овлашћењу Народне скупштине Републике Српске оснује или омогући оснивање институције или органа на нивоу Босне и Херцеговине у било којој области друштвених односа чије уређивање није уставна надлежност Босне и Херцеговине него је надлежност Републике Српске.

(3) Ако су дјела из ст. 1. и 2. овог члана учињена из нехата, учинилац ће се казнити затвором од једне до осам година.

Уставни основ, како из угла Устава БиХ тако и из угла Устава Републике Српске, огледа се у томе што је право федералне јединице (у овом случају Републике Српске) да и кривичноправним путем штити своје надлежности од њиховог неуставног преношења, односно преузимања. То што се на овакво рјешење не наилази у другим сложено уређеним државама у свијету не треба да одврати од оваквог рјешења, јер се федералне јединице у тим државама нису сусретале са проблемом са којим се сусреће Српска, то јест са тим да је неуставним путем развлашћена од бројних њених уставних надлежности које јој припадају према међународном Дејтонском уговору и Уставу БиХ као једном од његових анекса. Стога и запријећене високе казне треба да буду такве, а због тако запријећених казни био би кажњив и покушај овог кривичног дјела. Све то је оправдано и правно

основано, имајући у виду правно добро (надлежности Републике Српске) које се штити овим кривичним дјелом, уз напомену да је казнени оквир од двије до дванаест година запријећен и за постојеће (умишљајем учињено) кривично дјело напад на уставно уређење Републике Српске из члана 293. постојећег Кривичног закона Републике Српске. Ако се оваквим казненим оквиром штити уставно уређење Српске од насилног напада на њега, онда истим казненим оквиром Српска треба да штити од атака своје надлежности које јој припадају. На ово указујем због тога што су, у коначном, у овом потоњем случају посљедице по Републику Српску исте као и у случају кривичног дјела из члана 293. Кривичног закона Републике Српске, а то је разарање Републике Српске. Разлика је само у томе што се у случају кривичног дјела из члана 293. Кривичног закона Републике Српске то разарање врши насилним путем (насилним у физичком смислу), док се у случају неуставног преношења или преузимања њених уставних надлежности то не врши физичким него (против) правним насиљем.

Ова разлика је од важности због тога што се не би могло прихватити као правно основано евентуално позивање на имунитет носилаца законодавне и извршне власти на било ком нивоу, који би неуставно пренијели или преузели неку уставну надлежност Републике Српске. С тим у вези занимљиво је подсјетити се најприје на то како је, историјски гледано, настао појам имунитета неодговорности носилаца власти. О томе професор Ратко Марковић каже сљедеће (курзив у цитату је мој):

„У Француској је имунитет неодговорности настао у јеку револуције 1789, када је у Народној скупштини дошло до сукоба између Луја XVI и Мирабоа[13] (Mirabeau). Краљ је тражио да Народна скупштина која се својом одлуком прогласила за представника народа престане са радом, на шта му је Мирабо узвратио: 'Ми ћемо напустити своја места само под силом бајонета'. Али је зато, свестан да због супротстављања краљу може бити осуђен, на истој седници *предложио скупштини доношење закона о неодговорности народних посланика за*

[13] Honore Gabriel Riqueti гроф од Мирабоа, био је члан Народне скупштине од 5. маја до 9. јула 1789. године, а затим и члан Уставотворне скупштине Француске од 9. јула 1789. до 2. априла 1791. године.

вршење посланичке дужности. Скупштина је тај предлог прихватила и донела закон по којем 'народни посланици не могу бити гоњени, тражени и затварани за свој предлог, мишљење или говор учињен у Народној скупштини у вршењу своје дужности*, и да сваки онај који иступи противно овом јесте издајник свог народа и одговоран за најтеже кривично дело*'. *Од тада је* (боље речено: на такав начин – моја опаска) *институт неодговорности парламентарца постао одредба многих устава који су касније били доношени.*"

Након овог подсјећања на то како је стварно настала ова врста неодговорности парламентараца, треба рећи да је позивање на имунитет правно неосновано због тога што *имунитет не штити нити може штитити било кога ако кршењем уставних норми развлашћује Српску од њених уставних надлежности*. Још једноставније речено, *имунитет не даје право да се позивањем на њега крши устав*. У том смислу треба да се тумачи и одредба из члана 3(ј) Устава БиХ, која гласи (курзив у цитату је мој): „Делегати и посланици (у Парламентарној скупштини БиХ – моја опаска) не могу бити позвани на грађанску или кривичну одговорност за дјела извршена *у оквиру својих надлежности у Скупштини*." У цитираној одредби од посебне важности су апострофиране ријечи „*у оквиру својих надлежности*". Оне, наиме, имају значење, боље рећи циљ, да чланови савезног парламента не могу позивањем на то своје чланство радити шта хоће, то јест доносити прописе по својој вољи, супротно Уставу БиХ и расподјели државних надлежности која је тим уставом извршена између БиХ и ентитета. Такво њихово поступање излази из *оквира надлежности посланика*, а нарочито би то био случај уколико би биле прописане инкриминације о којима говорим у овом раду. Тиме би у (уставно)правном погледу на још јаснији начин, заједно са постојећим одредбама Устава БиХ о расподјели надлежности између ње и ентитета, био одређен и оквир надлежности посланика и делегата у Парламентарној скупштини БиХ, као и носилаца јавне власти како на савезном нивоу, тако и у ентитетима.

Ако би се закључивало супротно од тога, то би значило, на примјер, да посланици и делегати у Парламентарној скупштини БиХ могу донијети закон о раду на нивоу БиХ и њиме уредити област радноправних односа за цијелу БиХ, иако је ова област уставна надлежност ентитета. Стога би у таквом, као и у бројним другим случајевима, био потпуни апсурд када би се након тога посланицима и делегатима дозволило позивање на посланички имунитет. То би тек био потпуни пораз права, јер би се под правно и морално недопустивим изговором позивања на посланички имунитет омогућило неуставно развлашћивање ентитета. Тако нешто би, у коначном, омогућило члановима савезног парламента да у једном тренутку, опет позивањем на посланички имунитет, усвоје и уставне амандмане на Устав БиХ којима се укидају ентитети (или мијења назив Републике Српске) и БиХ од сложене претвара у унитарно уређену државу.

Свим претходно наведеним разлозима може се објаснити и потреба да се за ово кривично дјело одговара и кад је учињено из нехата. Наиме, искуство показује да је добар дио надлежности Српска изгубила немаром (небригом) оних који су је представљали и представљају. Пошто се ово кривично дјело са становишта кривичноправне науке може учинити и нехатно, а да би се предуприједило касније позивање на то како до преноса или преузимања надлежности Српске није дошло намјерно, односно умишљајем, напросто је неопходно да постоји кривична одговорност и за нехат, то јест за све оне ситуације за које се било ко не би могао ослободити одговорности изјавом да није био свјестан шта чини. Прописивањем и нехатне одговорности, сваки потенцијални учинилац овог дјела био би дужан и морао бити свјестан шта чини ако неуставно пренесе или преузме неку уставну надлежност Републике Српске.

Када се претходно наведеним одредбама пропише да се пренос и преузимање надлежности не могу вршити без овлашћења, односно сагласности Народне скупштине Републике Српске, онда то није само инкриминација већ и својеврсна уставноправна норма. Њоме би по први пут на јасан

и недвосмислен начин била одређена институција Републике Српске надлежна да одлучује о овим питањима. Све то не спречава Народну скупштину Српске да се сваки пут прије давања овлашћења, односно сагласности, претходно обрати народу у Републици Српској како би се путем референдума чуо глас народа о томе да ли је за пренос или преузимање неке уставне надлежности Српске или је против тога. То би било у сагласности са чланом 77. Устава Републике Српске, према којем Народна скупштина може увијек одлучити да о било којем питању из своје надлежности одлуку донесе након претходног изјашњавања грађана Српске.

Иако се то подразумијева као тековина правне цивилизације, треба нагласити како се ова инкриминација, као и свако ново кривично дјело, не би могла примјењивати ретроактивно, то јест на прошле догађаје, већ само и искључиво на оне радње и субјекте који би то кривично дјело учинили након његовог ступања на снагу.

Суштина тог бића је да ово кривично дјело чини ко (умишљајем или нехатом) без овлашћења или противно овлашћењу Народне скупштине Републике Српске пренесе или омогући да се пренесе, у цјелини или дјелимично, нека уставна надлежност Републике Српске на било који други ниво власти у БиХ или изван БиХ, затим ко за било који ниво власти у БиХ или изван ње преузме или омогући да се преузме нека уставна надлежност Републике Српске без сагласности Народне скупштине Републике Српске, као и ко без сагласности Народне скупштине Републике Српске оснује институцију или орган на нивоу БиХ у било којој области друштвених односа чије уређивање није у надлежности БиХ, већ у надлежности Српске. Када се има у виду овако одређено биће наведеног кривичног дјела, не може бити дилеме око тога шта у кривичноправном погледу значи пренос надлежности. Одговор на то питање је више него јасан, а значи да неуставни пренос, односно преузимање надлежности постоји сваки пут када је посегнуто за надлежностима Српске без овлашћења или противно овлашћењу њене Народне скупштине. Усљед тога се учинилац овог дјела не би

могао правно (а ни политички) основано позивати на своје незнање. Ово стога што се, и према Уставу БиХ и према Уставу Српске, зна шта су надлежности БиХ, а шта надлежности ентитета, као и ко је субјект (институција) без чијег овлашћења, односно сагласности се не може пренијети нити преузети било која уставна надлежност Српске. Све то је од помоћи за утврђивање свијести и воље учиниоца овог дјела, а то значи и од помоћи при утврђивању да ли је ово дјело учињено умишљајем или нехатом.

На први поглед, ово кривично дјело би спадало у групу кривичних дјела која се у науци кривичног права називају *mala prohibita***,** то јест дјелима која су кривична зато што је то тако прописано одговарајућим кривичним законом. Међутим, имајући у виду двадесетогодишње искуство противправног развлашћивања Републике Српске од њених уставних надлежности, (не)морална димензија тог неправа говори у прилог тврдњи да се у случају овог кривичног дјела ради о инкриминацији *malum in se***.** Ријеч је о дјелу које је само по себи кривично дјело, јер је морално неисправно у толикој мјери да не захтијева друге додатне разлоге за објашњење његове неморалне природе. Једино што таква неморалност захтијева је законска инкриминација тог неправа, у виду поменутог кривичног дјела.

Радња извршења, како у ставу 1. тако и у ставу 2, није одређена кроз прецизно постављање дјелатности, већ кроз тзв. *посљедичне радње* у виду неовлашћеног преношења, односно неовлашћеног преузимања уставних надлежности Републике Српске, то јест све радње које могу произвести наведене забрањене посљедице.

Такво нормирање није својствено само овом, већ и бројним другим кривичним дјелима у савременим кривичним законодавствима. Тако се, примјера ради, код кривичног дјела убиства радња извршења не одређује прецизним описивањем инкриминишуће дјелатности њеног учиниоца, већ тако што се на први поглед прилично неодређено каже да то кривично дјело чини *ко другог лиши живота***.** Или, код кривичног дјела злоупотребе службеног положаја или овлашћења његов учи-

нилац то дјело чини ако искористи свој службени положај, прекорачи границе својих овлашћења или не изврши своју службену дужност. Дакле, у сваком од ових случајева законодавац се користио нормативном техником којом се не одређују прецизно дјелатности, већ се то чини изразима као што су искоришћавање службеног положаја, прекорачивање граница својих овлашћења или неизвршавање службене дужности, а то се, у суштини, чини и код инкриминације којом се неовлашћено преносе, односно неовлашћено преузимају уставне надлежности Републике Српске.

У теорији права, кривичноправној науци, као и у номотехници, овакво одређивање радње извршења кривичног дјела је дозвољено, будући да се само на тај начин може кривичноправно борити против бројних могућности које се у свакодневном животу изналазе у циљу остваривања забрањених посљедица неовлашћеног преношења, односно неовлашћеног преузимања уставних надлежности Републике Српске.

Заштитни објекат овог кривичног дјела јесу уставне надлежности Републике Српске, онако како су одређене Уставом Босне и Херцеговине и Уставом Републике Српске. Таквим заштитним објектом заштићује се и само уставно уређење Републике Српске, али и БиХ. Посљедица дјела спада у деликте угрожавања.

За постојање дјела потребно је да је радња усмјерена на неовлашћено преношење или преузимање уставних надлежности Републике Српске. То ће бити сваки случај у којем је радњом дошло до преноса или преузимања неке од уставних надлежности Републике Српске без сагласности њене Народне скупштине, као и када се без сагласности Народне скупштине Републике Српске оснује институција или орган на нивоу Босне и Херцеговине у било којој области друштвених односа чије уређивање није у надлежности БиХ, већ је уставна надлежност Републике Српске.

Субјективну страну овог кривичног дјела чине умишљај (директни и евентуални), као и нехат (свјесни и несвјесни).

БИЋЕ КРИВИЧНОГ ДЈЕЛА КОЈИМ СЕ ШТИТИ ЕГЗИСТЕНЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

И у случају овог кривичног дјела оно би у Кривичном закону Републике Српске требало бити лоцирано у групу кривичних дјела против уставног уређења Републике Српске, а његово законско биће треба прописати на сљедећи начин:

Напад на егзистенцију Републике Српске

(1) Ко правним актом или на било који други начин покуша да укине Републику Српску,

казниће се затвором од двије до дванаест година.

(2) Казном из става 1. овог члана казниће се ко покуша да укине или да промијени назив Републике Српске.

У погледу предложених рјешења важила би аргументација која, у битном, одговара оној изложеној о бићу кривичног дјела неовлашћеног преношења или преузимања уставних надлежности Републике Српске. Оно што је посебност кривичног дјела напад на егзистенцију Републике Српске је то што оно, по природи ствари, може бити учињено само у покушају, као и кривично дјело напада на уставно уређење. Истина, не само теоријски, већ прије свега и практично, могу се замислити ситуације да учинилац започне извршење овог кривичног дјела иако, на примјер, није био свјестан свог дјела, али након тога не доврши дјело, што би указивало и на могућност постојања нехата. Међутим, с обзиром на укоријењени став у науци кривичног права, према којем се покушај кривичног дјела може предузети само умишљајем, то из ових разлога у наведеној инкриминацији није предложена могућност нехата. Најзад, у вези са овим кривичним дјелом потребно је рећи да радња или правни акт којим се оно извршава треба да буду такви да се њима од стране учинилаца иде за тим да се укине Република Српска, односно да се укине или промијени њен назив.

ЗАВРШНИ ДИО

У овом дијелу рада желим указати на актуелну опасност која се надвила над Републиком Српском, а која такође указује на потребу прописивања предметних инкриминација. С тим у вези најприје морам поновити како се, имајући у виду претходно изнесене разлоге, од Уставног суда БиХ може очекивати да у догледно вријеме каже како Република Српска не може имати ни тај назив, што би било равно њеном укидању и нестанку. Исто тако се од тог суда може очекивати да прогласи уставним било који савезни закон којим је извршен пренос неке надлежности (потпуно или дјелимично) са Републике Српске на БиХ, иако за то није постојао уставни основ, јер о томе није било претходног споразума ентитета нити су тако нешто налагали заштита територијалног интегритета и суверенитета БиХ, као ни анекси 5, 6, 7 и 8 Дејтонског уговора.

У том случају би високи представник, као и Европска унија и САД, не само, као и до сада, затворили очи пред неуставношћу одлука Уставног суда БиХ, већ би инсистирали на њиховој примјени уз пријетњу својим санкцијама. Као најсвјежији доказ за то служе санкције које су у јануару 2017. године противправно увеле САД према предсједнику Републике Српске господину Милораду Додику. Ма колико се, нажалост, у домаћој јавности покушавало приказати како то нису санкције против Републике Српске већ против господина Додика, такво поимање је лишено сваког ваљаног правног упоришта. Наиме, не може се негирати чињеница да се ради о санкцијама према лицу које је предсједник Републике Српске, а тим санкцијама се, између осталог, њему забрањује улазак и боравак на територији САД. Стога он ни као предсједник Републике Српске не би могао отпутовати тамо, па чак и ако би у том својству то требало да учини ради остваривања интереса (нпр. политичких или економских) Републике Српске. А све то је урађено према њему само зато што је указивао на противправност одлуке Уставног суда БиХ који, вољом већине судија тог суда, жели противправно да забрани Републици Српској слављење 9. јануара као Дана

Републике. То што је наведена одлука неуставна није од важности за САД и Европску унију, па ће они тако поступати и у будућности према сваком ко буде предсједник Републике Српске или неки други њен функционер, без обзира на то што се ради о одупирању неправу.

Постоји, дакле, нешто заједничко између онога што Уставни суд БиХ чини у континуитету против Српске и недавне одлуке Министарства финансија САД (Department of the Treasury's Office of Foreign Assets Control), којом су предсједнику Републике Српске господину Милораду Додику уведене санкције од стране САД у виду забране путовања у ту државу и замрзавања његове имовине на територији САД. Та заједничка нит која се провлачи између уставносудске институције, на једној, и моћне државе на другој страни, може се означити једном ријечју као неправо[14]. Но, прије него што изложим суштину тог заједништва у неправу, морам рећи како САД и овим потезом само показују континуитет своје погрешне и крајње нерационалне политике. Наиме, није новост рећи да је извоз ратова главна грана спољне политике САД, нарочито у исламском свијету. Посљедица тога су хиљаде и хиљаде недужно страдалих људи у том свијету, у којем због тога постоји одијум према САД који, усуђујем се антиципирати, неће никада престати. Свјесне свега оног што су учиниле и чине у земљама попут Афганистана, Ирака, Либије и Сирије, САД тај одијум настоје безуспјешно умањити овдје у БиХ, погрешно вјерујући да ће мјерама попут ове (која, немојмо имати илузија, иде на руку исламском фактору у БиХ) привући себи исламски свијет. Погрешност ове политике САД, које у томе подржавају мање-више и сви њени савезници из ЕУ, најбоље се види у пракси, која показује да се том политиком јаз између западног (за сада још хришћанског) свијета и његовог исламског контрапункта само продубљује, и то у мјери која је, дугорочно посматрано, на штету западног свијета.

А сада о заједништву у неправу. У вези с тим треба имати у виду како се у саопштењу из званичног Вашингтона каже да су санкције предсједнику Додику уведене у складу

[14] То неправо је својствено и Европској унији. Тако у интервјуу дневном листу „Независне новине" од 1. фебруара 2017. године Ларс Гунар Вигемарк, у својству шефа Делегације Европске уније у БиХ, каже да постоји одлука Евопске уније из 2011. године, која се сваке године обнавља, према којој Европска унија може увести санкције „...против сваког за кога се оцијени да крши интегритет и суверенитет БиХ..." – цитирано према http://www.nezavisne.com/novosti/intervju/Lars-Gunar-Vigemark-za-Nezavisne-Postoji-cijela-lista-onih-koji-ugrozavaju-BiH/410741. Приступ од 1. фебруара 2017. године.

са извршном директивом предсједника САД (Директива број 13304). И управо у тој директиви од 26. јуна 2001. постоје мјеста која говоре о њеном неправу, а тиме и о неправу предметних санкција. Наиме, већ на почетку директиве тадашњи предсједник САД најприје каже да је доноси на основу овлашћења која има по Уставу САД, иако тај устав не садржи ни слово о томе. С обзиром на то да у том дијелу директиве стоје ријечи „By the authority vested in me as President by the Constitution", оне ме, осим на неправо, тако неодољиво подсјећају на исте такве ријечи које овдашњи високи представник употребљава у својим противправним одлукама. Но, осим неоснованог позивања на Устав САД, предсједник се у извршној Директиви 13304 правно неосновано позива и на одјељак 5. Закона о учешћу у Уједињеним нацијама (*The United Nations Participation Act of 1945 – 22 U.S.C 287c*). Ово стога што према том закону (*22 U.S.C 287c*) такву директиву, а тиме и мјеру каква је и ова предметна, предсједник САД може донијети тек ако су САД од стране Савјета безбиједности УН претходно позване да то учине. Међутим, такве одлуке Савјета безбиједности УН нема, па је и у томе противправност наметнутих санкција против предсједника Републике Српске.

Дакле, оваквим неправом настоји се по сваку цијену заштити неправо Уставног суда БиХ на које је указано у овом раду. Тим неправом атакује се на Републику Српску, и то не само на њене уставне надлежности него и на саму њену егзистенцију. Стога је не само уставно него и природно право Републике Српске да се од тог неправа брани на сваки правно дозвољени начин, а један од њих су свакако и двије нове инкриминације чија суштина је изложена у раду. Њиховим прописивањем се на уставно ваљан начин уређују ови витално важни односи и унапријед ставља до знања потенцијалним учиниоцима шта их чека уколико нападну поменуте вриједности Републике Српске. Без увођења тих инкриминација у правни поредак Републике Српске, не само њене преостале надлежности него и њена егзистенција остаће и даље незаштићени на вјетрометини овдашњег и међународног неправа.

Свакако, овим Република Српска не исцрпљује своје право на сопствену заштиту. Наиме, овај вид њене заштите не искључује право Републике Српске да се користи и правом на самоопредјељење, које укључује и право на отцјепљење, како би сачувала себе. То право јој припада на основу неколико међународних правних аката. Уобичајено је с тим у вези позивање на право народа на самоопредјељење, гарантовано Повељом Уједињених нација. Међутим, поред ње, основ за ово право је и у Пакту Уједињених нација о грађанским и политичким правима, као и у Пакту Уједињених нација о економским, социјалним и културним правима, *који се примјењују у БиХ на основу Анекса I уз Устав БиХ*. Најзад, то право препознају, а тиме и признају још двије конвенције Уједињених нација. Једна од њих је Конвенција Уједињених нација о сукцесији држава у односу на уговоре (из 1978). Она признаје сецесију као начин настанка држава, па тако у чл. 34. прописује принцип уговорног континуитета *у случају отцјепљења дијелова територије и стварања нове државе*. Друга је Конвенција Уједињених нација о сукцесији у односу на државну имовину (из 1983). Чланом 17. ове конвенције дословно је прописано сљедеће (курзив у цитату је мој):

„Одвајање дијела или дијелова подручја неке државе

1. *Кад се један или више дијелова подручја неке државе одвоји од те државе и створи државу* насљедницу, и ако се држава предница и држава насљедница друкчије не споразумију:

а) непокретна државна имовина државе преднице која се налази на подручју на које се односи сукцесија држава прелази на државу насљедницу,

б) покретна државна имовина државе преднице, везана уз дјеловање државе преднице у погледу подручја на које се односи сукцесија држава, прелази на државу насљедницу,

ц) покретна државна имовина државе преднице, осим оне поменуте у тачки б), прелази на државу насљедницу у правичној размјери.

2. *Став 1. примјењује се кад се дио подручја неке државе одвоји од те државе и уједини с другом државом*.

3. Одредбе ст. 1. и 2. не дирају ни у једно питање правичне накнаде између државе преднице и државе насљеднице, које би могло настати као посљедица сукцесије држава.“

Дакле, несумњиво је да наведени међународни правни акти, као правне норме посматране понаособ и у међусобној вези, не забрањују, већ препознају и признају право на самоопредјељење, које подразумијева и право на отцјепљење.

ЛИТЕРАТУРА

Бабић, Милош, Филиповић, Љиљана, Марковић, Иванка, Рајић, Здравко: *Коментари кривичних/казнених закона у Босни и Херцеговини*, *Књига I*, Сарајево, 2005.

Благојевић, Милан: *Република Српска и механизам координације у процесу придруживања БиХ Европској унији, Искуства и искушења*, Политеиа, Научни часопис Факултета политичких наука у Бањој Луци, број 10, Бања Лука, 2015.

Благојевић, Милан: *Технологија охаеризма*, Добој, 2004.

Љепојевић, Милан: *Издаја*, Независне новине, Бања Лука, 2016.

Петровић, Борислав, Јовашевић, Драган: *Кривично право II (Кривично право посебни дио)*, Сарајево, 2005.

Томић, Звонимир: *Кривично право I*, Правни факултет Универзитета у Сарајеву, Сарајево, 2007.

CONSTITUTIONAL NECESSITY FOR TWO NEW INCRIMINATIONS

Summary

Subject of this paper is a question which has not been written about in domestic and foreign literatute so far. It is related to constitutional necessity of federal unit to have its criminal law norms by which its constitutional competencies and very existence of the federal unit are protected. With the aim to be better understood, the author of the paper has firstly explained the way how the Republic of Srpska was dispossessed of its constitutional competencies during the last twenty years, and how we may expect that the very existence of the Republic of Srpska can be put into question in the foreseeable future. In order to prevent such danger, the author explained in the paper his ideas on the norms of two new incriminations, which should be prescribed in Criminal Code of the Republic of Srpska. In final part of the paper the author has explained the way how without these incriminations not only its remainder constitutional competencies but the very existence of the Republic of Srpska is going to be left unprotected as a place exposed to the wind of internal and international (un)law.

Keywords: *federal unit, constitutional competencies, existence of federal unit, constitutionality, unconstitutionality.*

УДК: 314.15:347.61/.64(497.6RS)
DOI: 10.7251/GMS1707349R
(Оригинални научни рад)

Дарко Радић
Правни факултет
Универзитет у Бањој Луци
d.radic@pravobl.org

САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ ЗА ЛЕГИСЛАТИВНУ И ДЕМОГРАФСКУ ПОЛИТИКУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Резиме: *Филозофија индивидуализма и афирмација аутономије воље у другој половини XX вијека и почетком XXI вијека значајно су утицали на ширење каталога људских права и слобода и промоцију нових правно-политичких вриједности, што је имало одговарајуће импликације на међународно право и на развој националних законодавстава, поготово у европским земљама. У оваквим околностима, традиционални концепти брака и породице суочавају се са бројним изазовима, јер се правном регулацијом неформалних заједница (хетеросексуалних и хомосексуалних), признавањем истополног брака и примјеном различитих метода медицински асистираног родитељства отварају бројна правна и метаправна питања и релативизују класичне поставке улога партнера и родитеља. Аутор у овом истраживању као његов предмет центрира управо поменуте проблеме, анализирајући њихове основне карактеристике и разматрајући упоредноправна рјешења и искуства у њиховој примјени, а све са циљем да се у домаћој научној и стручној јавности допринесе расправи о овим питањима и њиховим могућим и (не) прихватљивим рјешењима.*

Кључне ријечи: *брак, породица, истополна заједница, сурогат-материнство, транссексуализам.*

1. Увод

Опстанак и развој сваког друштва заснивају се на прокреацији – стварању живота. Иако је ријеч о питању у погледу којег приватни интерес појединца, његово природно стање и тежња за прокреацијом, кореспондира са јавним интересом, намјером друштва да се демографски обнавља

и развија, стварност ипак показује да се одвијају процеси који нису жељени и који захтијевају извјесне интервенције у демографској политици.[1] Разумије се, много је фактора који утичу на неповољна кретања у демографкој слици друштва, али је исто тако ван сваке сумње да заустављање негативних трендова и стварање бољих услова за демографску обнову нужно подразумијева широку друштвену акцију и предузимање различитих активности и мјера.

У том смислу, незаобилазан фактор је и правна регулатива, којом се уређују односи између лица, али и односи између лица и друштва (државе). Од посебне важности је правно уређење слободног родитељства, односно дефинисање услова и поступака за остваривање појединих права која из њега произлазе. Уставом Републике Српске прописано је да је право сваког човјека да слободно одлучује о рађању дјеце.[2] Одредбама породичног законодавства потврђује се ово опредјељење уставотворца, односно слобода сваког човјека да одлучује о заснивању породице и рађању дјеце.[3] У смислу подршке у остваривању права на слободно планирање породице – права на слободно родитељство, Република Српска обавезала се на стварање потребних услова, обезбјеђивање органа и кадрова за пружање савјета родитељима о свим значајним питањима везаним за њихова родитељска права и обавезе.[4] Премда потоња законска формулација има одређене недостатке, ипак одржава недвосмислену интенцију законодавца да пружи подршку у остваривању права на слободно родитељство.[5] Међутим, развој биомедицинских наука, признавање одређених права и слобода лицима која желе да се остваре као родитељи довео је до деконструкције или модификације једних и стварања нових правних института, који сада представљају изазов за законодавца, али и друштво у цјелини. Исто вриједи и када су у питању брак и породица. Класичан концепт брака и традиционални модел породице, у савременом друштву, суочавају се са озбиљном кризом и могућим алтернативама, те је питање уређења ове врсте односа између брачних и ванбрачних, односно хетеросексуал-

[1] О стању у Републици Српској најбоље свједоче подаци о кретањима природног прираштаја у периоду од 2011. до 2016. године (2011. -2,9; 2012. -2,7; 2013. -3,1; 2014. -3,5 и 2015. -4,0). Подаци преузети из: "Демографска статистика (друго измијењено издање)", *Статистички билтен* бр. 19, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2016, стр. 14.

[2] Чл. 36. ст. 3. Устава Републике Српске. У Уставу Босне и Херцеговине, у дијелу у којем се набрајају права и слободе које уживају сва лица на територији Босне и Херцеговине, говори се о праву на брак и заснивање породице (чл. II.3. алинеја ј) Устава БиХ). На међународном плану, репродуктивна права су први пут утврђена 1968. године *Прокламацијом из Техерана*.

[3] Чл. 5. ст. 1. Породичног закона – даље: ПЗ ("Службени гласник Републике Српске" бр. 54/02, 41/08. и 63/14).

[4] Чл. 5. ст. 2. ПЗ.

[5] Иако се, осим планирања породице и заштите рађања, домашај ове норме проширује на развој и подизање дјеце, што Републику Српску додатно обавезује, законодавац је њену примјену значајно ограничио на „стварање потребних услова, органа и кадрова за пружање савјета родитељима".

них и хомосексуалних партнера, као и правних посљедица промјене пола изузетно комплексно питање, које нема само правни предзнак.

Имајући у виду наведено, сматрамо да је цјелисходно размотрити проблем плуралитета облика заједнице живота, односно анализирати њихове карактеристике и међусобни (конкурентски) однос. Исто тако, нови правни институти развијени су и у области медицински потпомогнутог родитељства, па је неопходно указати на њихове особености и могућности њихове примјене на основу рјешења и искустава из других земаља.

Методе коришћене у овом истраживању су: нормативни (правни) метод, упоредноправни метод, статистички и *common core* метод.

2. Плуралитет облика заједнице живота

Иако је брак, и даље, најчешћи и друштвено најприхватљивији начин заснивања породице, односно правна установа и друштвена институција од велике важности, многа модерна законодавства препознају и ванбрачну заједницу и признају јој одређена правна дејства. Апстрахујући разлике међу европским националним законодавствима, општи тренд је да се ванбрачна заједница значајно приближила браку према броју и обиму правних ефеката које закон уређује. Законодавства у региону признају ванбрачној заједници одређена правна дејства, углавном личноимовинске и имовинске природе, и то је дио вишедеценијске правне традиције и правне културе. Ипак, водећи рачуна о предмету истраживања, сматрамо да је неопходно да се више пажње у овом раду посвети другим облицима заједнице живота који у савременом друштву представљају алтернативу класичном (хетеросексуалном и моногамном) браку, а ријеч је о истополној (ванбрачној/регистрованој) заједници и истополном браку.

У складу са Европском конвенцијом о људским правима и основним слободама (даље: ЕКЉП),[6] сваком лицу

[6] Европска конвенција о људским правима и основним слободама, усвојена од стране Савјета Европе 1950. године.

је загарантовано право на поштовање приватног и породичног живота, а мушкарцима и женама који су зрели за брак гарантује се право на брак и на заснивање породице.[7] Иако се у чл. 14 ЕКЉП забрањује било каква дискриминација, па и на основу пола, право на склапање брака ипак се повезује са лицима различитог пола. Међутим, 2000. године Европска унија је Повељом о основним правима ЕУ[8] признала право на склапање брака и заснивање породице у складу са националним законодавством, отварајући тако могућност да се националним правом правно уреди заједница живота лица истог пола, па и у форми брака. У том смислу, многе државе чланице Европске уније (даље: ЕУ) искористиле су ову могућност и правно уредиле заједницу живота лица истог пола као алтернативу хетеросексуалном браку и хетеросексуалној ванбрачној заједници.

2.1. Истополна заједница

Једно од основних начела на којима се заснивала правна регулација брака још од римског права јесте хетеросексуалност. Брак је одувијек био заједница живота жене и мушкарца. Разлике у појединим етапама развоја људског друштва, односно посебности неких цивилизација резултовале су тиме да брак није нужно моногаман, или увијек формалан, или у истој мјери законом регулисан, или увијек и у свему под јурисдикцијом свјетовних власти, али је заједнички именитељ за сва времена и сва друштва увијек био различитост полова брачних партнера.

Међутим, крајем XX вијека учињени су први кораци ка признавању одређених права хомосексуалним паровима. Резолуцијом Европског парламента о једнакости права хомосексуалаца и лезбијки у Европској заједници из 1994. године,[9] земље чланице су позване да укину све облике дискриминације хомосексуалаца и да раде на предузимању потребних мјера за спречавање насиља према особама хомосексуалне оријентације, односно да уклањају ограничења

[7] Вид. чл. 8. и чл. 12. ст 1. ЕКЉП.

[8] Усвојена 2007. године од стране Европског парламента, Савјета и Европске комисије.

[9] *Resolution on equal rights for homosexuals an lesbian in the EC* (A3-0028/94).

за регистрацију истополних заједница и склапање бракова између лица истог пола. Оваква опредијељеност потврђена је Амстердамским уговором из 1997. године,[10] којим је Европски савјет овлашћен да на приједлог Европске комисије, а на основу консултација са Европским парламентом, предузме све потребне мјере у циљу укидања дискриминације по основу сексуалне оријентације. Деценију касније, ЕУ је, кроз Резолуцију о поштовању људских права из 2000. године,[11] позвала државе чланице, или оне које то већ нису учиниле, да признају регистроване истополне заједнице.

Данска је прва земља која је правно уредила заједницу живота особа истог пола, 1989. године, и то Законом о регистрованом партнерству. Овим законом, истополним партнерима, који одлуче да региструју своју заједницу код надлежног државног органа, призната су нека лична и имовинска права, а реформом законодавства 1999. године партнеру је дато право да усвоји дијете свог истополног партнера, док је женама из регистроване истополне заједнице признато право на вантјелесну оплодњу.[12] Готово на идентичан начин, и Норвешка је 1993. године уредила истополну заједницу, предвидјевши за њене учеснике иста права која имају и супружници (осим права на усвајање дјеце). Ове примјере слиједила је и Шведска 1995. године, доносећи Закон о кохабитантима. Са друге стране, остала европска законодавства су се опредијелила да истополним заједницама признају ужи обим права него што је то случај са скандинавским земљама. Тако, Француска је 1999. године усвојила закон (Грађански споразум о солидарности и конкубинату)[13] којим се уређује ванбрачна заједница, било да се ради о хомосексуалној или хетеросексуалној заједници, и која се региструје пред судом на основу заједничке изјаве партнера. Истополну заједницу су признале и правно уредиле Холандија 1998. године (Закон о регистрованом партнерству), Белгија 2000. године, Велика Британија 2004. године, и тако редом бројне европске и неке ваневропске државе. Словенија и Хрватска су једине земље бивше Југославије у чијим законодавствима је заједница живота лица истог пола правно санкционисана – правно призна-

[10] *Treaty of Amsterdam Amending The Threaty on European Union*.

[11] *Resolution on the respect for human rights* (A5-0050/2000).

[12] Вид. Јаковац Лозић, Д., "Закон о истополним заједницама – изазов хрватског законодавства у процесу приближавања Еуропској унији", *Зборник радова Правног факултета у Сплиту*, год. 41, 2004, стр. 12. и 13.

[13] *Du pacte civil de solidarité et du concubinage – PACS*.

та и чија су дејства законом уређена.

Хрватска је то учинила 2003. године доношењем Закона о истосполним заједницама.[14] Истина, хрватско законодавство је у почетку предвиђало и признавало мањи број и редукован обим правних ефеката истополне заједнице (право и дужност међусобног издржавања и стицање заједничке имовине), док су важећим Законом о животном партнерству особа истог пола[15] правна дејства истополне заједнице знатно проширена. Животно партнерство је, према поменутом закону, заједница породичног живота два лица истог пола која је закључена пред надлежним државним органом.[16] За разлику од регистрованог, животно партнерство може бити и неформално (ако траје најмање три године и ако лица од заснивања заједнице испуњавају услове за регистровано животно партнерство), којем се на одговарајући начин признају одређена правна дејства (лична и имовинска).[17] У погледу личних права и дужности лица у регистрованом животном партнерству (императивног и диспозитивног карактера), може се констатовати да је њихов положај веома сличан оном који имају лица која се налазе у браку (узајамно поштовање и помагање, равноправност, избор презимена, итд.).[18] Исто тако, регистровани животни партнери имају право (и дужност) на издржавање, и то под истим условима и на исти начин као и лица која се налазе у браку.[19] У смислу имовинскоправних дејстава, регистровано животно партнерство се снажно приближило браку, јер регистровани животни партнери, поред посебне, могу стицати и партнерску (заједничку) имовину, односно своје имовинске односе другачије уредити путем уговора о имовини.[20] Такође, регистрованом животном партнеру је признато право на законско насљеђивање и у том погледу је изједначен са брачним другом оставиоца.[21] Поред наведеног, партнерима из регистрованог животног партнерства призната су и бројна друга права: вршење родитељског права према дјетету животног партнера, пореске бенефиције (олакшице или ослобађање од пореза), права из пензијског

[14] *Народне новине*, бр. 116/13. Признавање заједница живота лица истога пола у правном систему Хрватске, односно идеје да се легализује истополни брак отвориле су оштру дебату у јавности, па је 1.12.2013. године одржан референдум о уставној заштити брака, на којем се 66% грађана изјаснило да је брак животна заједница мушкарца и жене.

[15] *Народне новине*, бр. 92/14.

[16] Чл. 2. Закона о животном партнерству особа истог пола.

[17] Вид. чл. 3. и 4. Закона о животном партнерству особа истог пола.

[18] Чл. 37. и 38. Закона о животном партнерству особа истог пола.

[19] Чл. 39. ст. 2. Закона о животном партнерству особа истог пола.

[20] Вид. чл. 50–54. Закона о животном партнерству особа истог пола.

[21] Чл. 55. Закона о животном партнерству особа истог пола.

осигурања, права у области социјалног осигурања и заштите, права у области здравственог осигурања и заштите, права из радноправне области и запошљавања, права која произлазе из јавноправног положаја регистрованог животног партнерства.[22]

Истополно партнерство у Словенији правно је уређено од 2006. године – *Zakonom o registraciji istospolne partnerske skupnosti*.[23] Овим законом, слично као и у хрватском законодавству тога доба, истополним партнерима призната су лична права, права на међусобно издржавање, имовинскаоправна дејства ове заједнице, право на законско насљеђивање. Године 2015, Словенија је усвојила новелу закона којим се уређују брак и породица (*Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih*)[24] и тиме легализовала истополни брак.

Позитивна права Републике Српске и Србије не познају заједницу живота лица истог пола, али се може очекивати да ће се у будућности водити јавна расправа о потреби да иста постане законска категорија. То, поред осталог, наговјештава идеја која је као алтернатива предвиђена у Преднацрту Грађанског законика Србије (даље: Преднацрт). У чл. 4а Преднацрта, који се односи на истополне заједнице, прописано је да ће се заједница живота лица истог пола уредити посебним законом. Дакле, редактори текста Преднацрта нису искључили могућност правног уређења заједнице живота лица истог пола, чиме се отвара простор да се ово питање расправи и постане законска материја, али се, подсјећамо, упућује на доношење посебног закона, што јасно говори о чињеници да се ради не само о правном, већ и о важном политичком питању које заслужује посебну пажњу и правно уређење. Према томе, судбина правне регулације заједнице живота лица истог пола у Србији у великој ће мјери зависи од политичког фактора и (не)постојања политичке воље да се ово питање уреди. У оквиру пројекта „Борба против дискриминације и изградња културе толеранције путем дијалога, правних реформи и праћења дискриминаторне праксе“ који је реализовао Центар за унапређење правних

[22] Опширније вид. Јотановић, Р., “Заједница живота особа истог спола у Републици Хрватској”, у Јотановић, Р., *et al*., *Правна регулација животних заједница особа истога спола у Хрватској, Словенији, Србији и Босни и Херцеговини (ур. Boris Krešić)*, Сарајевски отворени центар, Сарајево, 2015, стр. 16–24.

[23] “Урадни лист Републике Словеније” бр. 65/05.

[24] “Урадни лист Републике Словеније” бр. 20/15.

[25] Текст Модела закона објављен је у публикацији *Модел закона о регистрованим истополним заједницама* (ур. Саша Гајин), Центар за унапређење правних студија, Београд, 2012.

студија из Београда сачињен је Модел закона о регистрованим истополним заједницама (даље: Модел закона).[25] У Моделу закона, регистрована истополна заједница, односно регистровано партнерство, дефинише се као заједница живота два пунољетна лица истог пола, која су регистровала свој грађански партнерски однос пред надлежним органом јавне власти – матичаром.[26] Регистрованим партнерима признато је право (односно дужност) међусобног издржавања,[27] а имовинскоправна дејства уређена су по угледу на законски брачни имовински режим који вриједи за брачне партнере, па се тако предвиђа постојање посебне и заједничке имовине партнера, односно могућност закључења уговора којим међусобне имовинске односе на постојећој или будућој имовини партнери могу уредити другачије него што је предвиђено законским прописима.[28] Коначно, у Моделу закона врши се уплив у насљедноправне прописе, па је предвиђено да партнер из регистроване истополне заједнице има исту насљедноправну позицију као брачни партнер.[29]

2.2. Истополни брак

Након правног признавања истополне заједнице живота, која је, изузимајући извјесне разлике међу националним законодавствима, за партнере предвиђала готово иста права као и за супружнике, па у неким земљама, након усвојених новела поменутих закона, и могућност усвајања дјеце и/или вантјелесне оплодње, услиједила је нова фаза – легализација истополног брака. Холандија је била прва земља у свијету која је 2000. године легализовала истополни брак, а сусједна Белгија на идентичан начин поступа три године касније. Исто то учиниле су Норвешка 2009. године, Шведска и Данска 2012. године, затим Велика Британија и Француска 2013. године.

Од земаља у региону једино је, као што је већ наведено, Словенија признала истополни брак 2015. године. Заправо, брак је дефинисан као заједница живота двије особе, чији су настанак, правна дејства и престанак уређени законом.

[26] Чл. 2. Модела закона.

[27] Чл. 16. Модела закона.

[28] Чл. 23–31. Модела закона.

[29] Чл. 32. и 33. Модела закона. Осим наведених правних дејстава регистроване истополне заједнице, која би требало да буду призната према Моделу закона, предвиђа се и признавање партнеру права на накнаду штете у случају смрти или тешког инвалидитета другог партнера према општим правилима о накнади штете, као и право на пореске олакшице у свим правним пословима на које се примјењују правила о ослобађању од обавезе плаћања пореза за односе између брачних другова, затим права у случају болести партнера, права из пензијског и инвалидског осигурања, те одређена права у току кривичног поступка и извршења кривичних санкција (чл. 34–38. Модела закона).

Будући да законодавац не помиње пол брачних партнера у дефиницији брака, јасно је да су истополни брачни партнери у свему изједначени са брачним партнерима који су различитог пола. Одредбе о правима и дужностима између брачних партнера једнако вриједе и за истополни брак, укључујући и могућност за истополне брачне партнере да усвајају дјецу.

3. Медицински потпомогнуто родитељство

Право на слободно родитељство у Републици Српској загарантовано је уставом. Уставна норма којом се ово право предвиђа у ствари има карактер начела, које детерминише циљ, садржај и примјену релевантне породичноправне регулативе, али и других позитивних прописа којима се уређује право на слободно планирање породице. Право на слободно родитељство подразумијева више правних овлашћења/ права: слобода одлучивања да ли ће неко и како рађати дјецу – право на избор начина планирања породице и право на рођење), слобода избора форме животне заједнице у којој ће лице остваривати ово право (брак или ванбрачна заједница), избор полног партнера, право избора методе медицински асистираног родитељства, укључујући лијечење неплодности – право на зачеће,[30] право да се примјењују мјере спречавања зачећа – право на спречавање зачећа, и право на прекид нежељене трудноће (које се може остварити под законом прописаним условима, када партнери или жена желе да ограниче број дјеце или донесу одлуку о нерађању дјеце – право на прекид трудноће).

3.1. Вантјелесна оплодња

Иако право на слободно планирање породице подразумијева више различитих правних овлашћења, посебну пажњу са становишта предмета и циља овог истраживања посвећујемо праву на зачеће или, још прецизније, вантјелесној оплодњи, као једној од мјера која се може предузети у смислу конзумирања права на зачеће (које подразумијева право

[30] О методама медицински асистираног родитељства опширније у С. Панов, *Породично право*, Службени гласник и Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2008, стр. 322–328.

на лијечење неплодности). Позитивним прописима у Републици Српској предвиђено је да здравствена заштита у вези са планирањем породице, трудноћом и порођајем и постнаталним периодом подразумијева прегледе и тестирања, болничко лијечење, дијагностику и лијечење стерилитета и право на вантјелесну оплодњу.[31] Предности и правно-политичке вриједности садржане у приступу правног нормирања вантјеселне оплодње су: признавање овог права не само брачним, већ и ванбрачним партнерима[32] уколико њихова заједница траје више од двије године, односно финансирање вантјелесне оплодње из средстава Фонда здравственог осигурања РС (даље: Фонд). Средствима Фонда финансирају се два поступка вантјелесне оплодње, и то према годинама жене, уз могућност рефундирања средстава и женама које су изнад Правилником одређене старосне границе, а успјеле су родити живо дијете након поступка вантјелесне оплодње.[33]

У Србији се из јавних средстава у потпуности финансирају три поступка вантјелесне оплодње, уз услов да је жена млађа од 40 година, док неке јединице локалне самоуправе врше (су)финансирање овог поступка и до старости жене од 44 године. За разлику од Србије, у Црној Гори нема ограничења у погледу старости жене и такође се финансирају три поступка вантјелесне оплодње. Ситација у Хрватској и Словенији је повољнија за парове који имају проблем са фертилитетом и из јавних средстава у потпуности се покривају трошкови шест поступака вантјелесне оплодње у случајевима гдје је жена старости до 42 године у Хрватској, односно 43 године у Словенији. У погледу трошкова вантјелесне оплодње евидентне су велике разлике између земаља региона и земаља Европске уније.[34]

3.2. Сурогат-материнство

Сурогат-материнство (енг. *Surogate Motherhood*) јесте метод медицински асистиране репродукције у случајевима када постоји прокреативна неспособност жене и састоји се у томе да жена пристаје да изнесе трудноћу (и евентуално дони-

[31] Вид. чл. 108. ст. 2. Закона о здравственој заштити (106/09. и 44/15), Закон о трансплатацији људских ткива и ћелија ("Службени гласник Републике Српске" бр. 114/10) и чл. 7 Правилника о садржају, обиму и начину остваривања права на здравствену заштиту ("Службени гласник Републике Српске" бр. 102/11, 117/11, 128/11, 101/12, 28/16. и 83/16).

[32] Ово представља досљедно поступање у признавању правних дејстава ванбрачне заједнице, јер је одредбама породичног законодавства предвиђено да се ванбрачној заједници која је трајала дуже времена признају одређени имовинскоправни ефекти, односно призната су јој личноимовинска дејства ако је трајала најмање три године (вид. чл. 284. и чл. 248. ПЗ).

[33] Фонд под прописаним условима врши финансирање једне вантјелесне оплодње од 2007. године, а од краја 2011. године финансирају се два поступка вантјелесне оплодње. У обзир долазе жене до навршених 40 година старости, док жене од 41. до навршене 42. године старости имају право на финансирање 50% пуне цијене наведене процедуре на терет Фонда. Вид. чл. 8. Правилника.

[34] Цијене варирају од 1000 евра у Црној Гори, односно 2000 евра у Хрватској и 2200 евра у Србији и Републици Српској, па до 3900 евра у Чешкој, или 7000 евра у Шпанији.

[35] Најчешћи разлози су: жена

ра јајну ћелију) и, по рођењу, дијете преда пару који је са њом склопио сурогацијски аранжман.[35] Постоје различити облици сурогат-материнства, зависно од тога да ли сурогат-мајка врши искључиво гестацијску функцију, односно зависно од чињенице од кога или којих лица потиче генетски материјал. Према томе, једна од варијанти је она у којој сурогат-мајка изнајмљује свој утерус („трбух у најам“).[36] У том случају, пар који ступа у сурогацијски аранжман даје своје оплодне ћелије, а сурогат-мајка врши гестацијску функцију, односно износи трудноћу и рађа дијете. У другом случају, сурогат-мајка, поред гестацијске функције, врши и генетску функцију, јер даје своју полну ћелију (јајну ћелију), која бива оплођена сјеменом мушкарца из пара који ступа у сурогацијски аранжман. Коначно, у трећој варијанти, сурогат-мајка износи трудноћу и рађа дијете које не потиче од пара који ступа у сурогацијски аранжман, већ се ради о донираном ембриону, који је трансферисан у тијело сурогат-мајке.[37]

Претходно изложени модели сурогат-материнства довољно јасно наглашавају о каквом се комплексном проблему ради. Ријеч је о питању за које је веома заинтересована укупна јавност, односно о феномену којим се, осим правника, баве и представници других наука и струка: љекари, психолози, филозофи, представници цркве, итд. Ово је сасвим разумљиво када се имају у виду импликације које зачеће, трудноћа и рађање дјетета производе. Ријеч је, дакле, о веома сложеном правном институту (у законодавствима у којима је сурогат-материнство правно уређено), који захтијева пажљив приступ и јасно дефинисање односа између свих учесника сурогацијског аранжмана и уопште његово уређење које би требало да буде у компромису са јавним поретком и моралом у једном друштву.

У погледу односа према сурогат-материнству биљежимо различите приступе. На једној страни налазе се оне земље које дозвољавају и правно уређују сурогат-материнство (Пољска, Чешка, Грчка, Украјина, Русија, Канада, Сједињене Америчке Државе, Велика Британија, Аустралија). На овај начин, родитељи могу постати жена и мушкарац који желе

не може да изнесе трудноћу, постојање генетских аномалија код жене, остваривање права на слободно родитељство истополних парова, итд.

[36] Овај појам често се користи у научној и стручној литератури, па га и ми овдје помињемо, уз сав опрез због могућих негативних конотација, поготово због чињенице да се у неким земљама дозвољава комерцијално сурогат-материнство.

[37] Опширније Панов, С., *Породично право*, Правни факултет Универзитета у Београду и Службени гласник, Београд, 2008, стр. 323. и 324.

да се сматрају родитељима дјетета (и који су дали генетски материјал, уколико исти или ембрион није дониран од стране трећеих лица – донора), и то на основу судске одлуке (као нпр. у Великој Британији), или на темељу уговора који је одобрен од стране надлежног суда (као што је случај са грчким правом), или уз дату сагласност сурогат-мајке (како је предвиђено у законодавству Русије). Према праву Велике Британије, суд након рођења, а по захтјеву овлашћених лица, доноси одлуку да су родитељи дјетета брачни партнери који желе дијете и који су склопили сурогацијски аранжман, под условом да је за зачеће дјетета коришћен генетски материјал барем једног од брачних партнера и да је са тим сагласна сурогат-мајка (која у оквиру „времена за размишљање" има рок од шест недјеља, па се сагласност дата прије истека овог рока – рачунајући од рођења дјетета – сматра неважећом).[38] Исто тако, и у руском законодавству је прописано да се сурогат-мајка мора сагласити са тим да се као родитељи дјетета сматрају брачни партнери (који се претходно писмено изјашњавају да су сагласни да се изврши имплантација ембриона у тијело сурогат-мајке која ће изнијети трудноћу и родити дијете).[39]

Са друге стране, имамо државе у којима је сурогат-материнство експлицитно забрањено (Њемачка, Аустрија, Француска, Словенија, Шпанија), и у већини којих се, и поред наведене забране, јасно предвиђа да је мајка дјетета жена која га је родила.

Преднацртом, као алтернативно рјешење, предложено је увођење сурогат-материнства у правни поредак Србије.[40] Сасвим очекивано, овај приједлог узроковао је оштру полемику у научној и стручној јавности, али је исто тако повод бројним дискусијама у широј јавности које су се свеле на афирмацију и критике оваквог приједлога. Несумњиво, ријеч је о питању у погледу којег је тешко очекивати да буде постигнута шира сагласност, па због тога у најкраћем износимо неке од аргумената *in favorem* сурогат-материнства, односно ставове који говоре о неприхватљивости овог института. Прихватањем сурогат-материнства, у првом реду, одступа се од апсолутности рађања као природне чињенице,

[38] Ковачек Станић, Г., *Породично право (партнерско, дечије и старатељско)*, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, 2014, стр. 269.

[39] *Ibid*., стр. 271. и 272.

[40] Чл. 60–66. Преднацрта.

јер реализација сурогацијског аранжмана доводи до правног финала у којем један или оба родитеља нису истовремено биолошки родитељи дјетета. Другим ријечима, вољни елемент је одлучујући, јер су намјера пара који склапа сурогацијски аранжман и сагласност сурогат-мајке правни основ да се родитељима сматрају она лица (инфертилни пар) која намјеравају да одгајају дијете. Противници сурогат-материнства сматрају да се на описани начин закључује споразум и да у основи сурогат-материнства лежи уговорни однос, из чега даље изводе закључак да се предаја дјетета посматра као предмет уговора (поготово у законодавствима у којима је дозвољено сурогат-мајци дати накнаду), а дијете приближава позицији објекта, што подразумијева његову деперсонализацију и читав аранжман чини неетичним и супротним јавном поретку и моралу.[41] Вјетар у леђа критичарима сурогат-материнства дају показатељи праксе у неким земљама са ниским животним стандардом, гдје се наручиоци повезују (преко клиника или агенција) са потенцијалним сутрогат-мајкама чији је основни мотив зарада.[42] Присталице дијаметрално супротних погледа на овај проблем истичу да остваривање права на слободно родитељство и коришћење резултата науке представљају правну могућност и медицинску помоћ лицима која имају проблем са фертилитетом, односно да је нужно поштовати аутономију воље лица која су инволвирана у сурогацијски аранжман и омогућити прокреацију. На овај начин, сматрају присталице легализације сурогат-материнства, пружа се помоћ инфертилном пару и омогућује им се да дођу до потомства и остваре се као родитељи, што је у коначници у функцији пронаталитетне политике. Супремација намјере родитеља наручлаца у сурогацијском аранжману, супротстављена биолошкој чињеници рађања дјетета, потпуно одговара идеји подстицања рађања ”жељене дјеце” – намјери родитеља да се конзумирањем различитих правних овлашћења (која произлазе из права на слободно родитељство) остваре као родитељи.[43]

[41] Вид. Јовић Прлаиновић, О., “Сутогат материнство – аргументи *pro et contra*”, *Правни живот* бр. 10/2015, стр. 45. и 46.

[42] Будући да је украјинским и руским законодавством сурогат-материнство дозвољено и за лица која нису држављани ове земље или који немају домицил у овој земљи, у посљедње вријеме све чешће се говори о медицинском (репродуктивном) туризму, јер се биљежи све већи број држављана земаља чланица Европске уније који у намјери остваривања родитељства ступају у сурогацијске аранжмане са држављанкама наведених држава. Према незваничним подацима, накнаде које се дају сурогат-мајкама у Украјини и Русији у просјеку износе од 20 000 евра до 40 000 евра, а у Великој Британији око 15 000 фунти. Такође, незванично, тржиште сурогат-материнства у Индији (гдје је дозвољено комерцијално сурогат-материнство) процјењује се на више од 2,3 милијарде америчких долара на годишњем нивоу (http://www.bbc.com/news/world-asia-india-37182197; 4.09.2017). О медицинском или репродуктивном туризму опш. у Pennings, G., “Legal harmonization and reproductive tourism in Europe”, *Human reproduction* vol. 19 no. 12, 1994, pp. 2689–2694.

[43] Јовић Прлаиновић, О., *Сутогат материнство – аргументи pro et contra*, стр. 47–49.

4. Транссексуалитет

Транссексуалитет[44] се може дефинисати као екстремни облик полне дисфорије, односно као психолошко схватање и осјећај нелагодности због несагласности између сопственог полног идентитета и сопствене полне улоге, са једне стране, и биолошког пола (морфолошких, генетских, хромозомских особина тог лица), са друге стране.[45] Ријеч је, дакле, о поремећају у смислу којег се једно лице сматра припадником једног пола,[46] упркос чињеници да биолошки припада супротном полу.[47]

У односу на постављени проблем, међу земљама у којима се дозвољава промјена пола, евидентна су два приступа. У једној групи земаља (Њемачка, Шведска, Холандија, Италија), промјена пола и њене правне посљедице уређене су посебним законом, којим се, апстрахујући извјесне разлике, захтијевају одређени услови: да је лице које је у питању у одређеном времену испољавало понашање као припадник супротног пола – енг. *real life test* (нпр. у њемачком праву захтијева се да лице које аплицира за промјену пола живи у складу са тим схватањем најмање три године); у неким правима, као нпр. у шведском, услов је и стерилитет – лице мора да докаже да није способно за репродукцију); а нека законодавства (нпр. њемачко) прописују да је неопходно и да је и извршена хируршка интервенција.[48] У оним законодавствима у којима не постоји посебан пропис којим се уређује промјена пола (Француска, Аустрија, Швајцарска), промјена пола се обавља на основу одлуке надлежног суда или органа управе.[49] Међутим, и када се догоди правна промјена пола, онда се јављају нова питања чијем се правном уређењу приступа на различите начине (право на склапање брака, патернитетски однос према дјетету, и сл.).[50]

Поступак промјене пола се основи одвија у двије фазе. Прва је хормонска терапија, која се врши са циљем изазивања секундарних полних особина супротног пола (енг. *Hormone Replacement Therapy*). Потом, у другој фази, слиједи хируршка

[44] У погледу употребе термина "транссексуалност" не постоји широка сагласност. Наиме, представници ЛГБТ покрета сматрају да се не ради о менталном поремећају и сугеришу да се из појма изузме једно слово "с", вјерујући да је употреба категорије "транссексуалност" дискриминарска пракса. За транссексуалитет често се користе и појмови "трансродност", "трансвестија" и "интерсексуалност", међутим, трансродним лицима се сматрају она чији родни идентитет није у складу са полом који им је додијељен приликом рођења и овај појам је шири од појма "транссексуалност", док се као трансвестити дефинишу она лица која носе одјећу супротног пола, што није нужно везано за њихову сексуалну оријентацију (то могу бити хетеросексуалне и хомосексуалне особе). Интерсексуалци су пак лица са недефинисаним полним органима. Вид. *Рози извјештај – Годишњи извјештај о стању људских права ЛГБТ особа у БиХ у 2012. години*, Сарајевски отворени центар, Сарајево, 2013, стр. 47; Драшкић, М., "Правно нормирање транссексуалитета у упоредном праву", *Правни живот* бр. 11–12/1994, стр. 1866.

[45] Вид. Драшкић, М., *Правно нормирање транссексуалитета у упоредном праву*, стр. 1863–1864; Ковачек Станић, Г., *Породично право (партнерско, дечије и старатељско)*, стр. 79–80.

[46] У Аустралији је, поред мушког и женског пола, званично признат и неутралан пол (енг.

интервенција промјене полног органа (енг. *Sex Reassignment Surgery*).[51]

Промјена пола у Републици Српској није дозвољена. Новелом Закона о здравственом осигурању из 2011. године у Србији је могуће промијенити пол. Операција промјене пола врши се на терет Републичког фонда здравственог осигурања, уз партиципацију пацијента од 35%.[52] Међутим, евидентни су проблеми у вези са поступањем надлежних органа након обављене хируршке интервенције, а по захтјеву лица које је промијенило пол. У том смислу, Уставни суд Србије је у једном таквом случају донио одлуку којом је општинском органу управе наложено да одлучи о захтјеву лица за упис промјене пола.[53]

5. Закључак

Нема сумње да су филозофија индивидуализма и апсолутна афирмација аутономије воље, уз промоцију универзалних цивилизацијских вриједности, значано утицали на ширење каталога људских права и листе основа у односу на које се укида дискриминација. Ако се томе дода и фантастичан напредак у науци и технологији, а нарочито у области биомедицинских наука, сасвим је јасно да се институти брака и породице у савременом друштву суочавају са бројним изазовима. Истраживање у овом раду показује да је брак (али и ванбрачна заједница) у западнохришћанској цивилизацији изгубио одредницу искључиве хетеросексуалности партнера, што има озбиљне импликације и на традиционални концепт породице. Ово је довело, поред осталог, и до промјена у националним законодавствима бројних европских и неких ваневропских земаља, али и до усвајања низа међународних правних докумената којима се омогућује и позива на признавање и правно уређење истополног брака и истополне ванбрачне заједнице (регистрованог партнерства). Потоње алтернативе заједници живота која се заснива и закључењем брака, и која представља његову суштину и извориште брачних и породичних односа, нуде партнерима одговарајућу правну заштиту,

non-specific). То се догодило након одлуке Вишег суда Новог Јужног Велса, а по захтјеву Нори Меј Велбија (*Norrie May Welby*), којом је надлежним органима управе наложено да за подносиоца захтјева изврше упис неутралног пола у матичним књигама (http://www.smh.com.au/nsw/neither-man-nor-woman-norrie-wins-gender-appeal-20140401-35xgt.html, 28.08.2017).

[47] У Међународној класификацији болести Свјетске здравствене организације (*World Health Organization*) транссексуализам и трансвеститизам су поремећаји полног идентитета (шифре болести F.64.0. и F.64.1). Вид. *Међународна класификација болести и сродних здравствених проблема – МКБ 10*, Десета ревизија, Хрватски завод за јавно здравство, Медицинска наклада, Загреб, 2012, стр. 315.

[48] Ковачек Станић, Г., *Породично право (партнерско, дечије и старатељско)*, стр. 81–82.

[49] Од посебног значаја, нарочито за Француску, била је пресуда Европског суда за људска права од 24. јануара 1992. године о повреди чл. 8 ЕКЉП у случају *B. v France 57/1990/248/319*.

[50] Вид. Ковачек Станић, *Упоредно продично право*, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, 2002, стр. 13. и 14. С тим у вези, подсјећамо да је невладин сектор за промоцију права ЛГБТ особа у Србији сачинио и јавности представио Модел закона о родном идентитету, којим се уређују права лица са родном

па и у смислу остваривања права на слободно родитељство. Поменуте тенденције у модерном друштву захтијеваће, сасвим сигурно, и суочавање земаља које претендују да постану чланице Европске уније са ”меким” притисцима и захтјевима да се њихова национална законодавства хармонизују са сада већ утврђеним новим вриједностима у области правне регулације брака и породице.

С друге стране, примјена савремених биомедицинских метода у остваривању права на слободно родитељство, такође, отвара нека питања у погледу којих не постоји широка сагласност. Једно од таквих питања је сурогат-материнство. И поред добрих страна сурогат-материнства, а које се првенствено огледају у давању могућности инфертилним паровима да се остваре као родитељи, нужно је водити рачуна о свим импликацијама које правно уређење овог института може имати. Чак и у случају доминације афирмативног става у погледу легализације овог метода медицински потпомогнутог родитељства, вјерујемо да је неопходно да се сурогат-материнство уреди искључиво по алтруистичком моделу, како би се елиминисао лукративни аспект његове примјене и његова комерцијализација. У супротном, посљедице би могле бити незанемарљиве и за демографска кретања у државама које се одлуче за легализацију сурогат-материнства. Поред тога, а по угледу на неке европске државе, забрана посредовања у спајању инфертилиних парова и потенцијалних сурогат-мајки (осим за медицинске установе), предвиђање као услова за сурогат-материнство домаћег држављанства актера сурогацијског аранжмана и обезбјеђивање трошкова овог поступка на терет јавних средстава, створило би солидне претпоставке да сурогат-материнство заиста буде у функцији пронаталитетне политике.

Посебно проблематичан изазов јесте правна регулација промјене пола. И поред занемарљиво малог броја лица која имају овакве захтјеве према медицинским установама у којима се овакви захвати проводе, разумије се, у земљама у којима је то легално, нарочито је важно да се на одговарајући

дисфоријом, односно услови и начин њиховог остваривања и заштите (https://www.transserbia.org/images/2015/dokumenti/Model%20zakona%20o%20rodnom%20identitetu%20s%20obrazloenjem.pdf, 26.08.2017).

[51] Trimarchi, M., Edmonds, M., *Stages of Gender Reassignment*, 5 August 2011. HowStuffWorks.com (http://health.howstuffworks.com/medicine/surgeries-procedures/stages-of-gender-reassignment.htm, 2.09.2017).

[52] Чл. 45. ст. 1. тачка 4. алинеја 4. Закона о здравственом осигурању (“Службени гласник Републике Србије” бр. 107/2005, 109/2005 – испр., 30/2010, 57/11, 110/2012 – одлука Уставног суда, 119/2012, 99/2014, 123/14, 126/14 – одлука Уставног суда, 126/2015. и 10/2016 – др. закон). Трошкови операције промјене пола износе око 200.000 динара, а разлике у цијени (зависно од чињенице у који пол се врши промјена) незнатне су.

[53] Уставни суд Србије, одлучујући у конкретној ствари, сматра да се упис промјене пола може извршити на основу медицинске документације, као што се и чињеница рођења уписује на темељу медицинских докумената, те да није нужно да основ уписа промјене пола буде судска одлука или одлука органа управе. Суд се, образлажући свој став, позвао на људско достојанство и слободан развој личности који је загарантован чл. 23. Устава Србије и на право на поштовање приватног и

начин уреди правна промјена пола, односно брачни и породични статус лица које је промијенило пол.

Свакако да разматрани проблеми и правна питања у вези са њима нису одлучујући фактори у планирању и примјени демографске политике, али је извјесно да је већ сада цјелисходно да се о овим проблемима промишља са различитих аспеката, како би се у односу на исте могла понудити рјешења која ће бити комплементарна елементима демографске политике.

породичног живота утврђено у чл. 8 ЕКЉП.УЖ – 3238/2011 од 8.03.2011. године (http://www.ustavni.sud.rs/page/predmet/sr-Latn-CS/6790/?NOLAYOUT=1, 1.09.2017).

Darko Radić

CONTEMPORARY CHALLENGES FOR LEGISLATIVE AND DEMOGRAPHIC POLICY IN REPUBLIC OF SRPSKA

Summary

Philosohpy of individualism and afirmation of autonomy of will in second half XX century and in begining XXI century has have significant infuence on spreading of catalog of human rights and freedoms and on promotion new legal-politicly values, which had had impact on international law and developement national legislations particularly in Europe. In these circumstances, traditional concept of marriage and family has been faceing by legal regulation of unformal partnerships (same-sex and heterosexual partnership), recognizing of same-sex marriage, applying different methods of medical assisted reproduction and sex change, which leads to arising a numerous questiones and relativization of classic concept of partner's and parent's role. Author, in this paper considers these problems, analyzing their caracteristics and examining comparative solutions and experiences in different countries, in order to make contribution to domestic scientific and expert publicity in disscusion about the problems and possible solutions.

Keywords*: marriage, family, same-sex partnership, surrogacy motherhood, transsexualism.*

УДК: 338.1:314.8.061(497.6 RS)
DOI: 10.7251/GMS1707367M
(Оригинални научни рад)

Горан Мутабџија
Филозофски факултет Источно Сарајево
goran.mutabdzija@gmail.com

ЕКОНОМСКИ ИДЕНТИТЕТ И НАСЕЉСКА СТВАРНОСТ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Резиме: *Актуелни развој Републике Српске прате динамичне друштвене промјене у многим сферама. Са једне стране, раст макроекономских показатеља указује на привредни раст, док, с друге стране, показатељи виталне статистике и кретања броја становника указују на крупне друштвене посљедице кризе у којој већ дуго живимо. Циљ рада није повезивање ових процеса са односом између висине националног дохотка per capita и стопа наталитета (малтузијанске и неомалтузијанске теорије), већ препознавање посљедица недовољног економског раста и развоја на насељске структуре.*

Кључне ријечи: *Република Српска, економски идентитет, економски раст и развој, урбанизација, структура насеља.*

Увод

Досадашња економска историја нашег простора била је „црно-бијела“ и с обзиром на идеолошке предрасуде, оцјењивао се економски успјех и квалитет живота у појединим историјским епохама. Док су друге бивше социјалистичке државе у окружењу (Централна Европа) проводиле опсежне реформе и приступале ЕУ, новонастале државе на простору бивше СФРЈ, због грађанских ратова и различитих санкација, претрпјеле су огромне губитке и вишеструко смањиле економски потенцијал. Тако је било и са БиХ, која још није увијек постигла „унутрашњи консензус“ око бројних питања. Сходно важећим друштвеним теоријама, постоји „жељезно правило да политичке институције креирају економске, а које се по свом карактеру дијеле на добре (инклузивне) и лоше (ек-

страктивне) институције. Зависно од тога које институције преовлађују, друштво се креће према богатству или сиромаштву, а то битно одређују и кључне скретнице“ (Асемоглу и Робинсон, 2014). На бази ових размишљања, јасно је да су институције кључ за разумијевање и предвиђање економског развоја. Под појмом „кључне скретнице“, аутори су сматрали кључне историјске догађаје који су предодредили даљи историјски развој појединих држава, а за овај дио Европе, они као такав догађај наводе пад комунизма (1991). У нашим локалним оквирима, јасно је да постоји још једна кључна скретница, а то је настанак Републике Српске, чији је примарни задатак повећање економског раста[2] и очување демографске супстанце.

Економски идентитет Републике Српске

Појам регионалног идентитета обично се третира као културолошко наслијеђе[3] које је довољно широко да у себи носи и економску димензију. Свјесни појмовне сличности економског идентитета и „економије идентитета“,[4] наглашавамо да овај појам укључује економску препознатљивост неког подручја, али и одрживост њеног развоја. У недовољно развијеним државама, постоји директна веза између економског раста (посебно повећања стопе запослености) и урбанизације. То је видљиво и кроз демографски развој, јер само запослена лица могу планирати породицу и неће тражити економску независност на другим подручјима, превасходно у иностранству. Само је економски независан човјек и слободан и ово је у хијерархији изазова, други по важности елемент. Он се види и по структури привредне производње (аграрна, индустријска, ИКТ, услужни сектор...) и препознатљивости одређене регије која се заснива на производу који се на њој ствара.

Економски идентитет подразумијева неколико битних услова, а то су: квалитет, квантитет, стабилност производње, дизајн и маркетинг и ослонац на сопствене ресурсе. Он у великој мјери зависи и од степена коришћења локал-

[2] Економски раст представља повећање капацитета привреде да производи добра и услуге и мјери се обимом БДП-а. Углавном се везује за технолошке промјене, али то није само чисто повећање капацитета производње, већ и унапређење услова живота људи који живе од те привреде.

[3] Социолошки аспект је појаснио М. Кастелс (*Моћ идентитета*), а о историјском је писала М. Тодорова (*Имагинарни Балкан*).

[4] Појам осмислио А. Акерлоф, добитник Нобелове награде, који је са Р. Крантон написао истоимену књигу о томе како наши идентитети обликују наш рад, плате и благостање.

них ресурса, а Република Српска их дјелимично има у домену пољопривредне производње (Посавина, Семберија, Подриње, Херцеговина), а недовољно у домену индустријске производње. Показатељи о учешћу запослених у различитим секторима (I, II, III), а посебно у домену услуга, као исходишту за дефинисање економских структура и дефинисању модела економских сектора (регионално планирање), није засновано на кључним областима „економије знања“[5] које имају значајан утицај на укупни раст економије, већ се углавном ради о појавама екстензивне терцијаризације привреде у условима када велики дио сеоске популације прелази у урбана насеља и запошљава се у екстензивним дјелатностима терцијарног сектора.[6]

Република Српска има значајан економски или ресурсни потенцијал, који се сматра објективном основом за реализацију развојних циљева, и он одређује способност привреде да производи робе и услуге потребне за подмирење финалне потрошње. Параметри друштвено-економског развоја одређени су усклађивањем и повезивањем друштвених потреба и ресурса, па се и једно и друго пажљиво прати, анализира и прогнозира. Овај појам не обухвата само стање, тј. расположивост и разноврсност ресурса, него и степен њиховог коришћења и њихову способност да стварају мјерљиве и немјерљиве корисне ефекте. Зато је ресурсни потенцијал прије свега „јединство ресурса и питање обима и структуре, оптималности пропорција међу њима, неограничености и исцрпљивости, принципа рационалног коришћења, дефицита појединих ресурса, приступа јефтинијим ресурсима, лимитираности, комплексности, комплементарности, мобилности и супституције као својстава ресурса раста, прогноза и евалуације ресурса. На данашњем нивоу развоја, кључне дијелове ресурсног потенцијала чине: природни ресурси и природна средина, становништво и радни ресурси, штедња и инвестициони ресурси, технолошки прогрес, информациони ресурси и предузетничке способности становништва, управљачки потенцијал и др.“ (Ђерић, Плакаловић, 2005).

[5] Према *OECD 1996*, *Knowledge Based Economy* подразумијева захтјевне услуге у домену високих технологија, а у које се убрајау: финансије, истраживање и развој, медицинске услуге, пословно савјетовање, високо образовање и маркетинг.

[6] Мисли се на послове у угоститељству, трговини на мало, занатству...

Главни ресурси[7] Републике Српске су пољопривредно (40,57%) и шумско земљиште (42,57%). „Обрадиво земљиште заузима површину од 818.590 ha, од тога под ораницама и баштама се налази 582.270 ha, воћњацима 52.191 ha, виноградима 314 ha и ливадама 183.815 ha. Пашњаци заузимају површину 162.662 ha, баре и трстици 563 ha. Према статистичким подацима у 2012. години, око 219.153 ha (37,63%) је необрађених ораница“ (ПП РС до 2025). У структури БДП-а пољопривреда и шумарство учествују са 10,4%, а Република Српска располаже са 0,7 ha пољопривредног земљишта по становнику, од чега је 0,58 ha обрадиво (оранице, баште, воћњаци, виногради, ливаде). Тренутно се обрађује само око 0,20 ha по становнику. Степен коришћења овог природног ресурса је низак, са тенденцијом даљег смањења, а богатство пољопривредних или ораничних површина по становнику није довољно искоришћено. Високе шуме, као највредније, заузимају 45,3% површине шумског земљишта.

[7] Детаљан опис привредних сектора Републике Српске, аутор (2017) представио је у књизи *Регионална географија Босне и Херцеговине*.

Табела 1. Главни економски индикатори Републике Српске (реални сектор)

Индикатори	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.
Ном. БДП (мил. КМ)	5.116	5.693	6.546	7.352	8.491	8.236	8.318	8.682	8.585	8.761	8.847	9.151
БДП, ном. ст. раста %	12,10	12,70	15,00	12,30	15,50	-3,00	1,00	4,40	-1,10	2,00	0,70	n/a
БДП, реал. ст. раста %	6,80	7,10	6,00	6,60	6,30	-3,00	0,80	0,80	-1,10	1,90	0,40	2,60
Ст. раста инд. произ. (%)	9,70	19,80	19,10	1,40	16,80	19,00	5,00	4,70	-4,20	4,10	0,60	3,00
Бр. незапосл.	139.989	151.599	143.219	139.825	135.102	139.536	145.34	150.344	153.225	151.291	145.919	139.465
Бр. запосл.	236.239	242.624	248.139	258.236	259.205	258.634	244.45	238.956	238.178	238.641	241.544	245.975
Пр. плате (у КМ)	423	465	520	585	755	788	7840	809	818	808	825	831
Пр. пензије (у КМ)	166	189	215	237	309	335	321	321	312	318	333	343

Извор: http://www.irbrs.net

Из претходне табеле видљив је огроман економски раст у периоду 2004–2015, који је карактерисао раст номиналног БДП-а (без укљученог износа инфлације) за 4,035 милијарди КМ (78,8%). Посматрајући просјечни апсолутни годишњи раст, то је било увећање за 366,8 милиона КМ или просјечно 5,1%. Ипак, унутар овог временског оквира јасно се уочава постојање два различита периода. Први је карактеристичан за период до избијања економске кризе 2008. и који карактеришу импозантни макроекономски показатељи. Апсолутни раст БДП-а је износио 3,375 милијарди КМ (65,9%) или просјечни годишњи апсолутни раст од 675 милиона КМ. По-

сматрано у релативним показатељима, то је био просјечни раст током пет година од 9,9%. Други период, током наредних шест година, карактерише краткотрајна рецесија (негативан раст БДП-а током узастопна два квартала) и веома успорен економски раст. Остварен је скроман раст БДП-а од свега 915 мил. КМ (11,1%), што је представљало просјечно годишње повећање за 152 мил. КМ или стопу раста тек од 1,7%. Користећи скраћени метод израчунавања двоструког времена[8] (дуплирање вриједности), видљиво је да се током првог периода БДП-а дуплирао сваких 7,07 год., а током другог за 41,17 год.

Од осталих макроекономских показатеља, уочљив је неуједначен и недовољан раст индустријске производње, што је за посљедицу имало задржавање високог броја незапослених лица (око 140.000) и слаб раст броја запослених (245.000). Динамичан економски раст омогућио је раст просјечних плата за 96% или просјечни годишњи раст од 5,9%, а сличан раст су имале и просјечне пензије.

У постојећим околностима, уочљив је недовољно висок износ економског раста и нагомилавање крупних социјалних проблема. То је резултат високе стопе незапослености (посебно код младих особа) и мале стопе запослености. Јасно је да се ова ситуација може превазићи једино побољшањем општег друштвено-економског оквира, а који подразумијева широке и системске промјене које се обично називају „економски развој“. Нема јединствене дефиниције економског развоја и постоји више схватања о томе шта битно утиче на њега, али се већина економиста слаже да је то процес привредног раста у којем долази до квалитативних промјена у економској и социјалној структури друштва, који се манифестује кроз побољшање стандарда и квалитета живљења. Амартја Сен[9] дефинисао је развој као захтјев уклањања главних извора неслободе: сиромаштва, али и тираније, слабих економских могућности, као и систематске социјалне оскудице, занемаривање јавних капацитета, као и нетолерантности или превелике активности репресивних држава. Такође, у строго економским категоријама, „под развојем се традиционал-

[8] Тодаро и Смит (2006): број 70 подијелити са стопом раста.

[9] Нобеловац и један од највећих економиста данашњице.

но подразумијева способност економије једне земље, чија је почетна економска ситуација дуго била, више или мање, статична, да генерира и одржи годишњи раст свог бруто националног дохотка по стопи од 5% до 7%, или више“ (Тодаро и Смит, 2006).

Евидентно је да се Република Српска налази пред изазовом како обезбиједити економски развој у условима перманентне политичке кризе у БиХ. „Све економске институције производ су друштва, а политички живот је процес у коме се друштво опредјељује за правила која ће га уређивати. Институције не могу остати изван домена политичког живота, а врло ријетко у условима екстрактивних политичких институција може доћи до стварања инклузивних економских институција. Многа друштва са екстрактивним политичким институцијама, из бојазни од креативне деструкције,[10] зазиру од инклузивних економских институција“ (Асемоглу и Робинсон, 2012). На основу пресјека политичких односа унутар БиХ током посљедњих 25 година, јасно је да политичке институције имају назнаке екстрактивних и да су оне темељни извор одсуства економског развоја у чијој сржи треба да буду нове технологије. Јасно је да ово треба да прати раст запослености и продуктивности, а претпоставка за то су другачије етичке норме у друштву и креирање амбијента меритократских вриједности.[11]

Степен урбанизације и карактеристике система насеља

Овакав привредни раст током претходног периода оставио је највидљивији траг на степен урбанизације, тј. на карактеристике урбане мреже и систем насеља. У научним оквирима, постоји очигледна и директна веза између степена урбанизације и повећања прихода по глави становника (БДП *per capita*). Према Извјештају Свјетске банке, урбанизација је уско повезана с економским растом, с тим да она има већи раст у неразвијеним и недовољно развијеним, него у високоразвијеним земљама. Потврда ових навода види се

[10] Појам увео аустријски економиста Јозеф Шумпетер, који је апострофирао значај предузетничке иновације које изазивају таласе „креативне деструкције“. Под њеним утицајем старе иновације, идеје, технологије, квалификације, опрема, организација постају застарјеле, а креативна деструкција, укључујући и нестанак постојећих фирми и стварање нових, узрокује прогрес и увећање животног стандарда свих.

[11] Меритократија је вођство, теоретски засновано на заслугама, таленту, вјештини, интелигенцији и другим релевантним вјештинама, прије него на наслијеђу (аристократија), богатству (плутократија) или вољи већине (демократија).

кроз различите студије[12] о кретању урбаног становништва у свијету. Несумњиво, овај тренд важи и за БиХ, с тим да су бројне локалне специфичности „невидљиве“ због непостојања континуитета званичних статистичких показатеља. То се посебно односи на број становника и вањске миграције.

Основне елементе насељске структуре Републике Српске карактеришу два важна процеса. Први је неравномјеран размјештај становништва, при чему у 25 општина низијског дијела (<500 м н/в), што чини 47% Републике Српске, живи 918.892 становника или 74,8% укупне популације, а у 37 општина брдско-планинског простора живи 309.531 становника или 25,2%. Други процес карактеришу снажне миграције на локалном нивоу, село–град. Ово су неки од основних изазова укупног развоја и опстанка Републике Српске. У брдско-планинским подручјима осјећа се посебна тежина неповољних демографских карактеристика и постојећих трендова у домену раста и развоја становништва. То је видљиво кроз просјечну старост становништва, јер од 10 општина које имају старост > 45 год., девет се налази у овом подручју. Дуго времена је непознавање прецизних статистичких показатеља о броју, размјештају и динамици кретања (миграције) становништва доводило до уопштавања и, по правилу, минимизирања овог проблема, јер се због његове тежине несвјесно овај проблем желио приказати мањим. Уважавајући процјене званичне статистике за 2011. год., у Републици Српској, на простору 62 општине и у 2.622 насељена мјеста, живило је 1.433.038 становника. Узимајући у обзир величину простора од 24.617 км^2, то је представљало просјечну густину становања од 58,2 ст./км^2. Подаци о попису становништва из 2013. указују на још теже стање. Број насељених мјеста је 2756, а просјечна густина становања је тек 49,9 ст./км^2. Ову ситуацију отежавају подаци о виталној статистици, јер је у 2010. год. разлика између броја живорођених и умрлих износила -3370 становника, што представља вриједност виталног индекса 0,75. Крајња неповољност овакве демографске стварности се највише огледа у неразвијеним, углавном брдско-планинским подручјима, у којима је и интензитет

[12] Тодаро и Смит наводе: UN, Patterns of Urban and Rural Population Growth (1980) и др.

привредне активности значајно снижен, па стога ови простори одају општу слику бесперспективности.

Уважавајући овакву демографску стварност, концепција развоја мреже центра је усмјерена ка формирању одрживог урбаног система који омогућава хармоничан однос између насељених мјеста различитог хијерархијског нивоа, усаглашен и координиран развој центара и периферије (градско насеље–село), успостављање јасне политике полицентризма у функцији равномјерног ентитетског развоја и супсидијарност[13] у планирању просторног и свеукупног развоја територије Републике Српске. „Ово се заснива на планско-статистичкој регијској подјели Републике Српске дефинисаној Просторним планом, гдје су носиоци развоја у основи урбани центри способни да око себе интересно окупе мањи или већи број општина. Структура овог система према насељеним мјестима се дијели на систем петостепених хијерархијских рангова“ (ПП РС до 2025):

I ранг – највећи град и административни центар Републике – Бањалука;

II ранг – примарни регијски центри – Бијељина, Добој, Источно Сарајево, Приједор и Требиње;

III ранг – секундарни регијски центри – Градишка, двојни центар Шамац–Брод, Зворник, Мркоњић Град, Вишеград и Фоча;

IV ранг – примарни локални центри (урбани центри општина);

V ранг – секундарни локални центри (рурални центри општина).

Према прелиминарним резултатима пописа становништва из 2013, а на основу укупног броја од 2756 насеља у Републици Српској, могуће је сагледати урбане односе по мезорегијама. Такође, примјеном исте методологије, могуће је исказати руралне односе и показатеље о средње великим центрима, као прелазним формама између руралних и урбаних центара. У домену степена урбанизације, најбројнију популацију која припада овом типу становништва имају

[13] Принцип према којем одлучивање о заједничким питањима мора бити пренесено на најнижи могући ниво друштвене организације, док средишња власт има само улогу надопуне политичког одлучивања на локалном нивоу. Супсидијарност је уставно начело федералних система како би се оправдала расподјела овлашћења између различитих нивоа власти.

Херцеговина (58,3%) и Бања Лука (54,7%), док остале три мезорегије имају уједначен износ између 32,2% и 35,5%. Ово је низак степен урбанизације и он указује на низак ниво социјално-економских односа.

Посебност показује други податак, а то је регионална дистрибуција насеља, при чему се број општина по регији креће од седам до 13, а у Херцеговини чак 20. Суштински, највећи проблеми у домену насељско-демографских односа су управо присутни у овој регији, а то показују наредни подаци. Херцеговина има приближан број малих насеља (<1000 ст.) колико све остале регије заједно, а то су углавном најмалобројнија насеља, која нису самоодржива и која у континуитету губе становништво.

Табела 2. Ниво урбанизације и урбано-рурални односи на основу броја становника по општинама Републике Српске

Ред. бр.	Регија	Насеља >5.000 стан.		% насеља		
		Бр. становника	% урбанизације	<1.000	1.000–5.000	>5.000
1.	РЕПУБЛИКА СРПСКА	535.955	40,4	100	100	100
2.	Поткозарје	71.077	35,5	9,6	18,9	11,8
3.	Бања Лука	193.461	54,7	13,8	21,1	20,6
4.	Добој	71.275	34,2	9,9	26,8	17,6
5.	Бијељина	90.963	32,5	20,1	27,4	17,6
6.	Херцеговина	109.179	58,3	46,6	5,8	32,4

На основу: www.rzs.rs

Старосна структура становништва ће показати да најстарије становништво живи управо у овом типу насеља. У сфери средње великих насеља (1000–5000) обрнута је ситуација. Ова регија има у просјеку 4,5 пута мањи број ових

насеља (5,8%) у односу на Бијељину (27,4%) и Добој (26,8%), док у домену највећих урбаних центара (>5000) ови односи (Херцеговина 32%, а Поткозарје 12%) указују на број општина у регији, што пропорционално одговара овим односима.

Квалитетније показатеље о суштинским регионалним разликама у домену урбано-руралних односа између 2756 насеља доноси наредна табела:

Табела 3. Урбано-рурални односи у Републици Српској

Ред. бр.	Регија	% насеља мезорегије ... у односу на укупан број насеља							
		>20.001	10.001–20.000	5.001–10.000	2.001–5.000	1.001–2.000	501–1.000	201–500	<200
1.	РЕПУБЛИКА СРПСКА	0,2	0,4	0,8	2,3	5,4	11,1	18,3	61,7
2.	Поткозарје	0,3	1	0	5	9	18	30	38
3.	Бања Лука	0,2	0	1,3	4	6	17	27	46
4.	Добој	0,4	0,7	1,0	3	15	21	27	32
5.	Бијељина	0.2	0,4	0,6	3	7	16	26	47
6.	Херцеговина	0,1	0,3	0,7	0,3	0,7	1,7	6	90

На основу: www.rzs.rs.ba

У домену заступљености насеља различитих величина, Поткозарје нема ниједан центар величине 5.000–10.000 ст., а Бања Лука ниједан центар 10.000–20.000 ст. У осталим елементима нема већих одступања код највећих центара. У домену средње великих насеља (1.000–5.000 ст.), уочавају се велики недостаци у Херцеговини. Број ових насеља у односу на просјек је осам пута мањи. То указује на огромну несразмјеру у односу између великих и малих насеља и указује на процес снажне депопулације овог простора. То показује и однос код највећих сеоских насеља (500–1.000 ст.), који је у Херцеговини седам пута мањи од просјека те још мањих насеља (200–500 ст.) гдје је тај однос неповољнији за Херцеговину три пута. На крају, број најмањих насеља (<200 ст.) показује супротан број, али исти тренд. Учешће ових насеља у укупном броју насеља регије је крајње неповољан за Херцеговину, у

којој су 90% свих насеља су овог типа, док је најбољи однос у Добоју (32%) и Поткозарју (38%). На основу овог прегледа, може се констатовати да регија Добој има најбољи однос између урбаних и руралних насеља, а Херцеговина најлошији. То је резултат заступљености насеља свих величина, са посебним акцентом на средње велика насеља. На другој страни, тенденција у развоју урбане мреже Херцеговине указује на процес раста општинског центра и депопулације у остатку општине, а резултат је апсолутна доминација најмањих насеља са старачким домаћинствима.

Закључак

Несумњиво, тренутно највећи проблеми Републике Српске налазе се у економско-социјалној сфери, а карактеришу их снижене стопе економског раста и запошљавања. Превазилажење ових потешкоћа је комплексно и подразумијева дужи временски период. Други велики проблем с којим се сусрећемо је мање видљив, а то је промјена структуре насеља. Овај проблем је у директној вези с укупним демографским развојем. Њега карактеришу, на локалном нивоу, интензивене миграције село–град, које имају за посљедицу урушавање вертикалне структуре насеља на нивоу општина (Херцеговина), јер концентрација становништва у општинском центру прелази 80% становништва општине. У регионалним оквирима, то је наставак неповољне просторне дистрибуције становништва (низијски и брдско-планински терени). С обзиром на интензитет и динамику ова два негативна процеса, успостављање друштвеног консензуса о овим питањима намеће се као приоритетан задатак.

Литература

Asemoglu, D., Robinson, Dž. (2012). *Zašto narodi propadaju*, Beograd: Opstanak–Clio.

Berend, I. (2009). *Ekonomska istorija Evrope u XX v*. Podgorica: CID.

Влада РС (2009). *Стратешки план руралног развоја РС 2009–15*. Бања Лука: МПВШ

Влада РС (2015). *Просторни план Републике Српске до 2025*. Бања Лука: Урбанистички завод.

Gibson, C., Kong, L. (2005). Cultural Economy: A Crirtical Review, *Progress in Human Geography*, 29 (5), 541–561.

Ђерић, Б., Плакаловић, Н. (2005). *Ресурсни потенцијал привредног раста Републике Српске*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Eurostat (2013). *Key figures on the enlargement countries*, Pocketbooks. Luxemburgh: Eurostat.

Mankju, G. (2013). *Principi ekonomije*, Beograd: Ekonomski fakultet.

Мутабџија, Г. (2010). Стратегија регионалног развоја Републике Српске-концептуалне основе. У зборнику *Територијални аспект развоја Србије и суседних земаља*. Дивчибаре: Универзитет у Београду, Географски факултет.

Мутабџија, Г. (2011). Југоисток Републике Српске – географски проблеми. У зборнику *Наука и идентитет* (стр. 741–750). Пале: Филозофски факултет.

Mutabdzija, G. (2013). Republic of Srpska: Socio-Geographic Challenges, *SciGeo Journal of University Alexandru Ioan Cuza*, 59 (2), 209–219.

Mutabdzija, G. (2016). Sarajevo-Romanija Region: A Fluid Space between the Rural and Urban, *European Countryside*, 3, 296–303.

Мутабџија, Г. (2016). *Европски изазови – од географских ка иновативиним регијама*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Пашалић, С. и др (2006). *Демографски развој и популациона политика Републике Српске*, Бијељина: Младост.

Todaro, M. P., Smith, S. C. (2006). *Ekonomski razvoj*, Sarajevo: Šahinpašić.

Summary

Actual economic development of Republic of Srpska followed by dynamic social changes in many areas. From one point, the growth of basic macroeconomics parameters shows economical growth, but indices of vital statistics and number of population points out and huge social consequences of crisis we are living. The goal of this paper is not connecting these processes to ratio between GDP per capita and births ratio (Malthusian and Neo Malthusian Theory), already recognition insufficient economical development and growth to system of settlements.

Keywords*: Republic of Srpska, economical development and growth, economical identity, urbanization, structure of settlements.*

УДК: 314.15:314.113(497.6 RS)
DOI: 10.7251/GMS1707381V
(Оригинални научни рад)

Драго Вулета
Влада Републике Српске
Министарство за избјеглице и расељена лица
d.vuleta@mirl.vladars.net.

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ, ИЗБЈЕГЛИЦЕ, РАСЕЉЕНА ЛИЦА И ПОВРАТНИЦИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1992–2016.

Незванични подаци говоре да је у периоду од 1992. до 1995. године своје домове у Босни и Херцеговини напустило приближно 2.200.000 лица, што је више од половине пријератног домицилног становништва. Од тога је око 1.200.000 лица затражило избјегличку заштиту у више од стотину земаља широм свијета, а земље региона прихватиле су око 40% од укупног броја избјеглица. Готово 1.000.000 лица било је интерно расељено у Босни и Херцеговини.

Први свеобухватан службени попис расељених лица на подручју Босне и Херцеговине извршен је крајем 2000. године, када је евидентирано 557.275 расељених лица, од чега је у Републици Српској било 248.289, у Федерацији Босне и Херцеговине 286.629, а у Брчко Дистрикту око 17.000 расељених лица.

Поређења ради, након ревизије статуса 2006. године, расељених лица у Републици Српској је било 69.765, у Федерацији Босне и Херцеговине 61.310, а у Брчко Дистрикту око 1.200 лица.

Данас је број расељених лица на подручју Републике Српске 60.000, односно 58,8%, док се на подручју Федерације Босне и Херцеговине налази 38.345 лица, односно 40,6%, а у Брчко Дистрикту 395 лица или 0,5% од укупног броја расељених лица.

Из напријед наведених показатеља, видљиво је да се

број расељених лица у периоду од 1997. до 2006. смањио за око 72%, док је тај број за период од 2006. до 2016. године смањен за свега 14%.

Највећи број расељених лица у Републици Српској, око 86%, дошао је са подручја садашње Федерације Босне и Херцеговине, док је свега 8% било интерно расељених лица која су се раселила унутар подручја Републике Српске.

Из четири кантона Федерације БиХ (Зеничко-добојског, Унско-санског, Тузланског и Сарајевског) у Републику Српску дошло је више од половине расељених лица, око 55%, а из града Сарајева пристигло је 8.000 лица, односно 11% расељених.

Дакле, овдје говоримо само о онима који су се раселили на подручју Републике Српске, а остали су избјегли у треће земље, а кад су Срби у питању, свакако да их је највише избјегло у Републику Србију.

Кад је у питању расељење, поред расељених лица, 2000. године у Републици Српској налазило се и 24.882 лица избјеглих из Републике Хрватске, 2006. године их је било 9.009, а данас се око 5.300 лица воде као избјеглице из Републике Хрватске.

Расељена лица и одлука о повратку

У периоду од 1997. до 2006. године остварен је највећи повратак. Тада се у Републику Српску вратило 204.699 лица из реда расељених и 53.115 лица из реда избјеглих. Када је у питању повратак Срба у Федерацију Босне и Херцеговине у том периоду, изузев Дрвара и других западнокрајишких општина, повратак је скоро занемарљив. Тај период повратка можемо назвати *емотивним повратком*.

Повратак који се остваривао у периоду од 2006. до 2016. године и који се и даље остварује углавном је економски повратак, гдје се они који се опредјељују за повратак чине то из разлога егзистенцијалне природе и углавном су то лица која се до сада нису снашла у мјестима расељења.

Министарство за избјеглице и расељена лица Републике

Српске је 2005. године, приликом перегистрације расељених лица и избјеглица, поставило питање тим лицима да ли имају жељу за повратком у своја пријератна мјеста пребивалишта.

Од укупног броја расељених породица у Републици Српској, око 42% изразило је вољу да се врати у пријератно мјесто пребивалишта у Федерацији Босне и Херцеговине, тако да не стоји она чињеница која се често спомињала у јавности, чак и од стране представника међународне заједнице, да Срби не желе да се врате у своја пријератна пребивалишта.

Република Српска се, кроз цијели процес повратка и поврата имовине и станарских права, залагала за принцип добровољности да свака породица и сваки појединац слободно изабере гдје жели живјети у будућности, тако да се, од укупног броја расељених, око 35% изјаснило да желе остати у садашњем мјесту боравишта, док око 23% није било сигурно да ли желе повратак или интеграцију у садашњем мјесту боравишта.

Република Српска је због своје опредијељености настојала да равномјерно рјешава проблеме избјеглица, расељених лица и повратника. Ови видови помоћи су се огледали у обнови стамбених јединица за повратнике, помоћи одрживом повратку кроз обнову инфраструктурних, културних и вјерских објеката, те помоћи расељеним лицима и избјеглицама који су се опредјелили за останак у Републици Српској, обезбјеђујући им алтернативни смјештај и рјешавајући колективне видове становања изградњом станова у Републици Српској. За разлику од Републике Српске, Федерација Босне и Херцеговине и институције на нивоу Босне и Херцеговине су у том периоду форсирале само повратак, и то углавном фаворизујући бошњачку популацију и у томе су имали свесрдну помоћ међународне заједнице.

Тек од 2010. године, усвајањем Ревидиране стратегије Босне и Херцеговине за провођење Анекса 7 Дејтонског мировног споразума, званично је омогућено да се лицима која су се опредијелила за интеграцију у садашњем мјесту боравишта, могу градити куће и станови, у циљу њихових трајних

стамбених рјешења, и то се углавном покушава ријешити кроз Регионални стамбени програм и Пројекат Развојне банке Савјета Европе (ЦЕБ-2).

Укупна улагања у општине у Републици Српској за период од 01.01.2006. године до 31.12.2016. године, како из средстава Буџета Републике Српске, тако и из кредитних средстава и удружених средстава која су се реализовала преко Фонда за повратак, јесу како слиједи:

- за обнову стамбених јединица издвојено је 20.500.000 КМ,
- за обнову инфраструктуре 32.500.000 КМ,
- за одрживи повратак 14.000.000 КМ,
- за алтернативни смјештај 30.000.000 КМ, и
- кроз заједничке пројекте 59.000.000 КМ,
- што укупно износи 156.000.000 КМ.

Из напријед наведеног је очигледно да је Република Српска истински помагала, а и данас помаже, повратак у Републику Српску, а та се помоћ углавном односила на Бошњаке и Хрвате.

Резултати пописа из 2013. године говоре да се ради о значајном повратку Бошњака у Републику Српску, а посебно на подручје градова: Приједор, Зворник, Добој, Бијељина, Бања Лука, те у општине: Братунац, Градишка, Сребреница, Теслић, Нови Град, итд.

Када је у питању повратак Хрвата, имовина им је враћена у 99,9% случајева. Остало је принцип добровољности, а и чињеница да су многи лако и јефтино дошли до српских имања широм Хрватске. Данас имају могућност да обнове досад необновљене куће кроз Регионални стамбени програм, и те активности су нарочито изражене на подручју Посавине.

Ипак, није занемарљив повратак Хрвата у градове Бању Луку, Добој, Приједор, те општине Брод, Дервента, Шамац, Пелагићево, Модрича, Теслић, Котор Варош, итд.

Повратак Срба

Питамо се гдје је повратак Срба у Федерацију Босне и Херцеговине.

Улагања Министарства за избјеглице и расељена лица Републике Српске за помоћ и подршку повратку у Федерацију Босне и Херцеговине лицима српске националности била су сљедећа:

- за обнову стамбених јединица уложено је 6.600.000 КМ,
- за обнову инфраструктуре 3.000.000 КМ,
- за помоћ одрживом повратку 3.200.000 КМ, те
- кроз остале заједничке пројекте 57.500.000 КМ,
- што укупно износи 70.300.000 КМ.

Из наведеног је видљиво да је упола мање уложено за повратак Срба у Федерацију Босне и Херцеговине него што је за повратнике Бошњаке и Хрвате у Републику Српску.

Република Српска је имала и има обавезу да улаже у повратак на подручје Републике Српске и то је чинила, а помоћ повратницима у Федерацију је пружала онолико колико је објективно могла.

Овдје је основни проблем што Федерација Босне и Херцеговине није издвајала за помоћ Србима повратницима у Федерацију Босне и Херцеговине, нити је било механизма за заштиту виталног националног интереса да се услови Федерација да издвоји већа средства, ако ништа бар реципрочно онолико колико је и Република Српска издвајала за помоћ Бошњацима и Хрватима у Републици Српској.

Подсјећања ради, у Републици Српској, на усвојени буџет Републике Српске, Клуб Бошњака или Хрвата у Вијећу народа увијек може покренути заштиту виталног националног интереса ако нису задовољни средствима намијењеним за помоћ повратницима у Републику Српску за текућу годину, те обично, да се не би десила блокада буџета, успију на тај начин издејствовати још који милион за повратак.

Ако погледамо резултате пописа из 2013. године по општинама у Федерацији Босне и Херцеговине, и упоредимо их само са бројем регистрованих расељених лица из тих општина у Републици Српској, имамо катастрофалне податке.

Примјера ради,

- из Града Сарајева регистровано је 8.500 лица, а по попису их је сада 2.186 лица;
- из Бихаћа расељених је регистровано 2000, а по попису их је 910;
- из Травника 1.721 лице, по попису 640;
- из Санског Моста 3.405, а по попису 1.837;
- из Завидовића 3.485 лица, а сада је 583;
- из Коњица 1.285 лица, а по попису 355;
- из Маглаја 2.753 лица, по попису 810;
- из Горажда 1.673 лица, а по попису 707;
- из Кључа 2.045, а по попису свега 273;
- из Доњег Вакуфа 1.980 лица, а по попису свега 107;
- из Кладња 1.139 лица, а по попису 107;
- из Олова 1.000, по попису свега 77, итд.

Напријед наведено нам говори да се, од броја регистрованих у Републици Српској, у Федерацију Босне и Херцеговине вратило свега око 25% расељених лица.

Ово је само однос расељених породица у Републици Српској и повратника у Федерацију Босне и Херцеговине, гдје нам бројеви све говоре, а да не говоримо који је то број у односу на пријератни број становника у тим општинама у Федерацији Босне и Херцеговине.

И ово мало Срба што се вратило у појединим мјестима у Федерацији Босне и Херцеговине живи веома тешко. Истраживање UNHCR-а, проведено у 42 општине на 455 насеља и локација у Босни и Херцеговини, узимајући у обзир услове становања, инфраструктуре, електрификације, здравствене заштите, приступа образовању, запошљавању и безбједност, говори нам све. Идентификовано је девет

насеља која су рангирана као изузетно угрожена и ту се ради о повратницима Србима (*Грахово*: Црнац, Доњи Тишковац, Мрачај; *Чапљина*: Јасеница; Равно: Чаваш и Равно; *Сански Мост*: Доња Трамошња, Јелашиновци, Мајкић Јапра).

Тренутна ситуација повољнија је за помоћ повратку Срба у Федерацију Босне и Херцеговине кад је у питању како обнова и реконструкција, тако и обнова инфраструктуре и помоћ одрживом повратку, будући да су на снази три значајна заједничка пројекта који равномјерно рјешавају и Бошњаке и Србе и Хрвате, а и Федерално министарство расељених особа и избјеглица у посљедње три године кроз своје јавне позиве за помоћ повратницима у Федерацију пружа шансу и повратницима Србима који се из Републике Српске враћају у Федерацију Босне и Херцеговине, што је ранијих година било просто немогуће.

Република Српска реализује значајне пројекте помоћи избјеглицама и расељеним лицима који се интегришу у садашње мјесто боравка кроз изградњу стамбених јединица и изградњу индивидуалних објеката у оквиру Регионалног стамбеног програма и Пројекта Развојне банке Савјета Европе (ЦЕБ-2), тако да је у наредне двије године планирана вриједност инвестиција у Републици Српској у износу од 80.000.000 КМ.

Уколико се, како је и планирано, у потпуности реализују актуелни програми и пројекти, могла би се у наредне три године ставити коначно тачка на избјегличко-расељеничку проблематику.

ГРАЂА ИЗ КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ

СЛОВО О СВЕТЛОСТИ СВЕТИТЕЉА САВЕ
(Светосавска бесједа Светлане Велмар-Јанковић)

„Јер пут је кратак, браћо моја љубљена, којим ходимо. Дим је живот наш, пара, земља и прах; за мало се јавља и брзо нестаје. Мали је труд живота нашег, а велико и бесконачно добро као награда.“

Овако се млади монах Сава, у години 1199, кад му је било само 24 лета, обратио светогорској, хиландарској браћи, стварајући своје прво писано дело посвећено уређењу манастирског живота: *Карејски типик* или *Карејски устав*. Док је исписивао ове редове, у којима наши најбољи истраживачи његовог дела у новије време, Лазар Мирковић, Владимир Ћоровић, Ђорђе Сп. Радојичић, Радмила Маринковић, Димитрије Богдановић – да споменем само оне најистакнутије, препознају позивање на наводе из псалама и јеванђеља и седилне после треће песме погребног канона у чину опела, нама је остављено да наслућујемо у монаху Сави и пробојну моћ сећања на одлазак његовог оца, монаха Симеона. Тај одлазак са овог света збио се 13. дана месеца фебруара исте, 1199. године, на самом крају XII столећа, у обновљеном манастиру Хиландару. Пошто је, као монах Симеон, провео у Студеници годину дана, бивши силни владар српски, Стефан Немања, успео је, са својим сином Савом, у томе да се за кратко време, још у 1198. години, доврше радови на поново подигнутом, први пут српском, манастиру Хиландару. Кад је испунио ове, пред Богом преузете обавезе, монах Симеон се посветио молитвеном ћутању, припремајући се за крај живота. У опширнијем „Житију светога Симеона Немање“, које је завршио 1208. године, монах Сава овако описује тај одлазак:

„А када је дошао 12. дан тога месеца, рече: ‘Чедо моје, учини љубав, положи ме на расу која је за мој погреб, и спреми ме потпуно на свети начин, као што ћу и у гробу лежати. И простри рогозину на земљу, и положи ме на њу, и положи камен под главу моју, да ту лежим док ме не посети Господ да ме узме одавде.’ А ја, све испунивши, извршиx што ми је он заповедио. [...] Јер, ваистину браћо моја љубљена и оци, чудо беше гледати: онај кога се сви бојаху и од кога трептаху све земље, тај је изгледао као један од туђинаца, убог, расом обавијен, где лежи на земљи , на рогозини, а камен му под главом, и сви му се клањају, а он скрушено моли од свију проштења и благослова.

А када је настала ноћ, пошто су се сви опростили и били благословени од њега, отидоше у ћелије да врше службе и да се мало одморе. А ја и једнога јереја оставих са собом, па остадосмо код њега сву ту ноћ.

А када је дошла поноћ, утиша се блажени старац, и више ми није говорио.

А када је настала ноћ, пошто су се сви опростили и црквена служба би, одмах се просветли лице блаженога старца и, подигавши очи к небу, рече:

‘Хвалите Бога међу светима његовим,

хвалите га и на тврђи силе његове!’

А ја му рекох: ‘Кога виде те говориш?’

А он, погледавши на ме, рече ми:

‘Хвалите га и на силама његовим,

хвалите га и по премногој владавини његовој!’

И пошто је ово рекао, одмах испусти свој пребожаствени дух и усну у Господу.

А ја павши на лице његово плаках горко и дуго, и ставши благодарих Бога, видевши овакав крај овога преподобнога мужа.“

Син је тај који је пао ничице на лице свога оца и плакао дуго и горко, монах је тај који је, уставши, благодарио Богу на просветљеном одласку из живота некада моћног владара

Стефана Немање, преобраћеног у скрушеног монаха Симеона. Син у Светом Сави окренут је човеку и његовој људској природи, монах је окренут Богу и његовим божанским захтевима. Син је прозрео човекову склоност према зову греха и слабост према заводљивости зла, јер је појмио слатки јад телесног живота, а монах је већ искусио колико је узан пут што води добром у нама и разазнао да љубав према Богу упућује ка суштинама духовног живота.

У годинама које следе, син ће израсти у великог путника и недостижног дипломату, а монах у првог српског архиепископа. Први ће се бавити појавама видљивог у овом пролазном животу, као заданом од Бога, други ће се посветити суштинама невидљивог у непролазном животу духа и душе, на стазама Царства Божијег. Светлосно је чудо што су непрекидно један уз другога, један у другом, а у великом сагласју: син уз монаха и писца, путник и дипломата уз архиепископа и мудраца, стварајући непоновљиву личност српског светитеља Саве.

Сви списи његови, од *Карејског* и *Хиландарског*, преко *Студеничког типика* и *Житија светог Симеона Немање* до *Службе светом Симеону* и, најзад, *Писма Спиридону*, откривају тај усклађени спој који је од личности светитеља створио светлосног савременика свих оних који су, током протеклих осам векова, до данашњег дана, пролазили кроз овај земаљски живот и излазили из њега, а умели и хтели да приме светитељеву реч: спој дубоког разумевања за нескладност људске природе, расположене према изопачавању, и вере у човекову жељу да се спасе, нарочито ако је та жеља потпомогнута строгим правилима духовног живота на једној страни, и безмерне љубави према Богу, милостивом према свима који су га спознали, ма колико пре тог спознања тешко грешили – на другој.

Ако савремени читалац *Карејског типика* пажљиво следи упутства која млади, а већ необично ауторитативни монах Сава, одређује манастирској браћи, можда ће га задивити његова способност да не пристане ни уз какав вид самообмане. Аутор Карејског *типика* врло је реалистичан кад, у својој

24. години, брине о томе ко ће га наследити после његове смрти у Карејској ћелији, па каже: „Јер онај кога ја оставим после смрти своје у тој ћелији, он да пребива до краја живота својега незамењен ни од кога.“

Али млади монах је већ спознао да је пут којим ходимо кратак, а да је живот наш дим, пара, земља и прах. Зато одмах додаје шта се има урадити кад и наследника кога је он одредио више не буде: „Потом, пак, дајем овакво правило да се примењује: да се скупе игуман светога манастира и сва братија, и да бирају мужа богобојажљива, који је подобан да живи у ћелији у месту том. […] А манастир, ни игуман, да нема никоје власти над ћелијом том.“ Затим следи правило које савремени читалац лако препознаје као везу са сопственом стварности, вероватно згранут непроменљивошћу људске природе: „Нити пак за мито да се постави неко у ћелији тој, недостојан правила духовног.“

Слободна сам да искажем своје уверење, настало интуитивно, да је ово правило које сам последње навела, правило које је сам монах Сава морао додати у основни, преведени текст типика, у своме великом старању о чистоти живљења у Карејској молчалници. То правило проистиче колико из његовог дубоког познавања људске природе, толико и из особине коју бисмо ми, данашњим језиком, вероватно назвали отвореношћу према сазнањима стеченим кроз сопствена искушавања и искуства. Без те отворености према сопственим сагрешењима која могу бити, према нашим данашњим мерилима, световним, и сасвим незнатна, али која су свакако за монаха Саву била битна као самоспознаја о препрекама на путу ка Богу, не би ни могло да постоји, у монаху Сави, тако дубоко познавање људске природе, што стално упозорава да и изабрани греше јер и онај који је изабран – човек је, а сваки је човек грешан. Осим тога, пут подвизивања узан је и тегобан, како се каже у Јеванђељу по Матеју, а тај навод монах Сава једнако понавља да би упозорио и себе и друге. После *Карејског*, он је те исте, 1199. године, сачинио и *Хиландарски типик*. Како истиче Димитрије Богдановић, за основу и узор тога типика он је узео уводни део *Евергетид-*

ског типика из Цариграда, али га је продубио и обогатио сопственим правилима. У глави 39 овога устава, монах Сава даје поуку и игуману и икономy Хиландара, као и свој братији „да чувају све што је заповеђено у овом типику“, па додаје: „Ради тога ово (...) и заповедисмо јасно и непокривено постарасмо се изволети, да не би после нашег одласка, нашавши место (...) непријатељ душа наших сотона поколебао вас од првог промисла, и своју праћку поставио и разбио оно што је многим знојем и са многим трудом за спасење душе од Бога добро утврђено и све што се види красотом основано, где и после толиког нашег утврђења и колико је могуће тачности, знам да неће оскудевати зло, нити узрок зла, и развраћење од зле и безбожне звери, и криви узроци и нападаји. Но ви сви, просвећени Божијом благодаћу, знате његове замке и како треба да се од њих уклањате, а то знате из божаствених списа и непрестанога читања поука, и од самога искушавања, и од онога чему се сами у искушењу научисте. Станите против зла чврсто, имајући велику и неразориву помоћ Божију (...)“

Правила о уређењу живота на Светој Гори и о понашању игумана и манастирске браће, свакако су била слична у свим уставима која је монах Сава одабирао и преузимао као узоре, али тоналитет ових речи којима упозорава на опасност од зла и у човеку и изван њега, толико је особен да превазилази и надмаша све уобичајене вербалне формуле што су се подразумевале, као обавезне, у тим врстама црквених списа. То је тоналитет дубоке истинитости у доживљају опасности од зла и може настати само из понирања у самоспознају и из препознавања Божије светлости у себи. Налазимо га на многим местима у списима Светога Саве, нарочито на оним посвећеним слову о могућим тренуцима људске слабости и о греху. Овај тоналитет даје и песничку вредност, непоновљиву, појединим исказима Светога Саве. Као потврду сада наводим стихове из светитељеве „Службе светом Симеону“, у изванредном преводу Димитрија Богдановића. Прво следи ирмос из Песме пете:

„Зашто ме одгурну од лица твојега,
светлости незалазна?

Покрила ме је тама туђине, јаднога,
него ме обрати, к светлости заповести твојих
путеве моје управи!“

Ово је, затим, ирмос из Песме шесте:

„Молитву своју излићу Господу,
њему ћу да објавим тугу моју,
јер злима душа моја напуни се
и живот мој аду приближи се;
но молим се: као Јону
од смрти, Боже мој, подигни ме!“

Упућивање на сталну борбу против зла које у разним облицима вреба грешног човека, искуство о сопственој слабости у тој борби и позив на самоспознавање на уском путу ка Божијој промисли, али без страха од сазнања о себи – то су основна упутства која нам је, за уређење живота не само монашких, у давној прошлости, него и наших, световних, у овој садашњости, оставио светитељ Сава. Осветљавајући себе, сопствену природу и људску природу уопште, он је упућивао и све оне који су долазили после њега, током осам векова, а нама претходили, као што упућује и нас који сад ходимо кроз живот, краткотрајан и пролазан као пара. Упућује нас да суштину вредности тог нашег краткотрајног промицања кроз земаљско постојање нађемо у светлостима духовног живота.

Умемо ли ми, данашњи припадници расутог и пострадалог српског народа, национа – да употребим старинску реч коју је радо употребљавао и Милош Црњански, умемо ли ми да чујемо ову поруку Светог Саве? Да ли смо духовно оспособљени да разазнајемо светлост његову што нас прати кроз столећа и постоји и над нама и у нама и у овом црном часу нашег бивања? А час је црн, можда најцрњи од Боја на Косову. И сад нам, као и онда, прети нестајање, али је садашње погубније од некадашњег. Не научивши ништа из дуготрајне националне несреће, затиремо се међу собом и у себи, па ће нас сатрти и затрти и они око нас. Зато ми допустите да кажем, уз дрхтај што изговарам тако страшну ис-

тину: бојим се да не умемо, ни у оваквом часу, да пођемо ка светлости Савиној, јер смо кроз дуги низ деценија, а нарочито после Другог светског рата, заборавили како се ослушкује његова реч. У последњих пола века је заборав, којем смо и иначе склони, био и наређен од надређених а примао се као коров, па је само цикљао. И не заваравајмо се, не дозволимо да нас самообмањивање превари: цикља још, свуда, и у нама и око нас. Зато се вера и окренутост вредностима духовног живота тако споро и још доста површински враћају међу Србе. Није ли свети Симеон Немања, како се каже у његовом житију, написаном Савином руком, у часу одласка заповедио потомству своме: „Имајте љубав међу собом!“ А потомство се вековима тешко оглушивало о ову заповест, а можда се најтеже – зар нам не изгледа свима тако? – огрешује у овој садашњости која траје већ читаво десетлеће, без мира, без сагласја, без љубави, у јаду и у патњи. С мудром намером је монах Сава започео Карејски типик наводом из Псалма 110, одјељак 10: „Почетак је мудрости страх Господњи, разума су добра сви што тако творе.“

Ако настојимо да опет приближимо, у овом свом земаљском постојању, светлост духовног наслеђа које нам је оставио светитељ Сава, онда је неопходно да се, свакога дана и свакога часа у томе дану, посвећујемо борби против зла које је узело маха у свему свету, а нас увукло у царство своје. Праведни гнев Божији сручио се на нас, Србе, несрећни народ, због наших тешких сагрешења и зато смо се и нашли у господарству зла и таме. Потребно је да се свако од нас одлучи на себи подобан а тегобан пут ка просторима духовности и светлости који се, у ово доба, свуда потцењују. Ако тако одлучимо, осетићемо да светитељ Сава, који нас никада није напустио, лебди пред нама и светлошћу својих речи помаже нам да издржимо на тегобној стази ка могућем избављењу.

То је избављење које тек треба заслужити. Редом и радом, одрицањем од размирица и подвала, лажи и обмана, од безумља. Страхом од Господа, не од човека, одбранимо се од модернизованих облика зла који су нам се увукли под кожу. На данашњи дан обраћамо се молитвом светитељу Сави да

се, са оцем својим светим Симеоном, пред Господом моли за нас. Молимо га да се моли као што се молио у стиховима из Песме пете у Служби светом Симеону:

„Напастима различним змија непријатељска
погидла се на стадо твоје,
али њу, оче, оружјем крста
и молитвом својом умртви,
и мир од Бога отачаству ти измоли,
богомудри Симеоне!“

Пођимо према светлости нашег светитеља Саве, макар корак по корак, али незаустављиво.

На Богојављење,
19. јануара 2000.

Светлана
Велмар-Јанковић

УДК: 821.163.41.09
DOI: 10.7251/GMS1707399T

Душан Топаловић
Педагошки завод
Стокхолм

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАСТАНКА ДУЧИЋЕВЕ МОНОГРАФИЈЕ О ГРОФУ САВИ ВЛАДИСЛАВИЋУ

Резиме: *У прилогу је донесен садржај преписке Јована Дучића и Ивана Шајковића, дугогодишњег конзула Краљевине Југославије у Хелсинкију, која се својим највећим дијелом односи на помоћ коју је Дучић добио од Шајковића приликом прикупљања руске изворне грађе и литературе за монографију о грофу Сави Владиславићу. Највећи њен дио, Дучићева писма, налазе се у Шајковићевој заоставштини која се чува у Рукописном одјељењу Краљевске библиотеке (Kungliga biblioteket) у Стокхолму. С друге стране, у Дучићевој заоставштини, похрањеној у Народној библиотеци у његовом родном Требињу, налази се само једно од писама које му је Шајковић узвратио. Дио Шајковићевих писама се, међутим, сачувао у концепту, тако да, ако већ не у потпуности, њихова преписка се у великој мјери ипак може пратити у континуитету. Поред прворазредних података о хеуристичком поступку који је примијенио приликом израде своје монографије о грофу Владиславићу, ова преписка у својој полеђини садржи и неке Дучићеве рефлексије на актуелна политичка збивања у времену у коме је настала.*

Кључне ријечи: *Јован Дучић, Иван Шајковић, гроф Сава Владиславић, заоставштина, преписка, грађа, литература, хеуристички поступак, монографија, Русија, Херцеговина, Финска, Хелсинки, Шведска, Стокхолм.*

****

У богатом и разноврсном опусу књижевног стваралаштва Јована Дучића, по свом карактеру издваја се његова историјско-књижевна монографија о грофу Сави Владиславићу, Србину – Херцеговцу, истакнутом дипломати на двору руског цара Петра Великог и царице Катари-

не I.[1] О настанку овог дјела, које је од своје појаве у издању Америчког србобрана 1942. године до данас доживјело 19 издања,[2] зна се само онолико колико је у његовом уводу сам Дучић о томе рекао. Осврнувши се на мотиве којима се руководио приликом доношења одлуке да напише дјело ове врсте, Дучић ту крајње савјесно признаје да се „пишући ову књигу“ удаљио од свог уобичајеног књижевног стваралаштва, а све то „из љубави за свој српски народ који је дао пуно великана познатих и непознатих, али и заборављених“, те „посебне љубави за гусларски крај своје Херцеговине“.[3] Поред ширег завичајног и ужег родственичког поријекла, Дучића и Владиславића је повезивала и заједничка посвећеност дипломатском позиву.[4] Владиславић је, дакле, за Дучића подједнако „дубоко био интересантан и као дипломат, и као Србин, и као Херцеговац“.[5] Ово „тројство“ је попут црвене нити уткано у сваку пору садржаја овог маркантног дјела, за које лингвиста Милош Ковачевић каже да у себи садржи бројне елементе романсиране биографске монографије у којој су „фунционалностилске књижевноумјетничке карактеристике“ узеле примат „над функционалностилским карактеристикама научног текста“.[6]

Ипак, са историјсконаучне тачке гледишта учинила би се крупна неправда уколико би се овом дјелу покушала оспорити његова научна вриједност, а тиме и значај које оно заузима у српској историографији. У праву је историчар Драга Мастиловић када каже да „наша главна сазнања о овом знаменитом Херцеговцу су и сада највећим дјелом зависна од истраживачког напора који је прије седам–осам деценија учинио пјесник и дипломата Јован Дучић“. Полазећи од тога, право критике овог његовог дјела би према Мастиловићу једино могло да припадне истраживачу „који је у рукама имао бар онолико примарних историјских извора о Сави Владиславићу, колико их је имао Јован Дучић“, закључивши притом „да таквих у српској историографији данас сасвим сигурно нема“.[7] Штавише, можемо рећи да је Дучић овим својим дјелом и Владиславићу и себи подигао вјечни споменик у алеји историјског сјећања српског народа. Треба само

[1] О жанровском карактеру овог дјела видјети прилог лингвисте М. Ковачевића, *Јован Дучић о грофу Сави Владиславићу*, Ћоровићеви сусрети. Научни скуп: Породице Владиславићи и Милорадовићи (17–20.9.2010), СПКД Просвета, Билећа – Гацко 2011, 261–273. Сам Дучић, када би поближе одређивао његов карактер, ово своје дјело називао је „монографијом“.

[2] М. Максимовић, *Прилог за библиографију о Сави Владиславићу*, Ћоровићеви сусрети. Научни скуп: Породице Владиславићи и Милорадовићи (17–20.9.2010), СПКД Просвета, Билећа – Гацко 2011, 370–373.

[3] Ј. Дучић, *Гроф Сава Владиславић. Један Србин дипломат на двору Петра Великог и Катарине I*, Сабрана дела Јована Дучића, том шести, Октоих, Београд, 2007, 8.

[4] Честитајући му наименовање на мјесто посланика у Риму, Дучићев пријатељ и земљак Андрија Лубурић му пише: „Сетите се Вашег претка Саве Владиславића руског грофа и његовог наименовања за руског посланика у Кини и његовог великог успеха. Ваш положај није лакши...“ Лубурић – Дучићу, Никшић, 9. IX 1933, Народна библиотека у Требињу (у наставку НБТ), легат Јована Дучића, X – B – 69.

[5] Ј. Дучић, нав. дјело, 9.

[6] М. Ковачевић, нав. дјело, 261–262.

[7] Д. Мастиловић, *Гроф Сава Владиславић у тумачењима*

видјети с коликом је дозом истраживачког жара, не жалећи притом ни труда ни новаца, радио на сакупљању изворне грађе и историјске литературе за ову своју монографију, па да увидимо величину и значај услуге коју је Дучић тим својим радом српској историографији учинио.

У завршници уводног слова Дучић се укратко осврнуо и на хеуристички поступак који је примијенио приликом рада на овом свом дјелу.[8] *Тако он у вези с тим наводи да је „кроз доста дуги низ година уложио сву добру вољу у сабирање историјских података по разним изворима“, те да је податке о Владиславићу до најситнијих детаља, „лично или по поруџби, прикупљао у архивима: у Дубровнику, Венецији, Москви, Хелсинкију, Букурешту и Београду“.*[9] *Више информација о начину на који је долазио до појединих извора, Дучић је оставио у самом тексту монографије. Свјестан каузалитета који влада између начина провођења херуистичког поступка и захтјева које критичка историографија у погледу оригиналности и вјеродостојности изворне грађе поставља пред истраживача, Дучић се истински трудио да читаоцу пружи детаљна обавјаштења о поријеклу и статусу коришћене грађе, док је дио докумената за које је сматрао да имају посебну вриједност приложио у додатку монографији.*[10] *Тиме је ово његово дјело без сумње добило на својој изворној вриједности.*

Ако узмемо у обзир богат животни пут грофа Владиславића током кога је, почевши од родног Јасеника, затим Дубровника, Цариграда, Москве, Париза, Венеције, Рима, Пекинга, Троицкосавског до гробног Петрограда, иза себе оставио бројне трагове, морамо признати да се Дучић суочио с веома сложеним хеуристичким поступком који није било лако обавити. Посебан проблем у том погледу правио му је отежан приступ руским архивима, гдје се налазио највећи и уједно најважнији дио изворне грађе без чије консултације цјеловиту монографију о Владиславићевом животу није било могуће написати. Као истакнути дипломата земље која са Совјетском Русијом није имала успостављене дипломатске односе све до у љето 1940. године, тај дио хеуристичког по-

новије српске историографије, Ђоровићеви сусрети. Научни скуп: Породице Владиславићи и Милорадовићи (17–20.9.2010), СПКД Просвета, Билећа – Гацко 2011, 287–288.

8 Хеуристика (од грчке ријечи εὑρίκω = пронаћи, открити) јесте наука о методама и принципима за проналажење нових научних чињеница и сазнања. У историјској науци, под хеуристичким научним поступком подразумијева се почетна фаза научноистраживачког рада, којом је обухваћен рад на прикупљању примарне и секундарне изворне грађе и литературе која стоји у вези са одређеном историјском темом. Више о томе у: Šarl – Olivije Karbonel, Istoriografija, ПлатΩ – XX vek, Beograd 1999, 91–93.

9 J. Дучић, нав. дјело, 9.

10 Посебно детаљне напомене Дучић је доносио уз изворе које је добијао подсредством разних лица. Навешћемо неколико таквих примјера. Уз податак да му је исписе из регистра умрлих из катедрале у Креми направио тамошњи пастор Ђузепе Квадри (Guiseppe Quadri), Дучић притом налази за сходно да наведе како је он тај посао обавио с толиком прецизношћу да је оригинални текст свјесно преписао са свим „погрешкама у правопису какве је (у њему) нашао“. Други примјер, у коме ревност посредника треба да надомјести одсуство његовог личног контакта с оригиналним извором, налазимо у наводу у коме нас обавјештава

ступка Дучић напросто није могао обавити сам. Како би донекле ублажио тај недостатак, он је настојао да дође у посјед што је могуће више података из руске историјске литературе о Владиславићу, до којих, такође, није било увијек једноставно доћи. Два писма која му је у љето 1937. године упутио наш истакнути историчар руског поријекла Александар Соловјев, у том погледу за нас имају драгоцјену вриједност. У првом од њих Соловјев му јавља, да му је извјесни „Сенутовић предао своје белешке о свима Рагузинским у Русији и њиховим породицама до последњег доба", те да је извјесни студент Хрушчов по његовом „налогу прегледао све руске историјске часописе који су се нашли у Београду", и да је из њих, као и из „историје С(ергеја) Соловјева и из историје Руске Академије Наука, направио исписе о Савином преводу Орбинова дела и другим" интересантним стварима на које је тамо наишао. Све у свему, радило се о 40 страница куцаног текста за што је Соловјев предложио Дучићу да Хрушчова награди хонораром од 400 динара.[11] Очигледно задовољан тим вијестима, и прије него што је од њега добио исписе, Дучић је Соловјеву упутио чек од 1.000 динара, на чему му се он у име Хрушчова најтоплије захвалио.[12] Највећи дио својих сазнања о Владиславићевом животу и раду у Русији, до свог обраћања Шајковићу, Дучић је по свој прилици црпио из ових исписа. На то указују и поједини дијелови из њихове преписке, са чијим садржајем ћемо се упознати у наставку прилога.

****

Међутим, прије него што пређемо на тај дио рада, рећи ћемо неколико ријечи о животном путу данас потпуно заборављеног националног радника, меланхоличног пјесника и полупризнатог дипломате Ивана Шајковића, у чијој заоставштини се налази највећи дио приређене преписке.

Шајковић је рођен 8. јуна 1875. године у Накучанима код Шапца, гдје му је отац Стеван био учитељ. Ниже и средње образовање добио је у Београду, гдје је у Другој

да је фотографију Савиног портрета „из старих дана", чији оригинал се налазио у палати Шереметјевих код Москве, на његову молбу 1939. направио тамошњи румунски посланик Н. Диану, те да је вјерност фотографије с оригиналом потом сравнио и овјерио у совјетском „Всесојузном комитету по дјелам искуства". Ј. Дучић, нав. дјело, 116. и 257.

[11] Соловјев – Дучићу, Београд, 11. јул 1937, НБТ, легат Јована Дучића, X – B – 148. Из текста овог писма се види да је Дучић са Сенутовићем и раније био у контакту, а из његове преписке са Шајковићем сазнајемо да је породица Сенутовић била у сродству с руским Владиславићима, што значи да се радило о руском емигранту.

[12] „Примио сам Ваше писмо из Рима са чеком од хиљаду динара. Био сам искрено обрадован Вашим лепим гестом – Ви сте га извршили као прави grand seigneur. Господин Ј. Хрушчов био је изненађен, што је добио дупло више него што је очекивао и моли мене да Вама предам изразе његове срдачне и дубоке захвалности. Он је скроман студент из старинске, али врло сиромашне породице, врло честит и вероватно ће највећи део тог новца предати својим родитељима у беди. Тако да сте извршили врло добро дело". Соловјев – Дучићу, Љиг, 24. јула 1937, НБТ, легат Јована Дучића, X – B – 148.

београдској гимназији 1895. године положио испит зрелости. Исте године се уписује на студиј лингвистике на београдској Великој школи да би, стипендиран од српске владе, већ наредне године студије наставио на Филолошком факултету у Прагу. У Прагу узима активно учешће у раду српског студентског удружења „Шумадија“, гдје се залаже за зближавање са словеначким, хрватским и бугарским студентима. Своја јужнословенска убјеђења износи у часопису „Хрватска мисао“, органу тамошњих хрватских студента, који убрзо преиначује име у „Ново доба“, лист сједињене хрватске, српске и словеначке омладине. Након окончања основног студија, у јесен 1899. године одлази на постдипломске студије у Бреслав (Вроцлав), гдје 22. децембра 1900. године на њемачком брани докторат о акценту у модерном српском језику.[13] *По повратку у отаџбину, учествује у оснивању „Словенског клуба“ (1901) у коме је потом обављао дужност секретара. Из тог периода датирају његове везе са Стјепаном Радићем. Међутим, након што је Радић на чисто хрватској основи 1902. године у Загребу обновио лист „Хрватска мисао“, Шајковић раскида везе с њим.*[14] *У прољеће наредне године ступа у државну службу као писар треће класе у Министарству иностраних дела. Убрзо након тога, по налогу министра Павла Денића, 11. маја у својству „аташеа“ одлази у Беч, гдје са пријатељем из прашких дана Вацлавом Клофачем припрема текст говора о тешком стању хришћанског живља у Македонији који ће Клофач потом интерпретирати у бечком парламенту. Ту га је затекла вијест о убиству краљевског пара у Београду, након чега даје оставку на државну службу.*[15] *Од тада почиње његова, више од четири деценије дуга, одисеја, која ће се окончати 1948. године у Стокхолму, гдје је провео посљедње године живота.*

Након што му је краљевским указом од 28. јуна уважена оставка, Шајковић из Беча одлази у Праг, гдје се запошљава као лектор за српско-хрватски језик и литературу на свом бившем факултету. Међутим, политичким разлозима мотивисаном одлуком из Беча већ идуће године добија отказ на ту функцију, након чега одлази у Русију, гдје прво

[13] Научне тезе изнесене у његовом докторату наишле су на оспоравање лингвисте Милана Решетара, након чега је у Шајковићеву одбрану стао његов школски друг из гимназијских дана, лингвиста Александар Белић. А. Б., *Die Betonung in der Ungangsspreche der Gebildeten in Köningreich Serbien*. Leipzig 1901, Докторска дисертација Ивана Шајковића, Српски књижевни гласник, бр. 21 (IV, 5), Београд 1901, 400.

[14] У вези с тим Шајковић је у београдском књижевном часопису „Коло“ од 15. фебруара 1903. године објавио отворено писмо: „Писмо из Загреба: Стјепан Радић и његова дружина нису искрени поборници српско-хрватске слоге и јединства“.

[15] О овом периоду Шајковићевог живота видјети више у брошури: Др. И. Шајковић, *Неколико момената из омладинског покрета – од 1893. до 1903. године*, Прештампано из „Књижевног севера“, Суботица 1929, 3–20.

вријеме ради као директор руске реалке у финском граду Куокалама. Не кидајући ни једног момента везе с отаџбином, Шајковић и у новој средини предано ради на промовисању српских политичких, културних и економских интереса. По избијању Анексионе кризе одлази у Петроград, гдје оснива „Биро српске штампе“, који ради на сузбијању аустроугарске и ширењу српске пропаганде у руском јавном мнијењу. У склопу тог рада на руски преводи и о свом трошку 1909. године штампа Цвијићеву расправу „Анексија Босне и Херцеговине и српско питање“, а у децембру исте године добија мјесто лектора за јужнословенске студије на новооснованој Империјалној источној академији у Петрограду. Уз редовни посао, од 1911. године обавља и функције директора „Словенске трговачке палате“, удружења које је радило на успостављању и јачању трговинских веза између Русије и осталих словенских земаља. Током балканских ратова (1912–1913), с Јеронимом Табурном, Србином католиком из Шибеника, с успјехом ради на сузбијању бугарске пропаганде у Русији, да би по избијању Великог рата, у својству војног обавезника, ступио на рад при српском посланству у Петрограду. Ту га затиче избијање револуције 1917. године, након чега с породицом одлази на имање у Куокалама у финској Карелији.[16] Из тог граничног подручја помно прати политичка кретања у Совјетском Савезу и балтичком региону и о томе шаље извјештаје у Београд. Овај његов рад је у великој мјери утицао на владу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца да у августу 1922. године донесе одлуку о отварању генералног конзулата у Хелсинкију, гдје ће, 28. априла 1923. године, у звању званичника, поново бити уведен у државну службу.[17] На тој функцији ће остати до укидања конзулата почетком априла 1926. године, да би у августу исте године био постављен за почасног конзула у Финској. Премда се радило о почасној функцији, за свој рад је добијао „новчану помоћ“ у висини плате дијурнисте са фиктивним запошљењем при посланству у Варшави.[18] Послије једног инцидента са финским послаником у Краљевини Југославији, Онијем Таласом, Шајковић је 30. септембра 1938. године разријешен дуж-

[16] Шајковић је био ожењен Лидијом Шишкин, кћекром познатог руског сликара и универзитетског професора Ивана Шишкина, с којом је изродио синове Игора и Владимира и кћерку Оливеру.

[17] D. Petrović, *Predstavništva Kraljevine Jugoslavije u skandinavskim zemljama 1918–1945*, Istorija 20. veka, XXXI, 1, Beograd, 2013, 38–39. Значајно је навести да је ово тада било и једино каријерно дипломатско тијело Краљевине СХС у Скандинавији.

[18] Архив Југославије (даље АЈ), 334 – 203 – 526, персонални досије Ивана Шајковића.

ности. Међутим, још док је поступак ликвидације конзулата био у току, указом краљевског намјесништва од 1. маја 1939. године враћено му је повјерење.[19] *По избијању руско-финског рата у новембру 1939. године, Шајковић се склања у Стокхолм, да би се, након склапања мира, у прољеће наредне године вратио у Хелсинки. Ту ће остати до прекида југословенско-финских односа до којих је дошло након што је финска влада 24. августа 1941. године признала Независну Државу Хрватску. Вративши се у Стокхолм, ступа на дужност у тамошњем посланству у својству званичника дневничара. Упоредо с радом у посланству, у јесењем семестру 1943. године почиње да предаје српско-хрватски језик на Високој школи у Стокхолму и Универзитету у Упсали.*[20] *У сталној борби за голу егзистенцију, далеко од отаџбине којој је читав живот предано служио, Иван Шајковић је преминуо 8. априла 1948. године у Стокхолму, гдје је и сахрањен.*

Иза себе је оставио завидан књижевно-преводилачки рад. Објавио је четири збирке пјесама: „Из вечног извора“ (1925), „Нови пророк“ (1926), „Моја Марија“ (1932) и „У самовању“ (1936). Неке од његових пјесама преведене су на руски, фински и шведски језик. Од његових превода на српски, значајно је поменути превод руског епа „Песма о војевању Игорову“, који је доживио два издања (1930. и 1939), Пушкиновог епа „Полтава“ (1935), те финског националног епа „Калевала“.[21] *Поред тога, Шајковић је са чешког на српски превео више Масарикових дјела, коме је посветио неколико пјесама на српском и један есеј на шведском језику. Од превода са српског, значајно је поменути његов превод на руски језик „Речи о Свечовеку“ владике Николаја Велимировића.*

[19] AJ, 334 – 203 – 526; AJ, 334 – 233 – 606, Почасни конзулати у Финској; D. Petrović, nav. djelo, 38–39.

[20] AJ, 334 – 203 – 526; Kungliga biblioteket (даље KB), Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 5.

[21] Превод овог задњег дјела штампан је у два тома, 1935. и 1939. године.

ПРЕПИСКА [22]

1.

Букурешт, 22. X 1938.[23]
(Рукопис, ћирилица)

Драги господине Шајковићу,

долазим вам данас са једном молбом за љубазну услугу која је књижевног карактера.

Сазнао сам од финског посланика у Варшави који је и овде акредитован да се у Хелсинки налази неки велики и важни архив руски са пуно докумената из прошлог и претпрошлог столећа. Како немам никаквог начина да дођем до којег архива у Русији, морам један мој посао покушати преко тамошњег архива и вашом добротом.

Ево шта је у ствари.

Године 1699. је живела у Херцеговини, на свом имању у Јасенику код Гацка једна властелинска српска породица која је према традицији имала власт[елинска] права још од времена старих наших краљева и царева па све до у турско доба када су 1699. Ченгићи ударили с војском на њих и натерали их да напусте своја имања и своју земљу.

Један од четворице браће, Дука, налазио се тада у Цариграду, а други, Саво, у Дубровнику. Овај последњи је најзад отишао у Русију где је направио огромну каријеру: тајни саветник цара Петра Великог; гроф; његов амбасадор у Риму код Клемента XI; после тога амбасадор у Пекингу где је чак разграничио први пут Русију од Кине, и , најзад до 1738, када је умро, играо врло важну улогу у односима Русије и Турске и радио на ослобођењу Балкана ... Један део његових је дошао у Русију и тамо су около 1840. канда коначно изумрли, а други су успели да из збега у млетачком Херцегновом дођу натраг у Херцеговину, и канда се настанили у Требиње.

[22] Приликом прављења исписа трудили смо се да у највећој могућој мјери задржимо изворну оригиналност текста. Пошто је своју преписку са Шајковићем водио у пријатељском духу, Дучић није обраћао пуно пажње ни на рукопис ни на правопис. Због тога, тамо гдје су уочене, овакве грешке су отклањане. Све у свему, ниједна од тих интервенција ни најмање није утицала на промјену изворног садржаја грађе. Подвучена мјеста у тексту и текст у овалним заграда одговарају изворнику, док се текст у угластим заградама односи на допуну скраћених ријечи. Датирање докумената је извршено једнобразно, при чему смо усвојили најзаступљенију варијанту у оригиналима, а то је комбиновање римских и арапских бројева при писању датума. Испод датума су дате главне спољашне карактеристике документа.

[23] Kungliga biblioteket (даље KB), Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 2.

Пошто спремам једну монографију о овом грофу Сави Владиславићу, једном изванредном човеку наше крви, и пошто сам скупио пуно докумената о његовој акцији, ја бих вас лепо молио да видите у том вашем руском архиву шта има о том амбасадору руском (1710–38).

Овдашњи и варшавски финландски посланик г. Идман[24] послао ми је из Пољске кратке податке о Сави према „Енциклопедическй Словарь“ св. VI а, Петерсбург 1892, али су то детаљи које сам већ знао.

Бићу вам пуно благодаран ако ми шта помогнете у овом трагању.

С пуно поштовања и поздрава ваш Јован Дучић.

2.

Хелсинки, 1. XI 1938.[25]

(Концепт, куцан текст, латиница)

Многопоштовани и драги господине Дучићу,

Ваше писмо затекло ме је у врло сложеној ситуацији ликвидирања повереног ми представништва, које је укинуто. Шта је са мојом даљом судбином још се ништа не зна – могућно је да ћу остати у некој другој северној земљи. Све то отежава ми да Вам онако усрдно услужим како бих хтео. Ипак учинићу све што могу. Пре свега, док сам још овде, гледаћу да пронађем трагове ствари, која Вас интересује, а затим, ако дозволите, предао би ствар на даље проучавање једном овдашњем сиромашном књижевнику Русу, кога добро знам.[26] Ако будем остао у којој другој од овдашњих земаља, где има руских архива, гледаћу да и ту потражим трагове.

Користим се приликом да Вам кажем да је г. Идман, фински посланик у Варшави и Букурешту, изненада опозван и да на његово место долази неки г. Кивикоски, човек друге оријентације, наклоњен Пешти и Берлину.[27] Мислим да није згорег да то знате.

Примите искрено поздравље и најлепше жеље

[24] Карл Густаф Идман (1885–1961), доктор правних наука, између два свјетска рата вршио дужност посланика у Копенхагену, Вудимпешти, Риги, Прагу, Варшави и Букурешту. Краће вријеме 1925. обављао дужност министра иностраних послова Републике Финске.

[25] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 1.

[26] Ради се о Јурију Александровичу Григоркову.

[27] Бруно Кивиковски (1892–1982) обављао дужност финског посланика у Пољској и Румунији са сједиштем у Варшави, одакле 1939. прелази у новоотворено посланство у Букурешту. На тој функцији ће остати до 1941. године. Након Другог свјетског рата, од 1954. до 1959. обављао дужност посланика у Турској.

3.

Јуриј Александрович Григорков
Хелсинки, 30. XI 1938. [28]
(Куцан текст, руски)

Господину генералном конзулу Југославије

доктору И. С. Шајковићу

Дубокоуважени Иване Степановићу,

сходно Вашој молби, у овдашњој Универзитетској библиотеци потражио сам материјал за састављање монографије о грофу Сави Владиславићу-Рагузинском али, осим врло мало података у дванаестом тому Енциклопедије Брокгауза и Ефрона, под одредницом „Владиславић-Рагузински Сава Лукић, гроф“, ништа друго нисам успио да пронађем. Осим тога, никаква лететатура уз одредницу није наведена.

Сходно томе, посао који Сте ми предложили могао би испунити уз помоћ једног руског специјалисте генеаолога који живи овдје у Хелсинкију и кога добро познајем. Од њега сам сазнао да посједује много грађе о грофу Владиславићу-Рагузинскоме. Презиме тог специјалисте је Д. Л. Казанцев. Он се, наиме, одавно бави састављањем родословних таблица руских племићких породица, и од њега по том питању нема бољег стручњака у цијелој емиграцији. За жаљење је, дочим, што је он скоро слијеп, али, међутим, посао за који сте заинтересовани, могао би да обави уз моју помоћ. На полеђини писма наводим листу грађе о грофу Владиславићу коју он тренутно посједује. По његовој рачуници рукопис би се састојао од око 50 страница, написаних на машини. То би заправо била синтеза онога што је о Владиславићу речено у руској литератури. Све то ће се подкријепити тачним напоменама о књигама и часописима одакле су подаци преузети, уз навод тачне странице. Рад на томе ће бити велики и захтјеван, тако да он тражи хонорар од 50 енглеских фунти. Уколико се господин посланик сагласи са овим захтјевима Казанцева, он тражи да му се то и писмено потврди. Писмо

[28] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v.1.

би му се могло прослиједити преко мене, т.ј. на адресу: Mr. D. Kasantzev, Helsingfors, Drumsò N. Cirkeln 9, hos Grigorkoff.

Примите дубокоуважени Иване Степановићу увјерење о мом одличном поштовању и оданости

Ју. Грогорков

Листа података о грофу Сави Лукићу Владиславићу коју посједује Д. Л. Казанцев

О поријеклу грофа Саве Владиславића и његовој служби до доласка у Русију. Потврда о његовом грофовском достојанству од стране Млетачке Републике.

Долазак у Русију и његова служба у врјеме владавине Петра Великог.

Његово наименовање за посланика у Кини од стране царице Катарине I. Преговори са Цзун-Ли-Јаминем. Закључење трговачког уговора с Кинезима 1728. године. О раду руско-кинеске комисије за разграничење којом је руководио Сава Владиславић. Савине заслуге за побољшање руске привреде. Огранизација Забајкалских крајева и др.

Повратак у европску Русију и даља грофова служба.

Одлазак грофа Владиславића у иностранство.

Изумирање породице грофова Илирских Владиславића и пренос њихове титуле на њихове родственике Папренице.

Уз то ће се приложити:

Грофов портрет

Његов грб

Илустрације.

4.

Букурешт, 6. XII 1938.[29]
(Рукопис, ћирилица)

Драги господине Шајковићу,

Примио сам оба ваша веома љубазна писма. Ја не знам како да вам благодарим на толикој доброти.

У задњем писму сте ми исцрпно и у 12 тачака изложили шта господа Григорков и Касанцев имају да ми понуде о грофу Сави Владиславићу.[30] Ја сам пуно обрадован. Али како и сам већ одавно прибављам о њему податке, помало свугдје, питам се да нису њихови и моји извори једни и исти, и да оних 50 страница биографије грофа Саве не би имале можда ничег новог.

Због овог би било потребно проверити изворе на обема странама, а то можете, драги г. Шајковићу само ви, као књижевник, и као овде љубазни посредник са те обе стране.

Њима би можда било немогуће показати своје изворе, јер се ради, сасвим природно, о заслуженом хонорару, али зато могу то ја учинити:

Енциклопед. Словар[31]

Писање Пекарског[32]

Историја Соловјева[33]

Макушев[34]

Лавров[35]

Pierling[36]

Gliubich[37]

Голиков[38]

Идем сада редом по вашим тачкама у задњем писму.

О <u>пореклу</u> грофа и његовој <u>служби</u> до доласка у Русију. О пореклу извесно знају само по поменутим изворима, а то је мало и погрешно. Постоје и српски бољи извори. Руси не

[29] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 2.

[30] Ово Шајковићево писмо није сачувано ни у концепту ни у оригиналу. С друге стране, из текста овог Дучићевог писма закључујемо да му је Шајковић у том писму само пренио садржај горе донесеног писма Јурија Александровича Григоркова.

[31] У питању је Енцикопедический словарь Брокгауза и Ефрона, универзална енциклопедија која се састоји од 41 тома и двије књиге допуна, штампаних у Петрограду између 1890. и 1907. године.

[32] Двотомно дјело руског историчара Петра Пекарског (Пекарский), Наука и литература в Росии при Петре Великом, Санктпетерсбург, 1862.

[33] Ради се о вишетомној историји Русије (История России с древнейших времен) историчара Сергеја Соловјева.

[34] Макушев, *Изследования об историчејских памятниках и бытописателях Дубровника*, Сантпетербург 1863.

[35] Тешко је утврдити о ком се дјелу овдје ради јер га ни сам Дучић није користио приликом писања монографије.

[36] Вишетомна историја односа Русије са Ватиканом језуите Paul(a) Pierling(a), La Russie et le Saint – Siege, Paris 1883.

[37] Simeone Gliubich, *Dizionario Biografico degli uomini illustri della Dalmacia*, Vienna 1856.

[38] Вишетомно дјело руског историчара Голикова, Деяния Петра Великого.

знају о његовом боравку у Дубровнику, о брату Дуки и т д. А о служби пре доласка у Русију, можда само оно што каже „Словар“ и „Енциклопедија“. Ако знају више онда тим боље.

Долазак у Русију и служба код Петра Великог. (Ја и ово знам само по Словару и Енцикл[опедији].)

Потврда грофовске титуле у Венецији. (Детаљ за мене непознат. Знају ли још што из Венеције одакле је гроф био ожењен?)

Постављање за посланика у Кини. (Ово знам само по горњим писцима и изворима.)

О преговорима у Кини са „Цзун ли Јамином“. (Знам по „Руском архиву“.) Ово кинеско име ми је непознато.

Закључење трговинског уговора од 1728. и како је гроф Сава разграничио Русију и Кину знам опет по поменутим писцима. _

О разграничењу имам чак и Савине рапорте дипломатске.

О тврђави не знам ништа.[39]

Уређење забајкалско ми је непознато (и мање важно).

Повратак у Европску Русију и даља служба грофа. (Овдје они мисле на његово посланиковање у Риму код Clement XI, што знам по горњим изворима.) Мисле ли та два Руса на другу службу осим у Италији?

Одлазак у иностранство. (Тиче ли се ово само пута, који познајем, у Дубровник и у Херцег Нови?)

Изумирање руских Владиславића и пренос титуле и имања на Србина официра Андрију Папреницу такође познајем.

У вези са овим можете им рећи да познајем: Андријину гђу Евлогију, Татјану Михајловну, Андрију Павловић, Платона Хрисантовича Коледејева и породицу Сењутовича и Запорошких. Сви у вези са Савом.[40]

Ја бих био готов веровати да су та два руска писца могла помислити да ја уопште немам података, и веровали да ће ми

[39] Овдје се највјероватније ради о Новотроицкој тврђави у Сибиру, претечи града Троицкосавског, важног трговачког центра и војне базе на граници с Кином, коју је пак Сава подигао. О томе вијдјети: В. Соколов, *Блажен тој иже сотвори такоје дело*, Ћоровићеви сусрети. Научни скуп: Породице Владиславићи и Милорадовићи (17–20.9.2010), СПКД Просвета Билећа – Гацко 2011, 301.

[40] Овдје се највјероватније Дучић позива на податке које је добио од Сенутовића. Видјети текст уз ноту бр. 11.

и енциклопедијски подаци или писање историчара Соловјева бити довољни. Међутим, видим да они помињу и ствари које ја не познајем, име оног Кинеза, оверавање Савине титуле у Венецији, и што је за мене важно имају Савину слику са веродостојним знаком да је то одиста његова, имају и грб али верујем да је он овај и овакав какав ја вама овде шаљем, што ћете ви најбоље проверити.

Ако дакле њини подаци одговарају мојим, молим вас, ако можете ово утврдите. Ја у том случају бих понудио малу суму за њихово узнемиравање. Али ако, напротив, они имају друге изворе, онда бих понудио више. У првом случају понудио бих 100 швајцарских франака, а у другом 300 шв. фр., које би послао на банку коју би видели, или на вас лично (а послао бих преко Barklays Banck, у Лондону).

У поверењу вам могу рећи да би ме највише интересовала слика Саве Владиславића.

У осталом, остављам вама лично да поступите овде како знате. Верујем да књига коју пишем о овој српској породици значиће пуно за нашу српску ствар пред иностранством и у Југословенству нарочито. Ја би је можда и написао на француском.

Молим вас одговорите ми на ово писмо добротом како сте то досада чинили. Ако је све у најбољем реду, јавите ми телеграмом: tout est eu parfait ordre; иначе писмом. Ја ћу вам надокнадити трошак за телеграм или можда најбоље да ја вас телеграфски запитам са одговором плаћеним на двадесет речи. Јавићу вам се, дакле, телеграмом 13 децембра.

С пуно свесрдних и благодарних поздрава од вашег J Дучића.

P. S. Врло ме чуди да сте премештени онда кад сте на тој граници најпотребнији. Знате ли где идете?

5.

Одговори на питања у вези са грофом Савом Лукићем Владиславићем[41]

(Недатиран препис, куцан текст, руски)

Постоји око 30 радова који нису поменути у списку који смо Вам саставили. О боравку грофа Владиславића у Дубровнику се знало у Русији. По томе је гроф погрешно назван Рагузински. Такође је познато и да је имао брата Дуку.

Питање није јасно формулисано. Пожељно објашњење.

Постоји опширна литература.

Постоји тачан податак /фотографија извора/ када и ко му је потврдио грофовско достојанство.

Постоји опширна литература о његовој мисији у Кини.

Цзун-Ли-Јамин није властито име него кинески назив министарства иностраних дјела.

7, 8, 9, 10. Постоји опширна литература.

11. Грађу о томе нисмо прикупљали јер нас та питања нису интересовала.

12. Ако је ријеч о служби грофа након одласка из Русије, то је непознато.

13. и 14. Постоје тачни подаци, царски укази, имена наследника.

15. Портрети постоје у двије различите књиге и у њихову аутентичност не треба сумњати. Портрет који тренутно не посједујемо може се израдити у којој желите размјери.

16. Ни грб тренутно немамо. Можемо упоредити да ли се ради о истом грбу који ви посједујете.

[41] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 1.

6.

Букурешт, 7. I 1939.[42]
(Телеграм)

Срећни празници. Благодарим. Писмо следује.

7.

Хелсинки, 30. I 1939.[43]
(Куцан текст, латиница)

Многопоштовани и драги господине Министре,

Добио сам Ваш телеграм – чеситку где је било речено „писмо следује“. Писма до данас нисам добио те рачунам да се то задржало због Ваше заузетости неким изненадним послом. Данас Вам шаљем на руском нови план, исправљен и допуњен, посла који би Вам ови људи овде извршили. Овај господин, што је још пре месец дана био готово слеп, сад је, после операције, много боље са очима те опет може сам да ради и да претура материјале, које има. Сад је он исправио неке пређашње погрешке и допунио је преглед, као што ћете видети из приложених листића. По овоме можете сад боље да судите о интересантности материјала.

Сад су нађени подаци да је гроф био жењен два пута.

Нађен је портрет доста велики итд.

Чекаћу Ваша даља саопштења.

Најлепше жеље шаље Вам Ваш

Др. Иван С. Шајковић

[42] Исто.

[43] НБТ, легат Јована Дучића, X – B – 235.

8.

Букурешт, 26.4.1939.[44]
(Рукопис, ћирилица)

Драги господине Шајковићу,

Радо примам ваш предлог и одмах шаљем у прилогу чек на Barklays Banck у износу на £ 27:- колико према мом обавештењу у овд[ашњој] франц[уској] амбасади представља суму од француских франака 5.000.

Остављам све остало вашој доброти и љубазном мишљењу те довјице Руса чији труд наравно не може бити плаћен новцем, пошто се срећом идеје не мере ни тежином ни метром, а према томе ни златом.

Напомињем узгред следеће, за ваше управљање:

у Топлој код Херцегновог у једној лепој нашој цркви има на поду велика камена плоча са руским и латинским словима која кажу да је онде сахрањена мајка Саве и Дуке Владиславића (прилог: препис латински исте плоче). Међутим, према нашим Русима они имају слику цркве где је сахрањен Сава и мајка му, у Русији.

Ја сам се морао лоше изразити ако сам вам писао да ме интересује само рад Савин у Русији и Кини. Међу нама: за мене је чак исто толико, ако не више важан његов рад и другде у Риму, Бечу, Венецији, Ливорну, о чему сам понешто прикупљао с других страна.

Врло ме обрадовао цртеж /нечитко/ Савине слике коју ми Руси спремају. Да ли је то код њих бакрорез (гравира, /нечитко/нечитко/) или неки други сликарски рад. Ја ћу се потрудити да преко колега дипломата у Москви добијем или оригинал или фотокопијску слику у бојама коју имају Шереметови код Москве. Одиста, он је пуно радио са том породицом.

Пријатељски вас молим да их пожурите, те добре Русе, да што пре и што обилатије добијем њихове податке. За мене

[44] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 2.

је од неопходне важности да при сваком испису и документу буде наведено из кога је извора (књига, рукопис, страна).

Врло сам дирнут вестима које ми шаљете да је ваш положај нерегулисан и данас. Ја бих врло радо писао министру, али ми се чини да он не би држао пуно до мог мишљења, и зато је опрезније обратити се на другу страну. Ко су у Београду ваши школски другови, рођаци, пријатељи? Не пропуштајте никога. Консул Петровић из Женеве, поред свих заслуга, годинама се молио док је успео.[45] И ви ћете успети, али бих желео да то не буде са толиким напором. Пишите Смиљанићу који је врло добар човек и добар друг.[46] Иначе ја са Министарством нисам никад био Полукс и Кастор,[47] као што можда знате. Али ако ипак верујете да могу ма ишта учинити да останете на том положају где сте потребнији него икад, молим вас реците ми шта и ја ћу свесрдно да урадим.

С пуно срдачних поздрава

Ј Дучић.

9.

Букурешт, 24.V 1939.[48]

(Рукопис, ћирилица)

Драги господине Шајковићу

Јуче сам примио пакет са документима. Не можете замислити моје нестрпљење да најзад видим слику Саве Владиславића за ког нисам имао никакву представу како је изгледао. Телесно, био сам изван себе!

Има одиста у подацима које сам примио пуно ствари нових и врло лепих. Са оним што сам већ раније био скупио, то одиста већ сада чини једну лепу и чудну књигу. Наша браћа Хрвати ће се чудити да су у мрачном нашем 17-ом веку Срби имали оваквог господина и овакву властелинску кућу... Ја горим од радости што ће једна моја књига ове врсте моћи допринети пуно части српског имена.

[45] Ради се о Николи Петровићу, дугогодишњем генералном почасном конзулу Краљевине Србије, а потом и Краљевине Југославије у Женеви.

[46] Ради се о Милоју Смиљанићу, начелнику Политичког одељења МИП-а.

[47] Полукс и Кастор (фиг.), оличење трајног, нераздвојивог пријатељства према браћи близанцима из грчке митологије, синовима Зевса и спартанске краљице Леде, браћи прелијепе Хелене због које се водио Тројански рат. По њима су назване најуочљивије двије звијезде из сазвježђа Близанаца (Gemini).

[48] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 2.

Како да вам захвалим за љубазно посредништво и труд који сте имали са тим добрим Русима. Ја ћу то и у књизи свесрдно истаћи. У прилогу шаљем чек на швајцарских франака 62,50 који случајно имам при руци. Да ли ће то бити довољно да се Русу допуни 5.000 франц[уских] франака који су у промени за финску монету били недовољни. Ако није довољно, молим јавите ми, а ако је који франак више, алал било, јер знам да се овакви послови никад не могу довољно платити новцем.

Један талијански архивар у Венецији претражује нешто и тамо за ову исту моју књигу. Сад тражим и кога у Бечу. Најзад румунски мој колега у Москви ми је обећао да ће се заузети и онамо да се нешто пронађе. Покушаћу да ону слику уљном бојом Саве и његове жене Венецијанке, која је код Шереметових близу Москве, пронађем и фотографишем. Ако би тај добри Рус могао да ми направи списак каквих докумената које би у Москви потражили, нека ми пошаље а ја ћу хонорисати и тај његов труд, као и све што би даље радио за мене по овој ствари.

Што се тиче наших прилика, слажем се потпуно са вашим неспокојним мислима, али нисам у стању засад урадити ништа да бих ток ствари могао изменити. Неколико малих људи хоће да реше оно што ни неколико генија не би могли решити на задовољство свију нас (у овом погледу, мислим на наше унутрашње питање). Никад ни једна наша академија, ни један песник, ни један херој (људи који су једини носиоци и тумачи расе) нису рекли да су Срби и Хрвати два народа, а сада земља треба да се цепа на тој основи. Ви добро знате шта би дошло после постављања међу нама етничких граница које не би биле добре нити могу бити добре пошто она никад не би била довољна: после етничких долазе и економске, и стратегијске и историјске. Увек су границе биле постављане мачем, значи насиљем и неправдом за једну страну; а ово чак и кад се два брата разграничавају на својој њиви. Ја, верујте, не могу да верујем својим очима шта се ради, и остављам Богу (као приликом свега што људе премаша) да унесе мудрости међу оне којима је није дао довољно или којима је био потпуно ускратио.

Што се тиче наше „оријентације“ на пољу, верујем да ће време вратити (ускоро) равнотежу међу силама, и тиме нас поставити на право место.

Драго ми је да ипак остајете на свом месту. Учинићу (опрезно) чим будем могао свој први покушај да се неправда према вама исправи.

Пуно вас и опет благодарим, и исто тако пуно вас и свесрдно поздрављам

ваш Ј Дучић

10.

Букурешт, 8.VII 1939.[49]
(Рукопис, ћирилица)

Драгом господину Шајковићу

Нешто мој двонедељни пут у Цариград, и затим у Београд где сам нашао наше старе познанике Мурата, Бајазита и Мурата II, и тражио трагове српских султанија ове последње двојице,[50] а нешто после тога послови у Букурешту, тако не стигох да вам се захвалим за писмо од 26.6, и вест да је наш полуслепи Рус нашао још нове податке о Сави Владиславићу.

Познавао сам већ раније случај са Пушкиновим претком којег је Сава даровао цару, тај податак је руски научник др. Јелавић, професор ун[ирвезитета] у Скопљу са пуно осталог о Сави објавио пре 7–8 година у „Политици“.[51] Али у овом низу других података има и таквих који би за мене били од важности и поред оног што сам добио из других извора. Имам и она писма цара кнезу Данилу и одговор Црногораца. Али немам оне податке у вези са Кантамиром. Знам и за акцију Милорадовића (по традицији и народној песми рођака Савиног; заједнички предак је био Храбрен, породица чувена у нашем крају између Мостара и Стоца).[52]

Али како би овде било тешко бирати „ово хоћу, а ово нећу“, најбоље би било да и тај цео материјал добијем у што опширнијој форми, ако је г. Рус вољан да га дадне.

[49] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 2.

[50] Ради се о Дучићевом путовању у Турску у друштву с адвокатом Драгишом Васићем, које је, под насловом „Са Драгишом у Анатолији“, у форми путописног есеја објављено у петој књизи Дучићевих сабраних дјела – Стаза поред пута.

[51] Алексије Кирилович Јелачић (18. јануар 1892, Кијев – 20. октобар 1941, Београд), руско-српски историчар, академску каријеру започео је као предавач на катедри за националну историју у Петрограду (1914–1917), наставио у Кијеву (1917–1919), гдје је 1918. магистрирао, те Каменец-Подолском (1919–1920). Након завођења бољшевичке диктатуре у Русији 1920. емигрира у Југославију, гдје прво вријеме ради као наставник у гимназијама у Скопљу (1920–1924), Пљевљима и Приштини (1924–1925). Докторску тезу о сељачком покрету у Хрватској и Словенији 1848/49. одбранио је на Филозофском факултету у Љубљани. До избијања рата радио је на Филозофском факултету у Скопљу. Иза себе је оставио завидну научну продукцију задуживши нашу историографију изврсним радовима о српско-руским везама и односима као и радовима из историје односа Русије и западних Словена. Енциклопедија српске историографије, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1997, 407.

[52] Мисли се на мисију пуковника Михајла Милорадовића у Црној

Има једна ствар која ме овде нарочито изненадила: Мисия Владиславича на родину, вь Герцеговину (Попово), које ме до највеће мере изненадило. Ја се питам да ли се овде не ради о Дубровнику. Стварно, један део породице се настанио био у Попову, Лугу код Требиња.

Због свега овог, драги г. Шајковићу, молим вас да знате колико свесрдно примам понуду да материјал оцените и хонорар одредите. Ја овде остајем до краја јула. Хиљаду пута вам хвала и срдачно поздрављам

ваш Јован Дучић

На маргини у горњем лијевом углу прве странице дописано: Пуно вам захваљујем на слици Савине куће у Петрограду.

11.

Букурешт, 9. VII 1939.[53]
(Телеграм)

Молим оценити и проценити нови материјал. Срдачни поздрав Дучић.

12.

18. VII 1939.[54]
Dorobantilor, 34
(Рукопис, ћирилица)

Драги господине Шајковићу

Примио сам ваше писмо о новим документима, а данас ми донесе лично и ваше поздраве професор Мансику из Хелсинки, човек врло симпатичан и ваш врло велики пријатељ. Ја сам одмах телефоном питао Београд да ли ће се

Гори у току руско-турског рата 1711–1712, у историји познатијег као Прутски поход.

[53] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 1.

[54] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 2.

одржати свеславенски (!) конгрес на који је г. Мансику кренуо, и чекам да ми одговоре.[55] Професор В. Мансику показао ми је из свог џепа фотографију вашу и ваше породице која ме пуно обрадовала.

Међутим, крећем на два три дана у Карпате, јер се овде ноћу не могу очи склопити од страшних врућина које наступају. У последњем часу узимам перо да вам одговорим да наши Руси мало претерују са хонораром! Већ приликом прве пошиљке, они су, међу податке о Сави, ставили и његове споредне преписке са неким владикама, које за нас немају никаквог интереса, и бојим се да нису због тог задржали оно што би било од интереса, а што нуде сада за ову другу партију.

Ја би вас веома молио да ми кажете шта заправо има у тој новој партији, пошто је онај њихов проспект нешто магловит. Осим мисије у Кини, Сава је имао важну мисију код Клемента XI за закључење конкордата и у Риму и Венецији остао шест година, оженивши се и добивши титулу млетачку. Али о тој мисији Руси не знају много. Ја сам од свог „исписника“ из Венеције дознао нешто (бар оно што је најпотребније о Савиној жени Виргинији која се на годину дана после Савине смрти преудала за једног венец[ијанског] племића. Сада исти исписник трага за Савином титулом и тим поводом за још каквим појединостима.

Ако вас не мрзи пуно драги г. Шајковићу, јавите ми шта сте нарочитог запазили у тим новим подацима што би за нашу књигу српску могло бити интересантно. Ја вам шаљем данас један „откуцај“ на машини једног чланка о Сави који, осим неких појединости, има скоро све оно што су ми и Руси послали. Кажем скоро јер не желим нипошто потцењивати њихов рад. А како сам ја био први (после Вас) који сам видео /нечитко/ један Савин портрет он је вредео товар блага, сам, без ичег више.

Ако се ви и ја споразумемо за тим, послаћу опет суму коју траже, узимајући ме погрешно за великог газду. Хоће ли бити још каква слика? Имају ли какав Савин аутограф? Постоје ли какве анегдоте или авантуре? Професор Мансику

[55] Јоханес Виљо Мансика (1884–1947), фински слависта, професор Универзитета у Хелсинкију. Био је члан Финске академије и умјетности. Најпознатије дјело му је „Религија источних Словена“.

каже да ће на повратку и сам бацити мало око на там[ошњу] руску библиотеку за коју каже да у њој има и тичијег млека.

Пуно вас срдачно поздравља

ваш Јован Дучић

13.

Букурешт, 27. VII 1939.[56]

(Телеграм)

Срдачно прихватам мишљење. Шаљем новац. Пуно поздрава Дучић.

14.

29.VII 1939.[57]

(Рукопис, ћирилица)

Драги господине Шајковићу

Пуно пријатељских поздрава и извињења ако сам био овај пут досадан.

Ваш свесрдно Ј. Дучић

P.S. Ваш пријатељ професор из Хелсинки, који који је сад негде у Трансилванији, говорио ми је да понекад патите од компликација са срцем. И ја сам, у Риму, после једне грипе, имао поремећај у циркулацији крви. Једини лек то је никад ни најмањи замор.

Ако одиста осећате ишта, пишите ми. Ја сам видео (и чуо) неколико крупних научника, и можда бих могао да вам кажем што ново. Знајте само да срце вара. И кад се мисли да је болесно, оно може бити срчаније неко икад.

Ваш Ј.

[56] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 1.

[57] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 2.

15.

Букурешт, 15. VIII 1939.[58]
(Рукопис, ћирилица)

Драги господине Шајковићу,

не стигох од многих невоља, наших општих, да дигнем главу и да вам одговорим, и нарочито да вам свесрдно захвалим што ме не напуштате.

Желео бих, наравно, да добијем податке које су та два добра Руса покупили, није искључено да буде података нађених и изван енциклопедија и лексикона одакле су црпени моји данашњи рукописи бар за добру половину. Нарочито последњи њихов преглед који сте ми, на руском, послали у свом последњем писму обећавају можда и понеко крупније изненађење.

Ја бих вас зато најлепше молио да видите шта они (Руси) желе да им даднем за те њихове податке. За мене је врло потребан портрет грофа Саве, ако га одиста имају, а они у задњем писму кажу да га имају.

Задржао сам тај њихов списак података (на руском) али ако би вам он требао због куповине, онда вас молим јавите ми па ћу вам га послати.

Бојим се да тим сиротим људима нећу моћи дати хонорар који очекују. Ја сам вам раније писао да им нудим 1000 – 2000 – 3000 француских франака, према томе како ви будете лично решили ствар.

Молим вас известите ме <u>писмом</u> ако не пристају (пошто ви по поменутом списку ствар оцените, наиме да се одиста налазе изложени подаци већ у вашим рукама), а <u>телеграмом</u> ако пристају да бих вам одмах чек послао.

Са пуно срдачних поздрава и са пуно жеља да останете дуго у тој земљи за коју сте нас ви лично први заинтересовали.

Ваш Ј Дучић

[58] Исто.

P.S. Напомињем вам ипак да међу њиховим подацима има само из његова периода боравка на двору у Русији и у мисији на двору у Пекингу, а нема ни помена о његових шест година руског посланика у Риму, ни његова акција у Венецији и у Дубровнику (који материјал сада скупљају за мене на тим двема местима слични архивари).

16.

Букурешт, 1. IX 1939.[59]
(Телеграм)

Примио пакет. Веома задовољан. Писмо следи. Поздрав Дучић.

17.

Хелсинки, 2. IX 1939.[60]
(Концепт, латиница)

Драги господине Дучићу

Ваш телеграм стигао ми је у 11 часова ноћу, баш кад сам слушао радио вести из једне знамените земље. Речено је, да ће тамо свак, ко слуша радио-вести из туђих земаља бити кажњен смртном казном. Можете замислити, шта сам ја тада све премишљао и шта сам осећао. И дође Ваш телеграм да ме „разбуди“: Ви сте задовољни оним што сте добили, а ја сам срећан што сте Ви задовољни. Није дакле човек још пропао. Уосталом, то нам је посведочило и високо морално држање Чемберлена.[61] Још није све пропало ....

Не знам, хоћу ли још добити Ваше писмо. Не знам ни хоће ли ово моје стићи до Вас. Тешко је данас ишта знати. Ја сам данас само сам себи чудим, како сам у свом дугачком реферату о стању у Русији /упућено Краљ[евском] Министарству 29/X прошле године/ усудио се написати ово:

[59] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 1.

[60] Исто.

[61] Артур Невил Чемберлен (1869–1940), енглески политичар и премијер од 1937. до 1940. године.

„Кад се узме у обзир Русија у својој целини, као један велики део света, који већ 20 година не функционише здраво и хармонично са осталим светом, онда ова нова фаза, која је овде обележена представља за све народе Европе па и за цео свет појаву првокласне важности. Од правилне оцене новог покрета у Русији и од правилног односа према њему осталих народа зависиће не само судбина будуће Русије, већ вероватно и све Европе. Друго је сасвим питање, које се због недостатка документације не може овде ни третирати да ли тај нови Сталински покрет заиста представља прогрес и истинско приближење Русије остатку света. Такође се може поставити и друго питање, на које се у овом тренутку не може дати никакав одговор: да ли ће нови преокрет донети свету ново изненађење – зближење Русије Немачкој. То ће показати можда блиска будућност.

Да ли је и један дипломат пре годину дана о овом размишљао и да ли се усудио да предвиђа овако штагод. Је ли ово пророчанство. Није. Ово су само „подземне визије“ једнога човека, који има рђаву навику не само да се усхићава цвећу на дрвећу, већ и да чепрка под корење. Хтео бих знати, шта су наши у Министарству мислили о мени кад су пре годину дана читали моје „бунцање“. „Овај је човек луд“...

Понављам: срећан сам, што сте, драги господине Дучићу, задовољни и још ћу срећнији бити ако доживим да видим готов лик Саве Владиславића, који ћете Ви, уверен сам, одлично извајати на основу свега материјала. Дај Бог да се то оствари!

Питам се, хоће ли вам ово писмо доћи. Ја сам одсечен од отаџбине. У џепу имам три долара, које не могу да променим и Ваших 400 финских марака (остатак по рачуну). Уверен сам, драги господине Дучићу, да ме нећете проклети, ако се послужим овим Вашим новцем на неко време док не дође однекуд „светлост“.

Своју жалосну „награду“ досада сам добијао преко нашег Посланства у Варшави, где се рачунам као „диауриста“. Триста чуда.

Биће ми мило, ако поклоните пажњу мом преводу Песме о војевању Игорову који сте, надам се, добили. Руски научници изразили су се најповољније а песник Баљмонт[62] рекао је да је то најбољи превод, бољи од свих досадашњих на ма ком језику. Само наши ни абера![63]

Срдачно Вас поздравља и најбоље жеље од Вашег Др Ивана С. Шајковића

18.

Букурешт, 29. XII 1939.[64]

(Телеграм)

Најтоплије се заузео телефоном код Смиљанића који каже можете спокојно чекати тамо даље наредбе. Лично молих такође Стражницког[65] указати вам благонаклоност као заслужном човеку и мом пријатељу. Поздрављам Дучић.

19.

Стоцкхолм, 3. I 1940.[66]

(Концепт, куцан текст, латиница)

Дубокопоштовани и драги господине Дучићу

Ваша саосећајност и доброта према мени једини су ми мелем у овим тешким данима. Ја не налазим речи да Вам се захвалим, али ми се чини да ће се овај дубоки осећај захвалности, који ме испуњава, до Вас некако физички пренети, као знак пролетњега сунца ....

Дубоко сам уверен да сте Ви знали како и шта да кажете г. Стражницком и да Ваше речи, кад би биле упућене једном добром и поштеном човеку, никад не би могле изазвати негодовање. Али нека Вас, драги господине Дучићу, не огорчи кад Вам кажем да су Ваше благородне побуде извитоперене у души г. С---ког. Он ме је позвао у очи нове године и сурово ми рекао:

[62] Константин Димитријевич Баљмонт (1867–1942), руски писац и преводилац. Након револуције емигрирао у Француску. Преводио је српску народну поезију на руски. Са Шајковићем је био у веома присним односима, о чему сведочи њихова вишедеценијска преписка.

[63] Мисли се на друго издање овог превода из 1939. године.

[64] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 1.

[65] Милорад Стражницки, доктор правних наука и дипломата. Од 1929. до 1931. обављао дужност посланика у Буенос Аересу, а затим у Хагу до 1934. године. За шефа новоотвореног посланства у Стокхолму постављен је 1936. и на тој функцији ће се задржати до избијања рата 1941. када прелази у дипломатску службу Павелићеве Независне Државе Хрватске. Поред Стокхолма, Стражницки је био акредитован још и у Данској, Норвешкој и Финској. После рата је осуђен на двије године присилног рада али је због лошег здравственог стања поштеђен од извршења казне. О њему више у: Dragoš Petrović, nav. djelo, 43.

[66] KB, Ivan Sajkovics efterlämnade papper, ACC1958_4, v. 1.

Ви сте се жалили г-ну Дучићу да Вас ја гоним. На то Ви нисте имали права и т д.

Разуме се ја сам мирно саслушао и, будући дубоко уверен, да је само нечиста савест једнога тесногрудог човека могла извући из Ваших речи претпоставку да сам се ја жалио, ја сам му кратко одговорио:

Уверен сам да сте рђаво схватили г. Дучића. Тај човек се осетио побуђен да ми телеграфски изјави своју саосећајност још док сам у Хелсингфоршу[67] био у најтежим мукама, нашао се природно побуђен да Вас као колегу замоли да ми и Ви овде користећи се својим положајем олакшате благонаклоношћу горке минуте. На тај поступак г. Дучић имао је право јер је од мене сазнао да сам ја у Стокхолму у тешком и неодређеном положају. Г-н Дучић познаје мој рад и цени ме. То је просто и то је све.

Чувши те мирно изговорене речи, господин се почео врпољити па је брзо прешао на нову тему:

Да сам ја на Вашем месту, ја би се одмах вратио у Финску итд...

Шта је овом човеку и шта је његовом помоћнику г. М. Миловановићу – ја не знам. Лупао сам главу и нисам могао ништа да пронађем осим једнога; видим да се јавно боје да ја одавде не извештавам Краљ. Министарство о политичким приликама. Г-н Стражницки ми је рекао: „Ви сте дужни да нам покажете све што пишете Министарству да не испаднемо смешни: да ви пишете једно а ми сасвим другачије“. Ја сам му одговорио: „Ја ћу дати драге воље своје копије посланству, само унапред изјављујем да ја не црпим грађу за извештаје из лажних новинских вести, већ јављам само оно што сам добро проучио и што знам на основу најсигурнијих извора“.

Тако смо се растали.

Да би Вам слика била потпунија саопштавам још ово:

Јуче сам добио писмо од г. Ива Андрића, који ме извештава да ми је преко посланства у Стокхолму послао 27. прошлог месеца станарину за децембар. Ја сам данас 3-ег

[67] Хелсинки.

јануара био у Посланству да примим чек и г. Министар ми је рекао да никаквога чека још нема. А ја поуздано знам да је чек у његовим рукама. Треба ли ту коментара. Извините, драги господине Дучићу, што Вам ја шаљем овако недобре вести. Али све је ово нека школа и за Вас и за мене ма да и знамо шта је живот ... Ја мећем крст на ову ситнодушност јадних човечуљака. Бог им судија.

***

Тек прешавши овамо имао сам могућност да пошаљем Краљ[евском] Министарству опширан извештај о политичкој ситуацији и о великом финском нитковлуку. Ја сам смело изнео своје мишљење и ако сам знао да се не слаже са свим оним што наши добивају из лажне светске пресе. Нека ме суде како хоће, а ја залажем главу за све што сам написао.

Још један огроман терет носим на души: дубоко уверење да нам „комунистички покрет“ у Далмацији – па и другдје – аранжира г. Мусолини. Осим тога још тврђе тј. апсолутно знам да Бугари преко Москве траже не само од Румуна Добруџу него и нашу Македонију /ако се може са Скопљем/. А ми све још размишљамо и не признајемо Совјете. Видим да наши воде паметно спољну политику, али колебање у питању наших односа са Русијом – непојамно ми је. Нека нам Бог буде у помоћи.

Још пре неколико месеци ја сам известио наше Министарство и то, да се у Софији отвара јапанско Посланство са специјалном задаћом уплитања у Балканску политику. Не знам да ли су и колико наши обратили пажњу на ту вест, али, и сада понављам, ствар је озбиљна. Јапанци су у Финској искоришћавали идеју крвне везе /монголизам/ између Финаца и Јапанапа сад то исто хоће и тамо: монголизам бугарски. А Бугарима и то није на одмет.

Ја сам мали човек на ситном положају и, знам, немам права да се мешам у „велику политику“, али ме моје србинство тера да кажем што знам и што ме пече ...

Молим Вас, драги господине Дучићу, да ово о политици остане међу нама. Бог зна колико ми се може замерити, ако сазнају да се ја у ове ствари мешам. Доста је, ако ово Вама на Вашем високом положају буде ма и најмање интересантно.

Са сваким новим даном све више сазнајем тешку стварност, да сам изгубио све што сам имао и особито да сам изгубио оно што ми је најдраже: преписку, успомене, књиге, моје ненадокнадиве пријатеље, неке уметничке вредности и, најзад моју скромну књижевну творевину, која нигде није била објављена. Тешко је и помислити да се ишта од свега тога може спасти. То би било неко велико чудо. Остаје ми једно: да се претворим у филозофа.

Драги господине Дучићу, нека Вам је срећна Нова година и нека Вас Бог награди за Ваше добре помисли и Ваша добра дела

Ваш (потпис недостаје)

Dušan Topalović

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE ORIGIN OF DUČIĆ'S MONOGRAPH ABOUT COUNT SAVA VLADISLAVIĆ

S*ummary*

The paper represents correspondence between Jovan Dučić and Ivan Šajković, long-time consul of the Kingdom of Yugoslavia in Helsinki, and refers to the assistance, which Šajković provided to Dučić, during the collection of the Russian sources and literature for his monograph about Count Sava Vladislavić. The largest part of this correspondence – Dučić's letters – are still preserved in Šajković's legacy at manuscript department of the Royal Swedish national library (Kungligabiblioteket) in Stockholm. On the other side, in Dučić's legacy, stored in the National Library in his hometown Trebinje, there is only one of the letters that Šajković sent to him. However, part of Šajković's letters is preserved in the conceptual form, so that, if not fully, their corre-

spondence in quite a large extent can be monitored continuously.

Our intention is to make this, so far completely unknown original material, available for the wider scientific community, and provide world class information about heuristic procedure which Dučić used when creating his monographs on Count Sava Vladislavić. In addition, background of this correspondence contains some Dučić's reflections on the current political events in the domestic and foreign political scene at the time in which it was created.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, РЕЦЕНЗИЈЕ

СНАЖАН АУТОБИОГРАФСКИ ПЕЧАТ
- над књижевним стваралаштвом за дјецу Ђуре Маричића -

Постоје писци који, како то својим називом казује и један књижевни блог у Србији, живе на лошој адреси. Међу њима је и Ђуро Маричић, књижевник који живи и ствара у Хрватској, тачније у селу Жажина код Сиска, некад значајног индустријског града у коме је, као вриједан и запажен инжењер, провео готово цијели радни вијек. Као српски писац изван матице, одавно није у фокусу српске књижевне критике, као што ни та земља, настала распадом бивше нам заједничке државе, није баш заинтересована за стваралаштво које не спада у корпус хрватске књижевности. Тако је овај писац сада практично – ничији, бар кад је у питању критичко освјетљавање његовог дјела.

Маричић је рођен 1934. године у Хашанима, родном селу свог славног старијег земљака Бранка Ћопића, и од првих књижевних корака трудио се да га слиједи, али да никада не падне у његову сјенку, већ да иде путем који сам себи утире. Основну школу завршио је у родном селу и Босанској Крупи, гимназију и електротехнички факултет у Загребу, гдје је кратко радио, а затим прешао у Рафинерију нафте Сисак и ту остао до избијања ратних сукоба почетком деведесетих година прошлог вијека. Као истакнути стручњак у свом послу, друштвени и културни радник и интернационални шаховски судија, није желио да напусти земљу чијем развоју је дао велики допринос, али је ипак био присиљен да се пресели у село Жажина крај Сиска, гдје и сада живи, цијелим бићем предан књижевности.

Врло рано је почео да се бави књижевним радом и објављивао је, прије свега, пјесме за најмлађе, у више од педесет листова, часописа и на програмима радио-станица широм бивше Југославије. Књижевна критика му је била наклоњена, па су о његовим првим књигама објављени многи осврти. Послије разградње СФРЈ, откад је Маричић морао да оде у пензију и има више времена за писање, па много више и објављује, критика га, једноставно речено – заобилази, јер, као што је речено, испада да није ничији писац.

Окренутост човјеку и терету који носи

Маричић је највише књига објавио за млађе читаоце, али је упоредо писао и за старије, с тим што је до уназад двије деценије мање објављивао. Првом збирком пјесама, насловљеном *Жена поред ријеке*, огласио се 1989, да би тек дванаест година касније, заједно са Д. Лаптошевићем, читаоцима понудио књигу *Шах и стих*. Године 2013. објављује пет збирки поезије, писаних протеклих деценија; двије ангажоване (*Дисање на шкрге* и *Вучја времена*) и три љубавне (*Чулни окови, Може, али са стидом* и *Вјенчање без свједока*), да би се три године касније појавила и његова пјесничка књига *Просијане пјесме*.

У ангажованој поезији, како је и књижевна критика примијетила, додуше стидљиво, „на кашичицу“, Маричић је суптилни посматрач друштвених збивања, окренут обичном човјеку и његовим преокупацијама. С истанчаним осјећајем за социјалне разлике, пјесник диже свој глас у одбрану оних који су на неки начин гурнути на маргину и које правда заобилази у широком луку. Док је у социјалној поезији склон сатиричном посматрању свијета, у љубавној је више окренут емотивној страни живота, не избјегавајући ни опјевавање еротских импулса у душама заљубљених и не избјегавајући хуморну нит која ове пјесме чини читљивијим и ближим ширем читалачком кругу. С обзиром на то да је поезија у ових пет књига настајала у раздобљу од три и по деценије, разумљива је и стилска, па и мотивско-тематска неуједначеност, али је

такође у њој уочљив препознатљив ауторски печат лирика који снажно исказује своја осјећања.

Ни прозна остварења Ђ. Маричића за одрасле читаоце нису наишла на онакав одјек у књижевној критици какав су заслужила. Нешто више писано је о роману *Стварање нове Европе* (2014), мада ни о овом обимнијем дјелу није објављен ниједан аналитични приказ који би му одредио право мјесто у занимљивој српској прози инспирисаној ратним збивањима на тлу бивше Југославије у првој половини посљедње деценије двадесетог вијека. У државама Трачана, Келта и Скита, јунака ове, могло би се рећи историјске хронике, читалац ће лако препознати Србе, Хрвате и Бошњаке (Босанце и Херцеговце), у амбијенту у који је смјештена разуђена радња Сисак и његову околину, у описаним збивањима ратна дешавања током деведесет прве и дведесет друге године и оно што им је претходило, а у главном јунаку Аркадију Јевтушенку самог аутора овог романа који има препознатљива аутобиографска обиљежја. Сурова збиља, у чијем објективном приказивању нема ни трагова необјективне наклоности било којој страни, аутору није сметала да нарацију протка хумором који покаткад достиже гротескну сатиричност, па би се могло рећи да су у праву они који у оцјени овог дјела истичу да је у њему Маричић на трагу Радоја Домановића и других наших сатиричара. Романи *Стварање града* (2015) и *Монтери* (2016) тек чекају своје критичаре, ако их уопште буде.

Оставићемо овдје по страни Маричићеве путописе, афоризме, књижевнокритичка дјела, антологичарски и публицистички рад, његове полемичке текстове, и само летимичан поглед бацити на кратка прозна остварења. Приче у збирци *Директор* (2017), настајале у дужем временском раздобљу, на окупу држи и чврсто повезује то што су, у мотивском погледу, све из живота и што разноврсност животних манифестација не описују него их литерарни јунаци напросто оживљавају пред читаочевим оком, увлачећи често и њега у своја вртложна струјања. У овим кратким причама, у којима је видљив и ненаметљив аутобиографски печат, наилазимо на врло лијепе и оригиналне описе природе, догађаја,

ситуација и ликова. Ђ. Маричић, такође увјерљиво, понире у тајновите поноре душе својих јунака. Тако у причи *Данилов гријех* каже да је његов јунак „дошао да му пљусне у лице ту гнојну воду његових ружних дјечачких дана, да га гурне у живо блато прошлости“. Описи збивања често су у функцији психолошког портретисања, па када пише: „митраљези су шили платно тишине, пушчани фијуци забадали су се у мекано тијело таме“, то није само опис онога што се догађа у одређеном тренутку, него и својеврсна слика буре која бјесни у души актера.

Да фељтонска проза, нарочито када има аутобиографска обиљежја, може бити врло занимљива и заинтересовати широк круг читалаца, показује његова збирка од двадесетак записа *Људи у бијелим кутама* (2015). Написана на исповједан, занимљив начин, једноставним стилом, јасном и проходном реченицом, искрено прије свега, ова књига неће оставити равнодушним ниједног свог читаоца. Слична оцјена могла би се дати и за двије године касније објављене *Приче из кревета*, књигу коју ће, могло би се са сигурношћу рећи, књижевна критика такође заобићи.

Широк спектар пјесничких тема и мотова

Пјесник је расуто бисерје, стих је из пјесме *На пољу свјетлости* Ђуре Маричића. И заиста, све до 1977. године његове пјесме за дјецу, објављиване у многим листовима, часописима и у радио-емисијама личиле су на расуто бисерје док их није укоричио у своју прву збирку намијењену најмлађима, насловљену *Тета без ауторитета*, објављену у издању сисачког „Јединства“. Овом књигом, коју је маштовито илустровао Недељко Драгић, која доноси четдесетак пјесама, сврстаних у четири циклуса, пјесник је скренуо пажњу књижевне критике. Истицана је тематска разноврсност, наглашавана окренутост сеоском дјетету из његовог и Ћопићевог крајишког завичаја и често усамљеном, међу бетонским оградама отуђеном градском дјетету (*Што дјечак тужан тај да ради,/ гдје да пронађе игралиште?/ Изгубљен,*

сам у мамут згради,/ нема другове ни двориште. – Мрки дјечак), потцртавана маштовитост примјерена дјечјем сензибилитету (*Да ли је море ишло у школу/ и је ли добро учило?/ Зна ли оно о Марку Полу,/ о свему што је давно било? – Море и школа*), указивано на то да пјесник полази од разумијевања дјетета као личности и за њега пише пјесме у којима не нуди директну поуку и поруку, него жели да стихом изазове дјечију радозналост која ће му помоћи да само долази до спознаја о томе шта је добро а шта лоше, шта лијепо а шта ружно, шта је хумано а шта нехумано, шта треба прихватати а шта одбацивати.

Прва Маричићева пјесничка књига за дјецу показала је да он не описује дјечји живот и осјећања, него да напросто живи и цијелим бићем осјећа тај живот. Захваљујући добром познавању дјечје психологије, он избјегава све оне клишеје који би га довели у искушење да доцира младом читаоцу, да му „држи предавања о моралу“. Притом врло добро зна да је хуморна црта одличан савезник у ненаметљивом саопштавању чињеница и низању упечатљивих слика које истовремено релаксирају и посредно едукују. „Маричићеве пјесме су занатски дотјеране и често изнад просјека оног што се објављује у листовима за дјецу“, записала је о овој збирци позната књижевница Сунчана Шкрињарић.

И својом другом збирком *Збогом Есма*, објављеном 1980, пјесник, како је то добро уочио Јосип Поднар, у обликовању пјесме радо користи „фабуларно разрађивање мотива – идеје“, стварајући стиховану лирску причу с једва уочљивом поруком. У тематском погледу, ове пјесме, испуњене ведрином и живошћу, окренуте су дјетету у игри и школи, првим љубавним треперењима, шаљивим догодовштинама из дјечјег живота, уочавању и разликовању добрих и лоших особина и поступака. Дирљив је пјесников однос према природи и сликама које је понио из подгрмечког завичаја.

Балада о 7 пријатеља (1985) потврђује Ђуру Маричића као пјесника препознатљивог стила који прихвата и продубљује дјечју фантазију, не избјегавајући ни образац бајке или басне. Све је у машти, па самим тим и у животу

могуће, животна игра заправо и није ништа друго него сам живот, па зато ни игри ни маштаријама не треба постављати никакве бране. Ни у овој књизи пјесник се не удаљава од завичаја и дјетињства, па можда и зато она, како је у једном приказу написао проф. др Миљко Шиндић, „садржи све оно што поезију чини поезијом, осјећајност, сликовитост, једноставност, радост и тугу, приврженост и проживљеност, поруку и поуку, што није час лепог васпитања, него саставни део живљења и стварања“.

А кад у касно вече
љуска се распрсла је,
пиле радосно рече:
- Сад нисам више јаје!

Једна од најбољих Маричићевих пјесама за најмлађе *Расло у јајету пиле*, која ће позајмити наслов и његовом једном каснијем избору, посебно је запажена у збирци *10 лудих дјечака* (1999). Пјесник је у овој књизи достигао онај ниво остварености када се може рећи да дјело одише пуним животом, да у њему нема ни трагова подилажења читаоцу и настојања да се досјеткама пјесма учини допадљивијом, када су метафоре сасвим природне и саме од себе се отварају ономе ко пјесми прилази као нечему што је дио и његовог поимања свијета и када се на неки начин осјећа коаутором те умотворине. Дијете, коме пјесме и јесу намијењене, сраста с природом која га окружује, при чему му помажу и пјесме које чита. Цитирани катрен као да тумачи највећу загонетку васељене – настанак живота и мјесто сваког живог бића у свијету коме трајањем свог живљења припада. Чудо се збило! Пиле је дошло на свијет, више није јаје! То није само нека згода – закључиће млади читалац, без пјесникове дидактичке помоћи – то је настанак новог живота, рађање једног новог свијета. Такве су и остале пјесме у овој збирци: само је наоко све то што се догађа око нас нека чудесна игра, а заправо је суштина живота у коју треба проницати и у најранијем животном добу.

Касније Маричићеве књиге пјесама за дјецу, било да се ради о изборима или новим збиркама, *Расло у јајету пиле* (2002), *Плави друм* (2004), *Изабране пјесме и приче* (2008) и *Како расту дјеца* (2010), освјетљавају нам пјесника сраслог с дјечјом игром и дјечјим погледом на свијет и с природом, чији описи у читаоцу изазивају усхићење.

О љубимцима с љубављу

Као прозни писац за дјецу Маричић се огласио тек 2007. године збирком *Приче о животињама*, која ће касније доживјети своје издање и у преводу на енглески језик, у Сједињеним Америчким Државама. Свако дјетињство, ма у ком времену проживљено, показује ова књига кратких прича, има своје чари. Колико о псима, мачкама, птицама, лисицама, ласицама, гускама, воловима, вуковима, змијама, коњима, зечевима, лабуду, мазги, орлу и другим животињама, оне истовремено говоре о дјеци, о њиховој запитаности пред животом, разиграности, несташлуцима, љубавима и њиховом односу према љубимцима.

Ни у игри ни у животу дјеца нису равнодушни посматрачи. Они који су, како би Маричићев старији земљак Бранко Ћопић рекао, „у магарећим годинама“, стално нешто смишљају и стварају, прилазећи игри као озбиљном послу, па су такви и када се играју са животињама. О животињама Ђ. Маричић не пише само из угла дјетета већ и кроз поглед одраслог човјека, и не пише на начин на који смо навикли у сличним причама, оне нису приказане онако као у баснама, нема између њих дијалога, аутор им не даје особине људских бића. Напротив. Оне су онакве какве јесу у стварности, у природи: плахе и плашљиве, радознале али опрезне. Дивље би хтјеле да се приближе човјеку али га се боје, домаће да задобију господареву љубав, али међу људима има и оних који их муче. Дирљива је љубав животиња према својим младунцима, као и оданост домаћих и припитомљених дивљих животиња према човјеку који их воли. Ове питке прозне творевине, које понекад остају и на нивоу занимљивог записа,

потврђују, између осталог, добро познату народну мудрост да вук длаку мијења, али ћуд никада.

Колико на читаоца оставља снажан утисак Маричићево добро познавање животиња, стечено у додиру с њима, нарочито у дјетињству, под мргодним Грмечом, у родним Хашанима и околним селима, толико га окрепљују лијепи описи природе. Понекад је овом писцу потребно само неколико ријечи да увјерљиво опише шуму, сеоску панораму, пристранак, пртину кроз цјелац, ливаду у прољеће, разгранату крошњу стабла с птичијим гнијездима, и да све то утка у узбудљиву причу која је за младог читаоца, нарочито оног у великом граду, право освјежење.

Нико са сигурношћу не може рећи да ли временом пас почиње личити на свога газду или, обрнуто, газда на свог љубимца, али нико ни не пориче да те сличности има. То врло увјерљиво потврђује и роман Ђуре Маричића *Генијални пас Сити* (2012), искрена и топло испричана прича о – како многи кажу – најбољем човјековом пријатељу, вјерном пратиоцу који има душу, можда понекад већу и чистију од човјекове. Овом књигом читаоци, првенствено млађи, али исто тако и старији, добили су занимљиво штиво, посебно интересантно онима које свакодневно сусрећете по парковима у шетњи са псима и дјецу која готово без изузетка желе у свом дворишту или стану имати љубимца који ће личити на већ легендарне Лесија, Бијелог очњака, Рекса и друге, да не спомињемо јунаке познатих стрипова и цртаних филмова.

Маричић у свом роману прати живот једног пса, кује Сити, тачније речено, од доласка на свијет, па до смрти. Кроз ту причу упознајемо њене прве газде, оне које су је морале оставити на тржници у нади да ће неко пронаћи штенад и усвојити их, затим нове газде – Старог газду, Младог газду, Газдарицу, Младу газдарицу... Упоредо с њима, упознајемо и људе с којима се срећу, њихове међусобне односе, прилике у којима живе, па и друштвено-историјске прилике времена у коме се радња одвија, а то је посљедња деценија двадесетог и почетак прве деценије двадесет првог вијека.

Радњу свог романа Ђ. Маричић смјестио је у Сисак и у сусједну Жажину, гдје ће након продаје стана у граду и куповине куће на селу живјети Сити са својим газдама (читај: аутором и његовом породицом). Прича о псима и њиховим господарима има подоста у нашој и свјетској књижевности, али ова је нова по томе што се радња одвија у недавно вођеном грађанском рату у Хрватској и првим поратним година, па баш зато читалац сазнаје много детаља и о томе како људи могу да се мрзе, као да баш ништа нису научили од паса, који нападају само онда када су они, њихове газде или имовина њихових газда угрожени.

Маричићев роман испричан је у првом лицу једнине, што је такође уобичајена или бар честа форма у књижевности. Међутим, новина је у томе што причу не прича газда, већ је наратор главна јунакиња, кује Сити. Приповиједа тако увјерљиво, као да је ушла у душу свог газде, дакле, у човјекову душу, па износи о себи оно што она доживљава и како себе види на овом свијету, али и оно што сматра да њен газда и људи око њега мисле не само о њој него о псима уопште, па и животу и свијету у коме живе. Стиче се утисак да је овакав књижевни поступак био неминован, јер роман о керуши Сити истовремено је и роман о њеном газди, а с правом се може рећи и роман о самом аутору, па је зато добрим дијелом и аутобиографски.

Шетајући са Старијим газдом (аутором) чистинама и насипима поред жељезничке пруге у Сиску, одлазећи у околину и на имање које је газда имао изван града, трчкарајући касније поред поточића и ријеке у Жажини, одлазећи у бербу гљива, упознајући нове крајеве, нове псе и нове људе, проводећи сате и сате у игри, Сити доживљава неизмјерну радост и многа задовољства. Улазећи у псећу душу, ако се тако уопште може рећи, аутор је то топло и увјерљиво описао, као што није заборављао ни оне случајеве када се, углавном зато што није у неком тренутку могао да разумије „псећи језик“, љутио на своју љубимицу.

Радња највећег дијела романа одвија се у природи, у разна годишња доба. Била је то прилика за аутора да чита-

оцу понуди сјајне описе крајолика кроз које су он и његова јунакиња пролазили, па ћемо то илустровати само једним примјером:

„Први дани ране јесени ваљали су се одозго низ ријеку, топла сунчана лавина сливала се са брда према долини и разливала по широко разапетим пољима. Букове шуме на обронцима брда почеле су добијати боју злата. Прориједило се лишће на врбама и тополама уз игралиште...“

Аутобиографска књижевна трилогија

Познато је да је подгрмечко село Хашани на велика врата ушло је у књижевност кроз дјело непоновљивог Бранка Ћопића. Генерације су одрастале и одрастају уз „босоного дјетињство“ зачуђеног плавокосог дјечака који је, испредајући бајковите приче о дједу Триши и мачку Тоши, знао на суптилан начин да саопшти како „орлови рано лете“ и који је са дједом Радом и стрицем Ниџом, крај ракијског котла, уз Јапру, понад „баште сљезове боје“, с великим узбуђењем дочекивао великог причалицу Петрака самарџију.

Један други Хашанац, пјесник, приповједач и романописац Ђуро Маричић, такође не остаје дужан своме завичају и свом родном селу. Након што је расцвјетале ливаде дјетињства, жубораве поточиће, кривудаве стазе преко брешчића и кроз шумарке, па врхове и обронке Грмеча, често заогрнуте плавкастим плаштом прозирне небеске ведрине, а каткад намргођеним гуњем тмастих оловних облака, распростро по врцавим стиховима и страницама узбудљивих прича, Маричић се прихватио задатка да кроз роман-трилогију (балканску, каже он, а у суштину грмечку, ма колико се њена радња знатно шире распростирала) прикаже дјетињство и рано одрастање дјечака Драгана Савића у годинама прије Другог свјетског рата, током тог, једног од најкрвавијих ратова у историји људске цивилизације који је и угроженој дјеци гурао пушке у руке (нарочито у познатој грмечкој офанзиви) и у првим поратним годинама. Пишући о Драгану, чије безбрижно дјетињство рањавају њемачке штуке и усташке

каме, он заправо пише о једној генерацији, па – с правом се може рећи – и о самом себи, о свом дјетињству, што овом трокњижју даје и аутобиографске елементе.

Дјечак са сунчаних брда први је дио Балканске трилогије чија се радња одвија у кругу типичне сеоске породице Савић, која се успјела отргнути од сиротиње и економски оснажити. Централни лик је дјечак Драган Савић, чије одрастање писац прати од његових раних предратних година до краја 1942. Ране дјечакове године су идиличне, безбрижне, док заједно с дјевојчицом Десом Будимир лута по околним брдима, открива и упознаје околину. Међутим, у кући је ситуација савим другачија, ту у зимским мјесецима Драган живи под будним оком строгог оца који се бави столарским пословима. Изненада, рат је бануо на врата сеоских домаћинстава. Усташе почињу палити српске куће, одводити људе на губилишта, отимати жито. Дјечак прати сва та збивања, сакривања жита, устаничке дане, одлазак оца у партизане. Показује се да је Драган Савић дјечак у којег одрасли чланови породице могу имати више повјерења него у много одраслије дјечаке.

Упечатљиви су лирски описи природе и приказивање дјеце: Драгана, Десе, Николе, Пере и Богде, њихови доживљаји и Драганове авантуре, као и лик дједа Томе. Драган је маштовит дјечак, стално је у акцији, њему се увијек нешто догађа, што роман чини занимљивим.

Читалац ће, увјерени смо, на основу првог тома закључити да му Ђуро Маричић нуди занимљиво трокњижје о данас већ заборављеној, потиснутој теми, о дјеци у Другом свјетском рату на овим нашим балканским просторима, па ће сигурно посегнути и за преосталим томовима.

Треба ли (и може ли се) данас писати о судбинама из Другог свјетског рата, и колико данашњем читаоцу могу бити блиске приче из тог периода? Маричић сматра (и потврђује) да треба и да се могу на занимљив начин испричовиједати судбине и усуди оних који су, ни криви ни дужни, упали у страшни ковитлац страдања и смрти у коме је само провиђење могло помоћи да се избјегну замке свеприсутне опасности.

У роману *Дјечак под сретном звијездом*, другом из трилогије, жанровски најближем оном што називамо омладинским романом, Маричић описује живот малог Хашанца који је, као и већина његових вршњака, у суровој ратној збиљи морао напрасно да одрасте и да на нејака плећа прихвати терет који би тешко носили и много старији од њега. Роман је у своју занимљиву фабулу сажео ратна збивања на ужем географском локалитету током једног годишњег доба (зимске грмечке офанзиве), али по описаним догађајима, патњама и пркосу добро профилисаних јунака, по вјерно датим сликама сукоба добра и зла, читалац стиче утисак да су радњом обухваћени и много шири простор и шири временски оквир и да је на тој разуђеној панорами осликана заправо судбина овог дијела Балкана у Другом свјетском рату. Од тренутка када Маричић своје јунаке и њихове усуде уводи у хладноћу и маглу јануарских дана 1943. године, па све до првих прољећних треперења, када се, послије непријатељске офанзиве, живот почиње враћати на Грмеч и у подгрмечка села, из сваке реченице читаоца напросто запљускују нове информације које се складно уплићу у узбудљиву причу.

У роману *Дјечак под сретном звијездом*, Ђуро Маричић наводи имена команданата и јединица Народноослободилачке војске, називе непријатељских јединица које су учествовале у офанзиви, затим имена подгрмечких насеља, брда, ријека, потока, планинских чука, што дјело чини увјерљивијим и даје му обиљежја документаристичке белетристике. Треба, међутим, посебно истаћи да је фактографија овдје најчешће подлога за осликавање стања душе и духа, колико појединца, толико и колективног бића. Сам аутор у Предговору признаје:

„Ово је прича из Другог свјетског рата, стара 70 година, мало млађа од мене. Можда није незанимљива. Прича о рату, страдању војника и цивила.

Скоро 50 година носио сам у души и сјећању овај роман са страсном жељом да га напишем. Моји лични доживљаји и догађања у животима мојих најближих и познаника стално су ме тјерали да пишем, да свијет упознам са страшним догађањима у рату, да се не забораве судионици тих догађања...“

Ово и јесте, како је већ речено, прича о страдању. Али и о поносу. О немоћнима који ипак у себи налазе и скупљају мрвице снаге стапајући их у колективну силу која се супротставља злу. Маричић прича о страху и злу, о збјеговима који личе на библијске покрете немоћног народа, о организованом животу у шумским логорима, о надирањима непријатеља и герилским борбама устаника, о страшној зимској офанзиви на Грмеч која није узимала само животе, него и мутила разум напаћеним борцима и избјеглицама, о болестима, оздрављењима, незбјежном умирању... И о свјетлу које ће ипак на крају обасјати напаћене страдалнике.

С израженим смислом за психолошко нијансирање, Маричић је градио лик главног јунака и свих осталих актера ове ратне приче – Драганових родитеља, браће, сестара и других чланова породице, устаника и њихових команданата, људи у збјегу, активиста... Сви они, а нарочито мали Драган, стиснутих зуба носе свој крст, досуђени им усуд. По свему томе, ово је психолошки роман у коме нема идеолошких обиљежја. У њему има сцена које као да су проистекле из античких драма, каква је она с мајком која у наручју носи мртво дијете. Све то чини га занимљивим и оправдава бављење овим (и оваквим) темама.

Рат је завршен, Драгана Савића, сада већ замомченог Грмечлију, с дипломом завршене државне ниже реалне гимназије у Босанкој Крупи, читалац на крају трећег тома, *Дјечакова сјајна звијезда*, испраћа у Загреб. Иза њега остаје дјетињство, које ће у памћењу носити цијелог живота.

Онима који имају снове, борцима који не признају пораз, гласи посвета-мото трећег романа ове врло занимљиве трилогије, што на неки начин указује и на суштину овог густо тканог прозног штива, заснованог на стварним историјским догађајима и на животној причи једног дјечака и једне хашанске, подгрмечке породице у којој би могле да се препознају многе крајишке породице којима је сурова ратна збиља утиснула дубоке ожиљке, али их није обесхрабрила у трагању за смислом даљег живљења.

Трећи дио Маричићеве Балканске трилогије прати посљедњу фазу одрастања дјечака Драгана Савића, завршетак дјетињства и прерастање у дјечаштво. Радња је добрим дијелом смјештена у његово родно село Хашане, али се на три године "преноси" у Босанску Крупу, па у Загреб. И у трећем дијелу Маричић се показује као вјешт сликар грмечких пејзажа и атмосфере која се одражава и на душу и психологију његових увјерљиво извајаних ликова.

Као што је Ђуро Маричић схватио и прихватио да вриједи написати Балканску (грмечку) трилогију, тако би се исто могло рећи да вриједи прочитати животну причу Драгана Савића, дјечака из Хашана, јер у његовој судбини саздана је судбина свих грмечких, крајишких, па и балканских дјечака из периода када је ратна чизма безочно газила дјетињства на овим подручјима и када се, послије тмурних облака, над напаћеним народом ипак осмијехнуло ведро небо.

Ђуро Маричић, као и у осталим прозним дјелима за младе, у овој трилогији приповиједа смирено, кратком, јасном и прецизном реченицом, користи језик близак говору својих јунака, посебно у дијалошким дионицама. Рјечник му је богат, примјерен времену, ситуацији, интелектуалном нивоу актера и циљаном читаоцу.

* * *

Ђуро Маричић је тренутно један од најплоднијих српских писаца за дјецу који живи и ствара на подручју Хрватске. То што је – да поновимо – на „лошој адреси", дакле, на неки начин „ничији", не би требало да одврати пажњу књижевне критике са његовог пјесничког и прозног дјела за најмлађе, које несумњиво заслужује да буде темељито сагледано и смјештено на оно мјесто у српској књижевности које му припада.

Ранко Павловић

КЊИЖЕВНО ОБЛИКОВАЊЕ МАЈКЕ У ТРИ САВРЕМЕНА СРПСКА РОМАНА

(*Иследник* Драгана Великића, *Арзамас* Иване Димић и *Сатови у мајчиној соби* Тање Ступар Трифуновић)

Предмет промишљања у овом критичком огледу концентрисан је на једну интересантну тематско-мотивску подударност коју су понудила три савремена српска романа: *Иследник* Драгана Великића (Кочићево перо, Виталова награда и Нинова награда за 2015. годину), *Арзамас* Иване Димић (Нинова награда за 2016. годину) и *Сатови у мајчиној соби* Тање Ступар Трифуновић (Европска награда за књижевност за 2016. годину).[1] Намјерно навођење књижевних награда које су добили ови романи нипошто нема функцију да на тај начин апострофира њихову књижевну вриједност: напротив, то треба да буде више него јасан сигнал за читалачки опрез. Ако се сложимо да је логична читалачка позиција (а критичар прије свега мора бити прави и искрени, посвећени читалац) да вредновању неког дјела нужно мора претходити тумачење, онда су све књижевне награде у функцији обрнутог приступа. Ту се, неизоставно, прво намеће вредносни суд који најчешће не репрезентује *значење* дјела, већ апострофира *значај* који оно остварује у ширем друштвеном контексту. Иако је јасно да нема апсолутно невиног и транспарентног читања, ипак, пустимо да прво проговори текст, па га онда покушајмо вредновати без свих ових етикета.

Управо питање вриједности и вредновања јесте једна од полазних тачака *Иследника* и оно што у највећој мјери заокупља Великићеву пажњу. Јер, исљеђивање није нимало једноставан процес. Он подразумијева неколико степеника који се морају успоставити да би, скоро детективско

[1] Тања Ступар Трифуновић, *Сатови у мајчиној соби*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2014; Dragan Velikić, *Islednik*, Laguna, Beograd, 2015; Ivana Dimić, *Arzamas*, Laguna, Beograd, 2016.

С обзиром на то да је већ објављен засебан текст о роману *Сатови у мајчиној соби* (Игор Симановић, *Сатови у мајчиној соби*, Летопис Матице српске, год. 191, септембар 2015, књ. 496, св. 3, стр. 158–160), нећемо слиједити хронологију објављивања ова три романа, већ ће фокус бити првенствено на читању *Иследника и Арзамаса*, да би се на крају прича заокружила кроз роман Тање Ступар Трифуновић.

трагање за одговорима, било довољно чврсто и увјерљиво уобличено као књижевни текст. Насупрот свијету суштинских вриједности, који се све више гаси и нестаје, у роману стоји други свијет – свијет којим владају тзв. *људи са плаже*: „Равнодушни, отупели од уживања, бауљају егзотичним дестинацијама. Ничему не знају вредност. Под кринком слободе крију своје јадне душе. Хорде простака у фирмираној одећи и обући вуку фирмиране кофере и торбе по фоајеима хотела. Преплавили су аеродроме и железничке станице. Путују крузерима. На све стране ваљају се чопори туриста. Загадили су читаву планету.“ Бескомпромисно, Великић даје слику испразности савременог свијета, у коме је успостављен систем обрнутих вриједности: маске су одбачене, *површност* је испливала *на површину*, човјек је из позиције бића које промишља свијет, коначно и неопозиво, прешао у биће које га конзумира. „Како се може љетовати на грчким острвима, а не знати барем једну античку драму, како се може путовати Шпанијом без свијести да су Андалузијом некада лутали Дон Кихот и његов слуга Санчо Панса? Како се може отићи у Лондон а да се не зна ниједан Шекспиров стих.“

Међутим, као још једна вредносна деградација, постоје и други *људи са плаже*. То су они који на плажи, умјесто сендвича, користе тањир, нож, виљушку и салвету, који сувише педантно и систематично воде евиденцију о свему, у узалудној и бесмисленој тежњи да читав свој живот отргну од заборава и сачувају у сопственом сјећању. Тај свијет је у роману пројектован из визуре исљедникове мајке. То је свијет у коме се инсистира на апсолутном реду, систему, јасним, чврстим истинама.

Између та два система вриједности, оба на свој начин деформисана и деградирана, доведена до границе апсурда, уклијештен је *Иследник*.

Читав роман је суштински усмјерен ка трагању и разоткривању сопствене позиције, сопственог смисла егзистенције у једном свијету у коме човјек одједном постаје свјестан свакодневице која није његова, живота који је препун страних, туђих навика и ритуала, у коме се ради оно што

се не воли, говори оно што се не мисли, живи живот који није његов. Чији је то живот, чије су то навике, чија је то свакодневица? Да ли је наш живот, у ствари, густо насељен животима оних којих су живјели прије нас или оних који се на било који начин могу довести у било какву везу са нама. У коликој мјери човјека и његово битисање, унапријед одређују сви они слојеви који су у њему наталожени кроз животе других. „Да ли је човјек власник једне биографије или је саздан од више њих?“ – како се Великић пита.

Други, скоро изнуђен, и кључни корак у процесу исљеђивања је сјећање. Присјетимо се Аристотела и његовог дефинисања *памћења* и *сјећања*, гдје он каже да када нешто *памтимо*, то увијек чинимо на исти начин, без обзира да ли је то временски удаљено или не, односно када није потребан процес претходног тражења или присјећања. Међутим, када је ријеч о *сјећању*, онај који жели да се сјети, учиниће сљедеће: настојаће да у мислима ухвати почетну тачку промјене иза које ће бити она коју тражи. Зато присјећање најбрже и најбоље настаје од почетне тачке, јер промене су поређане на исти начин као и ствари које стоје једна за другом у реду.

Трагање за том почетном тачком, временски удаљеном и затамњеном, омогућиће да се у меморији једног дјечака сачувају „оригинали неоштећени јаловим тумачењима“ и пренесу у свијест одраслог човјека, који ће их распаковати, повезати и створити компактну слику једног ишчезлог времена.

Скоро да је у овоме суштински садржан књижевни поступак у роману *Иследник*. Нимало једноставан, захтјеван, али проведен досљедно, до краја, као и само исљеђивање. Слика тог времена је тако пластично и сугестивно приказана, да вас тај ишчезли свијет буквално запљусне гомилом детаља из некадашње свакодневице, данас тешко разумљиве, а вјероватно и смијешне оном читаоцу који не може путем сопственог присјећања да успостави мост са тим временом. Међутим, сјећање, или сјећање које само себе производи, има још једну функцију. Људи са плаже из меморије једног

дјечака, у међувремену су мутирали у нешто много опасније и страшније, нешто што претендује, и успијева, да суштински пониште читав један систем вриједности, и на његовим рушевинама изгради нови, који не претпоставља било какву хуманост. Ово је истински судар свјетова у роману *Исследник*. То је тренутак када исљеђивање добија јасну усмјереност, тренутак спознаје да се само сјећањем може супротставити „људима с плаже“ и да само сјећање може да учини минуле свјетове постојећим. Зато треба послушати мајку, отићи *тамо* и свједочити. Јер мајка је савршено сигурна и јасна како се једино може и треба свједочити, али он мора да препозна и прихвати ту њену истину:

Шта радиш? Пишеш.

Сигурно ћеш опет нешто измислити. Ти стално имишљаш. Прави писац никад не измишља. Зато је данас мало правих писаца.

Важно је гледати у себе. Онда све само дође. У твојим књигама не могу ништа да препознам, као да си живео негде другде.

Пиши о ономе што познајеш, што си доживео, што јесте твој живот.

Не треба измишљати, треба се само присећати.

Задовољство је читати и тумачити књигу када се њени значењски слојеви овако, наизглед једноставно, а логично увезују и надграђују. Већ овдје се отвара тај трећи корак, или трећа степеница, која ће исљеђивање довести до краја и оголити самог исљедника, али и разоткрити један посебан слој романа, а можда и посебан квалитет. Кроз процес преиспитивања сопствене прошлости непрекидно пратимо процес постепеног израњања и настајања новог текста. Великић непрекидно образлаже да је писање напросто дешифровање знакова у ткању свакодневнице, да је роман покушај да се неколико кадрова те свакодневице увеже у један узрочно-посљедични низ и тако ослободи прича, прича која постоји као што постоји скулптура у необрађеном камену. Једино писање омогућује живот у различитим егзистенцијама. То су сви они различити

животи које сјећање отима од прошлости и заборава, од *људи с плаже*, а који се у једном тренутку укрштају и чине чврсту грађу романа *Иследник*, који можда понајприје треба читати као текст који проблематизује сам чин стварања, чин настанка новог текста, односно разоткрива све оне невидљиве нити које се непрекидно преплићу и расплићу у стваралачком процесу.

Ако погледамо позицију мајке у овом роману, очигледно је да управо она представља окосницу око које се структурише прича, јер се преко ње, као доминантне фигуре из прошлости која се преиспитује и промишља, успоставља веза између свих значењских слојева, али и нуди разрјешење садржано у самој сржи књижевног поступка.

Тематску повезаност између Великићевог романа и *Арзамаса* лако је уочити, јер у оба случаја окосницу представља фигура мајке. Ипак, Ивана Димић је, на један другачији, оригиналан начин, испричала оно што бисмо најједноставније могли именовати као хронику једне болести, њених почетака, развоја, кулминације и завршетка. Прва битна карактеристика романа *Арзамас* огледа се у специфичној форми. Фрагментарност, сама по себи, не представља новину, али непрекидно смјењивање прозно-медитативних и дијалошких фрагмената у роману показује да је ауторка сјајно одабрала модел који омогућује да се непрекидно ритам успорава и убрзава, што савршено одговара самој грађи која се презентује: с једне стране стоје прозне медитације које исписује ћерка у првом лицу, с друге стране динамични разговори између ћерке и мајке, уз повремено увођење трећег лица. Наравно, оваква форма није нова ни у нашој ни у страној књижевности (довољно је поменути само Пекића и Џојса), али је, свакако, једно добродошло освјежење када је ријеч о савременом српском роману, који као жанр нуди велике могућности по питању форме. Оно што у књижевности поставља границу између стваралаца и епигона јесте управо оригиналност у самом приступу и начину обраде одређене проблематике. Као када Андрићева Аска, играјући пред вуком, у тренутку када потроши и исцрпи све научене покрете, коначно изведе један

свој. У том тренутку она постаје умјетник, стваралац, а њена игра постаје бесконачна. Тек тада она може да побиједи смрт.

Овај примјер није наведен случајно, већ због тога што нас проблем смрти и односа према њој уводи у кључни проблем *Арзамаса*, али га и поставља у један много шири контекст који сеже до самих почетака књижевног стварања.

Бићемо слободни да овдје посегнемо у далеку прошлост и кратко се присјетимо Гилгамеша, великог књижевног јунака који се међу првима суочио са спознајом о смрти и трагао за вјечним животом. Смрт његовог пријатеља Енкидуа несумњиво изазива велику бол због губитка, али тешко се отети утиску да је још израженији неконтролисани страх због спознаје о људској пролазности и неминовној смрти. Гилгамешова потрага се, као што знамо, завршава безуспјешно, он на крају умире. Међутим, ипак не одлази без разрјешења, без одговора. На првој од дванаест плоча, као својеврсни увод у еп, пише:

„Сву муку дао је патник написати клиновима.

У тврдом камену уклесана су сва дела

и све патње.“

Да ли је након коначног прихватања сопствене смртности и помиреності с њом, Гилгамеш, господар земље, човјек бола и радости, заиграо на само једну карту: испричати причу о себи и оставити је као залог вјечног постојања.

„Срећа и смрт – то је арзамаски ужас“, како већ на самом почетку Ивана Димић цитира Виктора Шкловског. Игра са смрћу (поигравање, непрестана игранка) почиње већ од првих страница Арзамаса, а с њом и трагање за смислом и механизмом постојања и испуњења природне и нагонске потребе за срећом. Како то постићи када је „смрт немилосрдна и застрашујуће неурачунљива“, али истовремено „може да дарује мудрост и мир ономе коме је несрећа нанијела највећи бол“? Да ли је могуће проникнути у извјесност будућности, а да се она поново не претопи у неизвјесност садашњости? Како спознати, прихватити и не прекорачити своје могућности, или „како својим жељама стати цокулом на гркљан“.

Водити дијалог са смрћу, за писца, значи приближити јој се што више, остварити максимално блиске односе с њом, не обрукати се пред лицем смрти. Као да се заузима позиција *усамљене ируканџи*, мале провидне медузе која је заљубљена у смрт. Све што дотакне, она усмрти и истовремено сама гине. Због тога се размножава партеногенезом и читав животни вијек проводи сама. „Само је смрт у сваком тренутку спремна да великодушно и без зазора, узме у загрљај малу ируканџи и избави је од усамљености.“

Као што Гилгамеш није устукнуо пред лицем смрти, и роман *Арзамас* нуди два разрјешења.

Прво је љубав, једини достојан противник смрти, али и њена идеална половина.

У роману Арзамас постоји једно поглавље, насловљено *Ко то куца?*, које представља изузетно потресан, а опет дирљив и њежан текст, у коме се, кроз дијалог ћерке и давно преминулог оца, љубав и смрт, ерос и танатос, снажно преплићу и прожимају:

Ћерка: *Тата? Тата, јеси ли то ти?*

Тата (Смеши се.): *Ја сам.*

Ћерка: *Како се радујем што те видим!*

Тата: *Дошао сам по маму.*

Ћерка: *Како?*

Тата: *Дошао сам по маму.*

Ћерка: *Аха, да, добро. Али она сад спава. Ноћ је.*

Тата: *Ништа не мари.*

Ћерка: *Знаш, тебе дуго није било, морам да ти кажем... Она је остарила, знаш.*

Тата: *Ако.*

Ћерка: *Морала бих да је припремим ако ћеш да је одведеш.*

Тата: *Нема потребе.*

Ћерка: *Чекај да ти објасним... она сад мора да носи пелене, али знаш каква је, непослушна, стално их баца... не бих*

да се обрука... морала бих да је лепо дотерам, да је припремим, да је почешљам...

Тата: *Биће све у реду.*

Ћерка: *А, па добро онда. Него, да јој обучем капут, да јој не буде хладно?*

Тата: *Неће бити хладно.*

Ћерка: *Аха, добро. А да јавим да мама одлази?*

Тата: *Сазнаће сви на време.*

Ћерка: *Татице, ја ћу сад остати сама ако је одведеш.*

Тата: *Тако је.*

Ћерка: *Да ли ћу се снаћи? Да ми не буде тешко?*

Тата: *Биће ти тешко и неће ти бити тешко. Све ће доћи на своје место.*

Ћерка: *Тако. дакле. Добро. Тата, где си? Нисмо се поздравили.* (Устане и оде до маминог кревета. Гледа пажљиво.) *Мама, је л' дишеш?*

Мама: *Ух! Препаде ме! Треба лек да попијем?*

Ћерка: *Је л' могу да легнем поред тебе?*

Мама: *Шта је било? Нешто си рђаво сањала? Лези.*

Други одговор, односно друго разрјешење сусрета са смрћу, треба тражити у успостављању сагласја са Емили Дикинсон, када се прозни дијелови приповиједају у трећем лицу, тј. ћерка даје свој глас пјесникињи. Занимљиво је да се то дешава на почетку другог дијела романа, када се и присуство и близина смрти мајке интензивира. Зашто Емили Дикинсон? Емили Дикинсон је живјела од 10. децембра 1830. до 15. маја 1866. године. Од 1855. године, па до смрти, скоро да није излазила из родитељске куће, осим ријетких шетњи по врту. Разлози за то се можда и могу тражити у душевним кризама које су изазвале двије неостварене љубави, а једна се односила на пастора, презбитеријанског свештеника из Филаделфије. Међутим, постоји нешто много интересантније и увјерљивије. Наиме, Емили Дикинсон је за живота објавила свега седам пјесама (а и оне су исправљене), али је након

њене смрти, у њеној соби пронађено чак 1775 пјесама, које су дијелом објављене 1914. (и снажно утицале на модерно пјесништво), а тек 1955. у пуном обиму. Да ли је ближа истини чињеница да је њена потреба за апсолутном усамљеношћу узрокована чињеницом да је била апсолутни пјесник, који је, као и Гилгамеш, заиграо на само једну карту, као једини гарант досезања вјечног живота – на стварање, на умјетност.

Љубав, смрт и умјетност, то је оно о чему Ивана Димић пише, али и расправља у роману *Арзамас*. Успостављајући књижевни и мисаони дијалог са Гилгамешом и Емили Дикинсон, свој роман доводи на позицију у великој мјери подударну Великићевом *Иследнику*, гдје се функција мајке, као књижевног јунака, усмјерава ка трагању за смислом сопственог стваралаштва и односа према њему.

Роман Тање Ступар Трифуновић *Сатови у мајчиној соби*, који, хронолошки посматрано, претходи романима *Иследник* и *Арзамас*, пред читаоца износи врло сличну романескну грађу.[2] У први план је постављен однос мајка–кћерка, који колико тежи разобличавању традиционалне позиције жене, толико и поништавању родне различитости и постављању питања у коликој мјери човјека унапријед одређују сви они слојеви и наслаге који су у њему наталожени давно прије рођења. Да ли је човјек као палимпсест: настао и израстао на свему ономе што је уписано прије њега, принуђен да кад-тад кроз површински слој наслути и прочита оно што је испод, или, у контексту ове књиге, оно што је *унутра*? Управо *палимпсест* (рукопис написан преко претходно обрисаног текста) намеће се као онај унутрашњи стваралачки модел на коме управо почива чврстина и досљедност приповиједања. Читаво вријеме писац упорно разоткрива те невидљиве слојеве да би продро (или *испливао*) до површине, и, коначно, омогућио рађање новог текста који се исписује и настаје изнад свих тих слојева.

Роман *Сатови у мајчиној соби*, као и *Иследник* и *Арзамас*, користи фигуру мајке да би се успоставиле кључне релације у тексту, које коначно воде до идентичног резултата: књиге о суштини стварања, о свим оним тешко схватљивим

[2] На овом мјесту биће сажето изнесени закључци из већ наведеног текста о роману *Сатови у мајчиној соби*.

и невидљивим процесима који се одвијају у умјетнику у тренуцима настанка, или можда боље речено, *порађања* новог текста.

Након овог упоредног читања три савремена српска романа, насталих у врло кратком и, са аспекта историје књижевности, занемаривом размаку (такође, не смије се ни занемарити чињеница да су препознати од стране актуелне књижевно-критичке јавности), може се закључити да заиста доносе изненађујуће сличну романескну грађу пред читаоца. Иако је начин књижевног обликовања те грађе различит, што је свакако засебан квалитет сваког од њих, несумњиво је подударно функционисање књижевног лика мајке. Прије свега, мајка је кључни дио прошлости која се призива у сјећање и извлачи из њега, што даје овим романима и одређени меморарски карактер, јер литература мемоарског типа нужно је повезана са личним односом према прошлости о којој се говори. Такође, мајка је и једна од кључних категорија према којој се самјерава садашњост и сопствена позиција у њој, али и преиспитује и изграђује лични однос и став према прошлости. Коначно, у сва три романа, различити приповједни токови сливају се у својеврсни аутопоетички књижевни исказ, у коме су садржани кључеви књижевног поступка, али и ауторски став према самој суштини и улози књижевног стварања.

Наравно, са ове сувише мале временске дистанце тешко је, вјероватно и погрешно, покушати понудити неко конкретније књижевноисторијско уопштавање. Ипак, мишљења смо да вриједи барем назначити овај феномен у савременој српској прози, а њен будући развој најбоље ће показати да ли је ријеч о пролазној или трајнијој категорији.

Игор Симановић

ИЗМЕЂУ НЕГДАШЊЕ И САДАШЊЕ „СВИЈЕТЛЕ БУДУЋНОСТИ“

(Ранко Павловић: *Громада*, **„Прометеј“, Нови Сад, Фондација** *Бранко Ћопић*, **Бања Лука, 2016)**

Ранко Павловић, бавећи се шесту деценију књижевним радом, до сада је објавио више од 60 књига разних књижевних жанрова (приповијетке, пјесме, романе, драмске текстове, радио-драме, за одрасле и дјецу, затим огледи, есеји и књижевна критика).

Романом *Громада* учврстио је свој романескни пут, исписујући судбине многих који нису временски и просторно омеђени, заправо, кроз лик Вође, који је и тема романа, писац жели да укаже на друштвена дешавања у једном „тоталитарном“ систему. Тако језгро романа не чини само „Вођа“, него сви они који су допринијели његовом стварању, како и сам Павловић рече: „Наш народ ствара вођу да би га касније рушио, с већим жаром него када га ствара.“

Радња романа се ослања колико на прошло, толико и на садашње вријеме, нарочито распад бивше Југославије на „мале“ државе, гдје свака има свог вођу и „сужене“ кругове људи око њега, без обзира на образовање и моралне подобности, па се често сучељавају прошлост и садашњост као резултат друштвених промјена.

Од почетка до краја романа, Вођини пратиоци (ликови у роману): Секретар, Замјеник, Активиста, Вајар... слиједећи његов пут под изговором да се боре за народне масе, готово у потпуности све раде за остваривање личних циљева и интереса, сматрајући да ће само по себи „доћи“ да и они једнога дана постану вође, живећи у увјерењу да је тај на-

чин најближи остварењу циља. У томе и јесте психологија њихових (будућих) успјеха.

Вођа је тај који ће посредством својих послушника обезбиједити резултате и изградити замишљени пут до успјеха, који је лакши и успјешнији што је вријеме теже (нажалост, послијератно вријеме у ове двије деценије је то и показало). Што се више приближиш вођи у смислу послушности и без неке „менталне“ снаге, тиме је „срећа“ ближа.

У роману *Громада*, лик вође се одсликава у личности Замјеника.

Али да би се остварила та координација, почиње сарадња на нижем нивоу, па „ојачава“ однос између Секретара, Активисте и Вајара. Игра се игра у свакој пруженој могућности, а свима заједничко је интерес. Сваки од њих се присјећа доба одрастања и младости (вуненог торбака са кукурузом, опанака, приглавака, мириса куваног киселог купуса или пасуља са комадићем сланине).

Наравно, свако се за себе присјећа, иако је то заједнички симбол њихових судбина. Али слава и новац по својој природи долазе послије свега. Иако су јунаци у роману у сталној сарадњи и контакту, смишљајући на који начин да се приближе Замјенику, међу њима влада неискреност, јер интереси су личне природе, и могу лако „доћи у питање“, баш као и сами што су лако дошли до положаја у којем се налазе. Онда све губи смисао, и вријеме је узалуд потрошено, па и представа о започетом свијету би се урушила...

Замјеник својим сарадницима „даје миг“, јер сазнаје да би начелник града Б. желио да Замјеник дође у посјету, а то подразумијева преуређење Трга, који би носио његово име, проширење улица, без обзира на то што се уз њих налазе институције културе (Позориште, Библиотека, Дом културе), споменици...

Секретар закључује да је од свега важнији Замјеник, па у граду Б. улица добија име по њему, притом, толико је проширена и продужена, да сада почиње из дојучерашњег села Мирковац. И како то обично бива, све се претвара у гради-

лиште и „радилиште“, а сва организација припада Секретару и Активисти. Када градоначелник главног града жели да им Замјеник дође у посјету, у припремама учествују све генерације, од пионира до омладинаца, изводећи слетске вјежбе, носећи транспаренте, те хор који свему даје ноту озбиљности.

Павловић је јасно и бриљантно указао на страдање „новог живота“. Заправо, филозофију живљења и цијели друштвени поредак осликао је кроз неколико ликова и њихових „егзистенцијалних порива“. Кроз овај примјер манипулисања, са сигурношћу можемо поставити знак једнакости између прошлог и садашњег доба.

Разлика је готово незнатна... У прошлом времену, владари из сјенке, али доста организованије, све чине за „свијетлу будућност“, а у изградњи „новог поретка“ више је присиле и непоуздања, а тиме и патње, јер су у главним улогама „лажни стручњаци“.

Секретар проналази разне облике сарадње како би „дошао до изражаја“ код Замјеника, плашећи се да он, Замјеник, „никада неће уочити његове тежње да му на што оригиналнији начин искаже оданост...“

Тежња за успоном не бира средства, те Секретар предлаже Вајару да излије Замјеников лик у бронзи у природној Замјениковој величини од чак седам метара и да га Замјеник лично открије на свечаности која ће тим поводом бити на главном Тргу.

Ту је писац, вјешто обрађујући тему изградње споменика, увео читаоца у размишљање о несразмјери духовне вертикале међу ликовима. Друга тема је незамјењивост појединаца, затим увођење глувонијемих ликова, јер на тај начин нема бојазни за одавање тајне о изградњи, а потоњој сахрани споменика.

Тако није изостала ни тема „политичког полтронства“ као посљедица борбе за успјехом. Дакако, све са циљем да се не уруши „нови“ друштвени поредак, односно трагање за индивидуалним.

Стога писац уводи лик Секретарове супруге Јелице, тек као метафору једног живота, јер борба за власт надраста породичну. Рекла бих да је овај догађај ауторов „излет“, јер се могао очекивати увод у „поезију“, а поезија је љубав...

Аутор нам саопштава Јеличину удају за официра, чиме искључује љубав у односу на објективну појаву, јер се Секретар одлучио за другу врсту љубави – политичку школу која траје једну годину, а бивша супруга за провод.

Отуда долазак циркуса са животињама у град Б. прави праву пометњу. Два циркуса су непотребна. Како дочекати Замјеника... притом стиже споменик, који Секретару улива немир. Подсвијест полако прелази у свијест и Секретар се потпуно предаје ужитку, свјестан своје улоге, јер се први сјетио да предложи да се Замјенику подигне споменик и да ће због тога бити забиљежен у историји. „Љествица власти“ вртоглавом брзином кренуће ка успону. Али улазак Активисте је зауставио Секретара у његовим жељама. Рекавши да је Замјенику ампутирана рука, Секретару постаде све апсурдно и врати га у прошло вријеме. Његова васиона изненада се стропошта у размишљање како да „преболи“ ову спознају о ампутираној руци, јер Замјеников споменик има руку.

Све се даље одвијало муњевито; Вајар је тестером одсјекао бронзану руку (бронзаном) Замјенику и закопао је... Али, Секретарова машта је ишчезла оног момента када се на екрану појавио Замјеник са вјештачком руком.

Громада са ликом Замјеника добија сасвим другу функцију, коју Павловић вјешто списатељски рјешава, јер је толико велика да може послужити као рјешење на државном плану; да се у њу сакрију и заједно са њом покопају све радње и животни процеси који нису у складу са владајућим системом, нити мост који их спаја са масовним интересима народа, него личним.

А када су донијели споменик да га закопају, чинило се да се планински врх одломио, хладан и неприступачан, личио је на човјека без осмијеха, намргођеног и празног... Вајар је размишљао како ситуација овако брзо промијени човјека.

Секретар, Активиста и Вајар сахранише споменик ноћу, са „тешком и достојанственом озбиљношћу“, да нико не зна ни да је постојао. Поново посадише жбунове, трње и остало растиње, те поредаше бусење баш како је и било прије сахране.

Да ли ће тај чин донијети ведрије изгледе за будућност, или чућење које је „налик нашој свијести о постојању“, остављамо читаоцу да суди.

Роман *Громада* Ранка Повловића, који је писан бритком и оштром реченицом, не сувишним распричавањем и употребом атрибута, задржавајући јасноћу фабуле од почетка до краја, са сигурношћу можемо рећи, само утврђује и оправдава Павловићево високо постављено мјесто у књижевности.

Круг Павловићевих интересовања се све више проширује, па отуда очекујемо да ће нас писац у скорије вријеме обрадовати новим прозним дјелом.

Јованка Стојчиновић Николић

ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПОЗОРИШНОГ СИСТЕМА

(Драган Клаић, *Почети изнова. Промена театарског система*, **Клио, Београд, Универзитет уметности у Београду, Факултет драмских уметности Цетиње, 2016)**

Пројекат Арс, сачињен од шест библиотека, делује у оквиру издавачке куће „Клио“ из Београда. Једна од библиотека је и едиција Сцена, чији задатак је да дâ одговоре на многе недоумице из области театрологије и креира теоријски, критички и историјски увид у стваралачку праксу у позоришној уметности. Управо из тог разлога, ова библиотека баштини одличне н аслове без којих је немогуће замислити савремено читање позоришта и преиспитивање уметничких домета у светлу нових теорија и савремених пракси. Библиотека Арс Сцена је сачињена од наслова савремене литературе преведене са страних језика, у које се убрајају домети колега истраживача и театролога са разних меридијана, али у њеним темељима су и књиге утемељене на савременим промишљањима домаћих аутора. Издања из ове едиције, чији уредник је позоришни редитељ професор Небојша Брадић, неизоставна су литература на свим факултетима и уметничким академијама. Стога су управо Универзитет уметности и други уметнички фаултетети и академије потенцијални саиздавачи књига из ове едиције. Осим академској јавности, ова књига је исто тако намењена и позоришним „практичарима“, продуцентима, режисерима, глумцима, сценографима, драматурзима и осталим ауторима у креативном уметничком процесу стварања представе. Оно по чему је библиотека Арс Сцена такође јединствена јесте и њена наклоност ка публици, која се професионално не бави позориштем, али страствено учествује у чину позоришне представе. Незамисливо је озбиљно изучавати позориште и системски се бави-

ти театром без наслова: *Античко позориште* Гвида Падуана, *Архитектура позоришта XX века* Радивоја Динуловића, *Аристотел или вампир западног позоришта* Флоренс Дипон, *Поетика модерне драме* Жан-Пјер Саразака, *Глас глумца* Марине Марковић и бројних других књига из ове едиције.

Прошла година изнедрила је два нова, веома значајна наслова из ове библиотеке. Реч је о књигама домаћих, а светски признатих и афирмисаних аутора. Обојица су били студенти и потом дипломирали Драматургију на Факултету драмских уметности Универзитета уметности у Београду, а деле и искуство професора за предмет Историја светског позоришта и драме на истом факултету. Реч је о Драгану Клаићу и Ивану Меденици. Књига критичара и теоретичара Ивана Меденице *Трагедија иницијације или Непостојани принц* на 68. Стеријином позорју награђена је наградом за театрологију „Јован Христић“. Ова књига заслужује посебан приказ, те је овај пут помињемо само у контексту значаја и вредности наслова објављених у овој Клиовој библиотеци.

Драган Клаић је истакнути позоришни посленик и универзитетски професор. Докторску тезу је одбранио на Универзитету Јејл у Сједињеним Америчким Државама, а професорску каријеру из Београда заменио је Амстердамом, потом Лајденом. У статусу гостујућег професора радио је на многим престижним универзитетима у Америци, Будимпешти и Болоњи. Клаић је био директор Холандског позоришног института од 1992. до 2001. године и суоснивач европског позоришног часописа *Евромаске*. Његове књиге и бројни научни и стручни радови објављивани су у Југославији до 1991. године, у Уједињеном Краљевству, Сједињеним Америчким Државама, Холандији и Норвешкој. Један од водећих интелектуалаца и стручњака у области позоришне уметности, извођачких студија, културне политике, стратегије културног развоја и међународне културне сарадње, Клаић је био један од заговорника уметности у европском контексту, за шта се несебично залагао у области позоришне уметности.

Постхумно објављена књига *Почети изнова. Промена театарског система* (2016) Драгана Клаића (1950–2011)

првобитно је објављена на енглеском језику под насловом *Resetting the Stage. Public Theatre Between the market and Democracy* (2012) у издању Интелекта Лтд (Intellect Ltd). Српски превод са енглеског потписује преводилачки тим у саставу: Бојана Јанковић, Даница Илић и Слободан Обрадовић, а објављена је у издању београдског „Клиа“, Универзитета уметности у Београду и Факултета драмских умјетности из Цетиња.

Основна тема књиге јесте ауторово истраживање јавних субвенционисаних позоришта, с једне стране, и комерцијалних (независних) позоришта, с друге. Књига пружа свеобухватну историјску анализу јавног институционалног и комерцијалног позоришта, сежући до самих корена и настанка и једних и других. О испреплетености ова два различита концепта позоришта, њиховим заслугама, естетским и интелектуалним стајалиштима, принципима пословања, макретинга и свим осталим сегментима у којима несумњиво утичу једни на друге, аутор указује на изазове који се пред њим постављају и пружа одговоре.

Ослањање позоришта на буџетске субвенције, можемо пратити од ренесансе и меценарског покровитељства, дворских позоришта Комеди франсез (Comédie-Française 1680) и бечког Бургтеатра (Burgtheater, 1741), па током XVIII века у виду улагања средње класе и општинских власти. У XIX веку у периоду покрета за национални театар, у време афирмисња националних идеологија, театар је успостављен као стуб националне државе и као такав био субвенционисан. У периоду после Другог светског рата, Клаић о позоришту пише следеће: „...позориште је било легитимни корисник државе благостања и инструмент културне демократизације Европе. Иза ‘гвоздене завесе’ у комунистичким земљама централне и источне Европе позориште је цветало као моћан медиј за идеолошку индоктринацију маса. Од завршетка ‘хладног рата’ и победе веровања у слободно тржиште уз пратећу доминацију неолиберале идеологије, институционална позоришта широм Европе осећају се рањиво и угрожено.“

С друге стране, аутор повезује мале париске авангардне сцене из осамдесетих година XIX века са моделима институционалног позоришта. Наиме, док су менаџери у великим позориштима управљали као великим компанијама, рад и успех представе темељили на провереним звездама, мелодрамском репертоару, скандалима и трачевима који су били пратећи део позоришне пропаганде, настала су мала позоришта попут Антоановог Театра Либр (Théâtre Libre) с критичким промишљањем стварности и понудили нови естетски концепт. Ипак, Немирвич-Данченко и Константин Станиславски, крајем XIX века основали су Московски уметнички академски театар (МХАТ,1898), и њихове амбиције су најдалекосежније у погледу покрета независног позоришта. Они су успели да најпотпуније реализију идеје стварајући кохерентан ансамбл, богат репертоар, домаће савремене писце (Антона Павловича Чехова и Максима Горког), специфичну и препознатљиву сценску естетику и успели су да изграде сопствену лојалну публику.

У другој деценији XXI века позориште је изложено великим променама и притисцима. У покушају да се прилагоди општим трендовима, да прати светске промене у погледу репертоара, стила и финансирања, институционална позоришта се у неком домену приближавају комерцијалним, иако је њихова подела и даље остала оштра и јасна. Изузетно профитабилна нарастајућа културна индустрија, која дели искуство међусобно повезаних медија, диктира забаву и очекује плаћање, постала је доминантна и потпуно потиснула некомерцијално позориште, а јавно субвенционисано позориште се нашло пред озбиљним културним, политичким и финансијским изаовима.

Клаић разматра природу односа јавног субвенционисаног позоришта и комерцијалног. Уз низ аргумената, он се бави том дихотомијом и односом симбиозе у неким аспектима. У првом делу књиге бави се различитим моделима позоришта, историјом, изазовима репертоарских политика и алтернативних модела, улогом средина и демографске слике у креирању позоришне понуде, динамиком промена, те спец-

ифичним понудама субвенционисаних институцијалних позоришта попут неговања класичног репертоара у позориштима, стимулисања нове драме, постдрамског позоришта, плеса и других облика позоришта. Такође, пише и о елитизму опере и музичког позоришта и о позоришту за децу и младе.

Утичући на остала поља културе, глобализација је оставила свој печат и на позориште, тражећи од њега да се под тим јаким притиском прилагоди. У другом делу књиге аутор обрађује програмске стратегије, контекст у коме делује позориште, бави се публиком и стратегијама за проналажење и анимирање нове публике. Улогу позоришта у глобализованом свету и новонасталом европском културном простору и његовој интеграцији, аутор започиње причом о фестивалима. Умножавање фестивала на културној мапи Европе, без специфичности, без јасног програмског концепта, без потребне препознатљивости и обележја, указује на глобални тренд помодности и неолиберални концепт који „културу цени пре свега због њене економске вредности“. Такође, аутор се бави лидерством, управљањем и културном политиком у условима који су се погоршали од економске рецесије 2008–2009. године, истичући да је неопходно изнова осмислити готово невидљиве, а ипак компликоване односе уметника са заједницом у којој делују, да позоришта или организације којима управљају буду одрживе. Лидер треба да има истанчан укус за уметност и визију од бар пет година унапред.

На самом крају, уместо епилога, на месту закључка следи готово читав низ мера које аутор препоручује за одржавање виталности позоришта, и завршава чињеницом да је европске позоришне системе потребно преиспитати.

Намењена позоришним професионалцима, ова књига је одличан путоказ свим политичарима, државним службеницима и запосленима у разним фондацијама који одлучују о расподели средстава и дефинишу услове, праве стратегије, креирају и процедуре. Књига је интересантна и новинарима, свакако студентима и професорима. Иако Клаић већ у уводу наговештава да његова намера није била да напише академску, него полемичку књигу, ова књига је итекако богата

не само искуственим чињеницама, него и бројном и веома квалитетном литературом и адресама разних фондација, удружења, те примерима из праксе, који у савременом европском позоришном систему сведоче о ауторовој систематичности и посвећености позоришту. Свођење референци на минимум, оставило је простор аутору да тврдње које је изнео аргументује примерима из праксе и пластичним примерима осветли своје тврдње. Књига је опремљена богатом библиографијом и изворима који сведоче о темељној припремљености и научној димензији, а онима који желе дубље да истражују пружа несумњиво издашан материјал. Недостатак индекса имена и појмова може да буде препрека за оне који су склони селективном читању, јер би им олакшало проходност кроз књигу.

И да закључимо, књига Драгана Клаића *Почети изнова. Промена театарског система* указује на моделе и начин преживљавања институционалних позоришта, трупа, независних позоришта, фестивала, студија и истраживачких простора који чине позоришно окружење разноврснијим и богатијим. У тренутку када трка за суфинансирањем постаје све бржа, када број конкурената расте, а историјски монополи слабе, све се базира на добро осмишљеним пројектима и њиховом одјеку. Нама који смо на простору бивше Југославије, ова књига је веома занимљива јер сведочимо променама у којима се понекад није лако снаћи. *Почети изнова. Промена театарског система,* књига у коју је преточено четрдесетогодишње искуство аутора у уметничкој пракси и истраживању позоришта, представља једну врсту путоказа ик што је најважнијек даје одговоре, нуди решења и веома разумне предлоге драгоцене за будућност театра.

Наташа Глишић

ЗАПАЖЕНА СТУДИЈА О МАЊИНАМА

(Слободан Наградић, *Положај националних мањина у постдејтонској Босни и Херцеговини,* **Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској и Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука, 2016)**

Студија мр Слободана Наградића *Положај националних мањина у постдејтонској Босни и Херцеговини* представља дјело вишеструке вриједности, јер врши снажан продор у научно подручје које је по садржају значајно друштвено, а могло би се рећи и универзално, питање, којем са научног становишта, теоријски и аналитички, код нас, у Републици Српској, а и у БиХ у цјелини, није посвећена адекватна пажња. Тежиште досадашњих студија угледних теоретичара о етничким питањима била су – а и данас су – углавном усмјерена на проучавање мјеста, улоге, заштите, идентитета и интегритета народâ као трајно формираних друштвених скупина, а посебно конститутивних народа.

Аутор, Слободан Наградић, маниром искусног истраживача и познаваоца етничких прилика у Босни и Херцеговини, написао је вриједно дјело, обимну монографију о националним мањинама. Он изнова доказује да у Босни и Херцеговини, правно-политички вредновано, живе три конститутивна и, начелно бар, равноправна народа: Срби, Хрвати и Бошњаци, али – и у томе је његов допринос феноменологији етницитета у постдејтонској БиХ – припадници 17 националних мањина: Албанци, Италијани, Јевреји, Македонци, Мађари, Нијемци, Пољаци, Роми, Румуни, Руси, Русини, Словаци, Словенци, Турци, Црногорци, Чеси и Украјинци – које су признате по критеријумима Закона о заштити припадника националних мањина, донесеног на нивоу БиХ 2003, а потом и у ентитетима и неким кантонима у Федерацији БиХ.

Дјело је, без сваке сумње, цјеловито и обухватно, јер садржи све три димензије истраживања феномена мањина – прошлост (историјску димензију), садашњост (оно што сад јесте) и, на извјестан начин, будућност, јер говори шта у будућности може бити са националним мањинама у БиХ. Структура рукописа јасно показује његову сложеност и свеобухватност. Рукопис је подијељен на четири поглавља, од којих су кључна два: друго и треће, што се види и из њихових наслова: Социјално-историјска позадина и топографска конфигурација националних мањина у постдејтонској Босни и Херцеговини, односно Теоријске претпоставке и социјално-историјске консеквенце – социолошка анализа друштвеног положаја националнихмањина у постдејтонској БиХ. У том, другом поглављу, аутор освјетљава врло сложену историјску и друштвену позадину данашњег положаја мањина. Нарочито је, између осталог, наглашен процес разлагања, а потом и процес националне хомогенизације с посебним освртом на феномен југословенства, прво као народности, речено некадашњим политичким дискурсом, а затим и нечим што је представљало покушај стварања тзв. наднације, па све до неких ововремених настојања у појединим државама насталим од бивших југословенских република, да се Југословени прогласе националном мањином. Затим је елабориран процес трансформације Муслимана у Бошњаке и неутемељеност неких тежњи да се они именују Босанцима, из чега наш аутор изводи закључак о хегемонистичкој тежњи данашњих Бошњака на цијелу Босну и присвајање свеколике историје те државе само за себе. У том дијелу је анализи подвргнут и положај и вјечити проблем Рома, чиме се код нас данас мало ко бави.

Треће поглавље је централно и у њему се адекватном анализом улази у меритум овог научног рада. Аутор у цијелом овом поглављу прати и анализира нормативно и стварно, па утврђује да је у БиХ, као и у још неколиким државама у региону, нормативно релативно добро ријешено питање националних мањина, с тим што ипак неки уставни акти нереално и неадекватно приказују то питање и тако се односе према

мањинама. Чак и називи нису одговарајући, па у неким уставима још пише да су то „народности“, или „националности“, а нису ријетки ни они који те групације називају „осталим“. Аутор с правом одбацује назив „остали“, који стоји и у преамбули Устава БиХ, јер се таквим називом омаловажавају значајне скупине народа, без обзира што оне јесу националне мањине. Поред устава ентитета и кантона, постоје покушаји да се и у Устав БиХ унесеу одредбе о остваривању политичких права припадника националних мањина. То се односи на пресуду Европског суда за људска права у предмету „Сејдић-Финци“, што, нажалост, ни до данас није проведено, али не кривицом Републике Српске.

Аутор наглашава и у аналитичко поље уводи чињеницу да је, поред Устава БиХ, 2003. г. донесен и Закон о заштити права припадника националних мањина, којим су националним мањинама дата велика права и да је све то усаглашено са *Оквирном конвенцијом Савјета Европе о заштити националних мањина*. Такође, аутор анализом неколико сегмената и димензија живота показује да у Републици Српској мањине уживају сва права која су свим грађанима дата уставом и законима, исто као и конститутивним народима, а у неким сферама и више од тога, углавном у оним областима које се односе на спецификум мањина.

Из књиге се види да су свих 17 мањина у БиХ организоване у удружења и Савез удружења националних мањина. Тако организовани систематски раде на даљој афирмацији својих људских права и грађанске и људске еманципације, што је дозвољено и позитивно у савременом демократском друштву. Аутор је, компаративним прегледом стања националних мањина, утврдио да мањине у БиХ имају солидан статус и да су укључене у друштвено-економски и политички живот, нарочито у локалним заједницама, попут, напр. Прњавора, гдје их живи највећи број, али и у Приједору, Бањој Луци, Бијељини, Тузли и другим градовима и општинама, гдје, у одређеној мјери, учествују и у локалној власти. Иако су националне мањине, као уосталом и мањине неке друге провинијенције, захвалан „медијум“ за маниупулисање, нама

није познато да су током рата страни фактори манипулисали њима, можда и због тога што их у БиХ нема много и што, објективно, не представљају значајан политички фактор. Истина, послије рата било је од стране тзв. међународне заједнице одређених „стимулисања“ домаћих власти да се брже рјешавају проблеми националних мањина, али томе се, начелно бар, не може приговорити.

Монографија *Положај националних мањина у постдејтонској Босни и Херцеговини* представља цјеловито и заокружено, вишеструко корисно дјело, које даје једну посебну слику свијета мањина не само у БиХ, већ и знатно шире. Овом књигом, стручна и шира јавност добила је дјело које се сврстава у круг вриједних дјела политиколошке и социолошке литературе. Али не само тих двију наука, јер Наградићева студија је изразито мултидисциплинарна, па осим социологије и политикологије, ту има и права, историје, етнографије, културологије, лингвистике, економије, ромологије, науке о социјалном раду, о урбанизму чак итд.

Па ипак, и поред њене обимности са преко 600 страница, студија није изгубила од своје функционалности, научности, утемељености, ширине аргументације и појмовне прецизности.

Студија је отворила могућност да се још дубље и шире анализира уставно-правни положај националних мањина, јер је у БиХ парадокс да мањина уопште нема у Уставу, а има их у бројним законима. Такође постоји опортуност у односу на анализе или макар приказе случајева кршења људских права припадника мањина и тумачења механизама и института којим се то онемогућава, односно гарантују и штите права те популације или исправљају неправде и надокнађују штете конкретним жртвама кршења људских права, као и опис институција које се тиме баве, попут омбудсмана за људска права, комисијâ уставних судова, вијећâ, и домова за заштиту виталних националних интереса итд. Аутор ће се позабавити и том проблематиком и тиме дефинитивно заокружити своје вишегодишње проучавање феномена националних мањина.

Занимљив је стил писања и структура реченица аутора. Аутор пише дугим реченицама, са много неуобичајених синтагми и конструкција, нестандарним коришћењем интерпункцијских знакова, тако да његову књигу није лако читати, и само читалац са великим стрпљењем и ерудицијом може изаћи на крај са овим штивом. Али, стил је сам човјек и ту се тешко шта може мијењати.

На крају, с обзиром на све претходно казано, својевремено сам, као рецензент, рукопису, који је сад преточен у књигу, са задовољством дао свој безрезервни imprimatur. Честитам, и аутору и издавачу, на овом дјелу.

Академик Рајко Кузмановић

ЗНАЧАЈНА КЊИГА О СРБИЈИ У 1915. ГОДИНИ

Поводом књиге Милоша Ковића, ЈЕДИНИ ПУТ – Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године[1]

Током 2014. године на српском језику објављено је више десетина књига, различитог жанра и садржаја, о стогодишњици почетка Првог свјетског рата. Осим српских аутора и/или аутора из српских земаља, па и држава, на српски језик су те године преведене, и тако постале доступне и српским читаоцима, неколике значајне и запажене књиге из свјетске историографије о некој од тема релевантних за разумијевање и тумачење повôда и узрôка, токова и исхода Великог рата, онтологије и феноменологије његових агенаса и актера, геополитичке конфигурације и мапе интереса оновремених свјетских сила, али и тежњи малих народа и држава, те његовог одвијања током прве ратне године. Од свјетски битних аутора и њихових дјела, у овом контексту поменућемо, тек илустрације ради и по свом нахођењу, само њих троје: Кристофера Кларка и његове Мјесечаре,[2] затим Анику Момбауер и њен манускрипт Узроци Првог свјетског рата,[3] те чувеног Фрица Фишера и његово капитално дјело Посезање за свјетском моћи – Политика ратних циљева царске Њемачке 1914–1918.[4] Чињеница да су те књиге брзо (К. Кларк) или коначно (Ф. Фишер) преведене (и) на српски језик иде у прилог не само задовољавању обичне читалачке радозналости, него и снажи потребу озбиљнијег, свестранијег и „мултиперспективнијег“ сагледавања и евалуације свега битног *vis-a-vis* Првог свјетског рата, а посебно мјеста и улоге коју су у њему имали српски народ, српске територије и српске државе. С друге стране, појава тих, као и цијеле и дуге лепезе друг(ачиј)их књига, у форми и капацитету

[1] Милош Ковић, *ЈЕДИНИ ПУТ – Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, „Филип Вишњић“, Београд, 2016, стр. 262+48.

[2] Кристофер Кларк, *Месечари: Како је Европа кренула у рат 1914. године*, „Helios“, Смедерево, 2014.

[3] Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, Clio, Београд, 2014.

[4] Фриц Фишер, *Посезање за светском моћи – Политика ратних циљева царске Немачке 1914–1918*, „Филип Вишњић“, Београд, 2014, стр. 562, формат Б-5.

монографија, студија, истраживања, огледа, зборника радова, хрестоматија, појединачних научних радова и сл., чији су садржаји, прије свега закључци и оцјене о основним темама које су (биле) предмет елаборисања, промишљања и вредновања, најчешће међусобно конкурентни, ривалски и супротстављени, па и искључиви, а мање компетитивни, корисно је послужила и нашим, српским и другим домаћим аутори(тети)ма, у првом реду највише историчарима, а затим и политиколозима, геополитичарима, правницима, филозофима, етнопсихолозима, публицистима и експертима из других научних области и дисциплина, да се не само упознају са наведеним, као и значајним другим дјелима, овдје непоменутим, да се суоче са њиховим открићима и „истинама“, него и да, евентуално, преиспитају нека своја становишта, тезе, полазне премисе и парадигме у истраживању наречене теме, али и методологију пропитивања, а, можда, и закључке до којих су они сами дошли или који су им се до сад чинили хеуристички најоправданијим кад је ријеч о Првом свјетском рату, а нарочито оном његовом „дијелу“, току, актерима и исходима који су се тицали Србије, Срба, Црне Горе, Босне и Херцеговине и још неких дијелова, земаља бивше заједничке нам државе, Југославије, који су се дуго сматрали српским. Због тога појава нових књига и „дисеминација“ основних порука из њих, или расправа поводом њих, чак и кад се у свему не слажемо са (свима) њима, за будућа научна и нека друга истраживања може бити само корисна и плаузибилна. При томе, свјесни смо истине да није било тако важног повода – стогодишњице почетка Великог рата, питање је да ли би се овдје поменута и друга дјела о темама историје Првог свјетског рата превела на српски језик и појавила пред овдашњом читалачком публиком, стручном и научном јавности.

У сличан контекст или „координациони систем“ могу се ставити и чињенице из којих се неупитно стичу увиди и спознаје о издавачкој продукцији актуелизованим поводом, њеном квантитету, квалитету, садржају, дометима, посљедицама и сл., у нашој, српској историографији и оста-

лим хуманистичким и/или другим наукама о друштву. Оно што се неспорно и одмах може рећи тим поводом јесте да је током 2014. године, дакле, у години обиљежавања стогодишњице почетка Првог свјетског рата,[5] у српској историографији, политикологији – почев од већине њених првих традиционалних „грана“, дисциплина, школа и праваца мишљења, парадигми и усмјерења, па до геополитике, дефендологије чак итд. – затим у правној и филозофској литератури, књижевности и књижевној историји, социологији, драмском стваралаштву, публицистици, најпослије у кинематографији, ТВ продукцији (серије, драме, интервјуи и сл.) и филмологији, библиотекарству и библиографијама, итд., објављено много појединачних нових књига, како истраживачког, тако и синтетичког карактера и домета, од елаборације само једне теме, проблема, личности или догађаја, до цјеловите експликације и евалуације свих процеса и односа, збивања, историјских узрока и посљедица онога што се зби(ва)ло у времену Првог свјетског рата, који ће, наравно, као такав бити накнадно, тек послије Другог свјетског рата, освијешћен и идентификован, затим зборника нових научних и стручних радова, споменица, антологија, хрестоматија, фотомонографија, тематских бројева часописа, ревија, изворне архивске грађе; објављени су бројни нови романи, приповијетке, пјесме, фељтони, новин(ар)ски текстови свих врста и жанрова, али је (пре)штампано и много репринт-издања старих публикација, од студија, мемоара, дневника актера и учеснике те свјетске војне, алманаха, пригодних едиција, до судских списа, дипломатске преписке, извјештаја хуманитарних и медицинских радника, па све до писама обичних људи итд.

О свему претходно овлаш поменутом опширније и нијансираније смо писали још у вријеме кад се наречена издавачка продукција појавила и била из разних разлога и повода актуел(изова)на.[6] Додуше, литература која је тад настала и публикована и данас је, и још задуго ће бити, актуелна. И у то вријеме сам оцијенио, а и данас сматрам да су те године у српској историографији и другим научним дисциплинама и умјетничким продукцијама објављена, приказана и/или

[5] Те године, у неким медијима комуникације, у политичком и квазистручном дискурсу и наративу и бројним пригодним манифестацијама, обиљежавање стогодишњице почетка Великог рата називано је и јубилејом, јубиларном прославом тог датума, што је неадекватно и непримјерено, због тога што ријеч јубилеј, и све изведенице из ње, значи, конотира и инклинира ка нечему што је свечано(ст), што се слави, с радошћу дочекује и обиљежава, а, бар са српског становишта, није било разлога за ма какву свечаност комеморисања године почетка Првог свјетског рата, с обзиром на то да су Срби у њој били десетковани, многострадални, иако нису били уништени, као што су њихови непријатељи планирали, предвиђали и настојали остварити.

[6] Упореди: Слободан Наградић, *Смисао и домети комеморисања 1914. године* – Предговор у: *1914. ДАНАС*, приредио: Слободан Наградић, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ – Градски одбор Бања Лука, Бања Лука, 2015, стр. 7–30.

емитована запажена издања, позоришне представе, изложбе слика, докумената и друге грађе, телевизијске емисије, документарни филмови, одржани научни скупови, „округли столови“, јавне трибине итд. Разумије се, највише продукције, ма које врсте и садржаја, односило се управо на 1914. годину, било да је ријеч о првим и/или премијерним издањима и/или извођењима, било да се ради(ло) о репринт издањима. Исто тако, бројне едиције те године су показале да је и до тада, у протеклих неколико деценија, а не само година, у српском и/или југословенском издаваштву била објављена изузетна и бројна литература о Великом рату, а нарочито она која се, из овог или оног аспекта, тиче баш те прве ратне 1914. године. Унутар тог тематског круга, истраживачки, рефлексивни и херменеутички фокус највише су били усмјерени ка феноменима Младе Босне, Гаврила Принципа, Сарајевског атентата, његових актера и посљедица, Јулске кризе 1914, објаве и почетка рата Аустроугарске против Србије, односима међу савезницима, српском отпору и побједама на Церу и Колубари и другим темама. Примјетно је, и за неискусно читалачко око, да су остале ратне године мање истраживане, односно да је о њима неупоредиво мање издања, те да су теме из, нпр. 1915. и 1916. године, чак и медијски скромно експлоатисане.

Те, 1914. године на добитку су били не само читаоци, него и (неки) издавачи, бар они у српским земљама. Јер, поводом неког од тих издавачких „пројеката“ и државе, тј. нека ресорна министарства су „дријешила ке(а)се“ и помагала објављивање ове или оне књиге, зборника радова, споменице, алманаха и сл., што је за резултат имало повећање тиража и квалитета издања, а самим тим и зараде издавача. Због тога су се те године на овдашњем тржишту књига појавила бројна тзв. пиратска издања, у првом реду нелегално штампање многих старих књига и других едиција, а затим и „чисти“ фалсификати, па лажна скраћена или пак проширена и допуњена издања, до тад неоткривени документи или необјављени рукописи итд.[7] То и не чуди с обзиром на чињеницу из које происходи порука да нико ко се сматрао позваним и ма колико компетентним, а код нас данас, тачније: уназад деценију-

[7] Од бројних примјера пиратских или нелегалних издања поменућемо овдје само више пута прештампану чувену књигу Владимира Дедијера *Сарајево 1914*, која је и данас можда понајбоља студија, и то не само код нас, о Сарајевском атентату и његовим актерима, а која је само у Србији и Босни и Херцеговини 2014. године, по нашим сазнањима, доживјела најмање пет издања. Наравно, било је фалсификованих и пиратских издања још више, али их за илустрацију наше тезе о њиховој презентности и ефектности не треба наводити.

двије, посебно откад је на снази тзв. болоњски процес и режим студирања, мало је оних који се не осјећају и који се не самоперципују и не изјашњавају стручним, мјеродавним и овлашћеним да искажу свој суд о било којој теми, укључујући и оне најкомплексније из историје, због чега разни и бројни надриисторичари и псеудоисторичари, самозвани хроничари, мање или више талентовани писци и публицисти, фељтонисти и новинари, те скрибомани свих врста и инспирација, нису одољели позиву музе Clio да се огласе и саопште, *urbi et orbi*, резултате својих промишљања значаја и посљедица 1914. године за историју и садашњост српског народа. Отуда и због тога и толика масовна продукција књига и употреба осталих медија, изражајних средстава и учинака *vis-a-vis* актуелизоване теме у наведено вријеме.

Као што смо претходно већ овлаш напоменули, литература у српској историографији новијег датума о 1915. години, њеној „конфигурацији", семантици и значају за историју Србије и српског народа, одвећ је скромна. Данас, 2015. или 2016, чак и упркос поводу, а он је стогодишњица Првог свјетског рата, осјетно је мање нових публикација о поменутој другој ратној години и српском удесу у њој. Из књиге која је повод овим редовима, а то је студија млађаног српског историка проф. др Милоша Ковића, *Једини пут – Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, сазнајемо, и то је прва њена позитивна карактеристика и оправдање за публиковање, шта је све до 2015. године писано о 1915. и закључујемо да је у годинама одмах након Великог рата ипак било знатно више и разноврсније литерарне продукције посвећене години о којој се говори и у Ковићевом манускрипту. Штавише, неке и данас пажње вриједне студије и други историографски прилози о тој години настали су у иностранству, нарочито из пера Србији и Србима склоних аутора, свеједно да ли су они (били) професионални историчари, војни стратези, геополитиколози, новинари, путописци или медицински радници. Међутим, како се временски одмицало од година завршетка рата, тако се смањивала и издавачка продукција посвећена 1915. години. То је тако, између осталог, и због тога што „Садржаји и

смисао српских сећања на Први светски рат мењала су се од 1918. до данас“,[8] а исто је само потврда Хабермасове тезе да је свако сазнање условљено или детерминисано интересом. Стање *vis-a-vis* тог питања унеколико се промијенило набоље тек о стогодишњици почетка Првог свјетског рата, прије свега штампањем репринт издања ранијих публикација, прво књига, алманаха, споменица, а затим и приређивањем неколиких мемоарских и дневничких рукописа и друге до сад мање експлоатисане и у научне сврхе коришћене грађе. Ипак, то је, како смо опетовано констатовали, у озбиљном заостатку и инсуфицијенцији спрам историографске и друге књижевности о појединим другим годинама те свјетске војне или пак само одређеним темама, догађајима и/или личностима унутар тог свјетског политичког и ратног метежа и низа револуција (у) њима изазваних или насталих као посљедица њиховог одвијања.

Ковићева књига је својеврсна историјска синтеза, комбинација резултата и спознаја (из) досадашњих истраживања и закључака о истраживаном, али и плод „укрштања“ његових исписивања из бројних извора и литературе, те промишљања, реминисценција и компарација са налазима и сазнањима бројних других аутор(итет)а који су се бавили или се још баве истом проблематиком. Књига је у цјелини – а цјелину чине 262 странице текста и још к томе 48 страница фотографија, које су понекад рјечитије од самих ријечи и сликовитије од слика, хеуристички корисније и пластичније од бројних напомена и(з) фуснота – као што јој и поднаслов говори, посвећена и фокусирана на једну једину ратну годину, 1915. годину. Још тачније: предмет (н)ових Ковићевих елаборација су, заправо, два и по кључна мјесеца те године, тј. период од тренутка кад се сазнало и било сигурно да ће услиједити нова офанзива непријатеља, а то је крај септембра – стварна агресија је отпочела 5. октобра, па до првих дана децембра 1915. г., дакле у периоду у којем се Србија покушавала одбранити од једне врсте „удруженог злочиначког подухвата“, тј. заједничког напада тзв. савеза трију централних сила: Њемачког царства, Аустроугарске

[8] М. Ковић, *Једини пут – Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, цитирано издање, стр. 10. И остала цитирања овог манускрипта биће према истом издању, с тим што ће се то (у) чинити у самом тексту тако што ће се иза цитата само навести број странице ове едиције.

монархије и, од септембра 1915, Краљевине Бугарске (која се, додуше, у властитој неукој јавности самоперциповала као царевина, именујући и свог суверена царем), а у чему није успјела, што је српском, и политичком (Влада, Народна скупштина, Круна) и војничком (Врховна команда) фактору, било јасно посљедњих дана новембра (25.11) те године.

Овај Ковићев историографски трактатус управо и говори, детектује, дешифрује и описује већину, ако већ све није могуће, узрока и разлога, па и дјелимична оправдања тог пораза у описано вријеме. Србија је у том сукобу војнички поражена, разорена, али није капитулирала, него је одлучила да се Влада и Војска повуку и измјесте на територију других држава, идући тако у сусрет савезницима – истим оним чијом неактивношћу су и доведене у ситуацију да им је једини излаз био у напуштању властите државне територије и неизвјестан пут преко албанских недођија – новим изазовима и прегруписавањима, опоравку и припремама за борбе на новом фронту – Солунском фронту, у љето и јесен и даље наредне године. То је временски распон од Голготе до Васкрса српске државе, али у овој књизи нису актуелизовани ни Голгота кроз Албанију ни Васкрс на Крфу, у Грчкој, у побједама на Солунском фронту, у успјешном војничком сламању и прогону непријатеља, те коначном ослобођењу отаџбине и повратка преосталих живих ратника својим кућама у завичају, што је, наравно, легитиман ауторов избор који је он оправдао још у Предговору, јасно написавши да је тема његовог манускрипта само 1915, и то њен крај, вријеме војне кампање и офанзиве трију сила: Њемачке, Аустроугарске и Бугарске. Другим ријечима, Ковић у епицентар својих истраживања и промишљања није ставио нити се фокусирао на „остатак“, тј. прву половину тематизоване године. Њега није интересовало оно што се у Србији догађало скоро девет (9) мјесеци, тачније: он је сасвим свјесно и циљано скрајнуо на маргину, потиснуо у „заборав“ више од половине те 1915, због чега у овој књизи нема описа стања у српским болницама првих мјесеци те године и лијечења многих рањеника и тифусара, чему су несумњив и огроман допринос дале бројне

свјетске медицинске екипе и мисије, као што нема, изузев неколиких инструментализованих спорадичних натукница, нити анализа и валоризација војног комплекса, укључујући и тзв. албанску епизоду српске војске, о којој иначе у српској уџбеничкој историографској литератури скоро да није било помена. Тзв. свакодневни живот свакако, па ни онај у Србији ратне 1915, нису били повод и предмет Ковићевих сциентистичких опсервација, због чега се у његовој књизи нигдје и не говори о збивањима у српском селу, култури, школству, привреди, саобраћају, српској Цркви и другим сферама ономадног цивилног живота, иако је он потпуно свјестан факта да „Данашња историографија настоји да се, у проучавању Првог светског рата, окрене од јунаштва и патриотизма војника ка страдањима и свакодневним искуствима цивила, жена и деце, ратних заробљеника.“ (стр. 19)

Кад је пак ријеч о самом *meritum*-у, суштини и срчики ове књиге, онда треба јасно рећи да се она састоји и огледа у ауторовој реинтерпретацији, уз неколико нових, важних и прецизни(ји)х оцјена и закључака *a-pro-pos* ратних операција армија Централних сила, дипломатске „игре“ савезника (Србије), одсуства њихове озбиљније војн(ичк)е помоћи и, најпослије, повлачења српске војске, поражене, али не капитулиране. Наравно, те теме су истраживане и о њима се и досад расправљало у српској, бившој југословенској и донекле свјетској историографији, можда и опширније, сериозније, па и дубље, али тешко на тако кристално јасан и највећем дијелу читалаца прихватљив начин, као што је то у овој Ковићевој публикацији. Тај комплимент је тим прије заслужен кад се имају у виду ток и начин, поступак по којем је наста(ја)ла његова књига: она је „изведена“ из својеврсног синопсиса, сценарија и/или наративног предлошка за један недавни документарни филм Радио-телевизије Србије у којем је и наш писац својевремено дао свој немали допринос, а који је припреман и сниман само неколико година прије обиљежавања „јубилеја“, односно стогодишњице Великог рата, а о чему нас аутор обавјештава у свом Предговору књизи.[9] Иначе, чини нам се да је његов Предговор можда и најбољи дио

[9] Ријеч је о документарном филму под насловом *Срби на Крфу: Сто година од Албанске голготе*, који су за Радио-телевизију Србије припремили Слађана Зарић и Иван Стивенс. М. Ковић, *цит. дјело*, стр. 25.

књиге, да је у њему аутор формулисао своју основну тезу, циљеве и мотиве истраживања и публиковања спознаја о том невеликом исјечку српске повјеснице. Наравно, аутор је користио и „класичне“, старе историографске методе, од потраге за и селекцијом историјски релевантне а до сад мало или уопште необјављене архивске, музејске и друге грађе, до пажљивог ишчитавања и компарисања налаза, спознаја, оцјена и закључака о истом у литерарним опсервацијама других, страних и домаћих, аутора, тј. херменеутике текста већ познатих радова и сазнања која су у њима саопштена. У том погледу наш аутор није био посебно избирљив: он је за „свједоке“ својих теза и елаборација позвао и призвао бројне друге аутор(итет)е и изворе, чиме је на дјелу потврдио свој наговјештај својеврсне мултиперспективности, дат још у Предговору, да „У овој књизи зато никоме неће бити одузета реч, па ћемо послушати шта о својим искуствима из 1915. године имају да кажу краљ Петар Карађорђевић, његови официри и војници, српски и савезнички министри и дипломати, припадници савезничких мисија, страни новинари, ратни заробљеници, деца из избегличких колона.“ (стр. 20) Зато се, полазећи од тог експлицитног исказа, а имајући на уму структуру цијелог његовог рада, садржај и ток нарације у њему, и може закључити да је Ковић у овом свом манускрипту на неки начин демонстрирао приступ, метод, „парадигму“ и тумачење историјских процеса и факата „одоздо“, што би рекао контроверзни историк Владимир Дедијер, тј. сакупљајући и сабирући у „бази“ мноштво исказа, писане грађе, различитих врста и провенијенције, те других доказа и пуштајући тим и таквим изворима да говоре сами за себе и еманирају из себе поруке које инклинирају ка закључцима о томе како је наш писац заправо дошао до увида и сазнања којима је потврдио или пак демантовао старе истине о Србији у 1915. години. Иако наш историчар тврди да је он своје закључке углавном заснивао “на основи исказа савременика“ (стр. 22), разумије се, савременика процеса, односа, догађаја и актера о којима је у овој повјесници ријеч, њему, наравно, нису „мрски“ ни непотребни ни бројни потоњи писци и исто-

рици, публицисти и остали аутори, међу којима су неки од њих били његови професори, чије радове је не само прочитао и консултовао, него и обилато цитирао и/или парафразирао, као што су: Д. Живојиновић, М. Екмечић, А. Митровић, М. Бјелајац, Д. Батаковић, М. Зеленика, Б. Глигоријевић, М. Војводић, М. Радојевић, П. Опачић, Д. Шаренац, С. Скоко, Ч. Антић итд. Дакле, ту су и његови савременици и актуелне колеге са исте историјске катедре, те страни писци, примјера ради: А. Рајс, Џ. Рид, М. Синклер Стобарт, О. Јанц, Р. Харт, А. Холцер, Ф. Фишер, Џ. Џ. Мејер, К. Штурценегер и други.

Поједностављено и парафразирано речено, основна ауторова теза, коју он досљедно заступа и аргументује од прве до посљедње странице овог штива, јесте да је главни узрок војног слома Србије у јесен и рану зиму 1915. посљедица њене политичко-војне стратегије ослањања на помоћ савезника из које је никла, развила и етаблисала се и концепција одбране од непријатеља, која је не само подразумијевала, него и укључивала, концепт и планове по којима су савезници требали активно да учествују у борбеним активностима, као и сталну испоруку оружја и оруђа, логистичку опскрбу и медицинску помоћ. Ковић је ту, у завршници своје елаборације сасвим експлицитан; „Ратни планови Србије у јесен 1915. заснивали су се на савезничкој помоћи.“ (стр. 238), боље рећи на обећањима да ће ту помоћ добити. На то су рачунали сви: не само (краљевска) Круна, у првом реду регент, а претходно – до демисије или преноса овлашћења, краља Петра I Карађорђевића 1914. на сина – престолонасљедника, Александра Карађорђевића, који је уз то, по функцији, био и врховни командант, тј. главнокомандујући српском војском, затим Народна скупштина и Влада Краљевине Србије, него и Врховна команда, са све и једним војводом и генералом, за коју се претпостављало да (би требало да) има најреалније процјене стања на фронту, увид у намјере и могућности непријатеља, као и укупног борбеног потенцијала српске војске итд., те да се у доношењу одлука о крупним војним, државним и егзистенцијалним питањима најмање руководи емоцијама и дневнополитичким параметрима и интереси-

ма. Међутим,... није било тако. Зашто? На то питање, које је, реторички посматрано, крајње једноставно, одговор даје др Ковић у књизи која је повод за овај наш осврт.

Велики социјални, политички и војни(чки) капитал у оновременој тзв. међународној заједници, који је Србија стекла крајем 1914. године, захваљујући првенствено успјешним војним операцијама и побједама њеног оружја, уз огромне и војне и цивилне жртве, као да се истопио током 1915. године. Србија је била вишеструко десеткована и изнурена ратним догађајима и напорима, а епидемија тифуса која је погодила како војнике и рањенике, тако и цивилно становништво, за више мјесеци у 1915. години осујетила је ма какво озбиљније и ефектније војно ангажовање, којег, изузев контраверзне тзв. албанске епизоде, није ни било. А управо су то од Србије тражили њени ратни савезници. Штавише, они су имали план, „скован“ због њихових интереса, у којем је требало да главни протагонисти буду Срби, и то тако што би њихова војска прешла Саву и Дунав и кренула право на Љубљану и Беч, чиме би ослабио притисак Централних сила на Источном фронту према Русији и на новом, Италијанском фронту, посебно на ријеци Сочи, гдје су Италијани средином те године трпјели губитке. Српска војска у прољеће и љето 1915, из више разлога, није била способна за такав подухват. С друге стране, политика српске Владе, на челу са Николом Пашићем, била је политика максималног уважавања погледа и интереса савезника, прије свега Француске, Велике Британије и Русије, касније, након њиховог прикључења силама Антанте, и осталих (Италија и др.), кооперација са њима, како због осјећаја дуга за њихово солидарисање са Србијом током 1914, тако и због увјерености – што се показало потпуно исправним – да се без њих неће моћи успјешно рјешавати српско питање послије рата, али и политика афирмације властитих интереса, који су у љето 1915. године идентификовани као очување својих ресурса, прије свега људских. Због тога се Србија и није упуштала у авантуру марша кроз непријатљењско подручје Аустроугарске царевине ка Бечу јер је знала да нема капацитет за тако сложене и захтјевне војне операције. Са-

везници су Србију због тога сматрали не само незахвалном и тврдоглавом, неспремном за уважавање ширих геополитичких интереса, него су је оптуживали и да је неодговорна, јер су они, полазећи од својих интереса, настојали да наметну концепт по којем је најбоља одбрана српских граница управо прелазак преко истих на сјеверу, а на што Србија није пристајала јер је знала да јој опасност долази са истока.

Неподударност политичких и војних интереса савезника, укључујући и Србију, још више је дошла до изражаја, али сад са далекосежнијим негативним посљедицама, у оном часу кад је постало јасно да ће Србија бити нападнута, а да ће тим нападом заповиједати управо Њемачка, односно да ће главнину војних формација чинити снаге њемачке армије, на челу са, за те потребе формираном новом, 11. армијом, којима ће командовати генерал фон Макензен. Неспоразум међу савезницима с једне и Србије с друге стране, настао је и био дјелатан због Бугарске. Док су савезници, укључујући и Русију, вјеровали да ће моћи постићи договор са Бугарском како би је превели на страну Антанте, а против Њемачке, Аустроугарске и Турске, због чега су упорно, концилијантно и с великом спремношћу на уступке – углавном на рачун Србије и Срба – форсирали преговоре са њом, дотле је Србија била не само скептична према таквој опцији и могућности, због чега није прихватала нити учествовала у тим преговорима, него је предлагала и тражила од савезника сагласност и дозволу за својеврсни превентивни напад на свог, од пораза у Другом балканском рату 1913, реваншистички расположеног источног сусједа. И имала је план за такав удар, који је требало предузети прије него што би, још „несврстана“, Бугарска извршила потпуну мобилизацију својих војних ефектива, јер Србија није била спремна ни на какве уступке Бугарима, како су јој то „савјетовали“ и тражили савезници. Међутим, ни Централне силе нису само сједиле и чекале скрштених руку, напротив. На крају те мртве „трке“ за стварну наклоност Бугара, оне су биле вјештије и, очигледно, издашније, па су придобиле Бугарску на своју страну, а против Србије и њених савезника. За то своје опредјељење Бугарској су обећане

велике концесије и компензације – скоро пола Србије: источна, јужна Србија, са готово цијелом Македонијом, Косово и Метохија, које ће она и окупирати након што српска војска напусти територију Србије. Такву политику савезници, у првом реду Велика Британија и Француска, заступали су првенствено због притиска војног фактора, тј. својих генералштабова, који су сматрали да ће та велика војна/рат бити одлучени на Западном фронту, па су адекватно том увјерењу и правили своје ратне планове, а Русија тако радила због традиционалног фаворизовања Бугара на рачун Срба. Због тога су они, савезници, сматрали, нарочито министри војске или главнокомандујући њихових штабова, а највише и најупорније британски министар одбране лорд Хорације Херберт Киченер и још неки министри, укључујући и познатог Винстона Черчила, те начелник Главног генералштаба француске војске, генерал Жозеф Жофр и др., да не треба узалуд трошити људске и друге ресурсе у Србији и уопште ма гдје на Балкану, посебно након неуспјешне британске ратне „авантуре“ у Турској, на Дарданелском фронту, код Галипоља. Међутим, „Гордијев чвор“ је на неки начин пресјечен оног часа кад је Бугарска дефинитивно стала на страну српских непријатеља, у блок Централних сила, 6. септембра 1915, а тачка на „i“ у разувјеравању и оних посљедњих бугарофила међу савезницима стављена је позивом за мобилизацију који је бугарска Влада упутила 22. септембра актуелизоване године. Штавише, српској Влади и Врховној команди није било допуштено да нападне Бугарску ни послије тог чина отворене пријетње ратом, а он је, с бугарске тачке гледишта, могао бити само против Србије, која је у међувремену прегруписала значајне војне ефективе на граници према Бугарској и могла да осујети и порази макар једног непријатеља и онда се окрене сјеверном фронту, на Сави и Дунаву. Кад се на том фронту коначно сукобила са удруженим, јачим, бројнијим аустроугарским и њемачким армијама, упркос апелима за помоћ у људству, оружју, муницији и опреми, које су српска Влада, Врховна команда и Круна у више наврата тражили од својих савезника, од њих су добили само вербално охрабрење да

наставе са пружањем отпора и издрже док се савезници не „организују“. Међутим, од стварне помоћи није било ништа и то је директно утицало на војнички слом Србије два мјесеца касније. Имајући то у виду, а и неке друге околности и чињенице, Ковић с правом закључује: „Србија није само, пред вишеструко јачим непријатељем, остављена без савезничке помоћи; она је спречена чак и да сама себи помогне.“ (стр. 77) О истоме он говори и у закључном поглављу (стр. 238–9).

Зашто је то тако било? И, да ли је све то могло (бити) другачије? У одговору на тако интонирано питање требало би се присјетити постмодерног историчара Најела Фергусона, једног од оснивача и потоњег корифеја тзв. алтернативне историографије, која је окренута, симплификовано казано, потрази за одговорима на питања типа: шта би било кад би било или да није било то и то, који је тврдио да би свијет данас потпуно другачије изгледао да, примјера ради, В. Британија није ушла у Први свјетски рат и тако кључно допринијела поразу Њемачке и осталих Централних сила, а да се то није десило, 20. вијек би прошао и без нацизма и комунизма, без Другог свјетског рата и сл., а тај рат су својим необузданим примитивним нагонима изазвали тамо неки Срби и требало је, правде ради, да нестану са лица Земље, заједно са Русима, што би се и догодило да су побиједили Нијемци и њихови савезници. Међутим, Фергусон и њему слични се не питају шта би било да је нпр. Србија 1915. са истима склопила сепаратни мир, да се руководила само својим интересима, а не и потребама својих савезника, међу њима и Британаца. Наравно, сличним нагађањима нема краја, ма колико да су она непродуктивна, а пошто наш аутор није присталица те „школе“ истраживања и мишљења о историјским процесима, односима, догађајима, личностима и посљедицама њиховог постојања, одвијања и манифестовања, јасно је да се он фокусирао на нешто сасвим друго и да је упориште за своје тезе и закључке тражио и проналазио у чињеницама и њиховом хеуристички коректном тумачењу. То друго јесте дипломатска сфера и активности актера унутар ње, а затим и политич-

ки, економски и други интереси оновремених великих сила. И тада, баш као и данас, мале државе и мале народе нико није држао и третирао као озбиљне „играче“ на међународној сцени. О њиховим судбинама су одлучивали други, моћнији и јачи, често и без њихових представника и супротно њиховим интересима. Слично је било и са Србијом у Великом рату, закључује др Ковић: „Судбина Србије била је одлучена далеко од њених граница, много пре напада Централних сила на њу, октобра 1915. године.“ (стр. 39), што значи да је она била напуштена и остављена сама себи.[10] Она се војнички није могла сама одбранити, други јој нису помогли и због тога је доживјела пораз. Међутим, тај пораз није био потпун, дијелом и због несагласности ратних циљева „коалиционих“ партнера – па чак и због сујете и међусобне нетрпељивости двојца главнокомандујућих њемачким армијама и трупама Аустроугарске: фелдмаршала Ерика фон Фалкенхајна и фелдмаршала Франца Ксавера Јозефа Конрада фон Хецендорфа – који су имали различите приступе, интересе и циљеве у том рату: Њемачка је хтјела и било јој је довољно да Србију само војнички побиједи, при чему ју је требало толико ослабити и разорити да она више ни на који начин не може угрозити нпр. саобраћајне комуникације од Берлина преко Бугарске до Цариграда, што је за њене геополитичке преференције било најважније; насупрот томе, и Аустроугарска и Бугарска су пак хтјеле да сасвим униште српску државу, било који њен ембрион, садржај, облик и ниво/капацитет државности, да је подијеле између себе и да се тако заувијек ријеше незгодног сусједа и ривала. Краљевина Србија у том рату, упркос *de facto* војничком поразу, ипак није капитулирала – за разлику од друге српске државе, Црне Горе, која јесте потписала капитулацију, али то није садржај елаборације у овој књизи, зато што је сва пажња циљно фокусирана на Србију – него су са војском, истина десеткованом, избјегле и српска Влада и Народна скупштина, регент и краљ, дакле, сви битни елементи и инсигније суверенитета и легитимитета државе. И ту је наш историк (за)стао. С тачке гледишта структуре и теме његове расправе, то је с правом и морално одговорно, хеу-

[10] То потврђује и наш аутор у Епилогу кад каже: „Главни узрок пропасти Србије 1915. била је равнодушност савезничких политичких елита према њеној судбини и њихово неиспуњавање датих обећања.“, цит. издање, стр. 239. Она је од савезника била обманута, преварена и отписана.

ристички оправдано, урадио. Даље и шире није истраживао због тога што је све оно што се са Србијом догађало послије историјске одлуке њене Врховне команде о повлачењу српске војске преко Албаније и Црне Горе, коју је она донијела на сједници одржаној 25. новембра 1915, а чија имплементација је отпочела већ сутрадан, тема за неку другу студију. Аутор је досљедно развијао и доказ(ив)ао своју тезу да је то за Србију, у описаним условима и историјском контексту, био једини пут. Због тога и наслов ове књиге. Нама се ипак чини да гдје год се помињу категорије попут „једини“, „једино“ или „једина“, односно „једина могућност“, дакле тамо гдје нема стварних, конкретних и дјелатних – а не само начелних и апстрактних, које као такве увијек постоје – алтернатива, да ту „среће“ нема.

Ова Ковићева књига није само, па чак ни првенствено, студија о ратним збивањима у Србији актуелизоване године; она, додуше, прецизно, иако кратко, описује неке војн(ичке)е операције српске, али и непријатељских армија, при чему је важно напоменути да његова нарација није пука апологија или глорификација српског оружја, храбрости војника или пак генијалности официра, напротив: она често демистификује неке митове, детронизује неке догађаје или личности које су некритички величане или фолклорно-епски тумачене – примјера ради, нема код њега пуно ријечи ни о славном мајору Гавриловићу, који се више прославио по говору који није ауторизовао, и о коме знамо из друге руке, него по неком корисном официрском потезу или тактичкој замисли, такође, он се не либи да каже како је у српској војсци, насупрот увријеженом мишљењу, у октобру, а посебно новембру 1915. било масовног дезертирања, пљачке и освете, затим да није увијек све било једногласно ни у Врховној команди и субординацији између разних нивоа командовања, описујући нешто детаљније, иако ни то до краја експлицитно, посебно се устежући изрицања свог коначног суда о томе, велику недоумицу и дебату између команданата српских армија након одлуке о повлачењу и напуштању територије Србије и наводног конфронтирања: с једне стране војвода Мишић,

наспрам осталих команданата, с друге итд. – она о већ познатим и, више или мање, до сад описаним фактима, говори из нешто другачије перспективе, стајне тачке, па и хеуристичко-методолошке парадигме, због чега су и укупни „резултати“ његових промишљања добрано другачији, нови, макар у односу на оно што се код нас до сад знало о истраживаном феномену. Већ смо натукнули да се Ковић у овом манускрипту показао као неко ко респектује дипломатију, као својеврсну синтезу теорије и праксе, и њен значај у међународним односима, али и као зналац конкретних манифестација тог искуства у ери Великог рата, па и у феноменологији њених уплива и посљедица на третирање Србије и игнорисање њених интереса у 1915. години. За савезнике је Србија и тад, као и данас, била Исток; њој је требало да помогну њихове источне трупе, састављене од војника који су мобилисани из разних источних народа, дијелом *terra incognita*, „ексцентрично војиште“, како је то рекао генерал Жофр у јесен тешке 1915, дијелом свјесно жртвовано географско подручје, на којем се, са становишта државног разлога (raison d'être) већине савезничких држава, а нарочито Велике Британије и Француске, па и Италије након што се и она њима придружила, није смјело показати одвећ емпатије, а посебно зарад ње жртвовати неки свој интерес. Пошто се (и овдје) показао као непристрасан историчар, Ковић неће да „гријеши душу“, па да их оптерети или оптужи више него што заслужују, него је, држећи се факата, констатовао да су они, савезници, ипак колико-толико изашли у сусрет српској војци и народу, помажући им да се укрцају на њихове бродове и превезу се у „луке спаса“.

Ако би се ово Ковићево дјело процјењивало и класификовало полазећи од, и код нас већ етаблисаних, болоњских егзибиција и „иновација“, оно не би „добацило“ далеко, тј. не би било третирано као тзв. оригинални научни рад, него би било оцијењено и рубриковано тек као тзв. прегледни рад/чланак. Међутим, чак и упркос можебитној таквој „евалуацији“ ове књиге, у суштини, а понајмање за оне који знају о чему је у њој ријеч, то јој није и неће умањити вриједност нити довести у питање њен значај и утицај. То је због тога што

она и није писана као класични школски рад, дакле, није (у) рађена по пропозицијама и не би могла послужити за потребе неке докторске дисертације, него је она углавном намијењена за ширу јавност зантижељну да се још једном освједочи и увјери кроз шта је све пролазила и прошла Србија 1915. године. Ово Ковићево дјело није, дакле, оптерећено формализмима и спољашњим декорацијама, епистемолошком строгошћу и сцијентистичком „хладнећом", нити је само извјештај из архивâ, него је једно фино штиво, читљива елаборација у којој је пластично подастријет одговор на питања шта се то десило (у) Србији 1915. и због чега. И управо због тога она се чита с лакоћом, њен садржај и поруке разумију и они који нису професионални историчари, политиколози, публицисти, геостратези, обични војници итд. Такве књиге су данас ријеткост. Или се „праве" огромне, често конфузне и неразумљиве „купусаре", које читају једино они који то морају по „службеној дужности" (докторанти, магистранти, преводиоци или млади асистенти како би задовољили сујете својих старијих колега и професора), у којима се демонстрира екстензивност, квазиученост, тако што се на крају скоро сваког ретка ставе, најчешће непотребне, фусноте, у којима се онда исписују напомене које немају никакве везе са носивом материјом књиге, него је само оптерећују, или се пак штампају оне публикације у којима се до непристојне и неподношљиве мјере симплификују и фалсификују историјске чињенице, и то тако што се у њима увијек и само глорификују „наши", а дифамирају „њихови", што се измишља и пласира било шта што иде у прилог „нашима", а прешућује све оно гдје се и у чему се нисмо прославили или што не служи на част нашој страни, што се у таквим манускриптима наводе једино неправде и бол(ови) који су нанесени нама, али не и њи(хови) ма и сл. Ковић пише јасно и разговјетно, „лепршавим" стилом, ма шта то значило, добро и ефектно користи метафоре, напомене и на други начин коришћење туђих мисли и оцјена су функционалне и нису одвећ учестале, што потврђује да он зна не само границу и мјеру преко којих не би требало прелазити кад су цитати посриједи, него да има и своје полаз-

не ставове, тезе, које потом у централним поглављима овог синтетичког прегледа кључних процеса, догађаја и њихових посљедица ратне 1915. у земљи Србији, храбро, одговорно и хеуристички валидно настоји да докаже. Нема сумње, њему ерудиције и списатељског талента не мањка и, такав је утисак читаоца овог штива, он се лако носи(о) са грађом која му је стајала на располагању, држао ју је под „контролом“ иако ју је понекад пуштао да и сама за себе (про)говори.

На крају овог осврта, као што је и уобичајено за текстове ове врсте и садржаја, треба навести и неколико основних информација о књизи коју, да не заборавимо, препоручујемо свим искатељима истине и свима онима који, опомињујући се мисли америчког филозофа Џ. Сантајане, из/од прошлости хоће да уче за будућност, прије свега српског народа. Прије свега, књига је структурисана тако да садржи све елементе или саставне дијелове којима се данас одликују научне публикације. Она се састоји од Предговора, посебног Пролога, затим су ту два основна дијела: „Обруч се затвара“ и „Од Дунава до Ситнице“, који, опет, имају више поглавља, а унутар њих је и по неколико одјељака, међунаслова и сл. Књига се завршава Епилогом, Изворима и литературом и Индексом имена. Као што смо претходно већ рекли, на крају књиге је серија фотографија, од којих се неке по први пут објављују у нашој јавности. Нема сумње, то је добар и ауторски и издавачки потез – издавач ове књиге је све агилнији „Филип Вишњић“ из Београда, који се већ добрано афирмисао штампајући бројне историографске, политиколошке, социолошке и друге књиге о нама, тј. о српском народу и његовим суштинским идентитетским садржајима и одликама – али, кад бисмо на прави начин извели поуке из једног реверзибилног тумачења Хелдерлиновог стиха „... гдје је опасност, ту је и спас ...“, који би онда гласио: гдје је спас, ту је и опасност, увидјели бисмо да оно што је посебна вриједност ове књиге, а то је тих неколико десетина фотографија, и није без повода за примједбу. Наиме, да су речене фотографије равномјерно распоређене и објављене на више мјеста у тексту, а не сукцесивно, једна иза друге, на његовом крају, она би свакако из-

гледала боље, природније би „дисала“ и илустративније би свједочила. Али, можда то и није превид аутора, него техничког уредника. Но, и са тим малим недостатком Ковићева књига је већ сад запажено дјело новије српске историографије, које овог младог историка легитимише као ерудиту жељног нових изазова и способног да их оствари.

Слободан Наградић

У СЛАВУ ЛИВАЊСКИХ СРБА
(Бранко Докић и Радован Јовић, ЛИВАЊСКИ СРБИ
– *Просвјетно-духовна заоставштина*, **УГ „Слово“,**
Бања Лука, 2017)

Књига проф. др Бранка Докића и Радована Јовића, под једноставним и информативним насловом ЛИВАЊСКИ СРБИ: просвјетно-духовна заоставштина, прва је и, засад, једина публикација те врсте и т(акв)ог садржаја на српском језичком простору, а како ствари стоје у нашем ововременом издаваштву, културној политици, бризи за културно-историјско и духовно насљеђе, односу према Србима који живе изван матичних српских држава (Србија и/или Република Српска) као мањинске народне заједнице, истраживачком интересовању и оријентацији научног подмлатка итд., чини се да ће још задуго и остати и прва и једина. Због тога и тим прије је овакву књигу требало припремити и публиковати, али и написати критички осврт о њој и поводом ње. Потписник овог текста је сматрао својом обавезом – коју на овај начин, овим приказом, испуњава и одужује – обавијестити макар ужу, интелектуалну, научну и стручну јавност, о њеном објављивању и актуелном постојању, те препоручити је читаоцима за читање и размишљање о њој и поводом ње. Зато, одмах на почетку овог приказа исписујемо и сљедећу, тзв. кључну реченицу у којој ће, у кроки формату, крајње редуковано, бити наведени како садржај књиге, тако и једна имплицитна оцјена њене вриједности.

Дакле, у Докић-Јовићевој књизи су, на више од 200 страница Б-5 формата, обрађени живот и дјеловање Срба у Ливну и, шире, у Ливањском крају – који обичајно-ментално и културно-образовно трансцендује просторно ограничење и свођење појма „Ливањски крај“ само на територијално ис-

ходиште и детерминацију атара те општине, односно града – у историјској ретроспективи дужој од два вијека, при чему је тежиште њихових елаборација било на реконструкцији и приказивању живота припадника нашег, српског народа, на тој дестинацији у посљедњих 150 и више година. У самом епицентру њиховог истраживања су, прије свега, школство и просвјета, у најширем значењу тих ријечи, затим култура и духовност, у првом реду конфесионално-црквени живот, манифестације и дјела, али и животописи неколиких знаменитих људи из Ливна или оних који су поријеклом из тог краја, те још неколике теме које су комплементарне наведеним, а о којима у нашој историографији и другим наукама о друштву није одвећ пуно писано.

Из њихових истраживања – а по њиховом свједочењу она су трајала више година – која су резултовала заокруженом, конзистентном, али специфичном студијом о животу, изазовима, проблемима и резултатима Срба у граду Ливну и његовој околини, јасно се види да је српски народ у том западнобосанском урбаном средишту, чија историја сеже у босански средњи вијек, уназад неколико вијекова био снажан, релевантан и дјелатан, не само демографски, него и политички, а посебно привредни – примарно трговачки и у тзв. караванском бизнису – образовни, културни и духовни субјект и фактор, да је имао своје организације, удружења, те угледне репрезенте у неколиким јавним сферама, да је међу првима о оновременој Босни имао своју основну школу – оне су тада биле у ингеренцији вјерских заједница или црквено-школских општина – која је подигнута 1820. г., па би њену 200. годишњицу институције српског народа, цркве и органи власти (кантона, ентитета) у којима партиципују и врше власт и Срби, требали достојно обиљежити за три године; да је још средином 19. вијека, својим средствима, памећу и напорима, изградио велик и лијеп православни храм, цркву Успенија Пресвете Богородице – аутори тврде да је то била прва црква у неком градском језгру у БиХ за чију изградњу су турске власти издале дозволу – имао своја културна друштва и групе (о Српском пјевачком и тамбурашком друштву „Сундечић“, у

посебном поглављу на више од 20 страница, дате су опширне информације и оцјене), знамените појединце као трговце, свештенике, професоре, дипломате, пјеснике, нпр. Јована Сундечића, али и друге. О Сундечићу, иако је он несумњиво најзначајнија историјска личност Ливан, овдје више нећемо написати ниједну посебну реченицу, и то из два разлога: први је садржан у чињеници да су сами аутори достатно и квалитетно, ако већ не и помало преопширно, елаборисали тему о том угледном Ливњаку и, другог, који је посљедица чињенице да су један од аутора (др Докић) и један од рецензената ове књиге (др Певуља), а оба поменута имена су за тему о Сундечићу далеко позванији од нас, још прије неколико година организовали један озбиљан научни скуп у Бањој Луци на којем су учествовали сви најпознатији познаваоци његовог тематски разноврсног стваралаштва из Србије, Црне Горе, Републике Српске, Федерације БиХ и Хрватске. Они су лик и дјело свог славног претка и суграђанина изучили и освијетлили до детаља и са свих страна, а том комеморисању његовог дјела и значаја допринос је дала и прославу једне за њега важне годишњице у Ливну. И о једној и о другој манифестацији довољно је писано у књизи, да би то сад требало реинтерпретирати.

Тек нешто мање простора аутори су посветили једној другој знаменитој ливањској српској породици, породици Кујунџић, посебно Кости и Богољубу, при чему дјело(вање) овог посљедњег далеко премашује завичајни миље Ливна, Босанске Крајине, па и цијеле Босне и Херцеговине, иако данас мало ко зна да је он био, између осталог, бан Врбаске Бановине и министар у двије Владе Краљевине Југославије 30-их година 20. вијека, уз то обављао је још неколико важних јавних улога. То је због тога што његовог имена није било у уџбеницима историје, а о њему до сада нико није написао монографију, публиковао фељтон или објавио макар историографско истраживање, као што ни Сундечићевог имена и дјела није било у читанкама, антологијама, па чак ни о нешто опширнијим прегледима историје књижевности, из којих су училе наше и старије генерације ђака, а можда је тако и данас.

Нисмо сигурни да је другачије, јер се и данашњи уџбеници, приручници и остали школски „материјали“ у Републици Српској још, више-мање, праве по старим шаблонима или се некритички преписују из Србије, а тамо већ ова два поменута Ливњака немају нити могу имати значај и значење, као што би требало да га имају овдје, у нашем полису. Због тога у књизи о којој пишемо овај приказ не би била сувишна још понека ријеч и оцјена о Кујунџићевом дјел(овањ)у, јер ко зна кад ће он опет постати тема неког публицисте.

Трећа личност која је посебно обрађена у овој монографији, иако не и у засебном поглављу, него у оквиру тема о школству у Југославији, је прота и учитељ Војо Шешум, из села Врбица, из којег су, иначе, обојица аутора књиге пред нама, па због тога и не чуди што је то село донекле „исфорсирано“ у односу на друга ливањска села. Он је значајна личност из историје ливањских Срба, не само по томе што је био православни свештеник, него прије свега и по томе што је био учитељ, најчешће замјењујући своју супругу као учитељицу, али и због тога што је, кад је српском народу у том крају било најтеже, 1941. године, био и командант устаничких, одбрамбених снага (синтагма је аутора књиге) Срба у Ливањском пољу. Те оружане снаге српског народа из те ратне године су махом постале партизанске кад је наредне, 1942, дошло до идеолошке диференцијације унутар устаничке масе. Потребну пажњу аутори су посветили и тзв. *буквару првоборцу*, о којем је снимљен и документарни филм 80-их година прошлог вијека, те осталим учитељима који су радили у Врбици и осталим српским школама у Ливну и околини.

Гледано и вредновано и са тог аспекта, ова књига има велику специфичну тежину, значај и значење, јер су овим рукописом Докић и Јовић највећи дио школске и културно-духовне баштине ливањских Срба отргли од заборава, призвали је у сјећање и тако омогућили и будућим генерацијама да се упознају са оним што су створили и имали на располагању њихови преци у Ливну у, најмање, посљедња два вијека њихове повјеснице, а што су и њима оставили у насљеђе. Осим текстуалним садржајем, а он се темељи и резултат је

увида у сву доступну грађу на јужнословенским језицима, од којих је нека до сад била непозната или недовољно (ис) коришћена, затим консултовања и коришћења не тако броје литературе, те коректним цитирањем исте, аутори су и промишљеним избором репрезентативних, бројних и квалитетних фотографија (објеката, факсимила докумената, портрета личности, манифестација и догађаја) допринијели прегледности и увјерљивости рукописа, што је њиховом пројекту дало не само научно-стручну димензију и озбиљност, него и публицистичку атрактивност, а то је нарочито важно и потребно са становишта рецепције и конзумације највећег броја читалаца. Додуше, то носи и одређени ризик, нпр. поједностављивање важних историјских процеса и догађаја, давање прејаких оцјена о неким личностима, коришћење фразеолошке терминологије итд., од чега нису имуне ни неколике странице у појединим поглављима ове монографије, али у цјелини тај приступ је, на срећу, резултовао скромним учинцима и не квари укупан позитиван утисак и оцјену, како о садржају, тако и о ликовно-графичком и техничком уређењу и изгледу књиге.

Иначе, у формално-техничком и структуралном погледу, рукопис се састоји, поред кратког *Предговора*, *Увода*, *Списка коришћених извора и литературе*, рецензија и кратких биографија аутора, те додатка под насловом *Солунски добровољци из Ливна* – а цифра од 164 имена са списка до којег се дошло пописивањем по свим селима, није мала, чиме су доказали да су тај „посао“ сами Ливњаци, за разлику од многих других српских градова и крајева, макар и са закашњењем, ипак завршили и документовали – од осам основних поглавља унутар којих има више потпоглавља и елаборација неких ужих тема, што говори да је он припреман и завршен при чему су се поштовале све узансе и критеријуми добро написаних модерних хроника, биографија, политиколошко-историографских есејистичких књига, монографија градова и села па и научно-истраживачких студија и трактатуса. Осим онога што је већ директно наведено као садржај, односно теме о којима се у публикацији пише, а које се, било

експлицитно било имплицитно, налазе у неколико поглавља, у књизи се расправља и о сљедећих неколико питања. Разумије се, сва се она односе на историју Срба у Ливну у посљедња два вијека. Тако су, нпр. обрађене и ове теме: Ливањски крај у прошлости; почеци школства у Ливну и његов развој до краја почетка рата 1992; духовно-црквени живот, са пописом православних парохија, храмова, свештеника и крсних слава по породицама из свих парохија, те још неке теме и догађаји из прошлости тог краја.

Из свега изложеног, а полазећи од чињенице да је књига која нас је подстакла да о њој напишемо ових неколико редака, не само до сад најсвеобухватнија монографија о животу Срба у Ливну, посебно о њиховом стваралаштву у области образовања, културе и духовности, те доприносу укупном културно-духовном насљеђу Срба из Херцеговине и Босне уназад два вијека, него и квалитетно и вишеструко корисно штиво, разумљиво је и оправдано што је она објављена као самостално издање. Од њеног штампања користи ће имати не само научна заједница, истраживачи, професори, публицисти и фељтонисти, јер ниједно будуће истраживање исте и/или блиских, сродних тема, неће моћи пренебрећи увиде и спознаје које су понудили аутори овог манускрипта, него је публиковањем ове књиге обогаћена и специфична култура сјећања нашег народа и додатно аргументисана потреба проучавања и афирмисања српске баштине, како материјалне, тако и духовне.

На жалост, послије Грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992–1995, у Ливну и околини остало је врло мало Срба, готово у износу статистичке грешке, мада грешке нема, а њихова материјална, културна и духовна баштина углавном је уништена или оштећена, са слабим изгледима да се у догледно вријеме поправи, обнови, рестаурише до нивоа и квалитета на којем је својевремено изворно била. То се сигурно неће десити уколико не буде организованог, синхронизованог и координисаног прегнућа свих актера и агенаса на јавној сцени, а прије свега синергичног напора органа власти, Цркве, донатора,невладиних организација које окупљају Србе-повратнике у Ливну и сличних организација Ливњака

широм васељене. И то је разлог и оправдање за штампање књиге оваквог садржаја. Јер, она је значајно свједочанство факта да су Срби не тако давно били битан фактор у Ливну, његовом развоју и изградњи, да су (били) оставили трагове о томе, које су неповољни историјски вектори избрисали са лица земље. Кад не би било оваквих књига, убрзо би се затро сваки траг српске историјске егзистенције и учинака у том подручју. Тим прије треба пронаћи и стимулисати и друге ауторе да напишу сличне књиге, јер се само тако у наше дане може водити борба против историјског заборава и затирања материјалних и духовних отисака постојања српског народа у Ливну и околини.

Да је посриједи дјело не само вриједно пажње доконих критичара и препоруке читаоцима да га прелистају и прочитају, из чега произлази и опортуност његовог публикавања, потврђује и факт о компетентности аутора ове књиге. Др Бранко Докић је као универзитетски професор, истина електротехничке провенијенције, ангажовани интелектуалац и повремени политички прегалац (министар у Влади Републике Српске, у Савјету министара БиХ, затим посланик у три мандата у Парламентарној скупштини БиХ, потпредсједник Партије демократског прогреса, декан Електротехничког факултета у Бањој Луци у два мандата итд.), а одскоро и дипломата (амбасадор је БиХ у Грчкој), достигао највиша звања и признања у научној и образовној сфери, али се још раније показао и као врстан истраживач социјалних и политичких феномена и публициста, о чему свједочи и његова књига *Држава апсурда*, за коју смо на промоцији прије више од пет година рекли да свог аутора квалификује за избор у звање ванредног професора. Ово његово ново коауторско остварење легитимише га да, само кад би прикупио још који тзв. болоњски бод, конкурише и за звање редовног професора и у области наука о друштву, што истина, укључујући и историју, бар кад је Република Српска у питању, не служи на част. Радован Јовић је, пак, био дугогодишњи новинар (дописник, сарадник, редактор, коментатор, колумниста, уредник већег броја дневних, недјељних, мјесечних и других гласила у Српској и Србији), а сад је публициста са више написа-

них и/или приређених књига. Он је и овом, као и неколиким књигама које су недавно објављене или ће ускоро угледати свјетлост дана, на најбољи начин потврдио своје публицистичке квалитете и наставио традицију те врсте дјелатности и жанра стваралаштва у којем се, одласком њиховог земљака Јована Бабића, код нас у Републици Српској био појавио мали и краткотрајни дисконтинуитет. Коначно, својим потписима квалитет и значај ове књиге су потврдили и ауторитативни рецензенти (др Душко Певуља и мр Жељко Вујадиновић).

У књизи нигдје нисмо прочитали да су се ливањски Срби у својој двовјековној повјесници, а о толиком временском периоду је у њој ријеч, о ма кога огријешили, да су ма којем етникуму, националној или конфесионалној заједници било шта лоше или нажао учинили, да се према ма коме насилно односили – појединачни мањи инциденти, какви су у мултиетничким срединама увијек могући и дјелатни, не доводе у питање генералну оцјену о њиховој толерантности – што им, уколико је то тачно, служи на част и треба(ло је) похвалити, а уколико, пак, није тачно, ако су то наши аутори превидјели или из неког разлога нису узели у обзир и обрадили, ето повода, могућности и оправдања да се у неком новом, допуњеном издању ове књиге то поправи, а евентуалне грешке и неправде исправе.

Овом књигом наши аутори су достојно одужили дуг својим прецима и, истовремено, оставили лијеп споменик потомцима. На крају, ауторима књиге треба честитати, пожељети им добро здравље, дуг живот, истраживачку енергију, бритко перо, још пуно сличних дјела и – понеког читаоца. Исто то заслужује и издавач, УГ „Слово“ из Бање Луке, који је и овом публикацијом показао да се и у оскудним временима, не само финансијским, могу створити значајна дјела за свијест, културу, образовање, језик, духовност и друге идентитетске инсигније и вриједности, при чему је могућа зарада у другом плану.

Слободан Наградић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ *ГОДИШЊАКА*

Моле се аутори да се придржавају сљедећих упутстава при писању текстова за часопис *Годишњак*.

Обим и формат текста:

- од 10 до 16 страна А4 формата у *Word*-у;
- фонт Times New Roman, величине12 pt и прореда 1.5;
- сажетак, кључне ријечи и подножне напомене словима величине 10 pt.

Рад садржи сљедеће елементе:

- име и презиме аутора, назив институције у којој је запослен, e-mail адресу аутора (у горњем лијевом углу);
- болдовани наслов рада;
- апстракт на језику на којем је рад (100 до 250 ријечи);
- кључне ријечи (до 10 ријечи);
- текст рада;
- попис цитиране литературе;
- резиме (уколико је рад на страном језику резиме се пише на српском језику).

Начин цитирања:

- један од устаљених начина цитирања по ауторовом избору (*MLA*, *APA*, *Harvard Manual Style* и сл.).

Напомена: Уколико рукопис не садржи неке од наведених елемената уредништво задржава право да их уврсти у рад.

Рукопис је потребно послати у штампаној или електронској варијанти. Штампана верзија рукописа доставља се на адресу Друштва (Бана Лазаревића 1, 78000 Бањалука, са назнаком: за Друштво чланова Матице Српске у Републици Српској), а електронска верзија на e-mail: drustvoclanovamatice.rs@gmail.com

ИЗДАВАЧ:
МАТИЦА СРПСКА – ДРУШТВО ЧЛАНОВА
МАТИЦЕ СРПСКЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

За издавача:
Проф. др Младен Шукало

Лектура и коректура:
Др Мијана Кубурић-Мацура

Превод садржаја, резимеа и импресума:
Мр Бранко Црногорац

Ликовно рјешење корица:
Зоран Егић

Штампа:
Comesgrafika

За штампарију:
Звонко Савић, дипл. правник

Тираж:
150

PUBLISHER:
MATICA SRPSKA – MEMBERS OF
THE SOCIETY IN REPUBLIC OF SRPSKA

For publisher:
Mladen Šukalo

Editing and proofreading:
Mijana Kuburić-Macura

Translation of table of contents, summaries and imprint:
Branko Crnogorac

Cover design:
Zoran Egić

Print:
Comesgrafika

For print:
Zvonko Savić

Circulation:
150